

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
Demokratiýa we adam hukuklary baradaky türkmen milli instituty

Germaniýanyň Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş federal ministrliginiň (BMZ) tabşyrygy boýunça
Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ)
“Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam”
taslamasy atly sebitleýin

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ylmy-amaly düşündirişler

III TOM

(330-500-nji maddalar)

Aşgabat Türkmen döwlet neşirýat gullugy 2015

UOK 347
T 90

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ylmy-amaly düşündirişler. III tom.-A.: Türkmenistanyň döwlet neşirýat gullugy, 2015.

Türkmenistanyň Raýat kodeksine degişli bu ylmy-tejribe düşündirişi «Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam» atly Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) Sebitleýin maksatnamasyna wekilçilik edýän nemes kärdeşleriniň tejribelerini nazarda tutmak bilen, awtorlar düzüminiň, ýagny işçi toparyň işleriniň netijesidir. Düşündirişde agzalan oý-pikirler awtoryň nukdaýnazaryny açyp görkezýär hem-de awtorlar kollektiwiniň ähli gatnaşyjylarynyň garaýyşlary bilen gabat gelmän biler we hiç bir hili ýagdaýda asla GIZ-iň syýasatyny ýa-da pikirini görkezýär diýip hasap edip bolmaz.

Kanunlara degişli hemme salgylanmalar 2014-nji ýylyň mart aýyna çenli ýagdaýa görä berlendir.

Düşündiriş kazylar, prokurorlar, adwokatlary, tejribe geçýän ýuristler, aspirantlar, ýuridiki we ykdysady ugurlaryndan ýokary okuw mekdepleriniň talyplary we mugallymlary üçin, şeýle hem raýatlyk hukugy bilen gyzyklanýan we her günki ýaşaaýyş durmuşda oňa gabat gelýän raýatlar üçin niýetlenendir.

Düşündirişiň çap edilip çykarylmagy Germaniýanyň Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş federal ministriliginiň (BMZ) tabşyrygy boýunça hereket edýän GIZ-iň goldawy esasynda ýerine ýetirildi.

TDKP № 52, 2015

KBK 67.99 (2Tü) 3

© Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
Demokratiýa we adam hukuklary baradaky türkmen milli instituty, 2015

Awtorlar topary:

Ataberdi Annagulyýew, Aşgabat şäheriniň Berkararlyk etrap ýuridik maslahathanasynyň müdiri, 479-486-njy maddalar

Durdy Annamyradow, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Demokratiýa we adam hukuklary baradaky türkmen milli institutynyň Döwlet öwreniş we halkara gatnaşyklar meseleleri bölüminiň başlygy, ýuridiki ylmlaryň kandidaty, 475-478-nji maddalar

Batyr Araznazarow, “Rysgal” Paýdarlar täjirçilik bankynyň hukuk bölüminiň başlygy, 437-443-nji maddalar

Aýsoltan Ataýewa, Türkmenistanyň Adalat ministriliginiň Kanunçylyk müdirliginiň konstitusion kanunçylyk bölüminiň baş maslahatçysy, 465-474-nji maddalar

Allamyrat Berdiýew, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Demokratiýa we adam hukuklary baradaky türkmen milli institutynyň esasy ylmy işgäri, 475-478-nji maddalar, 487-500-nji maddalar

Ýazdursun Gurbannazarowa, Türkmenistanyň Mejlisiniň Adam hukuklaryny we azatlyklaryny goramak baradaky komitetiniň baş hünärmeni, 375-404-nji maddalar

Glyçhan Glyçhanow, Aşgabat şäher adwokatlar kollegiýasynyň adwokatlyk işini özbaşdak amala aşyrýan adwokaty, 444-464-nji maddalar

Oguljeren Gurtmämmadowa, Aşgabat şäheriniň Döwlet kepillendiriş edarasynyň maslahatçysy, 411-417-nji maddalar

Araztuwak Mämmetgurbanowa, Türkmenistanyň Adalat ministriliginiň Kanunçylyk müdirliginiň konstitusion kanunçylyk bölüminiň başlygy, 375-404-nji maddalar

Tyllagözel Myradowa, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň kazysy, 426-436-njy maddalar

Ýagmyr Nuryýew, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Döwlet we hukuk institutynyň direktory, ýuridiki ylmlaryň doktory, 330-374-nji maddalar

Maýsa Saryýewa, Türkmenistanyň Baş prokuraturasynyň Kazyýetiniň kararlarynyň kanunlylygyna gözegçilik müdirliginiň başlygy, 418-425-nji maddalar

Bestyr Eýwanowa, Aşgabat şäher adwokatlar kollegiýasynyň prezidiumynyň başlygy, 405-410-njy maddalar

Maslahatçylar:

Rolf Kniper, professor, hukuk ylmlarynyň doktory we hormatly doktor, GIZ-iň halkara eksperti

Ýörg Pudelka, “Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam” atly Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) sebitleýin taslamasynyň ýolbaşçysy, Berlin şäheriniň administratiw kazyýetiniň kazysy

Lado Çanturiýa, professor, ýuridiki ylmlaryň doktory, Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) tabşyrygy esasynda iş toparynyň ylmy maslahatçysy

Gans-Ýoahim Şramm, professor, ýuridiki ylmlaryň doktory, Wismar şäheriniň uniwersiteti, GIZ-iň halkara eksperti

Redaktor

Araztuwak Mämmetgurbanowa, Türkmenistanyň Adalat ministriliginiň

**III BÖLEK
BORÇNAMALAÝYN HUKUK**

I BÖLÜM

BORÇNAMALAR HAKYNDAKY UMUMY DÜZGÜNLER

330-njy madda. Düşünje	26	1.
Borçnamalaýyn hukuk düşünjesi	26	
2. Borçnama düşünjesi	27	3.
Borçnamanyň alamatlary	27	
4. Borçnamanyň mazmuny we häsiýeti	29	
331-nji madda. Şertnama	31	
Şertnama düşünjesi	31	
Şertnamanyň hukuk tebigaty we raýat hukuklarynyň hem-de borçlarynyň ýüze çykmagynyň beýleki esaslary	32	3.
Şertnamany taýýarlamagyň hukuk güýji	33	
4. Şertnama baglaşylmadyk halatynda çykdajylaryň öwezini dolmak	34	
332-nji madda. Maglumatlary bermek	34	

I BAP

ŞERTNAMALAÝYN HUKUK

§ 1. UMUMY DÜZGÜNLER

333-nji madda. Şertnama erkinligi	36	
Şertnamanyň erkinligi düşünjesi	36	
Şertnama erkinligi we monopoliýa garşylyk ýörelgesi	38	
Telekeçilik şertnamalarynyň aýratynlyklary	39	
334-nji madda. Emlägi başga birine bermek hakyndaky şertnama	40	
335-nji madda. Geljekki emlägi başga birine bermek hakyndaky şertnama	41	
336-njy madda. Diri gezip ýören üçünji şahsyň mirasynyň alynmagy hakyndaky şertnama	42	
Geljekki miras emlägi hakynda şertnama	42	2. Geljekki miras hakynda mirasdarlar arasyndaky şertnama
337-nji madda. Gozgalmaýan zat hakyndaky şertnamanyň formasy	43	
338-nji madda. Borçnamanyň güýjiniň zada degişli zatlara degişliligi	44	
339-njy madda. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek	45	1. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemegiň umumy tertibi
Adalatlylyk ýerine ýetirmegiň gerimi hökmünde	46	
340-njy madda. Analogiýa	47	

§ 2. ŞERTNAMA BAGLAŞMAK

341-nji madda. Şertnama baglaşmak	48	
1. Şertnama baglaşmagyň şertleri	48	2.
Şertnamanyň düýp (möhüm) şertleri	48	
Deslapky we soňky şertnama.....	49	
Jemleýji düzgünler.....	50	342-nji madda. Şertnamanyň formasy
1. Şertnamanyň formasy we hakykylygy	52	2.
Şertnamanyň ýazmaça formasy we onuň görnüşleri	53	
343-nji madda. Oferta	53	
Oferta düşünjesi	54	
Oferta çagyryş	54	
344-nji madda. Aksept	56	1.
Aksept ofertany kabul etmegiň usuly hökmünde	56	

2. Ýok şahsa akseptiň aýratynlyklary	58
345-nji madda. Aksept möhleti	59
346-njy madda. Akseptiň gijikdirilmegi	59
347-nji madda. Täze oferta	60
Täze ofertany kesgitlemegiň ölçegleri	60
2. Täze teklibiň alamatlary	61
348-nji madda. Aksepti üýtgetmek	61
349-njy madda. Dymmak boýunça aksept.....	63
Dymmak aksept hökmünde	63
Ofertadan boýun gaçyrylandan soň alnan harydy saklamak borçnamasy	64
350-nji madda. Köçede baglaşylan şertnama	65
351-nji madda. Ýerli däpler	67
352-nji madda. Düşnüksiz aňlatmalar	68
353-nji madda. Söwda adatlary we däpleri	69
354-nji madda. Gatysyk şertnamalara düşünmek	69
355-nji madda. Bergini ykrar etmek	71
Umumy düzgünler	71
Bergini ykrar etmek – özbaşdak borçnamalaýyn gatnaşyk	73

§ 3. ŞERTNAMANYŇ STANDART ŞERTLERI

356-njy madda. Düşünje	75
Umumy düzgünler	75
2.Şertnamanyň standart şertleriniň şertnamanyň kadaly şertlerine öwrülmegi	78
357-nji madda. Standart şertleri şertnama girizmek	78
Standart şertleriň şertnamanyň aýrylmaz böleklerine öwrülmeginiň şertleri	79
Eger beýleki tarap telekeçi bolsa, şertnama standart şertleri girizmegiň aýratynlyklary	79
358-nji madda. Şertnamanyň standart şertleriniň adaty däl düzgünleri	80
359-njy madda. Düşnüksiz tekstiň beýleki tarapyň peýdasy üçin düşünilmegi	81
360-njy madda. Ynsaplylyk we ynanmak ýörelgelerine garşy şertleriň hakyky däldigi	82
361-nji madda. Şertnamanyň standart şertleriniň laýyk gelmezligi	83
Umumy düzgünler	84
Şertleriň laýyk gelmezligine degişli käbir ýagdaýlar	85
a) borçnamalary kabul etmek we ýerine ýetirmek boýunça talaba laýyk gelmeýän möhletler	86
b) laýyk gelmeýän uzak ýa-da ýeterlik derejede kesgitlenmedik möhletler	86
w) şertnamadan esassyz ýüz döndermek baradaky hukuk	86
g) wada edilen işi beýleki tarapyň bähbitlerine garaman üýtgetmek bilen bagly hukuk	86
d) çekilen zyýanyň öwezini dolmagyň aşa köp tölenmegi bilen bagly hukuk.....	86
362-nji madda. Standart şertleriň hakyky däldigi	88
1. Umumy düzgünler	90
Hakyky dällige degişli käbir ýagdaýlar	90

§4. ÜÇÜNJI ŞAHSYŇ PEÝDASYNA ŞERTNAMALAR

363-nji madda. Şertnamany ýerine ýetirmegi talap etmek hukugy	93
364-nji madda. Şertnamada goýulýan şert	95

1. Umumy düzgünler	95
Üçünji tarapy çalyşmak boýunça hukuk	97
365-nji madda. Üçünji şahsyň ýüz döndermegi.....	97

§ 5. ŞERTNAMANY ÝERINE ÝETIRMEKDEN ÝÜZ DÖNDERMEK

366-njy madda. Şertnamadan ýüz döndermegiň netijeleri.....	99
Şertnamadan ýüz döndermegiň umumy netijeleri.....	99
Şertnamadan ýüz döndermek we pul bilen öwezini dolmak	101
Şertnamany özara berjaý etmek	102
4. Öwezini dolmak boýunça borçdan boşatmak	103
367-nji madda. Zyýanyň öwezini tölemek	104
368-nji madda. Şertnamadan çykylan mahalynda şol bir wagtda borçnamalary ýerine ýetirmek.....	106
369-njy madda. Mälim etmek	107
370-nji madda. Şertnamadan çykmak möhleti	107
371-nji madda. Şertnamadan çykmak hukugynyň bölünmezligi	108
372-nji madda. Şertnamadan çykmaga ýol bermezlik	109
373-nji madda. Hukugyň ýitirilmegi	109
374-nji madda. Barlyşyk esaslaryndaky ýalňyşlyk	110

II BAP BORÇNAMALARY ÝERINE ÝETIRMEK

§1. UMUMY DÜZGÜNLER

375-nji madda. Borçnamanyň bardygy baradaky prezumpsiýa	115
Umumy düzgünler	115
Ýerine ýetirmegiň aýratynlyklary	116
376-njy madda. Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri	117
Umumy düzgünler	118
Bergidaryň ýa-da kreditoryň ýaşaýan ýeriniň ýa-da ýerleşýän ýeriniň üýtgemegi	119
3. Sonuň ýaly üýtgemeleriň netijeleri	119
4. Işewürlük dolanyşygyna degişli ýörelgeleri ulanmak	120
377-nji madda. Borçnamany möhletinden öň ýerine ýetirmek	120
1. Umumy düzgünler	120
2. Möhletinden öň ýerine ýetirmek	121
378-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti	121
Umumy düzgünler	121
Kreditoryň talabyny çäklendirmek	122
379-njy madda. Borçnamanyň möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmek	122
1. Umumy düzgünler	122
2. Tölege ukypсызlyk.....	123
Hödürlenen üpjünçiligiň gymmatynyň azalmagy	123
Üpjünçiligi hödürlemezlik	124
380-nji madda. Şertli baglaşylan geleşik boýunça borçnamany ýerine ýetirmek	124
381-nji madda. Iki taraplaýyn borçnama baradaky ýerine ýetirişden ýüz döndermek hukugy	124
Umumy düzgünler	125
Kadadan çykma	125
382-nji madda. Sarp ediş krediti	125

Umumy düzgünler	126
Sarp ediş karz	126
Öwezi dolunýan şertnama	127
Ykdysady bitewilik	127 5.
Borçnamany amala aşyrmakdan ýüz döndermek	127
383-nji madda. Üçünji şahsyň borçnamany ýerine ýetirmegi	128
Kadany düzgünleşdirmekde garalýan mesele	128
Bergidaryň garşylyk bildirmegi	129
384-nji madda. Kreditoryň üçünji şahs tarapyndan kanagatlandyrylmagy	129
Umumy düzgünler	129
Üçünji şahsyň kreditory kanagatlandyrmagynyň netijeleri	130
385-nji madda. Biygtyýar şahsyň borçnamany ýerine ýetirmegi kabul etmegi	130
Umumy düzgünler	130
Hukuk berilmedik (biygtyýar) şahsyň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmegi	131
386-njy madda. Alternatiwaly borçnama	131
1. Umumy düzgünler	132
387-nji madda. Ýerine ýetirilmäge degişli borçnamany saýlap almak	132
1. Umumy düzgünler	132
388-nji madda. Alternatiwaly borçnamany saýlap almak tertibi	133
389-njy madda. Ýerine ýetirilmäge degişli ikiden köp borçnamany saýlap almak	134
1. Umumy düzgünler	134 2.
Borçnamanyň böleginiň ýerine ýetirilmegini bozmak	135
391-nji madda. Kreditoryň başga ýerine ýetirişi kabul etmek hukugy	135
392-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmegiň hili	136
393-nji madda. Kysymdaş alamatlary bilen kesgitlenilýän borçnamany ýerine ýetirmek	136
1. Borçnamanyň predmeti.....	136 2.
Borçnamany ýerine ýetirmek	137
3. Kysymdaş zady bermek bilen mümkinçiligi	138

§ 2. PUL BORÇNAMALARYNY ÝERINE ÝETIRMEK

394-nji madda. Düşünje	140
Milli walýuta pula degişli borçnamany aňlatmagyň esasy görnüşi hökmünde	140
Daşary ýurt walýutasyny ulanmak	140
395-nji madda. Ýyllyk prosentleri kesgitlemegiň tertibi	141
Umumy düzgünler	141
Rus we türkmen dillerindäki ýazgylarda bar bolan.....	141
tapawutlyklar	141
396-njy madda. Borçnamadan artyk tölenilen zady talap edip almagyň tertibi .	142
397-nji madda. Pul borçnamasynyň ýerine ýetirilýän ýeri	143
Umumy düzgünler	143
Aýratyn ýagdaýlar	143
398-nji madda. Pul borçnamalaryny ýerine ýetirmegiň nobatlylygy	144
Umumy düzgünler	144
Aýratyn şertler	145
399-njy madda. Sud harajatlaryny üzmegiň ileri tutulmagy	145
400-nji madda. Pul birliginiň hümmeti üýtgände pul borçnamalaryny ýerine ýetirmek	146

Nominal gymmatyň ýörelgesi.....	146
Düzgünleşdirmegiň aýratynlyklary.....	147

§ 3. KREDITORYŇ BELLENEN MÖHLETİ GEÇİRMEGI

401-mji madda. Düşünje	148
Umumy düzgünler	148
Ýörite düzgünler	149
402-nji madda. Kreditoryň zyýanyň öwezini tölemek borjy	149
403-nji madda. Kreditor möhleti geçirende bergidaryň jogapkärçiligi	150
404-nji madda. Kreditoryň bellenen möhleti geçirmeginiň netijeleri	150
Borçnama degişli predmeti saklamak bilen bagly harajatlar	151
Zadyň tötänden zaýalanmagy bilen bagly töwekgelçilik	151
Göterimi almak hukugyndan kesmek	151

III BAP

BORÇNAMALARYŇ ÝERINE ÝETIRILMEGINE

PÄSGEL BERÝÄN ÝAGDAÝLAR Giriş düzgünleri

.....	153
-------	-----

§ 1. UMUMY DÜZGÜNLER

405-nji madda. Borçnamalar bozulanda zyýanyň öwezini töletmek talaby	155
1. Umumy düzgünler	155 2.
Goşmaça möhleti bellemek	156
3. Zyýanyň öweziniň dolunmagyny dessine talap etmek	157 406-njy
madda. Zyýanyň öwezini tölemekden boşatmak	
hakynda deslapky ylalaşyga ýol bermezlik	158
1. Günäli bolmak bergidaryň jogap	
bermegine alyp barýan ýagdaý hökmünde	158 2.
Jogapkärçilikden öňünden boşadylmagyna ýol bermezlik.....	161
407-nji madda. Bergidaryň öz wekiliniň hereketi üçin jogapkärçiligi	162
Umumy düzgünler	162
Bergidaryň wekilleri	162
408-nji madda. Ýerine ýetiriliş predmeti başga şahsdan	
alnanda bergidaryň jogapkärçiligi	164
Umumy düzgünler	164
Jogapkärçiligi gowşatmak	165 409-njy
madda. Şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek	165 1. Üýtgän
ýagdaýlara degişli düşünje we şol ýagdaýlardan peýdalanmak üçin öňünden döreýän şertler	
.....	166
2. Üýtgän ýagdaýlaryň hukuga degişli netijeleri	169
410-njy madda. Uzak möhletli şertnama borçnamalaryndan ýüz döndermek ...	170
Şertnamany bir taraplaýyn tertipde ýatırmak	170
Şertnamany ýatırmak üçin delillendirilen esaslar	171
Şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmagy	
şertnamany ýatırmagyň esasy hökmünde	172
Şertnamanyň ýatırylýandygyny mälim	
etmek boýunça oýlanyşykly möhlet	173
Şertnamanyň ýatırylmagynyň şertnamany	
ýerine ýetirilmeginiň netijelerine degişli edlmeği	173
Zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek hukugy	174

§ 2. BERGIDARYŇ MÖHLETİ GEÇİRMEGI

411-nji madda. Düşünje	175
------------------------------	-----

Umumy düzgünler.	175
TRK-nyň 411-nji maddasyny ulanmagyň deslapky şertleri	176
412-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygy	177
413-nji madda. Bergidaryň jogapkärçiligi	178
Günä bergidaryň jogapkärçiliginiň deslapky şerti	
hökmünde	178
2. Ýerine ýetirmek mümkinçiliginiň	
bolmazlygy üçin jogapkärçilik	179
414-nji madda. Prosentniň üstüne prosent goşmaga ýol bermezlik	179
1. Umumy düzgünler.	180
Prosentler üçin prosentler.	180
415-nji madda. Kreditoryň zyýany töletmek hukugy	181

§ 3. IKI TARAPLAÝYN ŞERTNAMALARDA BORÇNAMALARYŇ BOZULMAGY

416-njy madda. Borçnamalar bozulanda goşmaça	
möhlet bellemek	182
Şertnamadan ýüz döndermek hukugy	
we goşmaça möhleti bellemek	183
Goşmaça möhleti bellemek zerurlygynyň bolmazlygy	184
3. Şertnamadan boýun gaçyrmagyň beýleki deslapky şertleri.	185
4. Şertnamadan boýun gaçyrmaga ýol bermezlik	187
5. Ýerine ýetirmek möhletiniň gutarmagyna	
çenli şertnamadan boýun gaçyrmak	188
6. Bergidaryň başlangyjy boýunça şertnamadan	
boýun gaçyrmak üçin möhlet bellemek	188
417-nji madda. Şertnamadan çykylanda zeleti töletmek	189

IV BAP

ZYÝANYŇ ÖWEZINI DOLMAK BORÇNAMASY

Giriş	190
418-nji madda. Ilkibaşky ýagdaýy dikeltmek borjy	190
1. Umumy düzgünler	191
2. Zyýanyň öwezini dolmagyň takyk ýagdaýlary	192
419-njy madda. Ilkibaşky ýagdaýy dikeltmegiň mümkin bolmazlygy	193
420-nji madda. Zyýanyň öwezini tölemek talabyndan	
deslap ýüz döndermäge ýol bermezlik	194
421-nji madda. Alynmadyk girdejiler	195
Umumy düzgünler	195
Alynmadyk girdejiler düşünjesini	
kesgitlemek we olaryň öwezini dolmak	195
422-nji madda. Zyýany kesgitlemek	196
423-nji madda. Pul kompensasiýasy	197
Ahlak zyýanyň öwezini dolmak	
umumy kadadan çykma hökmünde	197
Ahlak zyýanyň öwezini dolmagyň mümkin bolan ýagdaýlary	198
424-nji madda. Zyýanyň möçberini kesgitlemek	199
425-nji madda. Zyýan ýetmeginde jebir göreniň günäsi	199
Zyýan ýetirilende jebir çekeniniň günäsi düşünjesi	199
Jebir çekeniniň hereketsizligi onuň günäkärliginiň alamaty	200

V BAP

BORÇNAMALARY ÜPJÜN ETMEGIŇ GOŞMAÇA SERIŞDELERI

426-njy madda. Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini	
üpjün etmegiň goşmaça serişdeleriniň görnüşleri	202

§ 1. PUŞMANA PULY

427-nji madda. Düşünje	203 1.
Puşmana puly baradaky umumy düzgünler	203
Puşmana puly – pul borçnamasy	205
Puşmana pulunyň görnüşleri.....	206
Puşmana puly töledilen mahalyndaky günä	207
428-nji madda. Puşmana puluny kesgitlemegiň formasy	208 1.
Puşmana pulunyň möçberini erkin kesgitlemegiň ýörelgesi	208
2. Puşmana pulunyň görnüşü	208
429-njy madda. Puşmana puluny tölemegi we borçnamany ýerine ýetirmegi bir wagtda talap etmäge ýol bermezlik	208
Umumy düzgünler	209 2.
Zeletiň öwezini dolmak hukugy we puşmana puly	209
430-njy madda. Puşmana puluny suduň azaltmagy	210 1.
Puşmana pulunyň möçberini üýtgetmek bilen bagly mümkinçilik	210
1. Puşmana pulunyň aş a köp bolmagy	212
2. Kazyýetiň aýratyn ygtyýarlygy	212
W. Puşmana puly baradaky ylalaşygyň şertleriniň hakyky dældigi	213
Puşmana pulunyň laýyk gelmeýän aş köp möçberlerini kesgitlemegiň ölçegleri.....	213
Puşmana pulunyň möçberini azaltmak kazyýetiň hukugy bolup durýar	216

§ 2. ÖŇÜNDE PUL BERMEK

431-nji madda. Düşünje	218
1. Umumy düzgünler	218 2.
Subutnamanyň wezipesi	218
Öňünden pul berilmegine degişli obýektler	219
Öňünden pul bermek we awans	219 432-nji
madda. Öňünden berlen puly tölegiň hasabyna goşmak	219
433-nji madda. Öňünden berlen puly zeleti tölemegiň hasabyna goşmak	219
Şertnama ýatyrylanda, öňünden berlen puluň ykbaly	220
Öňünden berlen puly hasaba goşmak	220
Puly iki esse edip tölemek baradaky borç	220
Subut etmek güzaby	221

§ 3. BERGIDARYŇ KEPILLENDIRMESI

Giriş düzgünleri	222
434-nji madda. Düşünje	223
Umumy düzgünler	223
Kepillendirmäniň predmeti	223
435-nji madda. Kepillendirmäniň hakykylygy	224
436-njy madda. Kepillendirmäniň formasy	225
1. Umumy düzgünler	225

VI BAP

BORÇNAMALARYŇ BES EDILMEGI

Giriş	226
TRK boýunça borçnamalary bes etmegiň aýry-aýry görnüşleri	227

§ 1. BORÇNAMALARYŇ ÝERINE

ÝETIRMEK BILEN BES EDILMEGI

437-nji madda. Borçnamalaryň kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirilmegi bilen bes edilmegi	228
Umumy düzgünler	228
Borçnamanyň ýerine ýetirilýän pursaty	228
438-nji madda. Borçnamanyň täzelenilme (nowasiýa) arkaly bes edilmegi	229
1. Umumy düzgünler	229 2.
Borçnamany başga borçnama bilen çalyşmak	229
439-njy madda. Borçnamany ýerine ýetirmäge kabul etmek	230
Umumy düzgünler	230
Ýerine ýetirmek hakyndaky resminamany bermek borjy	231 440-njy madda. Bergini kabul etmek hakyndaky resminamadaky maglumatlar
441-nji madda. Bergi resminamasyny talap etmek hukugy	232
442-nji madda. Ýerine ýetiriş hakyndaky dokumenti bermek baradaky çykdajylary tölemek	232
Umumy düzgünler	233
Kreditoryň ýaşaýan ýerini üýtgetmegi bilen baglanyşykly çykdajylar	233
443-nji madda. Kreditoryň öz borçlaryny ýerine ýetirmezligi sebäpli ýerine ýetirişden ýüz döndermek	233

§ 2. BORÇNAMANYŇ DEPONIRLEMEK ARKALY BES EDILMEGI

444-nji madda. Düşünje	235
Umumy düzgünler	235
Kreditoryň haýal-ýagallyk etmeginiň we onuň ýerleşýän ýeriniň näbelli bolmagynyň netijeleri	235 3. Deponirlemegiň netijesinde bergidaryň borçdan boşadylmagy
236	236
445-nji madda. Deponirlenilen emlägiň kreditora berilmegi	236
446-njy madda. Zadyň deponirlenilmäge ýaramlylygy	237
447-nji madda. Zadyň saklanylýan ýeri	238
448-nji madda. Zady kreditoryň kabul etmek talaby	238
449-njy madda. Zady saklamak bilen baglanyşykly edilen çykdajylary tölemek	239
450-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady bergidaryň talap edip almagy .	239
Bergidar tarapyndan saklamaga tabşyrylan zady gaýtarmaga bolan hukugy	240
Bergidaryň talap edilip alynmadyk zady yzyna gaýtaryp almak boýunça hukugy	240 3.
Gaýtarylyp berilýän zady saklamak boýunça çykdajylar	241
451-nji madda. Ýerine ýetiriş zadyny saklamagyň möhleti	242
Umumy düzgünler	242
Zady saklamagyň möhleti we şol möhletiň tamamlanmagynyň hukuk netijeleri	242 3.
Zadyň döwletiň haýryna geçirilmegi	243

§ 3. ÖZARA TALAPLARY HASABA GOŞMAK ARKALY BORÇNAMANYŇ BES EDILMEGI

452-nji madda. Borçnamalary hasaba goşmak mümkinçiligi	244
Umumy düzgünler	244
Borçnamalary hasaba goşmagyň aýratynlyklary	245
Borçnamalaryň hasaba goşulmagyna taraplaryň gatnaşygy	245
453-nji madda. Hasaba goşmak talabynyň wagt möhleti	246
454-nji madda. Hasaba goşulýan talaplar	246
455-nji madda. Hasaba goşulýan birnäçe talap	247

Birnäçe talaby hasaba goşmagyň tertibi	247
Prosentler we beýleki harajatlar boýunça talaplary hasaba goşmagyň tertibi	247
456-njy madda. Borçnamalar dürli ýerlerde ýerine ýetirilende borçnamalary hasaba goşmak	248
457-nji madda. Borçnamalary hasaba goşmaga ýol bermezlik	248
1. Umumy düzgünler	249
2. Taraplaryň ylalaşygyna görä borçnamalaryň hasaba goşulmagyny aradan aýyrmak	249
Hasaba goşulan mahalynda, borja degişli zadyň ähmiýeti	249
Adamyň jan saglygyna zeňle ýetirilendigi üçin öwezini dolmak bilen bagly borçlaryň hasaba goşulmagyna ýol bermezlik	250
Borçlaryň hasaba alynmagyna ýol bermezlige degişli beýleki ýagdaýlar	250

§ 4. BERGINI GEÇMEK ARKALY BORÇNAMANYŇ BES EDILMEGI

458-nji madda. Düşünje	252
459-njy madda. Bergini geçirmegiň beýleki raýdaş bergidarlary üçin netijeleri	253
1. Umumy düzgünler	253
Kreditoryň beýleki raýdaş bergidarlary bilen bagly hukugy	254
460-njy madda. Berginiň esasy bergidar barada geçilmeginiň netijeleri	254
461-nji madda. Iki taraplaýyn şertnama boýunça talaplardan ýüz döndermegiň netijeleri	255

BORÇNAMALARYŇ BES

EDILMEGINIŇ BEÝLEKI ESASLARY

462-nji madda. Bergidar bilen kreditor bir şahs bolup çykanda borçnamalaryň bes edilmegi	257
463-nji madda. Bergidaryň aradan çykmagy sebäpli borçnamanyň bes ýedilmegi	257
464-nji madda. Ýuridiki şahsyň ýatyrylmagy sebäpli borçnamanyň bes edilmegi	259

VII BAP

TALABY BAŞGA BIRINE BERMEK

465-nji madda. Talaby başga birine bermek	260
1. Umumy düzgünler.	260
Şertnamanyň görnüşü	261
3. Başga birine berilýän talabyň predmeti	261
Talabyň başga birine berilmeginiň hakykylygy	261
466-njy madda. Talaby başga birine bermäge ýol bermezlik	263
Umumy düzgünler	263
Mejbury ýagdaýda ýerine ýetirilmäge degişli däl talaplaryň başga birine berilmegine ýol bermezlik	264
467-nji madda. Talap başga birine berlende üpjünçilik serişdeleriniň hem oňa geçmegi	264
Üpjün edilen talabyň täze kreditora geçmegi	264
2. Täze kreditoryň hukuklary	266
468-nji madda. Resminamalary we maglumaty bermek	266
1. Umumy düzgünler	267
Resminamalary we maglumatlary bermek boýunça borç	267
469-njy madda. Talabyň başga birine berilmegini tassyklamak	268

470-nji madda. Bergidaryň garşy bolmagy	269
471-nji madda. Talabyň başga birine berilmegini mälim etmek.....	270
Talaby ozalky kreditoryň haýryna ýerine ýetirmek	270
Kreditoryň we bergidaryň arasyndaky gatnaşyklar	272
Talabyň başga birine berilmegi barada mälim edilen habary yzyna almak	272
472-nji madda. Talabyň köp gezek başgalara berilmegi	273
1. Ileri tutmagyň ýörelgesi	273
473-nji madda. Talabyň kanuna görä başga birine geçmegi	273
1. Umumy düzgünler	273 2.
Talabyň kanun boýunça başga birine geçmeginiň halatlary	274
474-nji madda. Beýleki hukuklaryň başga birine geçmegi	275

VIII BAP

BERGINIŇ BAŞGA BIRINE GEÇMEGI

475-nji madda. Berginiň başga birine geçmegi	276
Umumy düzgünler	276
Hakykylyk boýunça öňünden döreýän şertler	277
Meňzeş institutlar bilen baglanyşygy	278
Bergini başga birine geçirmegiň görnüşi	279
476-njy madda. Berginiň bergidar bilen razylaşylyp başga birine geçmegi	280
Kreditoryň razylgy	280
Kreditoryň ýüz döndermeginiň netijeleri	281
477-nji madda. Bergini öz üstüne alan şahsyň garşy bolmagy	282
Umumy düzgünler	282
Kreditoryň garşysyna nägilelik bildirilmegine ýol bermezlik	283
478-nji madda. Zamanlygyň we girew hukuklarynyň bes edilmegi	284

IX BAP

BORÇNAMADA KREDITORLARYŇ ÝA-DA BERGIDARLARYŇ KÖP SANLY BOLMAGY

§1. RAÝDAŞ KREDITORLAR

479-njy madda. Raýdaş hukuklylar	286
1. Umumy düzgünler	286 2.
Kreditorlaryň köp sanlylygynyň görnüşleri	287
Paýly kreditorlar	287
Umumy (bilelikdäki) kreditorlar	288
Raýdaş kreditorlar.....	288
480-nji madda. Raýdaş hukuklaryň ýüze çykmagy üçin esaslar.....	289
481-nji madda. Islendik kreditoryň öňünde borçnamany ýerine ýetirmek	290
482-nji madda. Kreditorlaryň biri üçin borçnamany ýerine ýetirmek	291
483-nji madda. Raýdaş kreditorlaryň biriniň talapdan ýüz döndermeginiň netijeleri.....	292
484-nji madda. Başga kreditor bilen baglanyşykly faktlary peýdalanmaga ýol bermezlik	292
485-nji madda. Raýdaş kreditorlaryň mirasdarlarynyň hukuklary	293 486-njy
madda. Raýdaş kreditoryň beýleki kreditorlaryň öňündäki borçlary	294 1, Raýdaş
kreditorlaryň arasyndaky gatnaşyklar	294 2. Kreditorlaryň
arasynda paýly deňhukuklylyk	295

§ 2. RAÝDAŞ BERGIDARLAR

Giriş	296
Paýly bergidarlary.....	296

Umumy (bilelikdäki) bergidarlaryň	297
Raýdaş bergidarlaryň	297 487-nji madda. Raýdaş borçnamalary
Düşünje.....	297
488-nji madda. Raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagy üçin esaslar	298 1. Raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagynyň şertnamalaýyn we şertnamadan daşary esaslary
Kanun raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagynyň esasy hökmünde	299
Borçnamanyň zadynyň bölünmezligi	299 489-nji madda. Kreditoryň talabyň ýerine ýetirilmegini islendik bergidardan talap etmek hukugy
490-nji madda. Kreditör barasynda raýdaş bergidaryň garşylykly talaby	300
491-nji madda. Bergidarlaryň biriniň borçnamany doly ýerine ýetirmeginiň netijeleri	301
492-nji madda. Beýleki raýdaş bergidar bilen baglanyşykly faktlary peýdalanmaga ýol bermezlik	302
493-nji madda. Raýdaş bergidarlaryň biri barasynda hak islegini bildirmek	303
494-nji madda. Talaby ýerine ýetirmäge kabul etmegi bökdemegiň netijeleri ..	303 1, Kreditör tarapyndan ýerine ýetirmegi kabul etmegiň bökdemeginiň netijeleri 304
2. Bergidaryň bökdelmeginiň netijeleri	304 495-nji madda. Raýdaş bergidarlaryň mirasdarlarynyň borçlary
496-nji madda. Kreditoryň talabynyň raýdaş bergidarlaryň biriniň bergisi bilen birleşdirilmegi	305
497-nji madda. Bergidarlaryň biriniň borçnamany doly ýerine ýetiren mahalynda regres tertibinde talap bildirmek hukugy	305
498-nji madda. Raýdaş bergidaryň töleg tölemek ukybynyň bolmazlygynyň netijeleri	306
499-nji madda. Raýdaş bergidar üçin kompensasiýa	306 500-nji madda. Wagt möhletiniň gutarmagynyň netijeleri
	307

Borçnamalaýyn hukugyň Umumy bölegine giriş düzgünleri

Türkmenistanyň kanun çykaryjysy Kodeksiň gurluşynyň we usulyýetiniň meselelerinde raýat hukugynyň kodifikasiýasynyň gowy däplerine eýeripdir. Birinji böleginde abstraksiýanyň ýokary derejesinde ol tutuş raýat hukugyna dahyly düzgünleri belläpdir (TRK-nyň 1-165-nji maddalary). Soňra ol hem hususy şahslar, hem döwlet babatda eýeçiligiň we eýelik etmegiň merkezleşdirilmezligi bilen häsiýetlendirilýän bazar zat hukugynyň esaslaryny döretdi. Soňra borçnamalaýyn hukuk gelýär.

Ýene-de wagt barlagyndan geçen kodifikasiýa tejribesine laýyklykda borçnamalaýyn hukugy umumy we iki aýratyn bölümlere bölündi, üstesine-de aýratyn bölümleriň birinjisi (TRK-nyň 2-nji bölümi: TRK-nyň 501-992-nji maddalary) şertnamalara bagyşlandy, ikinjisi bolsa ýaýran söz ulanylyşyna eýerip – kanun boýunça borçnamalaýyn gatnaşyklara bagyşlandy (TRK-nyň 3-nji bölümü: TRK-nyň 993-1026-njy maddalary).

Kanunyň gurluşynyň düzüminden şular gelip çykýar, ýagny borçnamalaýyn hukugyň Umumy bölegi (1-nji bölüm: 330-500-nji maddalar) (şeyle hem, ýogsa-da Kodeksiň Umumy bölegi, ýagny onuň 1-nji bölegi ýaly) borçnamalaýyn gatnaşyklaryň, eger olary ýörite düzgünler çalyşmasa, ählisine degişlidir. Şu manyda kanun boýunça şertnamalaýyn we borçnamalaýyn gatnaşyklaryň arasyndaky tapawut getirilmeýär.

Borçnamalaýyn hukuk hem möçberi boýunça, hem hili boýunça Raýat kodeksiniň özeni bolup durýar. Ol aýry-aýry şahslaryň, fiziki we ýuridik, sosial we ykdysady gatnaşyklaryň nähili derejede we haýsy tertipde kanun boýunça borçnamalara alyp barýandygy hakyndaky meseleleri düzgünleşdirýär, olaryň bozulandygy üçin kazyýet tertibinde we mejbury ýerine ýetirmek tertibinde jeza mümkindir.

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde, ýagny harytlary we hyzmatlaryň pula çalşylýan (ýa-da takygy: satyn alynýan) şertlerinde kanun haýsy sosial gatnaşklar bilen onuň hukuk netijelerini baglanyşdyrýandygyny kesgitlemelidir. Haýsydyr bir emläk gymmatlygyny almak we bu ýerden gelip çykýan bir adamyň beýlekiň hasabyna esassyz başlaşmagy hakynda ýa-da haýsydyr bir hukuk eşretiň delikt bozulmagy hakynda iki we köp taraplaryň arasynda özbaşdak ylalaşyk hakynda gürrüň gidip biler. Bu TRK-nyň 331-nji maddasynda takyk bellenildi. Şunda işewür dolanyşyga gatnaşyjylaryň hususy bähbitleriniň adalatly balansyny goramak hakynda we üpjün etmek hakynda hususy derejede gürrüň barýar, üstesine-de «telekeçini» goramaga aýratyn ähmiýet bermek gerek, jemgyýetçilik derejesinde ähli ykdysadyýet üçin peýdanyň bähbitlerinde harytlaryň, hyzmatlaryň we puluň tygşytlý we netijeli paýlanylyşy hakynda gürrüň barýar.

Häzirki zaman institusional ykdysadyýetde hukuk syýasatynyň şeýle postulatları (hakykat hökmünde kabul edilýän we subut etmekligi talap etmeýän kadalary) alnyp gidilýär, şonda ykdysadyýetiň taryhyndan şertnamalary we beýleki borçnamalaýyn gatnaşyklary amala aşyrmagyň tygşytlý we az harajatly üpjün edilmegi jemgyýetde durnukly abadançylyk we ykdysady ösüş üçin aýgtyly ähmiýete eýe bolan düýpli çelgilerden biri bolup durýandygy hakynda netije çykarylýar. Bu gatnaşyklaryň çelgileri uniwersaldyr ýa-da «globaldyr» we etniki, dini, milli ýa-da jyns alamatlary bilen häsiýetlendirilmeýär. Türkmenistanyň kanunçykaryjysy halkara standartlaryna gözükdirmä kodifikasiýa berip, bu pikirlenmelere aňly-düşünjeli daýanypdyr.

Sosial gatnaşyklaryň köp sanly görnüşleri bardyr we dürlüçe: betbagtçylykly halatyň netijesinde, uruşda, haýsydyr bir zady almagyň, gepleşikler geçirmegiň, şertnamalar baglaşmagyň netijesinde ýüze çykýarlar. Kodeks bu gatnaşyklardan haýsylarynyň hukuk netijeleriniň bolmalydygyny belleýär. Ýerine ýetirmek hukuklarynyň we borçlarynyň bolmagy üçin şertnamanyň özi däl-de, eýsem kanunyň esas bolmagy şundan gelip çykýar. Şonuň bilen birlikde TRK-nyň Umumy böleginiň ähli borçly ediji gatnaşyklary düzgünleşdirmäge dalaş edýändigini we şoňa görä-de şertnamalaýyn gatnaşyklary bilen kanun boýunça gatnaşyklaryň arasynda tapawutlary geçirmeýändigini hakykatdyr.

Sosial gatnaşyklara hukuk güýjüni bermek ýa-da haýsy şertlerde bermek, başga sözler bilen aýdylanda: "gatnaşyklary boýunça bir hyzmatdaş", "gatnaşyklary boýunça bir hyzmatdaşdan borçnamanyň ýerine ýetirilmegini, hatda eger şol ony ýerine ýetirmek islemese-de ýerine ýetirmäge rugsat bermek we ýerine ýetirmegini talap etmek, - ýa-da ýene-de başga sözler bilen aýdylanda: hususy, subýektiw hukuklary we borçlary döretmek hakyndaky meseläni çözmek pozitiw hukuga düşýär (TRK-nyň 330-njy maddasynda kesgittenilişi ýaly), Munuň özi, *birinjiden*, belli bir sosial gatnaşyklary aňladýar, olaryň hakykylyga hiç-hili şübhe döretmeýändigine garamazdan, kanun boýunça borçly ediji hukuklaryň we borçlaryň esasy hökmünde ykrar edilmeýär, *mysal üçin*, dostlukly gatnaşyk ýa-da sosial mylaýymlyk, bir tarapdan ýa-da beýleki tarapdan şertnama, oňa kanun süýthorluk sebäpleri boýunça hukuk güýjünde ahlak kadalaryna laýyk gelmezligiň beýleki görnüşlerini berýär.

Munuň özi milli kanunyň ýa-da kazyýet tejribesiniň ofert we aksept arkaly baglaşylan şertnamada bellenen sosial gatnaşygyň bolmagyny, ýerine ýetirilmegini gazanyp boljak hukuk taýdan hakyky borçlary döretmek üçin ýeterlik dälidigini belläp biljekdigini aňladýar. Şu manyda iňlisçe «*case law*» (presedent hukugy) şertnamanyň baglaşylmagyna goşmaça edip «*consideration*» bolmagyny (garşylykly kanagatlandyrmak – terjimeçiniň belligi) talap edýär, Fransiýanyň Raýat kodeksiniň 1108-nji maddasy bolsa «*cause*» bolmagyny (borçnamanyň kanuny esasy – terjimeçiniň belligi) talap edýär. Munuň özi bähbitleriň adalatly balansyny üpjün etmek bilen baglanyşykly olaryň bolmagynyň peýdasyna hiç-hili esaslaryň ýokdugynyň taryhy reliktdir. Öňki german hukugy (GFR-iň GGU-nyň § 306 köne redaksiýada) şertnamany ýerine ýetirmegiň obýektiw mümkinçiliginiň bolmagyny talap etdi. 2002-nji ýyldan başlap german hukugy bu relikti «özünden zyňdy» we şertnama baglaşmak üçin bu goşmaça elementiň mundan beýläk bolmagyny talap etmeýär (GFR-iň GGU-nyň § 311a), ol beýleki ýurtlaryň köp halkara ýazgylaryna we milli kanunlaryna laýyk gelýär. Türkmenistanyň RK başdan başlap bu häzirki zaman meýline eýerdi we şertnamanyň bolmagyndan başga borçly ediji hukuklary döretmek üçin hiç-hili çelgileri talap etmeýär.

Munuň özi, *üçünjiden*, kanunyň (ýa-da kazyýet tejribesiniň) borçlandyryjy borçnamalaryň we hukuklaryň düýbünden çözülmelik hereketiň ýa-da baglaşylan şertnamanyň fakty bilen däl-de, eýsem başgaça, mysal üçin, şertnamany baglaşmak maksady bilen gepleşiklere başlamak bilen (ýa-da hatda başlamagyň deslapky basgançagy bilen) kesgittlenen sosial gatnaşyk bilen baglanyşykly boljakdygyny belläp biler. TRK-nyň 3-nji böleginiň 331-nji maddasynyň kesgitlemasy Türkmenistanyň kanunçykaryjysynyň bu mümkinçilikden peýdalanandygyny görkezýär. Indi Germaniýada – Türkmenistandaky ýaly ylm we kazyýet tejribesi bilen işlenip taýýarlanan GFR GGU-nyň 2-nji böleginiň § 311-däki «*culpa in contrahendo*» doktrinasy kodifisirlendi. Gatnaşyjylaryň bähbitleriniň balansy netijede gepleşikleriň şertnamanyň baglaşylmagyna getirendigine ýa-da getirmändigine garamazdan, kanunlaryň ikisinde bu borçlaryň bardygyny üpjün edýär. Mundan başga-da, borçlaryň bozulmagy beýleki borçly ediji borçlar bilen bir hatarda beýleki tarapyň bähbitleriniň deň ýagdaýda bardygynyň we şonuň bilen kanun arkaly göz önünde tutulan şikayät etmek mümkinçilikleriniň ulgamynda doly goşulandygynyň nazara alynmagyny nygtamak gerek.

Munuň özi, ahyrsoňy, kanunyň anyk şertleriniň anyklanmalydygyny aňladýar, olar bolan mahalynda talap etmek hukugy esasy bolar. Türkmenistanyň Kodeksi ähli borçly ediji gatnaşyklary babatda bähbitleri düýpli çekip görmegiň çäklerinde, *mysal üçin*, taraplaryň ikisi tarapyndan şertnamany ýerine ýetirmek üçin ýa-da mümkin bolan günäligi hasaba almazdan

esassyz baýamak restitusiýasy üçin kanunda görkezilen ilki başky borçly ediji hukugy bellemek kararyny kabul etdi: şertnama boýunça hyzmatdaş ýerine ýetirmegi, başga adamyň hasabyna bikanun baýlaşan adam bolsa alan zadyny gaýtarmagy kepillendirýär. Zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugyny Kodeks prinsipde talap etmegiň şertnamalaýyn ýa-da delikt hukugy hakynda gürrüň berýändigyna garamazdan, günäli bolmak şerti bilen goşmaça baglanyşdyr. Şu ýörelgeden kadadan çykmalar bardyr, mysal üçin, haýsydyr bir howply önümden legal peýdalanylanda ýa-da bazara brak edilen önüm getirilende, günälilik obýektiw çelgiler bilen hem kesgitlenilýär. Ýöne, şeýle-de bolsa, Kodeks günälilik bolan mahalynda zyýanyň öwezini dolmak borjuna ýörelgesine pugta eýerýär we muňa bar bolan esaslara boýunça günäli bolmagy bolmadyk borçnamalara, «*strict liability*» ýagny iňlis-amerikan hukugynyň ýörelgesine ret etme berdi («günäsiz jogapkärçilik» - terjimeçiniň belligi).

III BÖLEK BORÇNAMALAÝYN HUKUK

I BÖLÜM BORÇNAMALAR HAKYNDAKY UMUMY DÜZGÜNLER

330-njy madda. Düşünje

1. **Borçnama bilen baglanyşyklylykda kreditor haýsy-da bolsa bir hereketi etmegi bergidardan talap etmäge haklydyr. Borçnamany ýerine ýetirmek bergidaryň hereket etmekden saklanmagyndan ybarat bolup hem biler.**
2. **Özüniň mazmunyny we häsiýetini nazara alyp, borçnama beýleki tarapyň hukuklary we emlägi barada aýratyn alada etmegi taraplaryň her biriniň üstüne ýükläp biler. Borçnamalaýyn gatnaşyklar diňe şonuň bilen çäklendirilip bilner.**

1. Borçnamalaýyn hukuk düşünjesi

TRK-nyň 3-nji bölegi borçnamalaýyn hukuga bagyşlanandyr, ol raýat (hususy) hukugyň düzüm bölegi bolup durýar. Borçnamalaýyn hukugyň kadalary raýat-hukuk dolanyşygynyň formasy bolmak bilen gönüden-göni emläk ýa-da ykdysady dolanyşygy düzgünleşdirýär. Bu ýerde haryt-pul alyş-çalşyny, ýagny, sözüň doly manysynda, özara bazar gatnaşyklaryny hukuk taýdan resmileşdirmek hakynda kadalaryň toplumu bar.

Borçnamalaýyn hukuk bazary, bazar haryt dolanyşygyny, ýagny harytlaryň ondan-oňa geçirilmegini, bir eýeden beýleki eýä geçirilmegini düzgünleşdirýär. Borçnamalaýyn hukuk - emläk gatnaşyklarynyň dinamikasyny düzgünleşdirýär. "Borçnama" diýen adalga köplenç halatlarda dürli manylarda ulanylýar. Käwagt oňa taraplaryň arasyndaky ylalaşyk, ýagny, şertnama diýlip düşünilýär. Birnäçe halatlarda bu adalga raýat hukuk gatnaşyklaryň bir tarapynda bolan borjy aňladýar. "Borçnama" diýen adalga bilen raýat hukuk gatnaşyklarynyň belli bir görnüşini hem aňlatmak mümkin. Düşündirilýän maddada borçnama hukuk gatnaşyklary hökmünde düşünilip, onda taraplaryň biri bolan kreditor subýektiw hukuklara eýedir, beýleki tarap bergidar bolsa subýektiw borjy çekýär.

2. Borçnama düşünjesi

Raýat hukuk gatnaşyklarynyň hatarynda borçnama ähmiýetli orny eýeleýär. TRK-nyň 330-njy maddasynyň 1-nji bendinde borçnama düşünjesi kesgitlenen, ýagny oňa laýyklykda bir tarap bolan kreditoryň beýleki tarapdan – bergidardan haýsydyr bir hereketleri amala aşyrmagy talap etmäge haky bardyr. Haýsydyr bir hereketleriň amala aşyrylmagy borçnamanyň iň ýaýran görnüşi bolup durýar. Emma borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bergidaryň hereketleri amala aşyrmakdan saklanmagyny, mysal üçin, gijelerine goňşulary bimaza etmezlik üçin jaýyň gurluşygyny duruzmakdan ýa-da gijelerine abatlaýyş işlerinden saklanmalydygyny hem ybarat bolup biler. Borçnama laýyklykda talap etmek hukugy degişli bolan tarap *kreditor* diýlip atlandyrylýar. Borçnama görä hereketi amala aşyrmaga ýa-da ony amala aşyrmakdan saklanmaga borçly tarap *bergidar* diýlip atlandyrylýar.

Borçnamalarda gatnaşyjylaryň her biriniň kreditor we bergidar bolup durýan halatlary hem mümkindir, sebäbi hukuklar hem-de borçlar olaryň her biriniň üstüne düşýär. Mysal üçin, satyn almak - satmak borçnamasynda satyn alyjy kreditor bolup durýar, sebäbi satyjydan satyn alnan zatlary bermegi talap etmek hukugy oňa degişlidir. Şunuň bilen birlikde, ol bergidar hökmünde hem çykyş edýär, sebäbi şol borçnama laýyklykda satyja satyn alnan zadyň bahasyny tölemäge alyjy borçludur. Degişlilikde, satyjy şol bir wagtyň özünde hem kreditor (oňa belli bir pul möçberlerini talap etmek hukugy degişlidir) we bergidar (ol satyn alyja zady bermäge borçludur) bolup durýar. Şeýle borçnama *ikitaraplaýyn* borçnama diýlip atlandyrylýar. ***Birtaraplaýyn*** borçnamada bolsa, taraplaryň biri diňe kreditor, beýlekisi bolsa - diňe bergidar (mysal üçin, karz almak borçnamasy) bolup durýar.

"Borçnama" sözi dar manyda bergidaryň anyk borjuna (mysal üçin, reňkleme işlerini ýerine ýetirmek, kompýuteri bermek); giň manyda belli bir borçnamada kreditoryň hukuklarynyň we bergidaryň borçlaryny (mysal üçin, satmak-satyn almak şertnamasy, onuň borçnamasy satyjynyň hem-de satyn alyjynyň hukuklarynyň we borçlarynyň jeminden ybaratdyr) aňladýar. Borçnama gatnaşyjylar azyndan ikiden: bergidardan we kreditordan ybaratdyr.

3. Borçnamanyň alamatlary

Borçnama ýüze çykan pursadynda kesgitli mälüm bolan belli bir taraplara garşy ulanylýar, şonuň üçin hem ol möçberi näbelli taraplar bilen bolan (absolýut) hukuk gatnaşyklaryndan, mysal üçin, emläk eýesine onuň emläğine hyýanat etmezlige borçly bolup durýanlardan tapawutlylykda (относительный) *belli bir kesgitli hukuk gatnaşyklary* diýlip atlandyrylýar, şonda bergidarlaryň möçberi anyk kesgitlenen. Borçnamalaýyn gatnaşyklar ýuridiki we fiziki şahslaryň bazar gatnaşyklarynyň hukuk beýany bolup durýar. Onuň ýüze çykmagynyň sebäplerine garamazdan, ol bir tarapyň algydaryň beýleki tarapdan, bergidardan nämendir bir zatlyary etmegi ýa-da ony etmezligi talap edip biljekdigi bilen häsiýetlendirilýär. Bazaryň haryt-pul dolanyşygynyň mümkin bolan ýagdaýlarynyň köpüsünde, hususan-da, ikitaraplaýyn borçlandyryan şertnamalarda gatnaşyjylaryň borçnamalary hem, hukuklary hem bardyr, olar şol bir wagtyň özünde algydardyrlyr we bergidarlary bolup durýarlar. TRK-nyň 330-njy maddasy şeýle gatnaşyklar üçin binýatlyk kadany emele getirýär.

Täze bazar ykdysadyýetinde giňden ýaýran kazyýet iş tejribesi sebäpli borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bu depginli tarapyňyň nygtap geçmek zerurdyr: taraplaryň birine haýsydyr bir borçnamalary ýerine ýetirmek we şeýlelikde, zerurlyk ýüze çykan halatynda borçnamany ýerine ýetirmäge borçly edýän kazyýet çözgüdiniň kömegi bilen harytlaryň hem-de puluň aýlanyşygyny üpjün etmek borjunyň ýüklenýändigine barada gürrüň edilýär. Borçnamany ýerine ýetirmegi talap edýän tarapa diňe borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bolmagynyň bellenýändiginden peýda azdyr. Şoňa görä-de, hukuk gatnaşyklarynyň bardygyny ýa-da ýokdugyny ykrar etmek hakyndaky kazyýet çözgüdi borçnamalaýyn gatnaşyklar baradaky jedellerde kadadan çykma hökmünde bolmalydyr.

Borçnamanyň seljerilmegi onuň tapawutly alamatlarynyň birnäçesini bellemäge mümkinçilik berýär:

1). *Borçnama - bu hukuk gatnaşygydyr*, ýagny onda borçly taraplaryň (bergidarlaryň) çägi hemişe kesgitli, takyk mälüm bolup durýar. Şonuň üçin hem borçnama görä kreditoryň ähli we her bir taraplardan dälde, diňe belli bir borjy özüne kabul edenlerden ýa-da kanunyň belli bir borjy ýüklänlerinden hereketleri amala aşyrmagy ýa ony amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmäge hukugy (haky) bardyr. Borçnamada kreditoryň talap etmek hukugyna hemişe belli bir tarapyň borjy laýyk gelýär. Borçnama, bu öz alamaty bilen absolýut diýlip atlandyrylýan, bir tarapy kesgitli bolmadyk şahslaryň gatnaşýan hukuk gatnaşyklaryndan tapawutlanýar, şolarda borçly taraplaryň çägi kesgitlenilmedik bolup durýar. Mysal üçin, eýeçilik gatnaşyklarynda, şonuň üçin hem borçnamalary (otnositel) belli bir kesgitli hukuk gatnaşyklary diýlip atlandyrmak kabul edilendir.

2) Borçnamalar emläk däl raýat hukuk gatnaşyklaryndan tapawutlylykda *emläk hukuk gatnaşyklary* bolup durýar.

3) Borçnamalar esasan emlägiň we emläk gymmatlyklarynyň ondan-oňa geçmegini üpjün edýär, şonuň üçin hem onuň üçin borçly taraplaryň işjeň hereketleri häsiýetlidir. Emlägiň degişlidigini berkidýän zat (emläk) hukuklaryndan tapawutlanýar, ýagny zat (emläk) hukuk gatnaşyklarynda borçly taraplaryň işjeň däl özlärini alyp barylary esasy bolup durýar.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryny durmuşa geçirmek arkaly emläk eşretleriniň esasy böleginiň raýat dolanyşygyna gatnaşyjylaryň birinden beýlekilerine geçmegi bolup geçýär. Telekeçilik we gaýry işleriň dürli ulgamlarynda ýüze çykýan şertnamalaýyn borçnamalaryň köp dürlüligi olaryň ykdysady we hukuk tebigatyny nazara almak bilen, bir ülnä getirmek ulgamlasdyrmak zerurlygy ýüze çykýar.

4. Borçnamanyň mazmuny we häsiýeti

TRK-nyň 330-njy maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda özüniň mazmunyny we häsiýetini nazara alyp, borçnama beýleki tarapyň hukuklary we emlägi barada aýratyn alada etmegi taraplaryň her biriniň üstüne ýükläp biler. Borçnamalaýyn gatnaşyklar diňe şonuň bilen çäklendirilip bilner. Bu kada GDA ýurtlarynyň raýat kanunçylygyndan tapawutlylykda borçnamanyň mazmunyny anyklaýdyr. Mysal üçin, komissiya şertnamasynyň taraplary tarapyndan şol çäklerde şeýle harytlary ýerlemek boýunça beýleki – komissionerler bilen komission geleşikleri baglaşmazlyk barada hyzmatlary alyjynyň-komitentiň borçnamasy bellenilip bilner, potrat şertnamasyna gatnaşyjynyň üstüne bolsa ýörite ylaşyk bilen täze çözgütler hem-de tehniki bilimler hakynda kontragentlerden alnan maglumatlary ýaýratmazlyk (önümçilik syrny saklamak) borjy ýüklenilip bilner. Hereketlerden saklanmak görnüşindäki borçnamalar intellektual eýeçiligiň obýektlerini döretmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklarda has giňden ýaýrandyr.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň mazmuny beýleki hukuk gatnaşygy ýaly, onuň taraplarynyň gatnaşyjylaryň hukuklaryndan we borçlaryndan ybaratdyr.

Häzirki zaman şertlerinde birnäçe halatlarda borçnama boýunça kreditor hem käbir hereketleri amala aşyrmalydyr, ilkinji nobatda bergidar tarapyndan teklipe edilen borçnamany ýerine ýetiriji hereketi borçnamalaryň ähli şertlerine laýyk gelýän we onuň predmetinden ybarat bolan kabul etmelidir, şeýle hem ony resmileşdirmelidir. Pul algysyny alandygy barada bergidara dilhaty bermelidir, onuň üçin ýerine ýetirilýän işleri tabşyrmagyň – kabul etmegiň ykrarnamasyna gol çekmelidir we başgalar. Şular ýaly hereketler adaty bergidaryň degişli borçnamanyň düýp mazmunyny düzýän borçlaryny ýerine ýetirmegini üpjün edýär. Professor R.Kniper TRK-nyň 330-njy maddasynyň 3-nji bendiniň kadalaryny häsiýetlendirmek bilen, şu kadanyň borçlaryň çäginde giňeldýändigini belleýär. Munuň özi borçnamalaýyn ýörelgeleri anyklaýdyr, hususan-da taraplar borçnamalaýyn gatnaşyklarda birek-birege tertipli, dogruçyl we ynsaply çemeleşýändigini görkezmäge borçludyr. Ähli hukuk ulgamlarynda borçnama şeýle ýörelgelere görä çemeleşmek mahsus däldir we hemişe şeýle bolmady. Şonuň üçin hem bu borçlaryň kanunda aýdýň berkidilendigi aýratyn bellärlikdir. Beýleki tarapyň bähbitleri barada aladalanmazdan, her bir tarapyň diňe öz bähbitlerine eýermelidigi baradaky bazar gatnaşyklaryna bolan ýalňys garaýyş hem uzak wagtyň dowamynda hereket edendigini belläp geçmeli. Bu maddanyň 2-nji bendi häzirki zaman ynsanperwer bazar ýörelgesini durmuşa geçirýär. Ol borçnamalaýyn gatnaşyklaryň hukuklaryň we borçlaryň utgaşmagyndan ybaratdygyny görkezýär. Beýleki tarapyň bähbitlerini hasaba almak hem ýörelgeleýin kadalaryň hataryna degişlidir. Özüni alyp barmak barasynda bu borçlar adaty ikitaraplaýyn şertnamalarda esasy bergidaryň borçlarynyň üstüni ýetirýär, emma olardan garaşsyz ýagdaýda hem bolup biler, ýagny sözlemäki beýan etmäniň manyny takyklaýşy ýaly.

Beýleki tarapyň hukuklaryny we bähbitlerini goramak boýunça borçlaryň bozulýan ýagdaýlary hökmünde şulary mysal getirmek mümkin: haçan-da satyjy zatlyary satyn alyjynyň öýüne getirende şol zada zeper ýetirse; haçan-da kireýne beriji öýi saglyk üçin zyýanly ýagdaýda tabşyrsa we şonuň netijesinde şertnama boýunça hyzmatdaş bolup durmaýan kireýine

alyjynyň çagasy nähoşlaşa; haýsydyr bir çylşyrymly enjam ulanmak boýunça göwnējaý gözükdirmesi bolmazdan getirilende we onuň ulanylmagy beýleki enjamlarda zyýanyň ýüze çykmagynyň sebäbi bolanda şeýle bolýar. Ýerine ýetirmegiň esasy borçlary bolmazdan beýleki tarapyň bähbitlerini goramak boýunça borçlaryň biriniň bozulmagyna meselem, haçan-da tarap jaýy gurmak üçin gurluşyk kompaniýalarynyň arasynda jemagat önündäki bäsleşigi guranda we gurluşyk kompaniýalarynyň birnäçesi täjirçilik tekliplerini işläp taýýarlamak üçin çykdajylary öz üstüne alanda, ýöne bäsleşik seçip almagy geçirmegiň hakyky meýli bolmazdan guralanda, sebäbi bäsleşigi geçiriji soňa çenli eýýäm özüniň seçip almasyny amala aşyranda, ýol berilýär.

331-nji madda. Şertnama

1. **Borçnamalaryň ýüze çykmagy ýa-da onuň mazmunyny üýtgetmek üçin şertnama gatnaşyjylaryň arasynda şertnama baglaşylmagy zerurdyr, ýöne borçnamanyň zelee ýetirilmegi (delikt), esassyz baýlaşmak ýa-da kanunda göz önünde tutulan gaýry esaslar zerarly ýüze çykýan halatlary muňa girmeyär.**
2. **Şu Kodeksiň 330-njy maddasynda göz önünde tutulan borçnamalar şertnama taýýarlamak esasynda hem ýüze çykyp biler.**
3. **Gepleşiklere gatnaşyjy şertnama baglaşmak üçin çekilen çykdajylary tölemegi, eger şol şertnama beýleki gatnaşyjynyň geleňsizligi zerarly baglaşylmadyk bolsa, beýleki gatnaşyjydan talap edip biler.**

1. Şertnama düşünjesi

«Şertnama» düzümi (konstruksiýasy) peýda bolandan başlap geçen ençeme ýüzlerçe ýyllarda haýsydyr bir düýpli üýtgetmelere duçar bolmandyr. Munuň özi, bu hukuk düşünjesiniň (derejesiniň), belli bir ýagdaýda durnuklydygyna we sazlaşyklydygyna şaýatlyk edýär. «Şertnama» düzümi (konstruksiýasy), taryhy taýdan raýat hukugynyň çäklerinde işlenilip taýýarlanylýpdyr we ösdürilipdir. Şertnama häzirkä günde hukugyň köp pudaklarynda giňden ulanylýan hem bolsa ol raýat hukugynda has giňden ulanylýar. Şertnamanyň ähmiýetiniň ýokarlanmagy tötänleýin däl. Bazar gatnaşyklary şertlerinde islendik telekeçiniň täjirçilik meýilnamalaryny durmuşa geçirmegi ylalaşyklary düzmezden we şertnamalary baglaşmazdan mümkin däl, sebäbi şertnama işewürleriň pikir-oýlarynyň we hasaplamalarynyň durmuşa geçirilmeginiň, olaryň peýda gazanmaga çalyşmagynyň amala aşyrylyşynyň resminamasydyr (formasydyr). Telekeçilik bilen meşgullanyp, ylalaşyk düzmezlik, şertnama baglaşmazlyk mümkin däl. Bazara gatnaşyjylaryň arasyndaky ähli işewir gatnaşyklar kanunçylyk we olaryň ylalaşyklarda göz önünde tutýan şertleri bilen düzgünleşdirilýär hem-de ähli täjirçilik çäreleriniň ýa-da amallarynyň üstünlikli bolmagy köplenç halatlarda şeýle ylalaşyklaryň düzülmegine hem-de resmileşdirilmegine baglydyr. Bu geň däl, sebäbi hut şertnamada taraplaryň hukuklary we borçlary, olaryň jogapkärçiligi, nyrh, möhletler, hasaplaşyklaryň tertibi we başgalar kesgitlenilýär. Şeýlelikde, şertnama diňe bir pul serişdelerini siziň hasaplaşyk hasabyňyza geçirmek üçin zerur bolan resminama däl. *Şertnama - munuň özi ilkinji nobatda taraplaryň ylalaşygdyr, özara bähbitleriň gazanylmagy üçin bilelikde hereket etmäge olaryň razylygyny beýan edýän namadyr.* Şertnama – munuň özi borçnama boýunça raýat hukuklaryny we borçlaryny döretmek, üýtgetmek ýa-da bes etmek baradaky iki hem-de ondan köp taraplaryň ylalaşygdyr. «Şertnama» adalgasy raýat kanunçylygynda dürli manylarda ulanylýar: şondan borçnama ýüze çykýan; hukuk fakty (halaty) hökmünde; munuň özi şertnamalaýyn borçnamadyr; şertnamalaýyn borçnama resmileşdirilen resminamadyr TRK-nyň düşündirilýän 331-nji maddasynda şertnama hukuk fakty (halaty) hökmünde çykyş edýär, onuň esasynda hukuk gatnaşyklary ýüze çykýar, üýtgeýär we bes edilýär, şu halatda şertnama raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň biri bolup durýar □TRK-nyň 8-nji maddasynyň düşündirişine seret□.

Şertnama □contractus, pacta□ - roman-german we türkmen hukuk ulgamynda iki we şondan köp taraplaryň ylalaşygdyr, sonuň netijesinde şol taraplarda □käwagt üçünji taraplarda hem□ hukuklar we borçlar ýüze çykýar □üýtgeýär ýa-da bes edilýär□, mysal üçin, sowat bermek, saklamak, daşamak, satyn almak-satmak şertnamasy we beýleki şertnamalar. Iňlis-amerikan hukugynda şertnama «wada bermek» □promise□ ýa-da wadalaryň birnäçesi □promises□ hökmünde beýan edilýär. Ýagny, iňlis-amerikan hukugynda şertnama diýen düşünje şertnamanyň özüni we roman-german hukugy boýunça birtaraplaýyn geleşikler diýen düşüňjeleri hem özünde jemleýär.

2. Şertnamanyň hukuk tebigaty we raýat hukuklarynyň hem-de borçlarynyň ýüze çykmagynyň beýleki esaslary

Şertnama adaty, kadaly haryt alyş-çalyşgynyň ýgy-ýgydan duş gelýän esasydyr. Şertnamalaýyn borçnamalar bolsa – borçnamalaryň köp bölegini düzýär. Şunda gürrüň diňe bir zatlary bermek, işleri ýerine ýetirmek ýa-da hyzmatlary etmek hakyndaky şertnamalar barada däl-de, eýsem, dürli emläk hukuklaryny, şol sanda diňe korporatiw hukuklary hem bermek baradaky şertnamalar hakynda barýar. TRK-nyň 331-nji maddasynyň 1-nji bendi ilki borçnamanyň ýüze çykmagy ýa-da onuň mazmunynyň üýtgemegi üçin oňa gatnaşyjylaryň arasynda şertnama baglaşmagyň zerurdygyny görkezýär, soňra bolsa zelee ýetirilmeginden dörän borçnama □delikt□, esassyz baýlaşmak ýa-da kanunda göz önünde tutulan beýleki esaslar ýaly aýratyn ýagdaýlar sanalyp geçilýär. Bu babatda TRK-nyň 8-nji maddasynda beýan edilen esaslar göz önünde tutulýar. Şeýlelikde, TRK-nyň 331-nji maddasynyň 1-nji bendi *borçnamalaryň diňe bir şertnamalardan däl-de, eýsem beýleki hukuk faktlaryndan (halatlaryndan) hem ýüze çykyp biljekdiginden* ugur alýar. Şonuň üçin hem borçnamalar baradaky umumy düzgünleriň şertnamalaýyn borçnamalar barasynda ulanylmagy TRK-nyň şertnamalar hakyndaky kadalary bilen çäklendirilip bilner.

3. Şertnamany taýýarlamagyň hukuk güýji

TRK-nyň 331-nji maddasynyň 2-nji bendiniň kadalarynyň «şu Kodeksiň 330-njy maddasynda göz öňünde tutulan borçnamalaryň şertnama taýýarlamak esasynda hem ýüze çykyp biljekdigini» görkezmegi, şertnamalary taýýarlamak boýunça hereketleriň hukuk güýjüni güýçlendirýär we taýýarlyk tapgyrynda taraplaryň hereketlere jogapkärçiliginiň ýokarlandyrylmagyna gönükdirilen.

Kanun borçnamanyň ýüze çykmagynyň ýokarda görkezilen üç esasyň gutarnykly däldigini belleýär. Hakykatda düşündirilýän maddanyň ikinji we üçünji bentlerinde gepleşikleriň başlanmak halaty netijesinde borçnamanyň ýüze çykýan dördünji görnüşini bellendirýär. Şertnamalaýyn gepleşikleriň başlanýan pursadyndan başlap *Culpa in contrahendo*, ýagny heniz haýsydyr bir esasy borçnamalar döredilmedik pursadynda özüni alyp barmagyň hökmany kadalaryny bellemegiň ýörelgesi hakynda gürrüň barýar. Bu düzgünleriň möhümligi 330-njy maddanyň 2-nji bendi bilen utgaşyklykda düşündirilýär. Bu ýerde ýene-de ynsaplyk ýörelgesini anyklaşdyrmak hakynda gürrüň barýar.

4. Şertnama baglaşylmadyk halatynda çykadajylaryň öwezini dolmak

TRK-nyň 331-nji maddasynyň 3-nji bendi şu maddanyň 2-nji bendiniň kadalaryny anyklaşdyrýar we gepleşişe gatnaşyjynyň beýleki gatnaşyjydan, onuň geleňsizliginiň netijesinde şertnama baglaşylmadyk bolsa, şertnama baglaşmak üçin çekilen çykadajylaryň öwezini dolmagy talap edip biljekdigini görkezýär. Şeýlelikde, şertnamalary baglaşmagyň tapgyry fakultatiw häsiýetde bolsa-da, gepleşiklere geleňsiz gatnaşyjy üçin zyýanly emläkleýin netijelere getirip biler. Şeýle häsiýet şertnama baglaşmaga ynsaply garaýyşyň zerur kepili bolup durýar. Häzirki wagtda şertnamalaýyn gurluş taraplaryň hukuklary we borçlary babatynda özlärini alyp baryşlaryny emele getirmek üçin eýýam şertnama baglaşmaga taýýarlyk görmegiň tapgyrynda peýdalanylýar.

TRK-nyň 331-nji maddasynyň 3-nji bendi eger şertnama baglaşylmadyk bolsa, ýetirilen zeleliň öwezini dolmagy talap etmek hukugynyň ýüze çykýandygyny göz öňünde tutýar. Eger muňa günäli hereketlere garamazdan, şertnama barybir baglaşylan bolsa-da, munuň özi öwezini dolmak borçlarynyň ýüze çykmagyna getirmeýär diýip düşünmeli däldir. Şu halatda hukuklar we borçlar şertnamalaýyn gatnaşyklara laýyklykda kesgitlenilýär, ol 330-njy maddanyň 2-nji bendine laýyklykda beýleki tarapyň hukuklarynyň hem-de bähbitleriniň hasabynyň ýöretmek borjuna hem özünde jemleýär. Şu sebäbe görä 330-njy maddanyň 2-nji bendiniň düzgünleriniň öwezini dolmak borjynyň şertnama baglaşylmadyk mahalynda hem ýüze çykýandygy diýip düşünmek zerurlygyny ýüze çykarýar.

332-nji madda. Maglumatlary bermek

Borçnamadan ol ýa-da beýleki maglumatlary almak hukugy gelip çykyp biler. Maglumat bermek diýlende degişli resminamalary bermek borjuna girýär. Maglumat bermek işi bu maglumatyň borçnamanyň mazmunyny kesgitlemek üçin ähmiýeti bar bolan we kontragentiň sonuň ýaly maglumatlary öz hukuklaryna zyýan ýetirmän berip biljek mahalynda hem üpjün edilmelidir. Şol maglumaty alyjy maglumat bermek üçin edilen çykadajylary borçly şahsa tölemelidir.

TRK-nyň 332-nji maddasynyň kadalary häzirki wagtda örän möhümdir, sebäbi häzirki döwürüň şertnamalaýyn borçnamalaryny goşmaça maglumatlar we resminamalar bolmazdan göz öňüne getirmek mümkin däldir. Şunda telekeçilik [täjirçilik] borçnamalarynyň tutuş raýat dolanyşygyna täsirini güýçlendirýän täsiri, häzirki zaman şertnamalaýyn hukugyň barha uly derejede täjirçileşdirilmegi barada aýtmak mümkindir. Degişlilikde şertnamalaýyn gatnaşyklarynda maglumatlaryň ähmiýeti güýçlenýär. Bu kada Türkmenistanyň ýörite kanunçylygynyň kadalary, meselem, sarp edijileriň hukuklaryny goramak, bank, söwda, ätiyaçlandyryş we beýlekiler bilen hem sazlaşýar.

Mundan başga hem, TRK-nyň 332-nji maddasy şertnamalaýyn gatnaşyklarda ynsaplyk ýörelgesini mundan beýläk-de anyklaşdyrmakdan we özüni alyp barmagyň belli bir kadalaryny berjaý etmek hem-de beýleki tarapyň hukuklaryny we bähbitlerini goramak borçlarynyň aýratyn möhüm alamatynyň beýanyndan ybaratdyr. Ol harajatlary paýlamak meselesi ýaly hukuklary ykdysady taýdan seljermekde berilýän sowala sazlaşykly jogap berýär: maglumatlaryň ýeterlik däldigi bilen baglanyşykly transaksion harajatlary kim çekmeli, satyn alynýan harytlar ýa-da hyzmatlar barasynda [munuň özi käwagt «due diligence» diýen iňlis adalgasy bilen belleniýär] maglumatlary özbaşdak almak borçlarynyň onuň üstüne ýüklenmegi bilen baglanyşykly çykadajylary çekmeli kreditormy ýa-da ynsaplyk ýörelgesine laýyklykda, maglumatlary bermäge borçly bolan bergidarmy, diýen soragda şol maglumatlaryň diňe şonda bar bolandygy ýa-da şolary kreditora garanyňda ýeňil alyp bilýändigini hem möhümdir.

I BAP. ŞERTNAMALAÝYN HUKUK

§ 1. UMUMY DÜZGÜNLER

333-nji madda. Şertnama erkinligi

1. **Şahslar kanunyň çäklerinde şertnamalary erkin baglaşyp we bu şertnamalaryň mazmunyny kesgitlep bilerler. Eger jemgyýetiň ýa-da şahsyýetiň düýpli bähbitlerini goramak maksady bilen, şertnamanyň hakykylygy döwletiň rugsadyna bagly bolsa, onda munuň özi aýratyn kanun arkaly düzgünleşdirilmelidir.**

2. **Eger şertnamadaky taraplaryň biri bazarda esasy ýagdaýy eýeleýän bolsa, onda işiň bu ugrunda şertnama baglaşmak borçnamasy onuň üstüne ýüklenilýär. Şol tarap şertnamanyň deň дәл şertlerini kontragente esassyz tekliپ edip bilmez.**

3. **Telekeçilik maksady bilen ýa-da öz derwaýys bähbitlerini kanagatlandyrmak maksady bilen emlägi we hyzmaty edinýän ýa-da olary peýdalanýan şahslara, eger şertnamadaky beýleki tarap öz telekeçilik işiniň çäklerinde hereket edýän bolsa şertnama baglaşmaktan ýüz dönderilip bilinmez.**

1. Şertnamanyň erkinlige düşünjesi

Raýat hukugyna gatnaşyjylaryň şertnamalaýyn gatnaşyklary taraplaryň hukuk babatda deňligine esaslanmak bilen bir tarapyň beýleki tarapa tabynlygyny ret edýär. Şunlukda, umumy kadalar boýunça şertnama baglaşmak we onuň şertlerini kemala getirmek diňe taraplaryň ylalaşygyna esaslanýan hem-de olaryň hususy bähbitleri bilen kesgitlenilýän meýletin häsiýete eýedir. Şu esasyda hem hususy-hukuk düzgünleşdirmegiň esasy düzüji başlangyçlaryň biri bolan şertnamanyň erkinligi ýörelgesi emele gelýär, bu ýörelge özüniň durmuş-ykdysady ähmiýeti boýunça hususy eýeçilik hukugynyň ykrar edilmegi we eldegrilmesizligi ýörelgesi bilen bir hatarda durýar.

Şertnamanyň erkinligi hakyndaky kada TRK-nyň 9-njy maddasynyň 1-nji bendiniň fiziki hem-de ýuridik şahslaryň özlere degişli raýat hukuklarynyň öz isleglerine görä amala aşyrylandyklary baradaky düzgünlere esaslanýar. Şertnamanyň erkinligi *telekeçilik işiniň erkinligi we sarp edijileriň harytlary satyn almak, işleri hem-de hyzmatlary peýdalanmak üçin şertnamalary erkin baglaşmaga bolan hukugy* bilen hem utgaşýar. Düşündirilýän maddanyň düzgünleri Türkmenistanyň raýat kanunçylygy üçin täzeçilik bolup durýar. 333-nji maddanyň kadalarynda raýat hukugyna gatnaşyjylar şertnamany baglaşmak ýa-da baglaşmazlyk, şertnama boýunça hyzmatdaşy seçip almak, şertnamanyň görnüşini seçip almak, şertnamanyň mazmunyny kesgitlemek, ýagny ol ýa-da beýleki şertleri şertnama goşmak meseleleri çözmekde erkindigi berkidilen. Şonuň bilen birlikde, TRK-nyň 333-nji maddasynyň 1-nji bendi eger jemgyýetiň ýa-da şahsyýetiň düýpli bähbitlerini goramak maksady bilen şertnamanyň hakykylygy döwletiň rugsady bilen bagly bolsa, munuň özi aýratyn kanun bilen düzgünleşdirilmegine degişlidigini görkezýär. Mysal üçin, ynsaply däl bäsleşik hakyndaky kanunçylyk käbir çäklendirmeleri göz önünde tutup biler. Ýa-da bank kanunçylygy boýunça müşderiler bilen bank hasabynyň şertnamasyny baglaşmak bank üçin hökmany bolup durýar. “Girew hakynda” Türkmenistanyň kanuny girew goýlan emlägi ätiýaçlandyrmak borjyny göz önünde tutýar. Professor R. Kniperiň belleýşi ýaly, erkinlik *sertnamalaryň kanunda görkezilmedik kysymalaryny hem seçip almaga*, eger bu kadalaryň dispozitiw hukuk bolup durýandygy aýdyň görünýän bolsa, kanunda göz önünde tutulandakydan başga mazmuny kesgitlemäge *hukugy* özüne jemleýär. Haýsy kadalaryň dispozitiwdigi, haýsy kadalaryň bolsa imperatiwdigi ähli bähbitleri nazara we tarapyndan bir gezek hem hemişelik kesgitlenen bolmadyk düşündirişden başlangyjyny almalydyr. Şunda her bir halatda şertnamanyň hereket edýän kanunçylyga laýyk gelýän ýagdaýda bolmalydygy subut etmegi talap etmeýän şert bolup durýar. Kadalaryň dispozitiwligi bikanun hereketleri amala aşyrmak mümkinçiligini aňlatmaýar. Şeýlelikde, satyn almak-satmak şertnamasyny islendik ýagdaýda işläp taýýarlamak mümkindir, emma neşeleri satyn almak-satmak şertnamasy bolsa, bikanundyr we hakyky däl.

Türkmenistanda ähli fiziki şahslar we ýuridik şahslar, şol sanda daşary ýurtlular hem-de raýatlygy bolmadyk adamlar hem şertnamanyň erkinliginden peýdalanýarlar. TRK-nyň 48-nji maddasynyň gelip çykyşyna görä, bu ýagdaý döwlete hem degişlidir. 333-nji maddanyň 1-nji bendiniň 3-nji sözlemi iki ýörelgäni anyklaýdyr. Birinjiden, şertnamanyň erkinliginiň möhümdigi sebäpli, döwlet tarapyndan berilýän rugsadyň diňe düýpli jemgyýetçilik ýa-da şahsy bähbitleri goramak maksady bilen göz önünde tutulyp bilinjekdigini aňladýar. Düýpli bähbidiň bardygynyň şerti cynlakaý kabul edilmelidir, haçan-da durmuşda degişli, ujypsyz bähbitler barada gürrüň edilende, rugsatnamalary talap etmek gadagan edilyär. Ýagny, uly ykdysady we durmuş bähbitleri barada gürrüň edilmelidir. Sap estetiki taraplar muňa degişli däl. Ikinjiden, rugsadyň bolmagyny talap etmek kanun arkaly esaslandyrylmalydyr. Mümkinçilige görä şertnamanyň erkinligine gatysylmagyny az derejä ýetirmek üçin kanun diýen düşünjä Türkmenistanyň Mejlisi tarapyndan çykarylan resmi kanuna düşünilýär, kanuna laýyk kadalaşdyrýyşy nama şertnama erkinligini çäklendirmäge ýeterlik däl.

2. Şertnama erkinligi we monopoliýa garşylyk ýörelgesi

TRK-nyň 333-nji maddasynyň 2-nji bendi monopoliýa garşy häsiýete eýedir, hususan-da eger taraplaryň biri işiň bu ugrunda bazarda esasy orny eýeleýän bolsa, onuň üstüne sarp edijileriň hukuklaryny goramaga gönükdirilen şertnamany baglaşmak borçnamasy ýüklenýär. Şol tarapyň özi müşderisine (kontragente) şertnamanyň deň däl şertlerini esassyz hödürlep bilmejekdigi bu bentde takyklanýar. Mysal üçin, «Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakyndaky» Türkmenistanyň Kanunynyň 19-njy maddasyna laýyklykda “Ýerine ýetiriji özüniň ustawda bellenen işiniň çäklerinde işleri ýerine ýetirmek ýa-da hyzmatlary etmek barada alyjy bilen şertnama baglaşmaga borçludur. Şunda ol özüniň önümçilik ýa-da gaýry hojalyk işini guranda, graždanlaryň isleglerini degerli suratda hem bökdençsiz kanagatlandyryr ýaly edip guramalydyr”. Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993ý., № 9-10, 66-njy madda. Birnäçe halatlarda şertnamanyň erkinliginiň çäklendirilmegi bazaryň ösüşi bilen hem baglanyşykly bolup bilýär. Mysal üçin, harytlary ýa-da hyzmatlary monopol öndürijileriň şertnamanyň şertleriniň kontragentleriniň boýunyna dakyp bilmez. 2-nji bent bazaryň kuwwatly mümkinçiliginiň sazlaşygynyň gödek ýagdaýda bozulmagynyň we şeýlelikde şertnama boýunça taraplaryň gepleşikleri geçirmek mümkinçilikleriniň öwezini dolýar. Eger taraplaryň biriniň bazarda agalyk edýän ýagdaýy bar bolsa, eger başga sözler bilen aýdanyňda, hakykatda birtaraplaýyn tertipde nyrlary hem-de şertnamanyň şertlerini belläp bilýän bolsa, beýleki tarapda bolsa bu şertleri kabul etmekden başga ýagdaý bolmasa, şonda bazarda agalyk edýän ýagdaýy eýeleýän tarap öz harytlaryny we hyzmatlaryny bazara beýleki gatnaşyjylara hödürleýäninden ýaramaz bolmadyk şertlerde islendik tarapa hödürlemäge borçludur. Munuň özi şertnama baglaşmak borjynyň şerti bolup durýar, ol bazar gatnaşyklarynyň hakykatynda gowşak tarapyň erkinligi barada gürrüň edip bolmaýandygy bilen delillendirilýär. Bu kada gatnaşyjylaryň bähbitlerini nazara alýar we gatnaşyjylaryň bähbitlerini pes derejede göz önünde tutýan GDA-nyň modelleýin raýat kodeksiniň kadalaryndan tapawutlanýar, sebäbi modelleýin kanunda jemagat şertnamasy diýlip atlandyrylýan şertnamanyň gurluşy görnüşinde hemme telekeçiler üçin şertnama baglaşma borjy girizilen, bu bolsa şertnama erkinligini mese-

-mälim bolup duran we deň bolmadyk häsiýetde çäklendirýär. Düzgünlerine barabardyr.

3. Telekeçilik şertnamalarynyň aýratynlyklary

TRK-nyň 333-nji maddasynyň 3-nji bendinde telekeçilik maksady bilen ýa-da öz derwaýys bähbitlerini kanagatlandyrmak maksady bilen emlägi edinyň ýa-da ondan we hyzmatlardan peýdalanýan şahslara, eger şertnamadaky beýleki tarap öz telekeçilik işiniň çäklerinde hereket edýän bolsa, şertnama baglaşmakdan ýüz dönderilip bilinmeýänligi takyklanýar. Professional telekeçiler bilen gatnaşyklarda görnegin has dowşak tarap bolup çykyş edýän sarp edijiler ykjam goraga mätäçdirler. Bu ýagdaýda gürrüň özüne ýüz tutanlaryň haýsýsy babatynda bolsa-da amala aşyrylmaly işiň görnüşini bilen meşgullanýan professional telekeçi hyzmat ediji hökmünde çykyş edýän şertnama barada edilýär. Telekeçi (hyzmat ediji) şertnamanyň bir tarapy hökmünde, birinjiden, özüne ýüz tutan islendik şahs bilen şertnama baglaşmaga borçlydyr we başga birini ileri tutmaga (eger bu kanunda ýa-da başga bir hukuk namasynda, mysal üçin uruş weteranlary, maýyplar ýa-da raýatlaryň beýleki toparlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa) haky ýokdur. Emma telekeçi (hyzmat ediji) sarp edijini (sarp edijileri) degişli şertnamany baglaşmaga mejbur edip bilmez. Ikinjiden, şeýle şertnamalaryň bahasy we beýleki şertleri hem ähli sarp edijiler (ýeňilliklerden peýdalanýanlardan başga) üçin birmeňzeş bolmalydyr. 3-nji bent şeýle hem şertnamany baglaşmak borjy göz önünde tutýar, emma onuň başga gönükdirilenligi bar. Ol haýsýdyr bir haryda ýa-da hyzmata zerur hajaty bolan şahslary göz önünde tutýar. Muňa durmuşda taraplaryň diňe biriniň kanagatlandyryp biljek hajaty diýlip düşünilýär. Ýagny, gürrüň diňe bir oferentiň bolýan ýagdaýlary dogrusynda barýar. Bu milli derejede bolup biler, mysal üçin, haçan-da ýurduň elektrik energiýasynyň ýeke-täk oferenti bolan ýagdaýynda; emma bu geografik taýdan çäksiz giňişlikde hem bolup biler, mysal üçin, bir obadan uzak aralykda ýerleşýän beýleki bir obada ýeke-täk azyk dükanynyň bolan ýagdaýynda ýa-da töwerekde ýeke-täk kinoteatryň bolan ýagdaýynda. Şeýle oferentler 3-nji bende laýyklykda alyja öz harytlaryny we hyzmatlaryny kemsidiji däl şertlerde hödürlemäge borçlydyr. Bu maddanyň degişli düzgüniň kadalaşdyrýjy özenidir. Eger bu kada diňe täjirçilik bilen meşgullanýan alyjylar bilen bagly diýen pikir döreýän bolsa, onda ony, bähbitleri nazara almak bilen, maksadalaýyk (teleologik) düşündirmegiň çäklerine gönükdirmek bolar.

334-nji madda. Emlägi başga birine bermek hakyndaky şertnama

Bir tarapyň öz bitin emlägini ýa-da emläginiň ep-esli bölegini başga birine bermegi ýa bolmasa şol emlägi uzufrukt arkaly borç edinmegi üçin esas bolup hyzmat edýän şertnama notarial tertipde tassyklanylmalýdyr.

Mälim bolşy ýaly, şertnamalar dil üsti ýa-da ýazmaça (adaty ýa-da notarial) görnüşde baglaşylyp bilner. Düşündirilýän madda taraplaryň biriniň öz ähli emlägini ýa-da öz emläginiň agramly bölegini bermäge ýa-da ony peýdalanmaga (uzufrukt) bermäge borçlanýandygy baradaky şertnamanyň notarial taýdan tassyklanylmalýdygyny düzgünleşdirýär. Şeýlelikde, ähli emlägi bermek hakynda şertnamalaryň möhümliginden ugur almak bilen, TRK olaryň notarial taýdan tassyklanylmalýgyny talap edýär. Geljekki emlägi bermek ýa-da ony kyn (güzap) ýagdaýa goýmak boýunça borçnamanyň üstüne almak meselesinde TRK-nyň nukdaý-nazary inkär edijidir (TRK-nyň 335-nji maddasyna seret). Emma bir tarapdan, netijeler TRK-nyň 335-nji maddasyna laýyklykda geljekki emläk babatda borçnama alnan ýagdaýynda umuman çürt-kesik bolýar we beýleki tarapdan, gürrüň eýýäm borçlanýanyň emlägi gözden geçirip bilýänligi we diýmek, onuň netijelerini derňap biljekligi barasynda edilýär. Şonuň üçin kanun şertnamanyň doly erkin bolmagyny ýol bererlikli hasaplaýar, emma borçlanýan adamy howlukmaç (oýlanyşyksyz) hereketlerden habardar edip, şertnamanyň diňe notarial taýdan tassyklanan halatynda hakyky bolýandygyny göz önünde tutýar. Şunda notarius (kepillendiriji) taraplara şertnamanyň netijelerini hemmetaraplaýyn düşündirmäge, hususan-da, hukuk meselelerinden başy çykmaýan adamy habardar etmäge professional taýdan borçlydyr.

335-nji madda. Geljekki emlägi başga birine bermek hakyndaky şertnama

Taraplaryň biriniň öz geljekki bitin emlägini ýa-da geljekki emläginiň ep-esli bölegini başga birine bermegi ýa bolmasa ony uzufrukt arkaly borç edinmegi üçin esas bolup hyzmat eden şertnama hiç zatdyr.

Biziň pikirimizçe, TRK-nyň 335-nji maddasy durmuş - ätiýaçlandyryş häsiýetine eýe bolup durýar welin, rim hukugy boýunça hem geljekki hasyly satmak hakynda şertnamalaryň baglaşylandygy bellidir; şeýle ýagdaýlarda geljekki ýa-da garaşylýan zady satmak hakynda şertnama ulanylypdyr, satuw bolsa gijikdirmek şerti bilen amala aşyrylan diýlip hasaplanypdyr. Emma bu ýagdaýda kada eýeçilik hukugynyň berk goralmagyna gönükdirilendir. Agzalan kada bazar gatnaşykly jemgyýetde şahsyň mertebesiniň we erkinliginiň onuň emlägi bilen berk bagly bolup durýandygyny göz önünde tutýar. Şonuň üçin bu kada bir şahsyň beýleki şahsa öz geljekki ähli emlägini ýa-da geljekki emläginiň agramly bölegini bermäge ýa-da ony peýdalanmaga (uzufrukt bilen güzap etmäge) bermek barada baglaşylan şertnamalary hakyky däl diýip hasaplaýar. Beýle şertnamalar “hiç zat”, ähmiýetsiz bolup durýar, özi-de ony hakyky däl diýip ykrar etmek üçin kazyýete ýüz tutmagyň zerurlygy bolmaýar. Bu emlägiň agramly böleklerine hem degişli bolup, olar tutuş emläge deňelýär. Şeýlelikde, şahsyň hereketleriniň ykdysady erkinligi goralýar. Bu gorag onuň oýlanyşyksyz hereketlerine böwet bolup, onuň özüne hyzmat edýär, sebäbi borçlanýan şahs, megerem, geljekki durmuşy üçin öz hereketleriniň ahyrky netijelerine akyl ýetirmeyän bolmagy mümkin we özüni elgarama edýänligine düşünmeýän bolmagy ahmal. Şeýle kada jemgyýete hem hyzmat edýär, sebäbi öz hereketinde çydamsyz çäkli bolan şahsy durmuş üpjünçiligi ulgamlarynyň hasabyna ekläp saklamaly bolýandygynydan ugur alýar. Şonuň üçin şeýle gorag borçlanýan şahsyň dispozisiýasynda bolmaýar.

336-njy madda. Diri gezip ýören üçünji şahsyň mirasynyň alynmagy hakyndaky şertnama

1. **Diri gezip ýören üçünji şahsyň mirasynyň alynmagy hakyndaky şertnama biderekdir. Bu kada diri gezip ýören üçünji şahsyň mirasyna degişli hökmany miras paýy hakyndaky ýa-da wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş hakyndaky şertnama hem degişlidir.**

2. **Bu kadalar kanun boýunça geljekki mirasdarlaryň haýsy-da bolsa biriniň kanuny ýa-da hökmany miras paýy barasynda olaryň arasynda baglaşylan şertnama barada ulanylmaýar. Şunuň ýaly şertnama notarial tertipde tassyklanylmalýdyr.**

1. Geljekki miras emlägi hakynda şertnama

Düşündirilýän madda TRK-nyň miras gatnaşyklaryny kadalaşdyrýan 5-nji böleginiň düzgünleri bilen berk baglydyr. Miras hukugynyň raýatlaryň eýeçilik hukugy bilen pugta baglydygy hemmelere mälimdir. Sebäbi, miras almak bir tarapdan öz emlägiňe eýeçilik etmek ygtyýarlygyny amala aşyrmaga mümkinçilik berýär, beýleki tarapdan bolsa, mirasdarlaryň eýeçilik hukugynyň döremegi üçin esaslaryň biri bolup durýar.

336-njy maddanyň kadalaryny seljermeleri şertnamanyň erkinliginiň absolýut (üýtgeşsiz) häsiýete eýe bolup bilmeýändigini hem-de jemgyýetiň we döwletiň bähbidine kesgitlenen ol ýa-da beýleki çäklendirmelere hökman sezewar bolýandygyny görkezýär. Miras gatnaşyklarynda kanunçylyk başlangyçlarynyň agdyklyk edýänligi sebäpli, muňa degişlilikde şertnamalaýyn başlangyçlaryň çäklendirmeleri bellenilýär. Ine onsoň durmuş öz ýakynlaryňa miras boýunça emläk bermek we ýakynlaryňdan emläk almak mümkinçiliginiň köp babatda adama häzirkizaman jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň ulgamynda özüni ynamly we durnukly duýmaga mümkinçilik berýändigine şaýatlyk edýär.

Agzalan kada TRK-nyň 334-nji maddasy ýaly emlägiň ýeňilkelilik bilen dargadylmagyna we howply geleşiklere böwet goýmak maksadyna eýerýär. Şol bir wagtyň özünde ol ýaşap ýören adamyň ölmegi bilen bagly düzülen meýilnamalaryň ahlak taýdan makullanmaýanlygyny beýan edýär. Bu geljekki borçnamaly geleşiklere degişlidir, olara geljekki miras goýujy gatnaşmaýar. Onuň öz mirasy babatda ygtyýarlyklary miras hukugynda kadalaşdyrylýar. Bu tutuş mirasa, şeýle hem hökmany paýlara we wesýetlere, ýagny miras alynýan emlägiň mümkin bolan ähli görmüşlerine degişlidir. Yöne bu ýagdaý miras goýujynyň mirasy kabul edilip alnanyndan soň bolup geçýär. TRK-nyň 336-njy maddasynyň 1-nji bendinde bu kadanyň diri gezip ýören üçünji şahsyň mirasyna degişli hökmany miras paýy hakyndaky ýa-da wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş hakyndaky şertnama hem degişlidigi kesgitlenen

2. Geljekki miras hakynda mirasdarlar arasyndaky şertnama

TRK-nyň 336-njy maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda miras goýujynyň ýaşap ýören wagty hökmany miras babatda mirasdarlaryň arasynda geljekki mirasyň paýlanylmagy we bölünmegi hakyky diýlip hasaplanylýar. Gürrüň olara kanun boýunça düşýän miras hakynda barýar we miras goýujynyň wesýetnamasy olary hökmany bu paýa miras bolan hukugyndan mahrum edip bilmeýär. Şeýle ylalaşyklaryň maksady mirasdarlaryň arasyndaky jedelleriň önüni almak bolup durýar. Gürrüňiň uly dawaly emläk ygtyýarlyklary hakynda gidip bilmegi sebäpli şertnamanyň hakykylygy oňa gatnaşyjylara hemmetaraplaýyn maslahat bermäge we olaryň ünsüni şertnama bilen bagly töwekgelçiliklere çekmäge borçly bolan notariusyň kepillendirmelerine bagly bolup durýar.

337-nji madda. Gozgalmaýan zat hakyndaky şertnamanyň formasy

Bir tarapyň gozgalmaýan zatlar baradaky ýa-da şol zatlary edinmek baradaky eýeçilik hukugyny beýleki tarapa bermek borçnamasynyň öz üstüne almagy üçin esas bolup hyzmat edýän şertnama notarial tertipde tassyklanylmalýdyr. Şertnamanyň bu formasyny berjaý etmän baglaşylan şertnama, eger ol jemagat reestrinde bellige alnan bolsa, hakykydyr.

“Şertnamanyň formasy” düşünjesine kähalatda şertnamalaýyn maglumatlary görkezmegiň, bellemegiň we geçirmegiň serişdeleriniň we usullarynyň jemi hökmünde garalýar, “şertnamanyň formasy” adalgasy bolsa, taraplaryň belli bir şertlerde şertnamalaýyn gatnaşyklara girmek hyýallary hakynda habaryň öz içine alýan hereketleriň jemini häsiýetlendirýär.

Türkmenistanyň Raýat kodeksinde we häzirki zaman halkara söwda, täjirçilik tejribesinde şertnamanyň görnüşine liberal talaplar agdyklyk edýär, emma gozgalmaýan zatlaryň ähmiýetlilikinden ugur almak bilen, kanun şertnamanyň notarial kepillendirilmegi hakyndaky talaplary bildirýär, degişlilikde, ýazmaça forma göz önünde tutulýar, TRK-nyň 337-nji maddasynyň jemleýji bölümi bolsa, şu forma berjaý edilmezden baglaşylan şertnamanyň jemagat reestrinde bellige alnan bolsa, hakyky hasaplanylmagyna mümkinçilik berýär.

TRK-nyň 337-nji maddasynda şertnamanyň formasyna bildirilýän talaplar imperatiw bolup durýar, ýagny başgaça düşünilmäge degişli däl. Bu ýagdaý gozgalmaýan zatlaryň hukuk düzgüniniň aýratynlyklary we türkmen kanun çykaryjysynyň umumy ykrar edilen halkara tejribesine eýermegi bilen düşündirilýär.

TRK-nyň 337-nji maddasynyň mazmunyna TRK-nyň 206-njy maddasy bilen bilelikde garamak gerek, ol gozgalmaýan emläge eýeçilik hukugynyň döremeginiň emläk-hukuk esaslaryny kesgitleýär. 337-nji madda bolsa alyja eýeçilik hukugyny bermek boýunça adamyň borçnamalaýyn-hukuk borçlarynyň öz içine alýar. TRK-nyň 206-njy maddasynyň 1-nji bendinde göz önünde tutulan “notarial tertipde kepillendirilen resminama”, TRK-nyň 337-nji maddasyna laýyklykda şertnama baglaşmagyň netijesinde emele gelýär.

338-nji madda. Borçnamanyň güýjüniň zada degişli zatlara degişlilik

Eger şahs zady eýeçilikden aýyrmak ýa-da ol baradaky borçnamanyň öz üstüne alýan bolsa, onda şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, bu borçnama zadyň degişli zatlary barada hem ulanylýar.

Mälim bolşy ýaly, degişli zatlar diýlende, esasy zada hyzmat edýän we onuň bilen umumy hojalyk baglanyşygy bolan zatlara düşünilýär. Mysal üçin, gulpuň açary, skripkanyň gutusy degişli zatlar hasaplanýar. Zadyň esasy zada degişlilik hökmünde ykrar edilmegi onuň tebigy alamatlary boýunça däl-de, onuň hojalyk taýdan niýetlenişi boýunça döreýän gatnaşyklaryň häsiýeti boýunça kesgitleýär. TRK-nyň 338-nji maddasy degişli zat esasy zadyň ykbalyna bagly bolmalydyr diýen ýörelgeden ugur alýar, ýagny esasy zat satylan bolsa, onda oňa degişli zat hem aýrybaşgalanan hasap edilýär. Emma şertnamada başgaça-da kesgitlenip bilner, mysal üçin, awtoulagyň abatlaýyş gurallaryny we ätiýaçlyk tigrini aýyrmak bilen satylmagy barada ylalaşylmagy mümkin, ýogsam bu zatlar awtoulagyň degişli esbaplary bolup durýar. Görnüşi ýaly, TRK-nyň 338-nji maddasy degişli zatlar meselesini anyk düzgünleşdirip, şertnama gatnaşyjylaryň arasynda dörap biljek jedelleriň önüni alýar.

339-njy madda. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek

1. **Eger ýerine ýetirmek usulyny taraplaryň biri ýa-da üçünji şahs kesgitlemeli bolsa, onda munuň öziň adalatly makullaýyş esasynda kesgitlenilmelidigi göz önünde tutulýar. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek işi beýleki tarapa aýtmak arkaly amala aşyrylýar.**

2. **Eger ýerine ýetirmek usuly taraplaryň biriniň adalatly makul bilmegi esasynda kesgitlenilýän bolsa, onda ol şol kesgitlemäniň adalatlylyga diňe laýyk gelýän halatynda beýleki tarap üçin hökmanydyr. Eger kesgitleme adalatlylyk ölçegine laýyk gelmeýän bolsa, onda ýerine ýetirmek usuly eger tarapyň özi ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek möhletiniň geçmegine ýol beren bolsa, sud çözgüdi esasynda kesgitleýär.**

1. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemegiň umumy tertibi

Öňki maddalarda bolşy ýaly, TRK-nyň 339-njy maddasynda hem şertnamalaýyn hukugyň ýörelgeleri kesgitlelenendir. Mälim bolşy ýaly, borçnamany ýerine ýetirmek usuly bolmalyşy ýaly, göwnējaý, ýagny kanunçylygyň talaplaryna, taraplaryň ylalaşygyna, borçnamanyň düýp many-mazmunyna ýa-da dolanyşyk adatlaryna gabat gelmelidir, TRK-nyň 339-njy maddasynyň birinji bendi bolsa eger ýerine ýetirmek usulyny taraplaryň biri ýa-da üçünji şahs kesgitlemeli bolsa, onda munuň öziň adalatly makullaýyş esasynda kesgitlenilmelidigini göz önünde tutýar. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek işi beýleki tarapa aýtmak arkaly amala aşyrylýar diýip takyklaýar. Bu ýagdaýda kada bergidaryň teklipe eden ýerine ýetirmek usulyny kabul etmek boýunça algydaryň degişli erk- islegine (razylygyna) niýetlenendir. Şeýle ylalaşyk adatça eger garşylyk bolmasa, bar diýip hasaplanýlar, ýagny garşylygyň ýoklugy razylygyň alamaty diýilýär, (razylyk prizumpsiýasy), emma TRK-nyň 339-njy maddasynyň 1-nji bendi umumy kadadan çykma ýagdaýlaryny düzgünleşdirýär.

2. Adalatlylyk ýerine ýetirmegiň gerimi hökmünde

TRK-nyň 339-njy maddasynyň 2-nji bendi taraplaryň biriniň adalatly garaýşy boýunça kesgitlemäniň ýerine ýetirilýän belli bir ýagdaýlaryny jikme-jik düzgünleşdirýär. Şeýle kesgitleme diňe adalatly bolan ýagdaýynda beýleki tarap üçin hökmany bolýar. Eger kesgitleme adalatlylyk ölçegine laýyk gelmeýän bolsa, onda ýerine ýetirmek usuly eger tarapyň özi ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemek möhletiniň geçmegine ýol beren bolsa, sud çözgüdi esasynda kesgitlenilýär. Agzalan ýagdaýda gürrüň şertnamany ýerine ýetirmegiň alternatiw usullary hakynda barýar, ýagny bergidar borçnamada görkezilen hereketleriň ikisinden birini ýa-da köpüsinden gowragyny saýlap ýerine ýetirmäge borçludyr. Şeýlelikde, birinjiden, ýerine ýetirmek usullarynyň azyndan ikisiniň bolup, olaryň birini saýlap almak mümkinçiligi häsiýetli bolup durýar. Ikinjiden, ýerine ýetirmek usuly saýlamak bilen kesgitleýär, üçünjiden, ýerine ýetirmek usulyny saýlamak taraplaryň biri ýa-da üçünji şahs tarapyndan amala aşyrylýar. Eger saýlamak hukugy kesgitlenmese, onda ähli zatlar “adalatlylyk” ölçeginiň üstüne ýüklenilýär, çünki adalatly garaýyş ähli raýat-hukuk gatnaşyklarynyň hemişelik hemrasy bolup durýar. Bu kada ygtyýarly tarapyň ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemekde özüne berlen ygtyýarlykdan hyýanatly peýdalanmajakdygyny kepillendirýär. Ol hyýanatçylygy, eden-etdiliği we biedep garaýyş gadagan edýär. Munuň tersine, çözgüt adalatly, ýagny, dogrucylyk we ynsaplylyk ýörelgeleri boýunça amala aşyrylmalydyr. Bu babatda degişli kada TRK-nyň 330-njy maddasynyň 2-nji bendiniň takykklamasy bolup durýar. Ýerine ýetirmek usulyny kesgitlemäge hukukly bolan tarap, bar bolan bähbitlere umumy baha bermäge we taraplaryň ikisiniň hem bähbitlerini öz içine alýan netijä gelmäge borçludyr. Mysal üçin, haýsydyr bir haryda nyrh kesilende bazaryň bahalary göz önünde tutulmaly, aýratyn ýagdaýlar bolsa takyk görkezilmelidir. Hyzmatlar üçin iş haky kesgitlenenende sarp edilen wagt we hünär derejesi, şeýle hem buýrulan işiň çylşyrymlylygy we ýalňyşlyklaryň bolup biljek töwekgelçiligi nazara alynmalydyr.

340-njy madda. Analogiýa

Şertnamalaýyn borçnamalar hakyndaky kadalar eger borçnamanyň häsiýetinden başga-da gelip çykmaýan bolsa, beýleki şertnamaly däl borçnamalar barasynda hem ulanylýar.

TRK-nyň teswirlenýän 340-njy maddasynyň kadasy TRK-nyň 6-njy maddasynyň kadalaryny takyklyp, şertnamalaýyn borçnamalar hakyndaky kadalar eger borçnamanyň häsiýetinden başga-da gelip çykmaýan bolsa, beýleki şertnamaly däl borçnamalar barasynda hem ulanylýandygyny kesgitleýär. Bu ýerde gürrüň, ozaly bilen, kanun esasynda döran gatnaşyklar, mysal üçin, düzgün bozulmalar ýa-da esassyz baýlaşmak hakynda barýar. Bu kada kanunyň meňzeşligi (analogiýasy) diýlip atlandyrylýar, ol degişli gatnaşyklara meňzeş gatnaşyklary kadalaşdyrýan şertnamalaýyn hukugyň kadalarynyň ulanylmagynda öz beýany tapýar. Eger ol borçnamalaýyn häsiýete gabat gelýän bolsa, mysal üçin, şertnamalary baglaşmak hakynda düzgünleri delikt (ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak) gatnaşyklar babatda ulanmak bolmaýar. Şertnamalaýyn hukugyň kadalary maşgala gatnaşyklary we eýýäm, bellenilişi ýaly, miras-hukuk gatnaşyklary babatda hem ulanylýar.

§ 2. ŞERTNAMA BAGLAŞMAK

341-nji madda. Şertnama baglaşmak

1. Eger taraplar şertnama baglaşmak üçin belenen formany berjaý edip, şertnamanyň düýp şertleriniň hemmesi boýunça ylalaşyk gazanan bolsalar, onda şertnama baglaşylan hasaplanylýar.
2. Taraplaryň hatda biriniň erk-islegi boýunça ylalaşyk gazanylmagy üçin esas bolup hyzmat etmeli şertler ýa-da kanun boýunça şertnamanyň düýp elementleri hökmünde ykrar edilýän şertler şertnamanyň düýp şertleri diýlip hasap edilýär.
3. Şertnama boýunça indiki şertnamanyň baglaşmak borçnamasy ýüze çykyp biler. Şertnama üçin belenen forma deslapky şertnama hem degişlidir.

1. Şertnama baglaşmagyň şertleri

Şertnama – bu iki ýa-da birnäçe şahsyň ylalaşygy, iki ýa-da birnäçe erk-islegiň ylalaşylymagydyr. TRK-nyň 341-nji maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda zerur şertleriň ikisi berjaý edilende şertnama baglaşyldy diýlip hasaplanylýar: 1) taraplar şertnamanyň şertleri boýunça ylalaşyk gazanan bolmaly; 2) taraplaryň gazanan ylalaşygy öz formasy boýunça şeýle şertnamalara bildirilýän talaplara gabat gelmelidir. Şeýlelikde, şertnamanyň baglaşylymagy taraplaryň her-haýsynyň erk-isleginiň beýan edilmegini we şol erk-islegleriň gabat gelmegini göz önünde tutýar. TRK-nyň 341-nji maddasynyň 1-nji bendinde şertnamanyň elementleri ýüze çykýar: 1) oňa gatnaşyjylaryň ylalaşylan erk-islegi, 2) taraplaryň hukuklary, 3) şertnamanyň mazmunyny kesgitlemek, 4) şertnamanyň nusgasynyň berjaý edilmegi. Şeýlelikde, TRK-nyň 341-nji maddasynyň 1-nji bendinde şertnamanyň baglaşylymagyny ykrar etmegiň şertleri beýan edilýär.

2. Şertnamanyň düýp (möhüm) şertleri

TRK-nyň 341-nji maddasynyň 2-nji bendi taraplaryň biriniň erkislegi bilen ylalaşyk gazanyp bolýan şertleriň şertnamanyň düýp (möhüm) şertleri diýlip ykrar edilýändigini ýa-da olar kanun boýunça şertnamanyň düýp (möhüm) şertleri diýlip ykrar edilýändigini takyklaýar. Şunda diňe bir tarapyň degişli erk-islegini beýan etmegi ýeterlikdir. Çünki gürrüň bu ýerde şertnamany taýýarlamak hakynda barýar we her tarap özüniň düýpli (möhüm) we kadalaşdyrylymagy zerur hasaplaýan zadyny beýan etmäge haklydyr. Meselem, dükanada goýlan harydyň nyrry dükan birtaraplaýyn tertipde kesgitleýär. Satyn alyjy bolsa munuň bilen ylalaşýar. Bu ýagdaý TRK-nyň 341-nji maddasynyň 2-nji bendinde göz önünde tutulan ýagdaýdyr, oňa laýyklykda şertnamanyň möhüm şertleri (bu meselede nyrr) diýip şeýle şertler, olara laýyklykda bir tarapyň (bu meselede dükanyň) erk-islegi boýunça ylalaşyk gazanylmaly bolup durýar.

Görnüşi ýaly, düýp (möhüm) şertler şertnamanyň esasy mazmunyny kesgitleýär we şonuň üçin olar boýunça ylalaşyk gazanylmaly. Teswirlenýän maddada düýp (möhüm) şertleriň sanawy berilmeýär, diňe umumy görnüşde olaryň alamatlary agzalýar. Düýpli (möhüm) bolup durýan şertleriň şu toparlaryny görkezmek bolar:

1. şertnamanyň predmeti hakynda şertler. Şertnamanyň predmeti kesgitlemezden, bir şertnama hem baglaşyldy diýlip hasaplanylýar bilinmez;
2. kanunçylykda düýpli (möhüm) diýlip ykrar edilen şertler. Şeýle şertleri TRK kesgitlep biler. Hususan-da, şertnamalaryň degişli görnüşlerine bagyşlanan maddalardan, düýpli (möhüm) şertler hakynda netije çykarmak bolýar – harytlaryň görnüşü we mukdary, bahasy ýa-da ony kesgitlemegiň serişdeleri satmak-satyn almak hakynda şertnamanyň düýp (möhüm) şertleri bolup durýar. Girew hakynda şertnamada, “Girew hakynda” Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda girewiň predmetinden başga-da, onuň bahasy, barlygy, umumy ýagdaýy, ölçegi we borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti görkezilmelidir;
3. şu formadaky şertnamalar üçin zerur bolan şertler, mysal üçin, kärende şertnamasynda kärende toleginiň möçberi düýp (möhüm) şert hasaplanýar;
4. taraplaryň biriniň ýüz tutmasy boýunça ylalaşyk gazanyp boljak şertler. Mysal üçin, ýük alyjy şertnama ýüki demir ýol bilen däl-de, awtoulag bilen getirmek hakynda şerti goşmagy talap edýär.

3. Deslapky we soňky şertnama

TRK-nyň 341-nji maddasynyň 3-nji bendi deslapky we soňky şertnamalaryň özara baglanyşygyny takyklaýar, ýagny şertnamada geljekde ýene şertnama baglaşmak borçnamasy ýüze çykýar, özi-de şertnama üçin belenen nusganyň deslapky şertnama hem degişli bolup galyanlygy görkezilendir. Deslapky şertnama hem hususy hukugyň beýleki ähli şertnamalary ýaly şertnama bolup durýar. Şonuň üçin şertnamalaryň ähli düzgünleri olara degişli bolýar. Mysal hökmünde geljekde gurulmaly jaýdan öý almak üçin şertnamany getirmek bolar (ýaşaýyş jaý şertnamasy). Deslapky we soňky şertnamalaryň arabaglanyşygy soňky şertnamany baglaşmak borçnamasynyň deslapky şertnamada berkidilmeli we şertnamalaryň ikisiniň hem nusgasynyň gabat gelmeli bolup durýanlygynda ýüze çykýar. Deslapky şertnama soňky şertnamanyň mazmunyny kesgitlemäge mümkinçilik berýän iň bärki şertleri öz içine almalydyr. Mysal üçin, geljekde satyn almak-satmak hakynda şertnamany baglaşmak hakynda şertnamany baglaşmak onuň mazmunyny kesgitlemezden mümkin däl.

TRK-nyň 341-nji maddasynyň 3-nji bendinde hususy özygtyýarlylygyň çäklerinde, has takygy taraplaryň geljekde belli bir mazmunly şertnamany baglaşmak hakynda hem hukuk taýdan şertleşip bilýänligi nygtalýar. Bu düzgünde hukuk taýdan hökmany deslapky şertnamanyň hem esasy şertnama üçin göz önünde tutulan nusga gabat gelmekligine aýratyn üns berilýär. Belli bir nusgany (formany) berjaý etmek hakynda görkezmeleriň ýerine ýetirilmezligine ýol bermezlik bu

takyklamanyň many-mazmuny bolup durýar, olaryň maksady – bir tarapyň ýa-da iki tarapyň ünsüni olaryň meýilleriniň netijelerine çekmek we olary habardar etmek, şeýle hem bir wagtyň özünde subutnamalary üpjün etmek bolup durýar.

4. Jemleýji düzgünler

Professor Kniperiň adalatly belleýşi ýaly, hut kanunlaryň kesgitlemelerinde gepleşikleri geçirmek düzgüniniň berkidilmegi oňyn ýagdaý bolup durýar, olaryň çäklerinde ähli bölümler ykjam ölçerlip, şondan soň ylalaşyga gelinýär, şeýle ýagdaý aýratyn-da çylşyrymly şertnamalaýyn gatnaşyklarda möhümdir, emma jemgyýetçilik durmuşynda köplenç başgaça ýagdaýlar hem bolýar: haçan-da belli bir ugur boýunça gatnaýan awtobus gapylaryny açanda we ýolagçy oňa münende ýolagçy gatnatmak hakynda şertnama baglaşylan hasaplanýar, ol awtobusyň sürüjisini gatnawy amala aşyrmaga, ýolagçyny bolsa ýol hakyny tölemäge borçly edýär; haçan-da çörek bişiriji çörekleri tekjelere goýanda we kimdir biri geplemän çöregi tekjeden alanda satyn almak-satmak hakynda şertnama baglaşylýar, oňa laýyklykda çörek bişiriji çöregi bermäge, alyjy bolsa onuň bahasyny tölemäge borçlanýar; bir adam öz awtoulagyny gözegçilik edilýän goragly jemgyýetçilik duralgasyna goýanda şertnama baglaşylan hasaplanýlar, ol şertnama duralganyň gözegçisini awtoulagyň duralga goýulmagyna ýol bermäge we oňa gözegçilik etmäge borçlandyryar, awtoulagyň sürüjisini bolsa bellenen tölegi tölemäge borçly edýär.

Şunuň ýaly köpçülikleýin durmuş geşiklerinde oňa gatnaşyjylar köplenç halatda hukuk taýdan ähmiýetli hereketleri edýändigine ähtimal akyl hem ýetirýän däl. Ylalaşyk dil üsti bilen hiç-hili beýan edilmeýär we bu ýagdaýa baha berýän kazy gatnaşyjylaryň erk-islegini beýan edýän hereketleriň haýsy pikir bilen edildigine ähmiýet hem bermez. Esasy zat, degişli ýagdaýyň umumy şertleri 341-nji maddada göz önünde tutulan ylalaşyk hökmünde ykrar edilýän hereketiň bolandygyna bagly bolup durýar. Şeýle ölçegleri işläp düzmek düşündirmek sungatynyň düzgünleriniň biri bolup durýar. Olar üçin, meselem, geşik üçin ýörite formasynyň berjaý edilmegi görnüşündäki çäklere belленendir. Bu hereketlere geşik baglaşmaga gönükdirilen konklýudent hereketler diýilýär.

Yokarda aýdylanlardan ylalaşyk gazanmak düşüňjesiniň häzirkizaman jemgyýetçilik özgerişlikleriniň täsiri astynda üýtgeýänligi hakynda netije çykarmak bolýar. Ýagny, ylalaşyga gönükdirilen hereketleriň ýerine ýetirilmegi raýat hukugynyň ösüşine takyk kadalaryň düşündirişine hem öz täsirini ýetirýän obýektiw durmuş ýagdaýlarynyň, umumy standartlaryň täsir edýändigini, degişlilikde anyk kadalaryň düşündirilmeğinde hem bu täsiri nazara almalydygyny ret etmek mümkin däl. Şeýle häsiýetli täsirleri ýerine ýetirmek borçlarynyň mazmunyny kesgitlemäge hem degişli etmek bolar.

342-nji madda. Şertnamanyň formasy

1. **Eger şertnamanyň hakyky bolmagy üçin kanunda belli bir forma bellenen bolsa ýa-da taraplar şertnama üçin şonuň ýaly formany göz önünde tutan bolsalar, onda şertnama şonuň ýaly forma hakyndaky talap diňe ýerine ýetirilenden soň güýje girýär.**
2. **Eger taraplar ýazmaça forma hakynda ylalaşan bolsalar, onda şertnama taraplaryň gol çeken bir dokumentini düzmek arkaly baglaşylýp bilner; formanyň berjaý edilmegini üpjün etmek üçin telegraf habary, teleks habary ýa-da hat alyşmak ýeterlidir.**

1. Şertnamanyň formasy we hakykylygy

Şertnamanyň formasy geleşikler babatda umumy hereket edýän düzgünlere laýyklykda kesgittenýär. Şertnamanyň formasy – taraplaryň özara erk-isleginiň daşarky beýany bolup durýar. Ylalaşylan erk-islegiň şertnama bolmagy üçin taraplaryň içki islegleriniň daşynda beýan edilmegi, ýagny kabul ederlikli elýeterli görnüşde umumylaşdyrylmagy möhümdir. Şertnama degişli formanyň berilmegi möhüm kanuny ähmiýete eýedir; kanunyň talap edýän formasynyň berjaý edilmezligi şertnamanyň hakyky dälligine getirip biler. *Şertnamanyň formasy hukuk kadalary bilen bellenen bilner ýa-da taraplaryň ylalaşmaga boýunça erkin kesgittenip bilner.* Kanun adatça diňe haýsy ýagdaýlarda geleşikleriň dil üsti, ýazmaça (şol sanda notarial) görnüşlerde ýa-da konklýudent hereketler görnüşinde baglaşylmagyna umumy görkezmeleri berýär. Konklýudent hereketler diýmek munuň özi, şahslaryň söz aýtmazyndan (gürlemezden) hem şertnama baglaşmaga bolan erk-islegine şaýatlyk edýän hereketlerdir. Awtobusa ýa-da taksä münýän adam, dörän şertnama laýyklykda barmaly ýerine çenli ýol kireýini tölemäge borçlanýar, ýogsam ol şony etjekligi barada söz hem berenok. Alyjy teňňesini awtomata goýbermek ýa-da kredit kartyny bankomata salmak bilen satyjy ýa-da bank bilen şertnama baglaşýar. Umumy görkezmeleriň çäklerinde taraplara şertnama formasyny hem, onuň maglumatlary görnüşinde hem saýlamak hukugy berilýär. Taraplar kanun boýunça zerur bolmasa-da şertnamanyň ýazmaça görnüşini ýa-da notarial görnüşini ylalaşyp bilýärler, ýogsam kanun boýunça şertnamanyň adaty ýazmaça görnüşini hem ýeterlik bolup bilerdi. Edil şonuň ýaly, ýazmaça görnüşde şertnama baglaşylanda sözleri resminamada ýerleşdirmek we beýleki rekwizitler taraplaryň erk-islegi bilen kesgittenip bilner. Dilden şertnamalar olary baglaşmak we teklibi kabul etmek barada dilden aýdylan teklipler arkaly baglaşylýar. Mysal üçin, bölekleýin almaksatmak şertnamasy köplenç dil üsti bilen baglaşylýar. Alyjy haryt almak barada teklibini (oferta) dil üsti bilen aýdýar, satyjy bolsa bu teklibi kabul edýär (akseptleýär). Şeýle hem alyş-çalyş şertnamasy kanunda bellenen ýagdaýlardan başga alyşylan zadynyň bahasyna garamazdan dil üsti bilen baglaşylýp bilner.

2. Şertnamanyň ýazmaça formasy we onuň görnüşleri

TRK-nyň 342-nji maddasynyň 2-nji bendi taraplar ýazmaça gönüşde ylalaşan bolsalar, şertnamany taraplaryň gol çeken bir resminamasyny düzmek arkaly baglaşyp bolýandygyny takyklaýar; formanyň berjaý edilmegini üpjün etmek üçin telegraf habary, teleks ýa-da hat alyşmak ýeterlidir. Şertnamanyň ýazmaça görnüşiniň berjaý edilmegi adatça geleşik baglaşýan şahslar ýa-da olaryň ygtyýarly wekilleri tarapyndan gol çekilen şertnamanyň many-mazmunyny beýan edýän bir resminamanyň düzülmegi bilen tassyklanýlar. Şertnamany ýazmaça görnüşde baglaşmak üçin taraplaryň gol çekýän bir

resminamasyny düzmekden başga-da, poçtanyň, telegraf, teletaýp, elektron ýa-da başga aragatnaşygyň kömegi bilen resminama alyşmak ýaly usullar hem ulanylyp bilner. Aragatnaşygyň haýsy görnüşiniň ulanylýandygyna garamazdan, esasy zat şunda resminamanyň şertnama boýunça bir tarapdan ugur alyandygyny kesgitlemek gerek. Şunuň bilen baglylykda taraplar mehaniki serişdeleriň ýa-da başga göçürjiniň kömegi bilen goluň faksimil şekillendirilmegini, şeýle hem elektron-sanly ýazgyny goly ulanyp bilýärler, sebäbi raýat kanunçylygy anyk usullary göz önünde tutmaýar. Emma şertnamalaryň belli bir görnüşleri babatda TRK kadadan çykma belleýär, oňa laýyklykda taraplara şertnamany olaryň gol çekýän bir bitewi resminamasy görnüşinde hökmany baglaşylmagyny görkezýär. Şeýle talaplar, mysal üçin, gozgalmaýan emlak bilen bagly şertnamalar babatda TRK-nyň 337-nji maddasynyň mazmunyndan gelip çykýar.

343-nji madda. Oferta

1. **Eger şertnama baglaşmak hakyndaky teklip (oferta) hakyndaky teklipde, ýagny bir şahsa ýa-da birnäçe şahsa ýüzlendirilen bu teklipde ylalaşylan (aksept) teklip eden şahsyň (oferentiň) öz teklibini ýerine ýetirmäge taýyndygy beýan edilen bolsa, ol baglaşylan hasaplanylýar.**

2. **Şahslaryň näbelli toparyna ýüzlendirilen teklip, eger onda gös-göni başgaça görkezilmedik bolsa, oferta çakylyk bolup durýar.**

1. Oferta düşüňjesi

TRK-nyň 343-nji maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda oferta diýlip şertnama baglaşmak hakynda teklibe düşünilýär, ol: birinjiden, bir ýa-da birnäçe şahsa gönükdirilen bolmaly; ikinjiden, ýeterlik derejede kesgitli bolmaly; üçünjiden, teklip eden şahsyň ony kabul etjek şahs bilen şertnama baglaşmak barada islegini beýan edýän bolmaly; dördünjiden, şertnama baglaşmak teklip edilýän möhüm şertleri öz içine almaly. Şeýlelikde, ylalaşygyň gazanylmagy, ýagny şertnamanyň baglaşylmagy ony baglaşmak baradaky teklipden (oferta) we beýleki tarapyň bu teklibi kabul etmeginden (aksept) düzülýär. Teklip edýän şahs *oferent*, teklibi kabul edýän tarap bolsa *akseptant* diýlip atlandyrylýar. Akseptiň gelip gowşan wagty möhüm bolup durýar, çünki şol pursatdan möhlet hasaby başlanýar, möhletiň dowamynda teklip berlen şahs ofertany garap we kabul edip bilýär. Käbir hukuk ulgamlarynda, mysal üçin, German hukuk ulgamynda oferta gelip gowşan pursatyndan hökmany bolup durýar we yzyna çagyrylyp bilinmez. TRK yzyna çagyrmak mümkinçilikleri babatda gös-göni görkezmäni içine almaýar. Emma 343-nji maddanyň kesgitlemesinden ofertanyň kabul edilen wagtyndan hökmany bolýanlygy barada many çykarmak bolýar. Biziň pikirimizçe, şol pursada çenli ony yzyna erkin çagyryp bolýar diýen netijä gelmek bolýar. Şeýlelikde, oferente ýeterlik wagt berilýär, onuň dowamynda ol pikirini üýtgetmäge we ofertany yzyna çagyrmaga erkliki, şol bir wagtyň özünde gepleşikler boýunça potensial hyzmatdaş üçin kesgitsizlik döwri bolýar. 343-nji madda laýyklykda ofertanyň kabul edilen wagty aýgtylaýjy pursat bolýar. Türkmenistanyň kanunçylygy oferentiň peýdasyna bähbitleriň şunuň ýaly deňagramlylygyny belledi. Bu bitinleý kanunydyr we beýleki hukuk ulgamlarynda, mysal üçin, iňlis hukuk ulgamynda hem bellidir.

2. Oferta çagyrys

TRK-nyň 343-nji maddasynyň 2-nji bendi şahslaryň kesgitlenmedik toparyna gönükdirilen teklipde başga zatlar görkezilmedik bolsa, onuň oferta çagyrys bolup durýandygyny aňladýar. Bu kada oferta däl-de, **oferta çagyrys** bolan mahabat bilen jemgyýetçilik ofertasynyň arasyndaky tapawudy kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Şahslaryň kesgitlenmedik toparyna hem-de hemmelere we her bir şahsa edilen teklipleri tapawutlandyrmak möhümdir.

Reklama hem-de harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň beýleki teklipleri oferta bolmaýar. Reklama şahslaryň kesgitlenmedik toparyna gönükdirilendir we adatça şertnama baglaşmak üçin ýeterlik kesgitli bolmaýar. Harytlary meňzeş harytlardan tapawutlandyryan aýratynlyklary görkezmek reklamanyň maksady bolup durýar. Emma ol potensial kontragente geljekki şertnamanyň möhüm şertlerini habar bermek maksadyna eýermeýär. Şonuň üçin mahabat hem-de harytlaryň, işleriň we hyzmatlaryň şoňa meňzeş beýleki teklipleri diňe oferta çagyrmak bolup durýar. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde reklama ýa-da köçe plakatlarynyň görnüşinde reklamalar muňa mysal bolup biler. “Söwda hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň 31-nji maddasyna laýyklykda (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2002 ý., № 2, 20-nji madda; 2004-nji ýylyň 19-njy awgustynda № 224-II we 2009-njy ýylyň 8-nji aprelinde № 32-IV Türkmenistanyň Kanunlary bilen girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen). Harydyň reklamasy alyjylara harydyň hili, alamatlary we niýetlenişi hakynda habar bermek, şol sanda daşarky reklama arkaly sergilerde görkezmek, harydy iş ýüzünde tanyşdyrmak alyjynyň harydy synap görmekligi, bahasyny arzanlatmak, sowgatlyklary paýlamak we beýleki usullar bilen amala aşyrylýar. Söwdanyň subýekti haryt bilen birlikde mugt reklama goşundylaryny ýaýratmaga haklydyr, olarda söwda kärhanasy mahabatlandyrylýar. Harydyň alamatlary we hili babatda nädogry maglumatlaryň görkezilmegine, şeýle hem onuň bahasynyň galp arzanladylmagyna ýol berilmeýär.

Geljekki şertnamanyň möhüm şertlerini öz içine alýan, esasan hem onda özüne ýüz tutan her bir şahs bilen şertnama baglaşmak barada teklip edýän şahsyň erk-islegi aýdyň beýan edilip, şahslaryň kesgitlenmedik toparyna gönükdirilen teklip **jemagat ofertasy** diýlip ykrar edilýär. Mysal üçin, bölekleyin söwdada harydyň reklamasy kataloglar, praýs listler we harytlaryň beýany arkaly şahslaryň kesgitlenmedik toparyna gönükdirilen teklip bölekleyin söwda şertnamasynyň möhüm şertlerini öz içine alýan bolsa, jemagat ofertasy diýlip hasaplanýar. Teklibiň jemagat ofertasy diýlip ykrar edilmeginiň kanuny netijeleri ofertanyň aksepti maksady bilen zerur hereketleri eden (mysal üçin, degişli harytlara talap hatyny iberen) şahsyň şeýle teklip eden şahsdan şertnamalaýyn borçlaryny ýerine ýetirmegini talap etmäge hakynyň barlygynda jemlenýär. Mysal üçin, tekjede ýa-da öz-özüňe hyzmat etmeli zalda harydy, bahasyny görkezmek bilen, goýan dükana oferent diýlip hasaplanýar. Şol harydy satyn almak teklibi bilen ýüz tutan islendik şahs akseptant bolup durýar. Şonuň üçin entek harydyň bar wagty dükana oferta bilen bagly bolýar we harydy satmakdan ýüz öwürüp bilmeýär. Harydyň gutaran wagty satyjy onuň tekjedäki soňky nusgalaryny satmaga borçludur. Eger dükana belli bir harydyň barlygy hakynda reklama berýän bolsa, bu oferta çagyrmak, dükanyň tekjesinde goýýan bolsa, bu jemagat ofertasy diýlip hasaplanýar.

344-nji madda. Aksept

1. **Gatnaşýan şahsa (gös-göni gatnaşmak wagtynda) edilen oferta haýal edilmän kabul edilmelidir.**
2. **Ýok şahsa edilen oferta diňe adaty ofertany eden şahsyň jogaba garaşyp biljek wagtyndan öň kabul edilip bilner.**

1. Aksept ofertany kabul etmegiň usuly hökmünde

TRK-nyň 344-nji maddasynyň 1-nji bendiniň many-mazmunyndan gelip çykyşy ýaly, oferta gönderilen şahsyň ony kabul edenligi baradaky jogaby aksept diýlip ykrar edilýär. TRK-nyň 344-nji maddasynda ofertany kabul etmegiň usullaryna üns berlipdir. Ofertada diňe bir şahsyň erk-islegi beýan edilendir, şertnama bolsa, mälüm bolşy ýaly, taraplaryň ikisiniň hem erk-islegi boýunça baglaşylýar. Şonuň üçin şertnamalaýyn gatnaşyklary resmileşdirmekde ofertany alan şahsyň (akseptantyň) şertnama baglaşmaga razylgy hakynda jogaby aýgtylaýy ähmiýete eýedir. TRK-nyň düşündirilýän kadasynda oferta alan tarapyň ofertanyň aksepti hökmünde onda görkezilen şertnamanyň şertlerini ýerine ýetirmek boýunça hereketlerine garaýar. Mysal üçin, akseptant özüne hödürlenlen şertnama bellik etmezden we üýtgeşme girizmezden gol çekýär, diýmek ol şertlere razy. Taslamada hödürlenlen şertleri inkär etmek we öz şertleriňi hödürlemek, şertnamany üýtgetmek hem-de üstüni ýetirmek, ylalaşygyň kesgitli dældigini görkezýär, ýagny razylgyň näbelliligi aksept bolup durmaýar, şertnamalaýyn gatnaşyklary döretmeýär. Bu ýagdaý şertnamany baglaşmaktan boýun gaçyrmak hökmünde ýa-da täze ofertany hödürlemek hökmünde çykyş edýär. Ofertanyň aksepti oferent tarapyndan bellenen ýada görkezilen tertipde beýan edilen sözlerden ýa-da oferent tarapyndan bellenen ýa görkezilen tertipde ofertanyň tassyklaýan degişli özüňi alyp barmak hereketinden ybaratdyr. Şertnama baglaşylanda akseptantyň teklibini kabul etmek baradaky akseptiň fakty barasynda hem, akseptiň şertleriniň ofertanyň şertlerine gabat gelmegi barasynda hem ikririjilene bolmaz ýaly edilip beýan edilmelidir. Bu talap umumy kadalarda beýan edilip bilner, şoňa laýyklykda aksept doly bolmalydyr we ofertanyň şertlerine laýyk gelmelidir.

Aksept - bu ofertanyň edil aýnada görülen ýaly meňzeş şöhlelenmesidir. Ol oferta barasynda oňyn netije bolup durýar we onuň dolanuwysy bolmagyna getirýär hem-de şertnamanyň hukuk güýjüne alyp baryar. Şeýlelik bilen, akseptde erk-islegiň bildirilmegi baradaky pikir tkrarlanýar; şeýle-de, akseptde teklibi kabul eden tarapyň habary kabul edendigi düşündirilýär (eksplicit werballaşdyrylýar); teklib edilen oferta razylgy özüňi alyp baryş hereketlerinden hem düşünmek mümkin; sunuň ýaly-da akseptantyň erk-isleginiň beýan edilmegi oferente bellenen tertipde, göwnejaý ýagdaýda ýetirilmelidir; elbetde, bu ýörelgeden kadadan çykma ýagdaýlary hem bolup biler. Şonuň üçin hem soňky netijelerden gelip çykýan aýratynlyklary nazara almak bilen, oferta baradaky garaýyşlara çemeleşmek bolar.

Bar bolan ýagdaýlaryň arasynda we telefon söhbetdeşliginde akseptiň ýüze çykmagynyň pursadyny bellemek kyn däl, sebäbi, munuň özi fiziki nama bolup durýar, ol gönüden-göni söhbetdeş tarapyndan kabul edilýär. Şonuň üçin hem 344-nji maddanyň 1-nji bendi hem, ýagny beýle halatlarda oferta bada-bat kabul edilmelidir. Sebäbi, nagt hasaplaşykda millionlarça gezek amala aşyrylýan durmuş babatdaky geleşiklerde hut şeýle ýagdaý bolup geçýär. Emma maddanyň şu böleginiň güýçli beýan edilmegine garamazdan, taraplar başgaça hem ylalaşyp bilerler. Şu kada dispozitiw bolup durýar. Mysal üçin, taraplar dil üsti bilen geçirilen we telefon geleşikleriniň barşynda özüne oýlanyşmak üçin goşmaça wagtyň berilmegini haýyş edip bilerler. Eger ol oýlanyşmak üçin berlen bu wagtyň dowamynda aksept barada, şol sanda ýazmaça görnüşde hem ygylan etse, şonda aksept we şonuň bilen birlikde şertnama hakyky hasap edilýär.

2. Ýok şahsa akseptiň aýratynlyklary

TRK-nyň 344-nji maddasynyň 2-nji bendi ýok şahsa edilen diňe adaty ofertany eden şahsyň jogaba garaşyp biljek wagtyndan öň kabul edilip bilner diýen kada bilen onuň aýratynlyklaryny düzgünleşdirýär. Munuň üçin kadaly zerur wagtyň dowamynda ofertanyň aksepti barada jogabyň alynmagy şonda şertnamanyň baglaşylan hasap ediljek hökmany şerti bolup durýar diýip hasaplamak mümkindir. Kadaly zerur wagtyň dowamlylygy her bir şertnamanyň anyk ýagdaýlaryndan ugur alnyp kesgittenilýär.

Şeýlelikde, TRK-nyň 344-nji maddasyna laýyklykda degişli halatlarda islendik görnüşde – dil üsti bilen, ýazmaça, şol sanda faks boýunça berlen habar, telegrafyň we beýleki aragatnaşyk serişdeleriniň kömegi bilen berlen jogap, şeýle hem şertnamanyň ofertada görkezilen şertlerini ýerine ýetirmek boýunça hereketleriň (konklýudent hereketleriň) amala aşyrylmagy aksept hökmünde ykrar edilýär.

Ýok şahslara habaryň gelip gowşan halatynyň pursady gatnaşyklaryň bähbitlerini nazara almak bilen düşündirmek arkaly bellemäge degişlidir. Şeýlelikde, birnäçe pursatlara: iberilen pursadyna, alyjynyň bu barada bilen ýa-da bilmeli bolan töwekgelçilik çygrlarynda gurallaryň (internet) ýazgylarynda saklanylan pursadyna garalyp bilner. Şeýlelikde, töwekgelçiligiň adalatly sazlaşygyna soňky pursadyň aýgtyly bolmagy göwnejaý ýagdaýda laýyk gelýär: oferentiň aksept barada heniz bilmezligi, ýöne islendik pursatda bilmek mümkinçiliginiň bolmagy hem mümkindir. Akseptantyň özüne gowşan habarlary üns merkezine haýal etmän düşer ýaly edip, öz şahsy we işewürlük ulgamyny nähili gurandygy hem ähmiýetlidir. Öz poçta gutusyndan ýa-da öz elektron poçtasyndan hatlary yzygiderli alşy hem şuňa degişlidir.

Ýagny, haçan-da heniz oferent oferta barada hiç zat bilmeýän, ýöne ol habaryň eýýam onuň öz gözegçiligindäki ulgamynda bolýan mahaly şertnamany hakykatdan hem baglaşylan hasap etmek mümkindir diýip, professor Rolf Kniper dogry belleýär.

345-nji madda. Aksept möhleti

Eger oferent aksept üçin möhleti kesgittän bolsa, onda aksept diňe bu möhletde amala aşyrylyp bilner.

Aksept üçin möhletiň şertnamalary baglaşmagyň iş tejribesinde uly ähmiýeti bardyr, sebäbi hut öz wagtyndaky aksept şertnama baglaşmagyň şaýatnamasy diýlip ykrar edilip bilner. Aksept üçin möhlet hakyndaky kadalar TRK-da iki dürli ýagdaýa: aksept üçin möhletiň görkezilen (TRK-nyň 345-nji maddasy) we ofertada onuň aksepti üçin möhletiň bolmadyk (TRK-nyň 344-nji maddasy) ýagdaýyna ulanarlyklyk düzüldi. Şeýlelikde, eger aksept üçin möhlet ofertada kesgitlenen bolsa, ofertany iberen tarapyň oferta bilen bellenen möhletde öz aksepti hakyndaky habarnamany almagy şertnamanyň baglaşylandygynyň hökmany şerti diýlip kesgitlenildi. Aksept baradaky habarnamanyň iberilen senesine däl-de, salgy eýesi tarapyndan şol habarnamanyň alnan senesine hukuk taýdan ähmiýet berilmegine üns bermek gerek. Şonuň üçin hem ofertany alan we şertnama baglaşmak isleýän tarap aksept baradaky habarnamanyň ofertada görkezilen möhletiň çäklerinde onuň salgy eýesine gelip gowuşmagy barada hasaplamak bilen, öz wagtynda iberilmegi hakynda aladalanmalydyr. Oferent ofertany amala aşyrmak bilen, onuň aksepti üçin möhleti bellemäge haklydyr. Bu möhlet TRK-nyň 344-nji maddasynda göz önünde tutulan möhleti anyklaşdyrýar, gysgaldýar ýa-da uzaldýar. Diňe şu möhletiň dowamynda ofertanyň kabul edilmegi şertnamanyň baglaşylmagyna getirýär. Eger möhlet aksept barada ygylan edilmezden geçse, oferta öz hereketini bes edýär.

346-njy madda. Akseptiň gijikdirilmegi

Eger aksept oferente giç gowşan bolsa we akseptiň öz wagtynda iberilendigi şol akseptden görnüp duran bolsa, onda aksept, eger oferent bu hakda haýal etmän beýleki tarapa habar berse, diňe şonda gijikdirilen aksept diýlip hasaplanylýp bilner.

TRK-nyň 346-njy maddasynyň kadalaryndan görnüşi ýaly, gijä galmak bilen alnan aksept umumy kada boýunça şertnama baglaşmaga getirmeyär. Şertnama diňe ofertany iberen tarapyň ofertada, kanunda ýa-da gaýry hukuk namasynda göz önünde tutulan möhletde, eger şeýle möhlet göz önünde tutulmadyk bolsa, kadaly zerur wagtda öz aksepti hakyndaky habarnamany alan şertinde baglaşylan hasap edilip bilner. Şu düzgün belli bir halatlarda ofertany alan we öz aksepti hakyndaky habarnamany öz wagtynda iberen, emma ol aragatnaşyk edaralarynyň günäsi bilen öz wagtynda eltilmedik tarap barasynda zyýanly netijelere getirip biler. Şonuň üçin TRK-nyň 346-njy maddasyna laýyklykda aksept baradaky habarnama öz wagtynda iberilen, ol salgy eýesi tarapyndan gijä galmak bilen alnan halatynda kadadan çykma tertibinde gijä galan hasaplanylmaýar, şeýlelikde bolsa şeýle akseptiň gijä galmak bilen alynmagy şertnamanyň baglaşylan diýlip ykrar edilmegi üçin päsgelçilik bolup durmaýar, ofertanyň aksepti baradaky gijä galmak bilen alan tarapyň bu barada aksept baradaky görkezilen habarnamany iberen tarapy haýal etmän habardar eden halatlary muňa girmeyär.

347-nji madda. Täze oferta

Oferta barada gijikdirilen aksept täze oferta diýlip ykrar edilýär.

Eger jogapda şertnama baglaşmaga razyçylyk bildirilen bolsa, ýöne ofertada göz önünde tutulanyndan başga şertlerde baglaşmaga razyçylyk bildirilen bolsa, onda şunuň ýaly jogap ofertadan ýüz döndermek diýlip we şonuň bilen birlikde-de täze teklipl diýlip hasap edilýär.

1. Täze ofertany kesgitlemegiň ölçegleri

TRK-nyň 347-nji maddasynyň 1-nji bendi gijikdirilen akseptiň täze oferta edilmegi diýlip ykrar edilýändigini kesgitlenen. Degişlilikde akseptçiniň gijä galan jogabyna şertnama baglaşmak hakyndaky täze teklipl hökmünde garalýar. Gijä galynyp alnan ýa-da ofertanyň mazmunyny üýtgedýän aksept kanun arkaly täze oferta hökmünde ykrar edilýär. Bu ýagdaýda subýektler tarapyndan ýüz öwrülip bilinjek teklipler hakynda gürrüň barýar. Munuň özi iki ugur boýunça bolup geçýär. Birinjiden, ýüz tutmany düşündirmek arkaly täze teklipl hödürleýän akseptçi olary diňe mümkinçilik hökmünde girizmegi maksat edinýär we eger täze teklibe üns berlip kabul edilmese, onuň ilki başdaky ofertany kabul etmegi maksat edinýändigini inkalamak zerurdyr. Ikinjiden, hakykatdan hem şeýle bolmadyk halatynda täze ofertany bermegi maksat edinýändigini inkalamak zerurdyr. Gijä galan ýa-da üýtgedilen aksept netijesinde ilki başdaky ofertanyň öz güýjüni ýitirýändigini düşündirmek möhümdir. Ol akseptçiniň soňky teklibini yzynda çagyryýan we bir manyly aksepti geçen möhlet bilen habar berýän halatynda hem dikeldilmeýär.

2. Täze teklipläň alamatlary

TRK-nyň 347-nji maddasynyň 2-nji bendi teklipl edilenindäkiden başga şertlerde şertnama baglaşmaga razylyk hakyndaky jogabyň öňki tekliplden boýun gaçyrmak we şol bir wagtyň özünde täze teklipl diýlip ykrar edilýändigini göz önünde tutýar. Şeýlelikde, şertnamany öňki şertlerde baglaşylan diýip hasap etmek bolmaz. Şeýle herekete täze teklipl hökmünde garalmalydyr. Haçan-da, şertnamany baglaşmaga teklipl eden tarap şu täze teklipl bilen ylalaşsa, diňe şol ýagdaýda şertnama baglaşylan hasap edilýär.

348-nji madda. Aksepti üýtgetmek

Eger iş gatnaşyklarynda aksept üýtgedilen şertlerde amala aşyrylýan bolsa, onda şertnama, eger akseptantnyň offerentiň razyçylygyny hasap etmek hukugy bar bolsa we oferent ýüz dönderilmegi hakynda haýal etmän habar bermedik bolsa, baglaşylan diýlip hasap edilýär.

Beýleki şertlerdäki aksept, ýagny şertnama baglaşmaga razylyk hakyndaky, ýöne ofertada bar bolanlardan tapawutlanýan şertlerde razylyk hakyndaky jogap gürrüňsiz doly aksept bolup durmaýar, şonuň üçin hem alynmagy oferent tarapyndan

şertnamanyň baglaşylmagyna şaýatlyk edýän ygtybarly aksept diýlip bilinmez. Şu ýagdaý telekeçilik gatnaşyklary üçin has adaty ýagdaý hökmünde, şonda şertnamanyň taslamasyny (ofertany) alan tarap şertnamanyň bir ýa-da birnäçe şertleri boýunça agzalalygyň teswirnamasyny düzýär we şertnamanyň gol çekilen nusgasyny agzalalygyň teswirnamasy bilen bilelikde gaýtaryp berýär. Şu halatda taraplar tarapyndan agzalalyklar düzgünleşdirilýänçä şertnama baglaşylan hasap edilmeýär. Şol bir wagtyň özünde başga şertlerde şertnama baglaşmaga razylyk baradaky jogaba täze oferta hökmünde garalýar. Munuň özi şeýle jogaby iberen tarapyň kanuna ýa-da hukuk namasyna laýyklykda agzalalyklary düzgünleşdirmegiň amaly geçirilmegi ähli döwürde onuň bilen baglanyşykly diýlip ykrar edilýändigini aňladýar. Şu kada täjirçilik şertnamalaýyn gatnaşyklar üçin adatlaryň esasynda emele gelen we işewür dolanyşygyň ýeňilliginiň talaplaryna laýyk gelýän aýratynlyklary göz önünde tutýar. Bu madda milli we halkara söwda adatlaryny umumylaşdyrýar, kodifisirleýär. İşewür dolanyşykly giňden ýaýran adatyň ikisi şol maddany iş ýüzünde ulanmagyň predmeti bolup durýar, emma madda onuň bilen çäklenmeýär.

Birinji halat täjirçilik hatyna-tassyklamasya degişlidir. Geleşikleriň ahyrynda taraplaryň biriniň geleşikleriň jemlerini ýazmaça umumylaşdyrýandygy we tassyklaýandygy umumy ykrar edilen ýagdaý. Eger beýleki tarap bu tassyklama geleşikleriň jemlerine laýyk gelmeýär diýip hasaplasa, ol netije çykarmalydyr we çaprazlyklary beýan etmelidir. Eger ol muny seýtmese, ýazmaça tassyklamany dymmak bilen kabul etse, şonda şertnama ýazmaça tassyklamada beýan edilen şertlerde baglaşylan hasap edilýär. Bu öň bolan geleşikleriň netijelerini ýazmaça umumylaşdyrylmagynyň görkezilen halatyndaky ýaly dogrudyr, ony taraplar şertnamany dil üsti bilen baglaşmak hökmünde bahalandyryp biler, haçanda ýazmaça tassyklama iş ýüzünde geleşiklerde gutarnykly nokat goýulmagy hasaplanýar, ýagny baglaşyldy diýmek bolar. Iki halatda hem dymmaklyk ýazmaça tassyklamanyň mazmuny bilen ylalaşmak hökmünde düşündirilýär.

Şunuň bilen birlikde, ýazmaça tassyklamany düzüjiniň ony bilgesleýin ýoýup öz bähbidine beýan etmäge haky ýokdur. Bir tarapdan munuň özi geleşikleriň jemlerini öz peýdasyna emeli ýagdaýda ýoýmagyna ýol berýär we ikinji tarapdan bolsa hakykatda düýbünden täze teklibi amala aşyryp, hatda ýeňillik bilen modifisirlenen tassyklamadan has köp zatdan ybaratdyr. Şu halatlarda haty düzüjide işewür hyzmatdaşyň dymmagy bilen özüniň razylygyny beýan etmegi maksat edinýändigini barada legitim ynam ýüze çykyp bilmez.

Ikinjiden, dünýäniň köp ýurtlarynda kazyýetleriň meşgullanýan önän möhüm we ýygy-ýygdydan duşýan ýagdaýy bar, şonda işewür dolanyşykda işewür hyzmatdaşlaryň adatça atlandyrylyşy ýaly, geleşikleri baglaşmagyň standart şertlerini bellenýän hem-de peýdalanýan ýagdaýlary ýüze çykýar. Standart şertleriň kömegi bilen taraplar öz bähbitleriniň berjaý edilmegini gazanmaga çalyşýarlar. Tejribede geleşikler boýunça hyzmatdaşlaryň ikisi hem özüniň geleşikleri baglaşmagyň standart şertlerini oferta we aksept hödürleýärler, olar bolsa kähalatlarda biri- -birine çapraz gelýär. Eger bu ýagdaý kanunyň konsepsiyasyna laýyklykda mümkin bolsa, geleşikleri baglaşmagyň standart şertleriniň biri-birine çapraz gelýän aksepti şol bir wagtyň özünde öňkiden boýun gaçyrmak we täze ofertany bellemek diýip hasap etmek bolar. Haçanda bu ýazmaça tassykamanyň çäklerinde bolup geçse, eger alyjy nägilelik bildirmese şonda olar şertnamanyň mazmunyna öwrülýär.

349-njy madda. Dymmak boýunça aksept

1. **Eger beýlekiler üçin iş edip berýän telekeçi öz iş aragatnaşyklaryny saklaýan şahsyndan şu zeýilli işi ýerine ýetirmek hakyndaky ofertany alsa, onda şol şahs bu teklibe ýerlikli möhletde jogap bermäge borçlydyr; onuň dymmagy aksept diýlip hasap edilýär. Bu kada telekeçiniň şu zeýilli işi amala aşyrmak üçin zakazlary haýş eden şahsyndan şonuň ýaly ofertany alyan halatlarynda hem hereket edýär.**

2. **Eger telekeçi ofertany ret edýän bolsa, haryt hem eýýäm iberilen bolsa, onda ol zelee etmeginden gaça durmak üçin bu haryda zelee ýetmez ýaly edip, ony wagtlaýyn saklamaga borçlydyr.**

1. Dymmak aksept hökmünde

TRK-nyň 349-njy maddasynyň 1-nji bendi eger beýlekiler üçin işi amala aşyran telekeçi işewür gatnaşyklary bolan tarapyndan şunuň ýaly işi ýerine ýetirmek baradaky ofertany alyan bolsa, onuň ýerlikli möhletde bu teklibe jogap bermäge borçludygyny, onuň dymmagynyň aksept hökmünde hasap ediljekdigi beýan edýär. Bu kada haçan-da telekeçi onuň şular ýaly işi amala aşyrmak üçin sargydyň haýş eden tarapdan kabul edip alyan halatlarynda hem hereket edýär. Mysal üçin, kärendä beriji tarapyndan nägilelik bolmadyk mahaly kärende şertnamasynyň möhleti geçenden soň kärende alnan emläkden peýdalanmagyny dowam etdirýän bolsa, şertnama şol bir şertlerde we täze möhlete dikeldilen hasap edilýär. Şu halatda dikeldilen şertnama boýunça oferta hem, aksept hem dymmak görnüşinde amala aşyrylýar.

Dymmak – bu hereketsizlikdir (passiwlikdir). Adatça raýat-hukuk dolanyşygynda oňa üns bermezlik mümkindir; oňa oňyn hem, ýaramaz hem baha berilmeýär, ýagny şertnama baglaşylan mahaly aksept hökmünde hem, boýun gaçyrmak hökmünde hem baha berilmeýär.

Şeýlelikde, şertnama baglaşylmadyk bolsa, sebäbi dymmagy boýun gaçyrmagy aňladýandygy sebäpli däl-de, eýsem ofertanyň diňe belli bir möhletiň dowamynda kabul edilip bilinjekdigi kanunyň göz önünde tutýandygy sebäplidir ofertany alyjy dymýar. Eger bu möhlet geçen bolsa, oferta öz hakykylygyny ýitirýär. Düşündürişli (Eksplisit) ýüz tutma dymmagyň gapma-garşylygy bolup durýar. Bulary bir-birinden tapawutlandyrmak çylşyrymly däl. Dymmagy we hakykatdaky şeýle özüňi alyp barşy tapawutlandyrmak çylşyrymlydyr, olara hukuk ulgamy tarapyndan ýüz tutma hökmünde baha berilýär. Dymmanyň hereketsizligi (passiwligi) aýgtyly ýagdaý bolup durýar. Konklyudent hereketler işjeňligiň bardygyny göz önünde tutýar, ol werballaşmagyň bolmazlygyny ygylan etmekden düýpli tapawutlanýar. Kim haýsydyr bir hereketleri amala aşyrsa, ýagny mysal üçin, awtobusa münse, tekjeden çörek alsa, restoranyň gapysyny açsa, hukuk ulgamy tarapyndan obýektiw ýagdaý erk-islegiň berilip edilmegini tassyklaýan hereket hökmünde ykrar edilýär. Dymylan halatynda bu şeýle däl. Hukuk netijeleriniň ýüze çykmagyny dymmak bilen, baglanyşdyrylmagyny kanun çykaryjy kesgitleýär, eger ol muny gatnaşyjylaryň bähbitlerine laýyk gelýän, adalatly we şunuň bilen birlikde ykdysady ýagdaýda bazar gatnaşyklaryny kemala getirmek üçin barabar bolup durýar diýip hasaplasa, şeýle bolýar. Eger oferta oňa goşmaça önünden gelýän aragatnaşyklar bolmazdan onuň öz pikirini muňa sarf etmegi we haýsydyr bir hereketleri amala aşyrmagy adatça ofertany alyjydan garaşmaly ýa-da talap etmeli daldigi barada dogry pikir öwürmek üçin daýanç nokady bolup durýar. Şonda şertnamanyň baglaşylmazlygynyň töwekgelçiligini oferent çekmelidir.

2. Ofertadan boýun gaçyrylandan soň alnan harydy saklamak borçnamasy

TRK-nyň 349-njy maddasynyň 2-nji bendi eger telekeçi ofertadan ýüz öwürýän, haryt bolsa eýýäm iberilen bolsa, ol oňa zyýan ýetmeginden gaça durmak üçin bu harydy oňa zyýan ýetirilmez ýaly ýagdaýda wagtlaýyn saklamaga borçludygyny anyklaşdyrýar. GDA ýurtlarynyň raýat kodekslerine garanyňda TRK bu ýagdaýlary has jikme-jik düzgünleşdirýär. Mysal üçin, telekeçi ofertadan boýun gaçyrsa, ýagny dymmasa, ýöne galanlar barada belli bir gatnaşyklar bar bolsa, şu maddanyň 2-nji bendine laýyklykda telekeçide beýleki tarapyň bähbitlerini nazara almak baradaky aýratyn borç saklanyp galýar. Munuň adaty halatda bolşundan tapawutlykda telekeçi oferta bilen bilelikde iberilen harydy aýawly saklamaga hem-de ony zeper ýetmekden goramaga borçludyr. Emma adaty düzgünlere laýyklykda şu halatda ýüze çykan zeleliň mümkindigi üçin onuň günälidigini kesgitlemegiň ölçegleri gödek seresapsyzlyk bilen çäklenýär.

350-nji madda. Köçede baglaşylan şertnama

1. **Sarp ediji bilen öz kärhanasynyň çäklerinde, köçede, öýüň önünde we şuna meňzeş ýerlerde söwda edýän şahsyň arasynda baglaşylan şertnama diňe sarp ediji şertnamany bir hepdäniň dowamynda ýazmaça ret etmedik mahalynda hakykydyr, ýöne şertnamanyň baglaşylandan soň ýerine ýetirilýän halatlary muňa girmeyär.**

2. **Bu kada kommersiýa maksatlary däl maksatlar üçin berlen kreditler [sarp ediş kreditleri] we strahowaniýe hakyndaky şertnamalar barasynda hem ulanylýar.**

TRK-nyň düşündirilýän 350-nji maddasy alyjylaryň hukuklaryny goramak hakyndaky Türkmenistanyň Kanunynyň [Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý., № 9-10, 66-njy madda; 1997 ý., № 2, 16-njy madda; 1999 ý., № 4, 56-njy madda; 2001 ý., № 2, 22-nji madda; 2004 ý., № 4, 30-njy madda] we Söwda hakyndaky Türkmenistanyň Kanunynyň [Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2002 ý., № 2, 20-nji madda. 2004-nji ýylyň 19-njy awgustyndaky № 224-III hem-de 2009-

-njy ýylyň 8-nji aprelindäki № 32-IV üýtgetmeler we goşmaçalar bilen) kadalary bilen düzgünleşdirilýär. Mysal üçin, Söwda hakyndaky Türkmenistanyň Kanunynyň 22-nji maddasy şu aşakdakylary beýan edýär:

1. Alyjylara söwda hyzmaty işi gös-göni söwda kärhanasynda, abzallaşdyrylan söwda jaýlarynda, bazarlarda we söwda işini amala aşyrmak, jemgyýetçilik ýomitiniň hyzmatlary üçin hödürilenilýän gaýry ýerlerde amala aşyrylyp bilner.
2. Söwda hyzmaty alyjylara amatly bolmagy üçin kärhanalarda we edaralarda, munuň üçin bölünip berlen ýerlerde, şeýle hem göçme söwdany guramak arkaly öýde amala aşyrylyp bilner. Göçme söwda hyzmatyny amala aşyrmagyň tertibi Söwda kadalary bilen bellenilýär.
3. Harby bölümleriň çäklerinde, demir ýol, howa we deňiz ulagynda, gümrük zolagynda, düzediş edaralarynda, önümçilige wahtalaýyn hyzmat edilende we gaýry halatlarda söwda hyzmaty hyzmat edilýän adamlar toparynyň aýratyn şertlerini nazara almak bilen, ýörite söwda guramalary tarapyndan amala aşyrylyp bilner. 4. Söwda hyzmaty şu aşakdaky usullar bilen üpjün edilýär:

hususy hyzmat etmek; öz-özüne hyzmat etmek;

satyjynyň harydy goýbermegi we satyn alynmagyny resmleş-

dirmegi; deslapky buýurma boýunça; söwda awtomatlarynyň kömegi bilen.

TRK-nyň 350-nji maddasynyň 1-nji bendiniň seljerilmesine görä, şu kadanyň birinjiden, alyjynyň we öz kärhanasynyň çäklerinde, köçede jaýyň önünde we şonuň ýaly ýerlerde söwda edýän adamynyň arasyndaky gatnaşyklary jikme-jik düzgünleşdirmäge gönükdirilendigini görkezýär. Olary bazarlarda baglaşylýan şertnamalar barasynda ulanmak boljakdygyny çaklamak mümkindir. Ikinjiden, görkezilen şertnamalaryň hakykylygy hususan-da, eger alyjy bir hepdäniň dowamynda şertnamadan ýazmaça ýüz öwürmese, alyjynyň erk-islegine baglydyr, haçan-da şertnamanyň ýerine ýetirilmegi onuň baglaşylmagy bilen bolup geçýän halatlar muňa girmeyär.

Şu kadanyň ikinji böleginde alyjylaryň hukuklaryny goramak hakyndaky kanunçylygyň ruhunda alyjylaryň hukuklaryny goramagyň kepillendirmeleri beýan edilendir. Şunuň bilen birlikde, şertnamalar barasynda seresaplylyk ýüze çykýar, şol boýunça ýerine ýetirmek hakyky ýagdaýyň goşmaça şertleriniň ýaýradylmazlygy şerti bilen onuň baglaşylmagy boýunça bolup geçýär.

Şu kada alyjylary goramak maksady bilen, häzirki döwürüň hukugynyň düýpli meseleleriniň birini düzgünleşdirýär. Özüne köçede, beýleki jemgyýetçilik ýerinde ýa-da onuň ýaşaýyş jaýynda haýsydyr bir telekeçiniň ýüzlenmegi tarapyndan teklipe edilen we ol teklipe telekeçiniň telekeçilik işiniň ulgamyndan gelip çykýan harytlar ýa-da hyzmatlar hakyndaky şertnama baglaşmaga teklipe bolsa, şol sanda sarp ediş karzlary we ätiýaçlandyrmak hakyndaky şertnamalar hem bolup biler [2-nji bent], alyjynyň bir hepdäniň dowamynda ýazmaça ret etmek mümkinçiligini kepillendirýär. Duýdarsyz teklipe maýyl bolup, gyssagly ýagdaýda, doly pikirlenmän gelnen çözgüdi duýmagy, netijede bolsa, şeýle sarp ediş zerurlygynyň hökman dälidigi, býujetine agram salýandygy, ileri tutýan isleglerine laýyk dälidigi bolmagy mümkin. Şeýle ýagdaý üçin hem bir hepdelik möhlet bellenen. Bu kada alyjynyň harytlary we hyzmatlary saýlamak erkinligini giňeltmek bilen, bazar ykdysadyýetiniň kämilleşmegi üçin zerur ýörelgeleri goramak maksady bilen bellenenidir. Bir hepdelik möhletiniň dowamynda oňlanyşmak we birtaraplaýyn tertipde sebäplerini görkezmezden hem-de haýsydyr bir aýratyn sebäpleriň zerurlygy bolmazdan, şertnamany erkin yzyna gaýtarmaga hukuk berilýär. Şunda hukuk gatnaşyklaryny üýtgetmek barada birtaraplaýyn ygylan etmegiň gürrüňi barýar.

TRK-nyň 350-nji maddasynyň 2-nji bendine sarp ediş karzlary we ätiýaçlandyrmak boýunça şertnamalar barasynda şu maddanyň 1-nji bendiniň kadalary degişli edilýär. Şeýlelikde, 2012-nji ýylyň 22-nji dekabrynda № 356-IV kabul edilen “Ätiýaçlandyryş hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň hem-de 2011-nji ýylyň 26-njy martynda kabul edilen “Karz edaralary we Bank işi hakynda” Türkmenistanyň Kanunynyň özara baglanyşygy üpjün edilendir.

351-nji madda. Ýerli döpler

Eger şertnamanyň aýry-aýry aňlatmalaryna dürli-dürli düşünilip bilinjek bolsa, onda şertnama baglaşan taraplaryň ýaşayan ýerinde adaty kabul edilen zatlar ileri tutulmalydyr. Eger taraplaryň ýaşayan ýeri dürli-dürli bolsa, onda akseptantyň ýaşayan ýeri aýgylajy häsiýete eýe bolýar.

Şu kadada şertnamany teswirlemek, ýagny, şertnamanyň şertlerini kesgitlemek we düşündirmek hakynda gürrüň barýar. TRK-nyň 77-nji maddasynda belenen şertnamalary düşündirmek sungatynyň umumy kadalaryna laýyklykda şertnamanyň ýazgysyndan, şeýle hem beýleki ýagdaýlardan, hat alşyklaryndan, gepleşikleriniň teswirnamalaryndan, umumy özüni alyp baryşdan, onuň gelip çykyş ýaly, şertnamanyň taraplarynyň hakyky we gabat gelýän erk-islegini öwrenmek zerurdyr. Şunda iň esasy – şertnamanyň dogruçyl mazmunyny bellemek bolup durýar.

351-nji madda bu meseläni çözmekde kömek edýär we eger şertnamanyň aýry-aýry beýany dürlüçe düşündirilip bilinjek bolsa, şertnamany baglaşan taraplaryň ýaşayan ýeri boýunça adaty kabul edilen döplere, tertibe çynlakaý üns bermelidigini berkidýär. Eger taraplaryň dürli ýaşayan ýerleri bar bolsa, akseptantyň ýaşayan ýeriniň ýerli döpleri aýgylajy bolup durýar. TRK-nyň 351-nji maddasy şol bir dil giňişligindäki dürli sebitlerde sözüň dürli manyda bolup biljegi nukdaý nazaryndan ugur alýar we şertnamanyň adalgalarynyň ylalaşýan taraplaryň sebitinde olaryň ulanylyş manyyna eýe bolýandygyny takyklaýar. Eger taraplar dürli sebitlerde ýaşayan, şol ýerde söze dürli many berilýän bolsa, akseptantyň garaşy ileri tutulýar. Onuň nähili düşünýändigini aýgylajy bolýar.

352-nji madda. Düşnüksiz aňlatmalar

Bir-birlerine ters gelýän ýa-da dürli many berýän aňlatmalar bolanda, şertnamanyň mazmunyna beýleki aňlatmalardan has dolý laýyk gelýän aňlatma ileri tutulmalydyr.

TRK-nyň 352-nji maddasy laýyklykda bir-birine garşy gidýän ýa-da köp manyly aňlatmalar bar mahaly şertnamanyň mazmunyna beýlekilerden has köp laýyk gelýän many ileri tutulmalydyr. Agzalan kada şertnamanyň maksatlarynyň hasaba alynmagyny we taraplaryň hakyky umumy erk-islegi ýörelgesinden ugur almagy ündeýär. Düşnüksiz aňlatmalary düşündirmäge çemeleşilende, ony düşündiriji ýerine ýetirmek borçlarynyň mazmunyna, şertnamanyň maksatlaryna we onuň ykdysady ähmiýetine göz ýetirmäge borçludyr hem-de soňra iň ýönekeý ýagdaýda şertnamany maksadalaýyk we ýerine ýetirip boljak birlik hökmünde ykrar etmäge mümkinçilik berýän düşündiriji ileri tutulmalydyr. Şertnamanyň güýjüni we amala aşyrmak mümkinçiligini goramak hem-de ýeňilleşdirmek iň esasydyr. Eger bar bolan gapma-garşy adalgalaryň ikisiniň biri beýleki adalga garanynda köp derejede umumy maksatlara hyzmat edýän bolsa, şonda birinji adalga ileri tutulýar; eger adalga birnäçe manylara ýol berýän bolsa, has uly derejede mazmuna we maksatlara hyzmat edýäni seçilip alynýar.

353-nji madda. Söwda adatlary we döpleri

Şertnamadaky taraplaryň hukuklary we borçlary kesgitlenilende söwda adatlary we döpleri nazara alnyp bilner.

Türkmenistanyň raýat kanunçylygy adatlaryň we döpleriň hukuklaryň çeşmesi bolmagyna ähmiýet berýär. Şeýlelik bilen, umumylykda ykrar edilen halkara-hukuk kadalarynyň we Türkmenistanyň kanunlarynyň sazlaşygy üpjün edilýär. TRK-nyň 353-nji maddasynda emläk dolanyşygynyň adaty, ýagny kanunda kadalaşdyryjy namada hem, taraplaryň şertnamasynda hem göni beýan edilmelik, ýöne taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny hem-de şertnamany kesgitlemäge kömek etjek özüni alyp barmagyň umumy ykrar edilen kadalarynyň ençeme gezek birmeňzeş ulanylmagy sebäpli emele gelendigi göz önünde tutulýar. Söwda adatlary we döpleri, şeýlelikde, kadalaşdyryjy namada ýa-da şertnamada göni görkezmeler bolmadyk halatlarynda hereket edýär. Aslynda adatlara we döplere hukuklaryň özboluşly dispozitiv düstüni dolýan kadalary adaty hukuklar hökmünde garalýar. Mysal üçin, halkara satyn almak-satmak şertnamalary hakyndaky Wena konwensiýasyna goşulmadyklar üçin hem söwda adalgalaryny düşündirmegiň halkara kadalary **INKOTERMS** söwda adatlary hökmünde kabul edilýän fakultativ maslahat beriji häsiýete eýedir.

TRK-nyň 353-nji maddasy TRK-nyň 2-nji maddasyny takyklaýar we güýçlendirýär hem-de şertnamalar düşündirilende mahaly ony ulanmaga rugsat berýär. Şunda kanuny bir üňä getirmekden, şeýle hem bir tarapdan kanunyň ileri tutulmagyndan, beýleki tarapdan bolsa söwda döpleri we adatlary bilen söwda adatlarynyň we döpleriniň ulanarlyklygynyň 5-nji maddada görkezilen çäklendirmeleriniň TRK-nyň 353-nji maddasynyň çäklerinde hem hereket edýändigini belläp geçmeli. Söwda adatlary we döpleri imperativ (hökmany ýerine ýetirilmeli kanunçylyk kadalary) hukugy bozmaýan halatynda ulanylyp bilner.

354-nji madda. Gatyşyk şertnamalara düşünmek

Gatyşyk şertnamalara düşüniljek bolnanda ýerine ýetirmäge has ýakyn we soňra laýyk gelýän şertnama normalary nazara alynýar.

Soňky wagtlarda gatyşyk şertnamalar tejribede barha giňden ýaýrandyr. Bu kada şertnamanyň erkinligini we onuň görnüşini saýlap almagyň erkinliginiň ýüze çykmasydyr. Dürli şertnamalaryň düzüm böleklerinden (parçalaryndan) ybarat bolan şertnama gatyşyk şertnama hasaplanýar. Gatyşyk şertnama gatnaşyjylaryň haýsy kadalary goldanjakdygyny şertnamada göz önünde tutmaga haky bardyr. Eger şertnamada bu barada hiç zat beýan edilmelik bolsa, onda TRK-nyň

354-nji maddasyna laýyklykda, gatyşyk şertnamalar düşündirililen mahaly ýerine ýetirmegiň düýp mazmunyna has ýakyn we oňa laýyk gelýän şertnamalar hakyndaky kadalar üns merkezine alynýar.

Gatyşyk şertnamalar iki görnüşde bolýarlar. Birinjiden, kanun bilen düzgünleşdirilen borçlar şertnamalaryň dürli kysymlaryna ulanarlyklydyr, bu kada şertnamanyň taraplarynyň biri üçin ýa-da hemmesi üçin hem degişli bolup biler. Mysal üçin, kanunyň kadasy boýunça taraplaryň biriniň zatlary eýeçilige bermäge, beýleki tarapyň bolsa öz töwekgelçiliginde belli bir işi geçirmäge borçlandyran şertnamany görkezmek bolar. Beýleki ýagdaýlarda bolsa, dürli şertnamalaryň kadalarynyň utgaşmagy şertnamanyň taraplarynyň birine degişlidir, ýagny ol kada boýunça taraplaryň biri beýleki tarapa ýaşaýyş jaýyny wagtlaýyn peýdalanmaga bermäge borçlanýar, mundan başga hem belli bir hyzmatlary edýär.

Gatyşyk we toplumlaýyn şertnamalaryň gatnaşygy ylmy nukdaýnazardan gyzyklanma döredýär. Aylmlaryň birnäçesi şu gurluşlaryň arasynda düýpli tapawudy görmeýär. Başgalary bolsa gatyşyk şertnamany toplumlaýyn şertnamadan çäklendirmegi zerur hasaplaýar. “Toplumlaýynlyk düşünjesi şertnamada birnäçe özbaşdak borçnamalaryň bolmagyny aňladýar. Mysal üçin, çylşyrymly enjamlary ibermek borçnamasyny we ony gurnap bermek borçnamasyny özünde jemlän postawka şertnamasynda ulanylýar” diýip, O.N.Sadikow ýazýar. Biz hem bu ikinji garaýyşy, pikiri goldaýarys. TRK-nyň 354-nji maddasy taraplar bir şertnamada şertnamanyň dürli kysymlarynyň düzüm böleklerini utgaşdyran halatynda düşündirmegiň usulyny takyklaýar. Şeýle usul, elbetde 333-nji maddada berkidilen hususy awtonomiýa ýörelgesine esaslanýar. Bu durmuş babatdaky geleşiklere hem, iri senagat taslamalaryny amala aşyran şertnamalara hem degişlidir. Meselem, restorana barmak diýen düşüňjäniň düzümine köp halatlarda stoly kärendä bermek, harytlary we içgileri satyp bermek, naharlary taýýarlap bermek ýaly, hyzmatlaryň toplumyny özünde jemleýär. Önümleri paýlaşmak hakyndaky ylalaşyk Diňlisçe «*productsharing-agreement*» satyn almagyň-satmagyň, kärendäniň, beýlekiler üçin işleri ýerine ýetirmegiň, alyş-çalşyň, daşamagyň we beýleki ençeme işleriň parçalaryny özünde jemleýär. Kodeksiň bu maddasy şertnamalaýyn işleriň tejribesinde giňden ulanylýan kadalary kodifisirleýär. Hususan-da, bu kada laýyklykda dogruçyl ölçegeleýin esasynda ýerine ýetirmegiň borçnamalarynyň esasy ykdysady ymtlyşy işläp taýýarlamak we taraplaryň ylalaşygy bilen bir hatarda, şertnamanyň kysymyna ýa-da kysymlaryna laýyklykdaky hukugy ulanmaly, olar has uly derejede we has ygtybarly ýagdaýda ýerine ýetirmegiň merkezi borçlaryny amala aşyrmaga hyzmat edýär.

355-nji madda. Bergini ykrar etmek

Borçnamalaýyn gatnaşyklaryň dowam edýändigini ykrar edýän şertnamanyň hakyky bolmagy

□berginiň dowam edýändigini ykrar etmek□ üçin ony ykrar etmek hakyndaky ýazmaça arza zerurdyr. Eger dowam edýändigini ykrar edilen borçnamalaýyn gatnaşyklaryň ýüze çykmagy üçin haýsy-da bolsa başga bir forma göz önünde tutulan bolsa, onda bergini ykrar etmek şertnamasy üçin hem şonuň ýaly forma talap edilýär. Eger bergi hasaplaşmak □üzleşmek□ esasynda ýa-da ylalaşmak arkaly ykrar edilen bolsa, onda formany berjaý etmek hökman däl.

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 355-nji maddasy hukuk fakty (ýagdaýy, netijesi) hökmünde bergini ykrar etmegiň möhümdiginden ugur alyp, düýpli borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bardygyny ykrar edýän □düypli bergini boýun almak□, ykrar etmek hakyndaky ýazmaça yüz tutmanyň (islendik subutnamanyň) zerurdygyny göz önünde tutýar. Eger, kanunda olaryň barlygy ykrar edilen borçnamalaýyn gatnaşyklaryň ýüze çykmagy üçin haýsydyr bir forma (görnüş) göz önünde tutulan bolsa, bergini ykrar etmek borçnamasy (şertnamasy) üçin hem şeýle forma (görnüş) talap edilýär. Eger bergini hasaplaşmagyň □tölemegi□ esasynda ýa-da ylalaşmak ýoly bilen ykrar edilen bolsa, formany (görnüşini) berjaý etmek hökman däl. Şeýlelikde, bergini ykrar etmek diýlip muňa şaýatlyk edýän haýsydyr bir hereketlere düşünilýär. Olaryň hatarynda berginiň tölenmegini, şonuň ýaly-da berginiň ykrar edilmeginiň halatlaryny tassyklaýan beýleki hereketler bolup biler. Mysal üçin, kontragentiň adyna ýazylan hatda belli bir möhlete çenli bergini tölemek wada edilýär ýa-da haýsydyr bir borçnamalar bilen baglanyşykly hereketleri gaýra goýmak soralyar. Bergini ykrar etmek hakynda TRK-nyň 355-nji maddasynda beýan edilen kadalary onuň manysyna giňişleýin düşündirmek bilen çemeleşmek gerek. Onda diňe bergi hakynda aýdylýan hem bolsa, özüne şertnamalaýyn gatnaşyklar degişli edilen islendik borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi hökmünde düşünmek gerekdir. Bergini abstrakt ykrar etmek baradaky şu kada şertnamany ýerine ýetirmek hakyndaky bölümiň düzgünlerini jemleýär. Bu ýörelgeleýin kadalaryň *şertnamanyň aýratyn tipine (kysymyna)* degişli parçalary özünde jemlemegi örän möhümdir. Şonuň bilen birlikde, diňe bir şertnama boýunça däl, eýsem, islendik borçnamalaýyn gatnaşyklar boýunça hem berginiň bardygyny ykrar edip boljakdygyny nygtamak mümkin. Diňe bergidar birtaraplaýyn tertipde borçnamasyny ykrar edýän bolsa, ol şertnama görnüşinde bolýandygyna, hususan-da geleşikler □sowgat bermek ýa-da zamunlyk ýaly□ häsiýetindäki düşüňjä eýerip, boýna dakylp hem bilinmez we diňe karzaryň razylygy hakyndaky ylalaşykda beýan edilmegi netijesinde hukuk güýjüne eýe bolmalydyr. Emma diňe bergidaryň ýüztutmasy ýazmaça görnüşini talap edýär. Sebäbi ol şony aýa gyssagly hereketlerden penalamalydyr we goramalydyr. Bu kanun çykaryja hukuk boýunça zerur bolup durýar, sebäbi bergidar bergini abstrakt ykrar etmek bilen, borçnama boýunça her hili nägileliklerden gaça durýar, ýagny ol esasy gatnaşyklardan gelip çykýan ýerine ýetirmek baradaky talaplara jogap bermegiň derejine bergini ykrar edýär. Ol şony diňe ykrar etmegiň esasynda ýerine ýetirip biler. Eger bu ykrar etmegiň hukuk taýdan hakykatdan hem gatnaşyklaryň bardygyny hakyndaky ýalňyş çaklamalaryň esasynda aýdylan bolsa, esassyz baýlaşmak hakyndaky düzgünleriň esasynda mümkin bolan restitusiýa talabyna bolan hukuk galýar, munuň özi talap etmegiň şertnamalaýyn hukugyna garanynda has ýokary töwekgelçilik bilen baglanyşyklydygynyň gelip çykyar.

2. Bergini ykrar etmek – özbaşdak borçnamalaýyn gatnaşyk

Bergini ykrar etmek – munuň özi beýleki borçnamalaýyn gatnaşyklardan gelip çykýan borçlaryň bardygyny hakyndaky ýüztutmadan ýokarydyr. Beýle diýilmegi, ol özbaşdak borçnamalaýyn gatnaşyklary esaslandyryar diýmegi aňladýar. Ol diňe bir öňki borçnamalaryň bardygyny «jar etmek» bilen çäklenmän, eýsem, onuň esasynda ýatan borçnamalaýyn gatnaşyklary «abstragirlýär» we täze borçnamalaýyn gatnaşyklary döredýär. Aýry-aýry kadalaryň näme üçin zerurdygynyň esasy sebäbi şundan ybaratdyr, sebäbi, ol özbaşdak şertnamadan we talabyň esasyndan ybaratdyr. Ykrar etmegiň şu iki görnüşiniň arasyndaky tapawudy nygtap geçmek üçin TRK-nyň 355-nji maddasynda düzgünleşdirmegiň meselesi diýlip berginiň abstrakt ykrar edilmegi hökmünde belenilýär, beýleki görnüş bolsa diňe görkezme häsiýetinde has gowşak bolup durýar. Abstrakt ykrar etmegiň özbaşdak borçnamalary «belleýändigini» sebäpli iş ýüzünde ol ýygý-ýygýdan berginiň konstitutiw ykrar edilmegi diýlip atlandyrylýar. Taraplaryň şol görnüşleriň haýsysyny baglaşmagy maksat edinýän bolsa, ýüztutmanyň beýan edilişine we mazmunyna eýermelidir, olary düşündirmegiň dogruçyl, akyllý-başly ölçegleriniň esasynda kesgitlemek zerurdyr. Berginiň abstrakt ykrar edilmegi aslynda onuň esasynda ýatan borçnamalaýyn gatnaşyklary abstragirlýän hem bolsa, muňa garamazdan, bu kada eglşik edýär, ol hususan-da ýönekeý ýazmaça formanyň (görnüşiniň) iň ýumşak nusgaly görnüş bolup durýandygyny belläp, şolaryň arasyndaky gatnaşygy ýüze çykarýar, ol borçnamalaýyn gatnaşyklaryň esasyndaky ýazmaça formanyň (görnüşiniň) berjaý edilmegini talap etmeýän ýa-da hatda delikt bolan ýagdaýdaky ýaly ýazmaça görnüş üçin düýbünden elýeterli däl halatynda hem berjaý edilmelidir. Haçan-da binýatlyk borçnamalaýyn gatnaşyk has berk formaly (görnüşiniň), mysal üçin, kepillendiriş taýdan güwä geçilmegini talap edende, şonda hem berginiň ykrar edilmegi şonuň ýaly berk formada (görnüşde) bolmalydyr. Bu düzgüniň manysy bergidary goramakdan we binýatlyk gatnaşygyň berk ýazmaça görnüşine degişli duýduryş beriji wezipelerden sowlup geçilmegine ýol bermezlikden ybaratdyr.

Beýleki bir tarapdan kanun eger ykrar etmek gepleşikleriniň netijesi bolup dursa, duýduryş beriji wezipeleriniň artyk bolup durýandygy baradaky pikirden ugur alýar, ýagny bu kadanyň kömegi bilen binýatlyk gatnaşyklaryň özi hem özgerdildi. Hojalyk jedeli boýunça taraplaryň ylalaşyadygy baradaky geleşik şeýle özgertmeleriň kysymly (bir görnüşiniň) bolup durýar, şolaryň çäklerinde jedelleşýän taraplar özara eglşikler arkaly öz hukuk gatnaşyklaryny gaýtdan düzgünleşdirýärler we onuň çäklerinde algydar hem-de bergidar umumy netije hökmünde dürli özara talaplary we hukuk babatda çemeleşmeleri deňeşdirmek arkaly hasaplamada biriniň beýlekiniň öňündäki bergisiniň umumy möçberini hasaplaýar. Şu halatda bergidar berginiň möçberini abstrakt ýagdaýda dil üsti bilen bolan formada (görnüşde) ykrar etmelidir, dogry, bu iş ýüzünde örän seýrek duş geler.

§ 3. ŞERTNAMANYŇ STANDART ŞERTLERI

356-njy madda. Düşünje

1. **Telim gezek peýdalanmak üçin öňünden kesgitlenen we taraplaryň biri (teklip edýän tarap) tarapyndan beýleki tarapa hödürlenen şertler hemem hukuk normalaryndan tapawutlanýan ýa- -da şol normalaryň üstüni ýetirýän kadalaryň bellemelidigini göz öňünde tutýan şertler şertnamanyň standart şertleri hasaplanýar.**
2. **Eger şertleri taraplar jikme-jik kesgitläň bolsa, onda munuň özi şertnamanyň standart şertleri diýlip hasap edilmeýär.**

1. Umumy düzgünler

Bir tarapyň işläp düzen şertnamalarynyň kömegi bilen baglaşylyp, gatnaşyklary ýola goýmak ýagdaýlary kanunda dürli atlar bilen beýan edilýär. Hususan-da, olara goşulmak şertnamalary, hökmany, standart, nusgalyk şertnamalar görnüşleri mälimdir. Şeýle şertnamalar bir görnüşli, standart geleşikler köp we yzygiderli baglaşylýan hojalyk ulgamlarynda möhüm bolup durýar. Yzygiderli birikdirilen ulgamyň müşderisiniň ýa-da böllekleyin söwdanyň alyjysynyň her gezek aýratyn şertnama baglaşmagyny göz öňünde tutmak gatnaşyklaryň tejribede durmuşa geçirilmegini kynlaşdyrýar. Şonuň üçin hem şertnamanyň nusgalyk, standart şertleri işlenip düzülýär. Şeýle şertnamalaryň meselesi, ozaly bilen olaryň kanunylygyny anyklamak bilen bagly bolan hukuk meselesiniň çözülmegini göz öňünde tutýar. Bulardan başga-da, bu mesele şeýle şertnamalarda gowşak tarapyň bähbitlerini goramagyň barabar serişdeleriniň kesgitlenmeginiň zerurlygyny ýüze çykarýar. Hukukçylaryň arasynda, bu şertnamalarda olaryň şertlerini ara alyp maslahatlaşmak arkaly taraplaryň erk-islegini ylalaşmak mümkinçiliginiň ýokdugyny ykrar edýänler hem bar. Bu garaýyşa görä, olarda şertnama düşüňjesiniň möhüm alamaty ýitýär, şertnamanyň erkinlik we erk-islegiň özygtyýarlyk ýörelgesi bolsa ýoýulýar.

Emma, şertnamalaýyn gatnaşyklaryň tejribesi, köp sanly müşderileri bolan iri edaralar (banklar we beýleki maliýe edaralary, dürli ulgamlarda tebigy baýlyklardan peýdalanýanlar, uniwermaglar, ammarlary özünde jemleýän we beýleki kärhanalar) dolanyşykda nusgalyklar (formulýar) görnüşindäki şertnamalary ulanyp, özläriniň toplan tejribesine esaslanmak arkaly, bu şertnamalarda müşderiler we sarp edijiler bilen gatnaşyklarda ýüze çykyş biljek ähli ýagdaýlary göz öňünde tutmaga çalyşýandygyny görkezýär. Bu nusgalyklarda (formulýarlarda) beýleki tarapyň närazylyklary göz öňünde tutulman, nusgalyklarda (formulýarlarda) beýan edilen şertlerden boýun gaçyrylmagy köplenç halatda ykrar edilmeýär. Galyberse-de, köplenç müşderiniň saglygyna ýa-da emlägine zyýan ýetirilendigi üçin, satyjynyň ýa-da işi ýerine ýetirijiniň jogapkärçilikden boşadylýandygy öňünden aýdylyp goýulýar. Bu standart nusgalyklar (formulýarlar) elmydama şertnamalaýyn hukuga degişli umumy talaplara laýyk gelip durmaýar, nusgawy (klassyky) görnüşdäki şertnamalaýyn hukukda bolsa, şertnamanyň ykdysady taýdan gowşak tarapyny goramagyň netijeli serişdeleri teklip edilmeýär. Günbatar ýurtlarda bu meseläniň taryhy birneme uzagrakdyr. Baryp geçen asyryň 20-nji ýyllarynda şertnamanyň belli bir nusgadaky kadalaryna (formulýarlara) hukugyň çesmesi hökmünde ähmiýet berilmegini ýola goýmaga synanyşyk edilipdir. Ýöne şunuň ýaly synanyşyklar Italiýadan we Germaniýadan başga ýurtlaryň ählisinde başa barmandyr. 50-nji ýyllarda şeýle synanyşyklar bes edilipdir, ýöne belli bir nusgadaky şertnamalary neşir etmek işi dowam etdirilipdir, dura-bara şol iş goşulýmak baradaky şertnamalaryň teoriýasy görnüşinde resmileşdirilipdir, bu teoriýa Fransiýada jikme-jik işlenip düzülipdir we başga-da birnäçe ýurtlarda ykrar edilipdir. Muňa garamazdan, sarp edijileriň öz hukuklary ugrunda işjeň ýagdaýda göreşmegi netijesinde, belli bir nusgadaky ylalaşyklaryň şertlerini tertipleşdirmek we şonda standart görnüşdäki ylalaşyklaryň şertleriniň degişli döwlet edarasy ýa-da jemgyýetçilik guramasy tarapyndan düzülmegi bilen bagly mesele teklip edilipdir. Taraplaryň ikisiniň hem bähbitlerini deň derejede hasaba alýan görnüş (forma) kazyýet tejribesinde meseläniň has adalatly çözgüdi hökmünde kesgitlenýär.

Iňlis-amerikan hukugyna eýerýän ýurtlarda şu mesele başgaça çözülipdir, şonda mejbur edýän görnüşdäki şertnamanyň sudury (konstruksiýasy) işlenip düzülipdir, şoňa laýyklykda, öz işlerini jemgyýetçiligiň hajatlarynyň kanagatlandyrylmagyna gönükdiren kompaniýalar hökmany suratda şertnama baglaşmaly diýlip hasaplanypdyr. Şeýle kompaniýalar şonuň ýaly islegi bildirenleriň her biri bilen şertnama baglaşmaga borçly bolupdyr. Mejbur edýän görnüşdäki şertnama many- -mazmuny boýunça goşulýmak baradaky şertnamalara gös-göni garşylyklaýyn görmüşde bolupdyr, çünki şonda kompaniýalaryň şonuň ýaly şertnamalary baglaşmaga döwlet tarapyndan mejbur edilmelidigi nygtalypdyr.

GDA goşulýan ýurtlar üçin model (nusga) görnüşindäki RK-nyň konsepsiýasyna laýyklykda, bu ýerde goşulýşmagyň şertnamalary barada gürrüň gidýär (meselem, Russiýa Federasiýasynyň RK-nyň 428-nji maddasy).

Häzirki döwürde günbatar ýurtlarda raýat hukugy bilen baglylykda, goşulýmak baradaky şertnamalara ýene-de kadalaşdyryjy ähmiýetiň berilýändigini görkezýän ýagdaý ýüze çykýar. Meselem, Germaniýanyň kazyýet tejribesinde anyk geleşikler belli bir nusgadaky (tipli) şertnamanyň kadalaryna görä hem-de şol kadalara salgylanmaýanyň ýok mahalynda baglaşylýar we galyberse-de, şertnamanyň baglaşylan pursadynda kontragent belli bir nusgadaky şertnamanyň diňe bir many- -mazmunyndan däl-de, eýsem şonuň ýaly belli bir nusgadaky şertnamanyň bardygyny mälim bolman galypdyr diýen pikirden ugur alynýar. Eger belli bir nusgadaky şertnamanyň kadalary haýsydyr bir ýerde neşir edilip, adatça, olardan peýdalanýlýan bolsa, şol kadalardan bihabar galynmagyna salgylanyp bolmaýar. Eger haýsydyr bir şertnamada belli bir nusgadaky şertnamanyň kadalarynyň öz täsirini ýetirmeýändigini oňyn görnüşde beýan edilen bolsa, diňe şol ýagdaýda bu kadalalar ulanylmaýar. Şeýlelikde, belli bir nusgadaky şertnamalaryň giňden ýaýrandygyny we häzirki döwürde söwda degişli tejribä has uýgunlaşdyrylandygyny üçin, olar işewürligiň dolanyşygynyň ýörelgelerine we şu jähtden – hukugyň çesmesine öwrüldi.

TRK-nyň 356-njy maddasynyň 1-nji bendinde şertnamanyň standart şertleriniň (mundan beýläk ŞŞŞ-niň) kanuny (legal) definisiýasy beýan edilýär, şoňa laýyklykda, *telim gezek peýdalanmak üçin öňünden kesgitlenen we taraplaryň biri (teklip edýän tarap) tarapyndan beýleki tarapa hödürlenen şertler hemem hukuk normalaryndan tapawutlanýan ýa-da şol normalaryň üstüni ýetirýän kadalaryň bellemelidigini göz önünde tutýan şertler şertnamanyň standart şertleri hasaplanýar*. Şu kadadan görnüşi ýaly, bu ýerde bir tarapyň, adatça önümi öndüriji, işleri we hyzmatlary berjaý edýän tarapyndan işlenip düzülýän şertnamalaryň nusgalary barada gürrüň gidýär, ol bu nusgalary özüniň kontragentlerine şertnamanyň taslamasy hökmünde hödürleýär. Şeýle hem standart şertleri adatça, Hökümet tarapyndan tassyklanýan we hökmany güýje eýe bolan belli bir nusgadaky şertnamanyň şertlerinden tapawutlandyrmak gerek. Şertnamanyň standart şertleriniň (ŞŞŞ-niň) şertnamalaýyn hukuga degişli ulgama goşulmagy häzirki döwürde raýat hukugy baradaky teoriýanyň we tejribäniň giň gerimli çagyryşlarynyň biri bolup, şonda taraplaryň bähbitleri sypaýylyk bilen deňleşdirilýär. Hut şonda iki tarapyň şertnamanyň many-mazmuny babatda ylalaşyp, ony baglaşmalydygy göz önünde tutulýar, ýöne şertnamanyň standart şertlerini (ŞŞŞ-ni) diňe haýsydyr bir tarap belleýär we bu tarap şol şertleriň ulanylmagyny gazanmaga çalyşýar.

2. Şertnamanyň standart şertleriniň şertnamanyň kadaly şertlerine öwürilmegi

TRK-nyň 356-njy maddasynyň 2-nji bendinde eger şertleri taraplar jikme-jik kesgitläň bolsa, onda munuň şertnamanyň standart şertleri diýlip hasap edilmeýändigini göz önünde tutulýar. Munuň özi eger şertnamanyň şertleri gepleşikleri geçirmegiň netijesinde şertnama gatnaşýanlar tarapyndan kesgitlenen bolsa, bu ýagdaýda şertnamanyň standart şertleri barada gürrüň edilmeýändigini aňladýar. Kontragent şol şertleriň ara alnyp maslahatlaşylmagyna gatnaşyp bilmeýär hem-de ol bu şertler bilen, bialaç ylalaşýar we olara goşulýar, munuň özi şertnamanyň standart şertleriniň aýratynlygy bolup durýar.

TRK-nyň 356-njy maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda, gepleşikler boýunça hyzmatdaşlar gepleşiklerde haýsy-da bolsa bir tarapyň şertnamanyň standart şertlerini (ŞŞŞ-ni) ugur edinseler-de, bulary aýratynlykda ara alyp maslahatlaşýarlar we iň bolmanda, bularyň many- -mazmunyny kem-käseleýin üýtgedýärler. Şunda bilelikde ara alyp maslahatlaşmak däl-de, many-mazmunyny üýtgetmegi aýrybaşgalaşdyrmakda we „standartdan çykmakda“ esasy ýagdaýa öwrülýär. Şol üýtgetmeler esasy ugra degişli bolmalydyr hem-de özara borçlaryň tutuş gurluşyna ähmiýetini ýetirmeýän belliklerden has wajyp derejede bolmalydyr.

357-nji madda. Standart şertleri şertnama girizmek

Standart şertler diňe şu aşakdaky ýagdaýlarda şertnamany teklipe eden tarap bilen beýleki tarapyň arasynda baglaşylan şertnamanyň aýrylmaz böleklerine öwürülýär:

- 1. teklipe eden tarap şertnamanyň baglaşylan ýerinde aýdyň ýazgy ýazsa we bu şertlere salgylansa;**
- 2. beýleki tarapyň bu şertler bilen tanyşmaga we razy bolan mahalynda bu şertleri kabul etmäge mümkinçiligi bar bolsa.**

Eger beýleki tarap telekeçi bolsa, onda şertnamanyň standart şertleri iş aragatnaşyklarynda zerur paýhaslylyk görkezip, ol şol ýagdaýy göz önünde tutmaly bolan halatynda şertnamanyň aýrylmaz bölegine öwürülýär.

1. Standart şertleriň şertnamanyň aýrylmaz böleklerine öwürilmeginiň şertleri

TRK-nyň 357-nji maddasynyň 1-nji bendinde standart şertleriň şertnamanyň aýrylmaz böleklerine öwürilmeginiň şertleri beýan edilýär, ýagny standart şertler diňe şu aşakdaky ýagdaýlarda şertnamany teklipe eden tarap bilen beýleki tarapyň arasynda baglaşylan şertnamanyň aýrylmaz böleklerine öwürülýär:

1. teklipe eden tarap şertnamanyň baglaşylan ýerinde aýdyň ýazgyny, meselem, satyn alnan harytlaryň yzynda gaýtarylmaga degişli dälidigi baradaky ýazgyny ýazsa we bu şertlere salgylansa;
2. beýleki tarapyň bu şertler bilen tanyşmaga we razy bolan mahalynda bu şertleri kabul etmäge mümkinçiligi bar bolsa. Meselem, uçara münmek üçin bilek satyn alnan mahalynda, onuň arka ýüzünde ýa-da aýratyn sahypada gatnawyň şertleri çap edilen bolsa, bular şertnamanyň standart şertleri bolup durýar.

2. Eger beýleki tarap telekeçi bolsa, şertnama standart şertleri girizmegiň aýratynlyklary

TRK-nyň 357-nji maddasynyň 2-nji bendinde eger beýleki tarap telekeçi bolsa, onda şertnamanyň standart şertleriniň telekeçiniň iş aragatnaşyklarynda zerur paýhaslylyk görkezip, şol ýagdaýy göz önünde tutmaly bolan halatynda, şertnamanyň aýrylmaz bölegine öwürüländigini bellemeli. Şeýlelikde, eger telekeçi şertnamanyň beýleki tarapy bolup durýan bolsa, standart şertler şertnamanyň şertlerine öwürülende bulara şertnamanyň ýazgysynda gös-göni beýan edilmedik (we şertnama gatnaşýanlar tarapyndan ylalaşylmadyk), ýöne şertnamanyň häsiýetinden we maksatlaryndan ýa-da taraplaryň özara gatnaşyklarynyň tejribesinden („ýola goýlan tertipden“), şeýle hem ynsaplylyga, paýhaslylyga we halal işewürligiň tejribesine mahsus ýörelgelerden gelip çykan şertleriň degişlidigi göz önünde tutulýar. Meselem, tutuş kompýuter ulgamyny işe girizmek şerti bilen satýan firma alyja şertnamada şol ulgamyň işleýşine degişli esasy maglumaty bermek barada ýörite şert goýulmadyk halatynda-da, şol maglumaty bermäge borçludur, çünki bu ýerde has çylşyrymly, ýagny azda-kände maglumat berilmese, sarp edijileriň ulanyp bilmeýän harytlary barada gürrüň gidýär. TRK-nyň 357-nji maddasynyň 2-nji bendinde şertnamalar telekeçileriň arasynda baglaşylýan ýagdaýynda, şertnamanyň standart şertlerini (ŞŞŞ-ni) girizmek babatda has gowşadylan talaplary bildirýär. Adatça, telekeçi standart şertlerden ybarat şertnamalaýyn nusgalaryň (formulýarlaryň) işewürlük dolanyşygyna ulanylyandygyny göz önünde tutmalydyr. Eger ol şony etmese, ol işewürlige degişli dolanyşykda ätiýaçlygy elden gidermezlik bilen bagly borjuny bozýar hem-de ol bu nusganyň (formulýarlaryň) bardygyny bilmändigine we şoňa görä-de, olaryň many-mazmuny bilen tanyşmaga

mümkünlüğünün bolmandygyna salgylanyp bilmez. Munuň özi kän bir jedel döredip durmaýan ýagdaýdyr. Şunuň bilen baglylykda, şertnamalaryň bäsdeş standart şertleriniň (ŞŞŞ-niň) telekeçileriň ikisi tarapyndan girizilmegi babatdaky mesele has wajyp ähmiýete eýe bolýar, bu meselä TRK-nyň 348-nji maddasyna degişli düşündirmede garalyp geçirilipdi.

358-nji madda. Şertnamanyň standart şertleriniň adaty däl düzgünleri

Şertnamanyň standart şertleriniň düzgünleri formasy boýunça beýleki tarapyň göz önünde tutup bilmejek derejesinde adaty däl düzgünler bolany sebäpli, bu düzgünler şertnamanyň aýrylmaz bölegi bolup bilmeýär.

Häzirki wagtda baglaşylýan şertnamalaryň aglabasy özbaşdak gepleşikleri geçirmegiň netijesi bolup durmaýar. Munuň özi “standart nusgalaryň” (belli bir nusgadaky şertnamalaryň, şertnamalaýyn formulýarlaryň) giňden ýaýramagy, şeýle hem ykdysady taýdan kuwwatly tarapyň adaty, ähtibarly hasaplanýan kontragentleri saýlap almakda has oňaly mümkünçiliklere eýe bolmagy sebäpli bolup geçýär. Güýçli tarap şertnamanyň şertleriniň kabul edilmegini “diktowka etmäge” synanyşyp biler. Ýöne görkezilen gurluşlar (konstruksiýalar) hem şertnamalardyr we şonuň ýaly ýagdaýlarda ylalaşyk hem baglaşylyp bilner. Ylalaşykda şertnama gatnaşýan tarapyň beýleki tarapyň önünden bellän şertlerine tabyn bolmaga razyllyk berýändigini beýan edilýär. TRK-nyň 358-nji maddasyna laýyklykda, şertnamanyň standart şertleriniň düzgünleri formasy boýunça beýleki tarapyň göz önünde tutup bilmejek derejesinde adaty däl düzgünler bolany sebäpli, bu düzgünler şertnamanyň aýrylmaz bölegi bolup bilmeýär. Bu kada monopoliýa garşy çykyan häsiýete eýedir we sarp edijileriň hukuklarynyň goralmagyna gönükdirilendir.

Bu madda şertnama standart şertler boýunça endik bolmadyk we garaşylmadyk şertleriň şertnama goşulmagyny inkär edýär. Şonuň ýaly şertleriň laýyk gelýändigini we adalatlydygyny barlamagyň hajaty ýok, çünki olar laýyk gelýändigine ýa-da laýyk gelmeýändigine garamazdan, ilkişde şertnamanyň aýrylmaz bölegine öwürülmeýär. Gürrüň özara borçlaryň tutuş gurluşyny göz önünde tutmak arkaly, anyk (objektiw) we paýhasly ölçeglere laýyklykda, şertnama boýunça hyzmatdaş tarapyndan hasaba alnyp durulmaýan şertler barada gidýär. Munuň özi, meselem, şol şertler şertnamanyň umumy suduryna laýyk gelmedik halatynda ýa-da olar gepleşikleriň netijelerini düýpgöter diýen ýaly puja çykarylýan halatynda, ýagny ara alnyp maslahatlaşylan we ŞŞŞ-nde berkidilen borçlar boýunça gapma-garşylyklar orta atylanda ýüze çykýar. Şol şertleriň haýsydyr bir ýerde ýaşyrylyp, ozal bir gezek hem ara alnyp maslahatlaşylmandygyna garamazdan, ýüze çykmagynyň inkär edilmegi-de dogrudyr. Satyjynyň harydy yzyna satyn almaga hukugynyň berkidilmegini, milli maddy hukugyň hereket edýändigine garamazdan, jedellere daşary ýurduň kazyýetinde garalmagynyň berkidilýändigini barada ŞŞŞ-niň ilkinji gezek agzalmagyny, borçlaryň sähelçe wagtlap gijikdirilip ýerine ýetirilendigi üçin hem ep-esli jerimäniň tölenmeginiň ilkinji gezek girizilmegini, şol wagta çenli asla agzalmadyk ýagdaýyň, ýagny şertnama arkaly peýdanyň gazanylandygy üçin, öwezini doluş tölegini tölemek boýunça borjuň ýa-da şertnamada bellenen bahadan daşgary, goşmaça tölegleri tölemek borjunyň berkidilmegini muňa mysal edip görkezmek bolar.

359-njy madda. Düşnüksiz tekstiň beýleki tarapyň peýdasyny üçin düşünilmegi

Eger şertnamanyň standart şertleriniň teksti düşnüksiz bolsa, onda oňa beýleki tarapyň peýdasyna düşünilýär.

Käbir halatda tejribede taraplar şertnamanyň aýry-áýry standart şertlerini dürli sebäplere görä, düşnüksiz ýa-da doly bolmadyk görnüşde kesgitleýärler, munuň özi taraplarda gapma-garşylykly pikirleriň döremegine getirip biler. Şunuň ýaly ýagdaýlarda TRK-nyň 359-njy maddasynda bellenilişi ýaly, şertnamanyň tekstini beýleki tarapyň peýdasyna düşündirmegiň düzgünlerinden peýdalanmaly bolýar.

Şu madda arkaly, halkara derejesinde ykrar edilen ýörelge tassyklanýar, şoňa laýyklykda, ŞŞŞ-indäki düşnüksiz we iki hili many berýän kesgitlemeler şolary düzüjiniň garşysyna düşündirilmelidir diýlip hasaplanýar. Bu ýörelge şertnama boýunça ŞŞŞ-niň düzülmegine hiç hili dahyly bolmadyk tarapyň ileri tutulmagyna mümkinçilik berýär. Halkara derejesinde munuň özi köplenç halatda “*contra preferentem*” diýen latyn düşüňjesi arkaly aňladylýar.

Şunda iki sany ýagdaýy tapawutlandyrmak gerek. Eger kazyýet başga ýagdaýlarda hakyky diýlip hasaplanýan ogoworkanyň (belligiň) neneşi many berýändigini kesgitlemeli bolsa, onda ol beýleki tarap üçin has amatly bolan düşündirişi saýlap almaga borçludyr. Eger TRK-nyň 360 – 362-nji maddalarynyň çäklerinde haýsydyr bir ogoworkanyň (belligiň) hakykata laýyk gelmeýändigini barlamak barada gürrüň gidýän bolsa, onda kazyýet beýleki tarap üçin has amatsyz bolan düşündirişden ugur almaga borçludyr, çünki bu ogoworkalar (bellikler) şol kadalara laýyk gelmezlik babatda göz önünde tutulan ölçege aňsatlyk bilen laýyk geler. Şeýlelikde, şunuň ýaly ýagdaýlarda müşderi üçin has amatsyz bolan düşündiriş hakykatyna garanyňda, oňa has amatly bolup durýar, çünki munuň özi ogoworkanyň (belligiň) hakykata laýyk gelmezliginiň ykrar edilmegine alyp barylýar.

360-njy madda. Ynsaplylyk we ynanmak ýörelgelerine garşy şertleriň hakyky dälidigi

Eger şertnamanyň standart şerti şertnama girizilendigine garamazdan, ynanmak we ynsaplylyk ýörelgeleriniň tersine, şertnamanyň beýleki tarapy üçin zyýanly bolsa, onda bu şert hakyky dälidir. Şunda bu şertleriň nähili ýagdaýlarda şertnama girizilendigi, taraplaryň özara bähbitleri we beýleki zatlar nazara alynmalydyr.

Düşündirilýän madda ŞŞŞ-niň hakyky dälidigi baradaky umumy kadadan ybaratdyr. Bu şertleriň hakyky dälidigini görkezýän anyk mysallar TRK-nyň 361 – 362-nji maddalarynda beýan edilendir. Eger şertnamanyň standart şertiniň şertnama girizilendigine garamazdan, ynanmak we ynsaplylyk ýörelgeleriniň tersine, şertnamanyň beýleki tarapyň bähbitlerini

çäklendirýän bolsa, onda bu şert hakyky däldir. Şunda bu şertleriň nähili ýagdaýlarda şertnama girizilendigi, taraplaryň özara bähbitleri we beýleki zatlar nazara alynmalydyr.

360-njy maddanyň özeni hasaplanýan düzgünde ynsaplylyga mahsus ýörelgeleriň tersine, beýleki tarapyň bähbitlerini ölçege laýyk gelmeýän derejede çäklendirýän bellikleriň hakyky däldigini görkezýän we ŞSS-ne girizilmegini gadagan edýän ýagdaý beýan edilýär. Galyberse-de, raýat kodeksi bolan ýurtlarda laýyklygyň ölçeği hut şol kanunda görkezilendir. Munuň özi kanundan çykmalaryň ählisiniň laýyk gelmezligini aňlatmaýar. Çünki munuň özi borçnama hukugynyň kadalarynyň giňişleýin dispozitiwliginiň bozulmagyna alyp barardy. Ýöne munuň özi ŞSS-ni ulanýan üçin bir taraplaýyn tertipde amatly bolan üýtgetmeleriň şertnamanyň bitewi gurluşynda düşünikli beýan edilmelidigini aňladýar, meselem, bir tarapdan maddy jogapkärçilikden boşatmagyň beýleki tarapdan düýpgöter amatly şertlere laýyk gelýändigini kesgitlenen görnüşde bolmalydyr. Eger munuň özi aýdyň bolmasa, onda ogoworkany (belligi) hakyky däl diýip hasaplamaly: meselem, awtoulaglary ýuwujy ŞSS-nde ulag ýuwulanda, gödek hereket edilip, ýetirilen zyýan üçin özüniň jogapkärçiligini çäklendirmäge synanyşan ýagdaýynda, galan ýagdaýlarda bazardaky adaty nyrlar boýunça hak tölenilmegini talap etmek arkaly, hyzmatlaryny hödürleýän bolsa, munuň özi onuň müşderileriniň bähbitlerini çäklendirip, ynsaplylyga mahsus ýörelgeleri bozýandygyny görkezýär. Edil şonuň ýaly, lukman hem syrkaýy bejerende, sowuksalalyga ýol berendigi üçin, ŞSS-nde özüni jogapkärçilikden boşadyp bilmez. Şuňa meňzeş kadalar şertnamalaryň başga görnüşlerinde hem ulanylýar, ýagny öwez dolmak jogapkärçiligini çäklendirmäge synanyşklar ýa-da sowuk-salalyk üçin özüni jogapkärçilikden boşatmak bilen bagly ýagdaýlarda 360-njy maddanyň kadalaryna esaslanmaly.

361-nji madda. Şertnamanyň standart şertleriniň laýyk gelmezligi

Şertnamanyň teklipe eden tarapyň telekeçilik işi bilen meşgullanmaýan fiziki şahslar barasynda ulanýan standart şertlerinde şu aşakdakylar hakyky däl diýlip ykrar edilýär:

1. **teklipe eden tarapyň düzgünleri teklipe kabul etmek ýa-da şol teklipten ýüz döndermek ýa ol ýa-da beýleki işi ýerine ýetirmek üçin laýyk gelmeýän uzak möhleti ýa-da gysga möhleti (borçnamalary kabul etmegiň we ýerine ýetirmegiň şonuň ýaly möhletlerini) bellenmegine getirýän bolsa;**

2. **teklipe eden tarapyň düzgünleri hukuk normalaryndan tapawutlanýan borçnamalary özüniň ýerine ýetirmegi üçin laýyk gelmeýän uzak möhletleri ýa-da ýeterlik däl belli bir möhletleri (borçnamalar bozulan mahalyndaky möhletleri) bellenmegine getirýän bolsa;**

ç) bellenýän düzgünler öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden esassyz hem-de şertnamada görkezilmedik esaslar boýunça ýüz döndermäge teklipe eden tarapa hukuk berýän bolsa; bu kada uzak möhletli borçnamalar barasynda ulanylmaýar (borçnamalardan ýüz döndermek şerti);

bellenýän düzgünler wada edilen işi üýtgetmäge ýa-da şol işden gaýra durmaga teklipe eden tarapa hukuk berýän bolsa, eger şoňa razylık beýleki tarap üçin (üýtgetme girizmek şerti) kabul ederliksiz bolsa;

bellenýän düzgünler çekilen çykdajylaryň aşa köp tölenmegini beýleki tarapdan talap etmäge teklipe eden tarapa hukuk berýän bolsa.

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 361-nji maddasynda standart şertleriň ulanylmagyny çäklendirýän ýagdaýlar kadalaşdyrylýar. TRK-nyň 361-nji maddasynda göz önünde tutulan çäklendirmeleriň ählisi şertnamanyň standart şertlerine degişli bolup, belli bir maksada ýetilmegine: alyjylaryň bähbitleriniň goralmagyna; şahsyýetiň bähbitleriniň korporatiw bähbitlere we şol sanda şahsyýet baradaky aladany özüde jemleýän jemgyýetiň bähbitlerine laýyk getirilmegine gönükdirilendir.

Şertnamanyň erkinliginiň wajyp ähmiýete eýe bolup durýandygyna garamazdan, ol sap, üýtgedilmeýän görnüşde ulanylyp bilinmez we kanunlar arkaly, paýhaslylyk bilen çäklendirilmegini talap edýär. Ahyrky netijede şertnamadaky erkinlik boýunça paýhasly, adalatly, proporsional, laýyk gelýän, biri-birine meňzeş we ölçerilen çäklendirmeler ykdysadyýetiň sagdynlaşdyrylmagyna ýardam berýär we umuman alanyňda, hukuk tertibini pugtalandyryr.

Şertnamalaýyn gatnaşyklara gatnaşýanlar özlere doly erkinlik berlen halatynda, hakykatyna garanyňda, deň bolmadyk ýagdaýda galýarlar.

Kanunçylykda şertnama erkinliginiň ýüze çykmagynyň cygyrlarynyň bellenilmegi dürli ýagdaýlar bilen şertlendirilendir, hususan-da ilkinji nobatda, döwletiň, raýatlaryň we umuman jemgyýetiň bähbitlerinden ugur alynmagynyň ygtybarly görnüşde üpjün edilmeginiň zerurlygy bilen şertlendirilendir. Şertnama erkinliginiň çäklendirilmegi bir tarapdan, köpçüligiň bähbitlerini goramak üçin we beýleki tarapdan – şertnamalaýyn gatnaşyklara gatnaşyjylaryň arasyndaky hemaýata mätäç taraplary, mümkin boldugyça, aňrybaş derejede goramak üçin zerurdyr (munuň özi ahlak bilen bagly imperatiw (buýruk) bolup durýar). Galyberse-de, ykdysady taýdan kuwwatly kontragentiň öz güýjünden peýdalanmagyndan we ykdysady taýdan gowşak tarapy has-da tapdan düşürýän we güýçli tarapyň kuwwatyny artdyryýan we umuman alanyňda, bäsdeşligi gowşadýan şertleriň hemaýata mätäç tarapyň boýnuna dakmagyndan howatyr edilmegine alyp barýan esaslar häli-şindi ýüze çykýar (munuň özi ykdysady imperatiwidir).

361-nji madda ŞSS-ni işläp düzýän telekeçileriň we şertnamalaýyn gatnaşyklara sarp edijiler hökmünde gatnaşýan hususy (fiziki) şahslaryň arasynda baglaşylýan şertnamalara degişlidir. Olaryň şol gatnaşyklara goşulmaktan daşgary, telekeçilige degişli işler bilen hem meşgullanýandygyny aradan aýyrmak bolmaz. Başgaça aýdanyňda, ulanmak maksady bilen, özüne telewizory satyn alýan telekeçi şunuň ýaly özboluşly ýagdaýda sarp ediji bolup durýar. Şu düzgün arkaly, ogoworkanyň (belligiň) hakyky däl diýip ykrar edilmegine esas berýän ýagdaýlaryň birnäçesi bellenilýär, ýöne şonuň ýaly ýagdaýlaryň bardygyny goşmaça kesgitlemek talap edilýär. Ogoworkalary (bellikleri) şunuň ýaly manyda bahalandyrmak zerurlygy „laýyk gelmezlik“, „ýeterlik derejede kesgittenmedik“, „kabal ederliksiz“, „esaslandyrylmadyk“ diýen ýaly, hukuk düşüňjeleriniň aýdyň kesgittenmändigini bilen düşündirilýär. Başgaça aýdanyňda, ŞSS-inde islendik möhletiň däl-de, öte uzak ýa-da öte gysga möhletiň bellenilmegi gadagan edilýär.

2. Şertleriň laýyk gelmezligine degişli käbir ýagdaýlar

Şeýlelikde, TRK-nyň 361-nji maddasynda standart şertleriň ulanylmagy boýunça çäklendirmeler girizilýär. Şertnamanyň standart şertlerinde teklipe eden tarapyň telekeçilik işi bilen meşgullanmaýan fiziki şahs barasynda ulanylan standart şertlerinde şu aşakdakylar **hakykty däl diýlip ykrar edilýär:**

a) borçnamalary kabul etmek we ýerine ýetirmek boýunça talaba laýyk gelmeýän möhletler

teklipe eden tarapyň teklibi kabul etmek ýa-da şol teklipe ýüz döndermek ýa ol ýa-da beýleki işi ýerine ýetirmek üçin aşa uzak ýa-da gysga möhleti bellemegine getirýän düzgünler;

b) laýyk gelmeýän uzak ýa-da ýeterlik derejede kesgitlenmedik möhletler

teklipe eden tarapyň özüniň borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin hukuk kadalaryndan tapawutlanýan aşa uzak ýa-da ýeterlik derejede kesgitlenmedik möhletleri (borçnamalar bozulan mahalyndaky möhletleri) bellemegine getirýän düzgünler;

ç) şertnamadan esassyz ýüz döndermek baradaky hukuk

teklipe eden tarapa öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden esassyz hem-de şertnamada görkezilmedik esaslar boýunça ýüz döndermäge hukuk berýän düzgünler; bu kada uzak möhletli borçnamalar barasynda ulanylmaýar (borçnamalardan ýüz döndermek şerti);

d) wada edilen işi beýleki tarapyň bähbitlerine garaman üýtgetmek bilen bagly hukuk

wada edilen işi üýtgetmäge ýa-da şol işden gaýra durmaga razyllyk bermek beýleki tarap üçin kabul ederliksiz bolsa-da, teklipe eden tarapa şol işi üýtgetmäge ýa-da şol işden gaýra durmaga hukuk berýän düzgünler (üýtgetme girizmek şerti);

e) çekilen zyýanyň öwezini dolmagyň aşa köp tölenmegi bilen bagly hukuk

teklipe eden tarapa çekilen zyýanyň, çykdaýlaryň öweziniň aşa köp tölenmegini beýleki tarapdan talap etmäge hukuk berýän düzgünler:
„a“ we „b“ bentlerde ŞŞŞ-nde akseptden ýa-da ofertadan ýüz döndermek we borçnamalary ýerine ýetirmek üçin aşa uzak möhletleri özbaşyňa bellemegiň, ýagny TRK-nyň 344-nji we 378-nji maddalaryndan ýüz döndermegiň gadagan edilýändigini bellenilýär. Haýsy möhletiň laýyk gelýändigini işleri alyp barýan hyzmatdaşlaryň iki taraplaýyn bähbitlerini göz önünde tutmak arkaly, şertnamanyň many-mazmuny we ykdysady ähmiýeti boýunça kesgitlenilýär. Şol bir wagtyň özünde, gündelik geleşiklerde 2 hepdeden ybarat möhlet eýýäm aşa uzak bolsa, bank şertnamasynda ýa-da ätiýaçlandyrmak baradaky şertnama baglaşylanda, bir aý laýyk görüýän möhlet bolup biler. Borçnamalaryň berjaý edilmegi barada aýdylanda bolsa, haryt ibermek boýunça aşa uzak möhletiň müşderiniň hukuklarynyň mazmunyny çäklendirmeyändigini ýatda saklamak gerek. Elbetde, şunda ulag arkaly daşalýan wagta üns bermek zerurdyr. Ýöne şol ýagdaýlary nazara

alanynda, mysal üçin, mebel getirilende 3 hepdelik möhlet, ýeňil awtoulag getirilende bolsa takmynan 5 hepdelik möhlet şübhe döredip durmaýar. Şunda takmynan ortaça derejedäki görkezijiler barada gürrüň edilýär, şol görkezijiler belli bir ýagdaýa we özboluşly çylşyrymlylyklara baglylykda ol üýtgap biler. Ýöne şonuň ýaly ýagdaýlar köplenç halatda özbaşdak ylalaşyklaryň baglaşylmagyna getirýär, TRK-nyň 361-nji maddasyndaky çäklendirmeler bu ylalaşyklara degişli däl. „ç“ bentde bellikleri düzüjiniň bir taraplaýyn tertipde şertnamadan ýüz döndermegi, yzyna gaýtarmak diýlip ýa-da başgaça atlandyrylýandygyna garamazdan, bir taraplaýyn tertipde şertnamany bozmak üçin esaslandyrylmadyk hukuga eýe bolmagyna mümkinçilik berýän ogoworkany (belliklerini) gadagan edýär. Bu kada TRK-nyň 375-nji maddasynda beýan edilen „*pacta sunt servanda*“ diýen ýörelgäni, şertnamany ýerine ýetirmek baradaky borjy tassyklaýar. Şunda esaslandyrmanyň ýoklugy kesgitleýji ähmiýete eýe bolýar. Munuň özi dürli sebäplere görä, meselem, müşderiniň özüni şertnamany bozýan görnüşde alyp baranda, onuň tölege ukyplylygy babatda delilli şübhelemeler äşgär bolanda, esaslandyrylan sebäplere görä, harydyň getirilmegi bilen bagly kynçylyklar dörende ýüze çykyp biler. Şonuň ýaly ogoworkanyň (belligiň) gadagan edilmegi uzak möhletleýin borçnamalar boýunça hukuk gatnaşyklaryna degişli däl, şol gatnaşyklarda elmydama täze özara borçlar ýüze çykyp durýar. Ählumumy ykrar edilen nukdaý nazara laýyklykda, uzak möhletli şertnamalaryň şertleri „müdimilik“ däl, we olary ýatarmaga mümkinçilik bolmalydyr. Ýöne bular 361-nji maddanyň 3-nji bendinde gadagan edilen ýagdaýlara degişli bolmasa-da, munuň özi olaryň 360-njy madda boýunça laýyk gelmeýän we hut şol sebäbe görä hakyky däl diýlip ykrar edilmegini aradan aýyрмаýar.

„d“ bentde diňe eger borçlar müşderi üçin kabul ederliksiz bolsa, ŞŞŞ-ni düzüjiniň borçlarynyň mazmununyň bir taraplaýyn görnüşde üýtgedilmegine ygtyýar berýän ogoworkalaryň (bellikleriň) bolmagyna ýol berilýär. Munuň özi şertnama üýtgetmeleriň girizilmegine, şeýle hem ondan ýüz dönderilmegine, hakykatyna garanynda, diňe özara ylalaşygy esasynda ýol berilýändigini göz önünde tutup aýdanynda, hususy awtonomiýanyň ýörelgesine laýyk gelýär. Otlynyň gatnawynyň tertibine ýa-da uçaryň gatnawynyň tertibine sähelçe derejeli we ýolagçy üçin ýakysyz ýagdaýlaryň döremegine alyp barmaýan üýtgetmelere ygtyýar berilmegini wajyp ähmiýetli mysal hökmünde görkezmek bolar.

„e“ bentde ogoworkalarda (belliklerde) şertnama ýatarylan halatynda, çekilen zyýanyň öwezini doluş töleglerini töletmek boýunça hetden aşýan hukuklaryň berilmegini beýan edýän talap gadagan edilýär. Harajatlaryň möçberiniň laýyk gelmeýändigini barlanan mahalynda, ilkişadaky borçlaryň möçberi deňşdirmek üçin ölçeg bolup durýar. Çekilen harajatlary jemlenip, olaryň öwezini dolunanda, her bir ýagdaýda ilkişadaky borçlaryň möçberiniň diňe bir böleginiň goşulmagyna ygtyýar berilýär. Ilkişadaky borçlaryň möçberinden 10-15% artyk bolan möçber eýýäm, laýyk gelmeýän diýlip hasaplanyp bilner. Bulardan daşgary, müşderä ŞŞŞ-ni düzüjiniň hakykat ýüzünde çykdaýy çykarandygyna güwä geçýän subutnamalaryň görkezilmegini hem-de talap edilýän möçberiniň hakykat ýüzünde edilen çykdaýlardan artyk bolmazlygyny ŞŞŞ-ni düzüjiden talap etmäge ygtyýar berilmelidir.

362-nji madda. Standart şertleriň hakyky dälidigi

Şertnamanyň teklipe eden tarapyň telekeçilik işi bilen meşgullanmaýan fiziki şahs barasynda ulanylan standart şertlerinde hem şu aşakdakylar hakyky däl diýlip ykrar edilýär:

1. **ýerliksiz gysga möhletlerde nyrlaryň ýokarlandyrylmagyny göz önünde tutýan düzgünler.** Bu kada (nyrlaryň gysga möhletleýin ýokarlandyrylmagy) uzak möhletli borçnamalaýyn gatnaşyklarda ulanylýar;

2. **bellenyň düzgünler şu Kodeks arkaly özüne berlen borçnamalary şertnama gatnaşýan tarapyň ýerine ýetirmekden ýüz döndermek hukugyny ýa-da beýleki tarapyň öz üstüne ýüklenilen borçnamalaryny ýerine ýetirýänçe şertnamany ýerine ýetirmekden şertnama gatnaşýan tarapyň ýüz döndermek hukugyny çäklendirýän ýa-da aradan aýyryýan bolsa (ýerine ýetirmekden ýüz döndermek hukugy);**

ç) **bellenyň düzgünler şertnama gatnaşýan tarapy jedelsiz borçnamalary ýa-da suduň çözgüdi arkaly bellenen borçnamalary hasap etmek (özara talaplary hasap etmegi gadagan etmek) hukugyndan mahrum edýän bolsa;**

1. **bellenyň düzgünler borçnamany ýerine ýetirmegi beýleki tarapa duýdurmak ýa-da borçnamany ýerine ýetirmek üçin şol tarapa möhlet bermek barada kanunda göz önünde tutulan borçdan teklipe eden tarapy boşadýan bolsa (borçnamany ýerine ýetirmek hakynda duýdurmak, möhlet bellemek);**

2. **zyýanyň möçberinden geçýän puly talap etmek (zeleli tölemek baradaky artdyrylan talap) hakyndaky ylalaşyk;**

ä) **bellenyň düzgünler teklipe eden tarapyň ýa-da onuň wekiliniň gödek seresapsyzlygy zerarly talabyň bozulmagy netijesinde ýetirilen zelee üçin jogapkärçiligi aradan aýyryýan ýa-da çäklendirýän (seresapsyzlyk üçin jogapkärçilik) bolsa;**

3. **bellenyň düzgünler teklipe eden tarapyň esasy borçnamany bozan halatynda şertnama gatnaşýan beýleki tarapyň şertnamadan ýüz döndermek hukugyny çäklendirýän ýa-da aradan aýyryýan bolsa ýa-da şertnama gatnaşýan beýleki tarapy şertnamanyň ýerine ýetirilmändigini zerarly ýetirilen zelee töletmegi talap etmek hukugyndan mahrum edýän ýa-da şu maddanyň „e“ punktunyň tersine, onuň (esasy borçnamany ýerine etirmek hakyndaky talaby bozmak) hukugyny çäklendirýän bolsa;**

4. **bellenyň düzgünler teklipe eden tarapyň borçnamany kemkäs ýerine ýetiren halatynda şertnama gatnaşýan beýleki tarapy şertnamany doly görnüşde ýerine ýetirilmänligi üçin çekilen zelee töletmegi talap etmek ýa-da şertnamadan ýüz döndermek hukugyndan mahrum edýän bolsa, eger şol beýleki tarap borçnamanyň kem-käs ýerine ýetirilmegine şondan beýläk gyzyklanmaýan bolsa (borçnama kem-käs ýerine ýetirilende höwesini ýitirilmegi);**

5. **bellenyň düzgünler täze harytlar iberilen we işler ýerine**

ýetirilen mahalynda zadýň ýetmezligi üçin, kanunda göz önünde tutulan kadalardan tapawutlanyp, tekliþ eden tarapyň jogapkärçiligini çäklendirýän bolsa.

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 362-nji maddasynda standart şertleriň hakyky däliligine degişli köp sanly ýagdaýlar göz önünde tutulýar. Şol kadalary Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň monopoliýa garşy durýan kadalary diýip atlandyrmak bolar.

Bazar ykdysadyýetiniň şertlerinde raýatlaryň hukuklarynyň we borçlarynyň esasy bölegi döwletiň goşulmaýan şertnamalaryndan gelip çykýar, döwlet bu gatnaşyklara diňe kanun kadalaryny bellemek arkaly goşulyp biler. Standart şertnamalarda hemaýata mätäç, gowşak tarapy goramak bilen bagly mesele monopoliýa garşy durýan we bäsdeşligiň çäklendirilmegine, telekeçileriň bazarda agalyk ediji ýagdaýyndan hyýanatçylykly peýdalanmagyna ýol berilmezligine gönükdirilen kanunçylygy; hem-de raýatyň – harytlary we hyzmatlary alyjynyň hukuklaryny goraýan kanunçylygy kabul etmek arkaly çözülip ugraldy, bu ugur soňky birnäçe ýylyň dowamynda ösdürildi.

TRK-nyň 362-nji maddasynda hakyky däl diýlip ykrar edilmegini öňe sürmek arkaly, nyrhlaryň ýokarlandyrylmagyndan, borçlaryň göwnējaý ýerine ýetirilmeliginden, özara talaplaryň hasaba alynmagynyň gadagan edilmeginden, ýetirilen zeletiň öwezini dolmak boýunça aýa ýokary talaplaryň bildirilmeginden we şertnamanyň standart şertlerinden hyýanatçylykly peýdalanmagyna degişli bolan başga-da birgiden ýagdaýlardan goramak boýunça ýörite, goşmaça çäreleriň görülmegi göz önünde tutulýar.

TRK-nyň 362-nji maddasynyň mazmunyndan görnüşi ýaly, bu kadalary telekeçileriň arasynda baglaşylýan şertnamalarda asla ulanylmaýar diýen ýaly, çünki professional telekeçilik bilen meşgullanýan şahs, şertnama goşulýan tarap hökmünde, adaty, özüniň şertnamany neneňsi şertler bilen baglaşandygyna gowy düşüňär (ýa-da ol muňa gowy düşünmelidir) hem-de eýýäm deslapky tapgyrda öz bähbitlerini göwnējaý derejede gorap biler.

2. Hakyky dälilige degişli käbir ýagdaýlar

TRK-nyň 361-nji maddasy ýaly, TRK-nyň 362-nji maddasy hem diňe telekeçileriň – ŞŞŞ-ni işläp düzüjileriň hem-de şol şertnamalaýyn gatnaşyklara sarp ediji hökmünde gatnaşýan fiziki şahslaryň arasynda baglaşylýan şertnamalara degişlidir. Ýöne TRK-nyň 361-nji maddasyndan tapawutlylykda, bu kada arkaly, hakyky däliligini ykrar etmek üçin esaslaryň birnäçesi bellenilýär, şonuň ýaly esaslaryň bolmagy absolýut görnüşde, goşmaça baha bermezden, kesgitlenilmedik ýuridik düşüňjeleriň düşündirilmeýini talap edýär. Şoňa görä-de, gadagan edýän ýagdaýlaryň aglabasy goşmaça düşündiriş berilmese-de, öz-özünden düşnükli bolýar. Gadagan edýän ýagdaýlara aşadakylyk degişlidir:

1. uzak möhletleýin şertnamalarda meselem, eger harytlary ibermek uzak möhletleýin şertnamalaryň çäklerinde amala aşyrylmaly bolsa, harytlar we hyzmatlar üçin nyrhlaryň bir taraplaýyn tertipde birden ýokarlandyrylmagyna („a” bent);
2. müşderiniň TRK-nyň 381-nji maddasynyň çäklerinde we şoňa laýyk gelýän möçberdäki borçlarynyň haýsy-da bolsa birini ýerine ýetirmekden ýüz döndermek bilen bagly hukugynyň aradan aýrylmagyna ýa-da çäklendirilmegine („b” bent);
3. borçlaryň TRK-nyň 452 – 457-nji maddalarynyň çäklerinde we şolara laýyk gelýän möçberde hasaba alynmagyna degişli hukuga („ç” bent);
4. TRK-nyň 412 – 415-nji maddalaryna laýyklykda, bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmegi boýunça bellenen möhletden gijä galmagynyň netijeleri ýüze çykmanka ýa-da TRK-nyň 405 – 410- -nny maddalaryna we 416 – 417-nji maddalaryna laýyklykda, şertnamanyň bozulandygyna esaslanyp, talaplary bildirmek bilen, hukukdan peýdalanmaga mümkinçilik döremänkä, TRK-nyň 405- -nji, 411-nji we 416-njy maddalarynda göz önünde tutulýşy ýaly, ŞŞŞ-ni işläp düzüjiniň bergidara öz borçlaryny berjaý etmek üçin iň soňky gezek mümkinçilik bermek maksady bilen, möhleti gijikdirmek baradaky borjundan boşadylmagyna ýa-da TRK-nyň 405-410-njy we 416-417-nji maddalaryna laýyklykda şertnamanyň bozulandygy üçin talap etmek mümkinçiligi döremezinden öň („d” bent);
5. paşalazasiýanyň çäklerinde ýa-da „punitive damages” boýunça ýörelgeler (moral zyýanyň öweziniň dolunmagyna degişli we çäre görmek häsiýetine eýe bolan ýörelgeler) ulanylanda hem-de şol ýörelgeler hakykat ýüzünde ýetirilen zeletiň cygyrlaryndan we şonlukda TRK-nyň 418 – 425-nji maddalarynda berkidilen ýörelgeleriň cygyrlaryndan çykanda we şol maddalara laýyklykda, zeletiň öwezini dolmak çäre görmek däl-de, diňe öwezini doluş töleglerini tölemek bilen bagly häsiýete eýe bolanda, ýetirilen zeletiň öwezini dolmak boýunça borçlaryň esaslandyrylmagyna („e” bent);
6. ŞŞŞ-ni işläp düzüjiniň ýa-da onuň orunbasarlarynyň gödek, seresapsyz hereketi netijesinde dörän zelet üçin jogapkärçiligini aradan aýrylmagyna ýa-da çäklendirilmegine we şonuň bilen birlikde, TRK-nyň 406-njy we 407-nji maddalaryndaky çäklendirmelere („ä” bent);
7. TRK-nyň 405 – 410-njy maddalaryna laýyklykda, şertnamadan ýüz döndermek hem-de şertnama ŞŞŞ-ni işläp düzüji tarapyndan bozulanda, zeletiň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça müşderä berlen hukuklarynyň çäklendirilmegine („f” bent);
8. müşderiniň şertnamanyň bölekleyin ýerine ýetirilmegi höwes bildirmeýändigini üçin şertnama bozulanda, TRK-nyň 390-njy maddasyna ýa-da meselem, TRK-nyň 510-njy maddasyna laýyklykda, müşderiniň şertnamanyň bölekleyin ýerine ýetirilmeginden ýüz döndermäge hukugynyň çäklendirilmegine („g” bent);
9. meselem, TRK-nyň 514 – 515-nji maddalarynda satyn almak - -satmak baradaky şertnama hem-de TRK-nyň 659 – 660-njy maddalarynda potrat şertnamasy boýunça beýan edilişi ýaly, zadýň ýetmezçiligi (kemçiligi) ýüze çykarylan ýagdaýlarda kepillendirilen hukuklaryň çäklendirilmegine. Şunuň ýaly gadagancylyk diňe täze harytlara kepillendirilýän möhletiniň dowamynda degişlidir. Ozal ulanylan harydy edinen şahs şol gadagancylyga (kepillendirişe) salgylanyp bilmez, ýöne ŞŞŞ--nde kepillendirilen hukuklary aradan aýyrmakda öte geçilýän ýagdaýlar hem gabat gelýär, munuň özi ynasylylyk ýörelgäni bozýar we TRK-nyň 360-njy maddasyna laýyklykda hakyky däl diýlip hasaplanýar.

§4. ÜÇÜNJI ŞAHSYŇ PEÝDASyna ŞERTNAMALAR

363-nji madda. Şertnamany ýerine ýetirmegi talap etmek hukugy

Şertnamanyň şu üçünji şahsyň peýdasyna ýerine ýetirilmegini, eger kanunda ýa-da şertnamada başgaça belenilmedik bolsa ýa-da borçnamanyň özüniň düýp manysyndan haýsy-da bolsa başgaça gelip çykmaýan bolsa, kreditor hem, bu üçünji şahs hem talap edip biler.

Umumy düzgün boýunça şertnama ony baglaşýan taraplar üçin hukuklary we borçlary döredýär. TRK-nyň 363-nji maddasynda karz berijä, şeýle hem şertnamanyň baglaşmagyna gatnaşmadyk üçünji tarapa ýerine ýetirilmegini talap etmek boýunça hukuk berýän şertnamalaryň baglaşylmagyna we ýerine ýetirmegine ygtyýar berilýär. Şonuň ýaly, şertnamalar üçünji tarapyň peýdasyna baglaşylýan şertnamalar diýlip atlandyrylýar. Ýüki (bagažy) daşamak baradaky şertnama üçünji tarapyň peýdasyna baglaşylýan şertnamalaryň has giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolup durýar. Şoňa laýyklykda ýük daşajy ýüki iberijiniň ynanan ýüküni belenilen ýere ýetirmegi hem-de ýüki kabul edip almaga ygtyýar berlen tarapa-ýüki kabul edijä tabşyrmagy borç edinýär. Bu şertnamalaryň mysaly bolup üçünji tarapyň peýdasyna ätiýaçlandyrmak şertnamasy, üçünji tarapyň peýdasyna bankdaky goýum baradaky şertnama hem muňa mysal bolup bilýär.

Şeýlelikde, TRK-nyň 363-nji maddasynda şertnamanyň üçünji tarapyň peýdasyna ýerine ýetirilmegini, eger kanunda ýa-da şertnamada başga ýagdaý belenilmedik bolsa ýa-da borçnamanyň özüniň düýp manysyndan haýsy-da bolsa başga ýagdaý gelip çykmaýan bolsa, karz beriji hem, bu üçünji tarap hem talap edip biler diýlip belenilýär hem-de şertnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek hukugyny üçünji tarapyň peýdasyna baglaşylýan şertnamalardan tapawutlandyrylar.

Adatça bolsy ýaly, tejribede şertnama boýunça karz beriji üçünji tarap-benefisiar bilen özboluşly gatnaşyklary saklaýar, şol gatnaşyklar üçünji tarapy şonuň ýaly görnüşdäki şertnamany baglaşmaga höweslendirýär. Munuň özi garyndaşlyk gatnaşyklary bolup biler: ata-ene öz çagalarynyň adyna bankda goýum boýunça hasaby açýar, çagalar şol hasapdan diňe belli bir ýaşa ýetenden soňra gös-göni peýdalanylýar; daýysy okaýan ýegeni üçin öýi kärendesine almak barada şertnama baglaşýar, şol öý onuň ýegeniniň okaýan uniwersitetiniň ýerleşýän şäherindedir, ýegeniniň şol öýde ýaşamaga hukugy bar; çagalar özleriniň garry, ýarawsyz ata-ýenesine ideg etmegi şepagat uýasyna tabşyryrlar. Ýöne munuň özi işewürlük aragatnaşygy hem bolup biler: ätiýaçlandyryjy kompaniýa ätiýaçlandyryan tarapa aklawjyny hödürleýär, aklawjy ätiýaçlandyryş boýunça öwezini doluş tölegleriniň tölenilmegine getirip biljek talaplary bildirmek bilen bagly hukugy amala aşyrmalydyr. Şunuň ýaly ýagdaýda ätiýaçlandyryjynyň özi hem aklawjynyň hyzmatyndan peýdalanylýar; karz kartoçkasynyň eýesi karz kartasynyň emitentiniň we ätiýaçlandyryjy kompaniýanyň arasynda baglaşylýan şertnama boýunça gös-göni benefisiar bolup durýar; saglyk ätiýaçlandyrmasy boýunça ätiýaçlandyryjy kompaniýa syrkawy bejermek barada hassahana bilen şertnama baglaşýar, şonuň esasynda syrkaw hassahana talap bildirmek hukugyna gös-göni eýe bolýar.

Şeýle hem düşündirmek ýoly arkaly, şertnama boýunça karz berijiniň hem şertnamanyň ýerine ýetirilmegini üçünji tarapyň haýryna ýada öz peýdasyna talap edip biljekdigini aýdýnlaşdyrmak gerek. Munuň özi kanun, şertnama arkaly aradan aýyrylýar ýa-da ýerine ýetirmegiň tebigaty şol tarapdan şonuň ýaly talabyň bildirilmegini aradan aýyrylar. Munuň özi, meselem, diňe şahsy häsiýetli borçlar bilen bagly ýagdaýda, ýagny garry, ýarawsyz ata-enä ideg etmek baradaky şertnama baglaşylan halatynda ýüze çykyp biler.

Üçünji tarapyň özüniň hem şertnamanyň ýerine ýetirilmegini talap edip biljekdigini ykrar edýän ýagdaýdan şertnamanyň ýerine ýetirilmegine päsgel berýän halatlar ýüze çykanda, onuň ikilenç talap bildirmäge hukuklydygyny görkezýän ýagdaý gelip çykýar. Ýöne şunda üçünji tarap şertnamanyň ýerine ýetirilmegini bes etmek üçin giňişleýin hukuklara eýe däldir. Munuň özi diňe şertnama gatnaşýan taraplaryň ygtyýaryna degişlidir.

Şertnama baglaşýan hyzmatdaşlaryň arasyndaky ylalaşyklar esasynda üçünji tarap diňe peýda gazanýan (benefisiar) bolup biler. Üçünji tarapa zelel berýän şertnama asla baglaşylyp bilinmez. Şunda ykdysady däl-de, ýuridiki nukdaý nazar aýgtylaýy ähmiýete eýedir. Daýysy öz ýegeni üçin öýi kireýine alyp, onuň şol ýerde ýaşamagyna hukuk berilmegini esaslandyryp biler. Ýöne ol ýegeni üçin kärendeçilik baradaky şertnamany baglaşmaga hem-de kärende tölegi örän ujypsyz bolsa-da, ýegenini şol tölegi tölemäge borçly etmäge hakly däldir.

364-nji madda. Şertnamada goýulýan şert

1. Ýörite şert goýulmadyk mahalynda, işiň ýagdaýlaryndan, hususan-da işiň maksadyndan ugur alyp şu aşakdakylary takykklamak zerurdyr:

- 1. üçünji şahsyň hukuk edinmelidigini ýa-da edinmeli däldigini;**
- 2. bu hukugyň bada-bat ýüze çykýandygyny ýa-da onuň belli**

bir şertler bar mahalynda ýüze çykýandygyny;

ç) şertnamadaky taraplaryň üçünji şahsyň hukugyny ondan razyçylyk alman bes etmäge ýa-da üýtgetmäge haklydygyny ýa-da hakly däldigini.

2. Şertnamada üçünji şahsyň peýdasyna şert goýan tarap kontragentiň razyçylygyna garamazdan, şertnamada görkezilen üçünji şahsy çalşyrmak hukugyny saklaýar.

1. Umumy düzgünler

Üçünji tarapyň peýdasyna baglaşylýan şertnamalaryň özboluşlygy üçünji tarapyň şertnama boýunça öz hukugyndan peýdalanmaga taýyndygyny mälim eden pursatyndan başlap, hakykatyna garanyňda, üçünji tarapyň karz berijiniň ýerini tutýandygyny aňlatmagyndan ybaratdyr. Hut şoňa görä-de, teswirlenýän maddada käbir ýagdaýlar, ýagny a) üçünji şahsyň hukuk edinmelidigini ýa-da edinmeli däldigini; b) bu hukugyň bada-bat ýüze çykýandygyny ýa-da onuň belli bir şertler bar mahalynda ýüze çykýandygyny; ç) şertnamadaky taraplaryň üçünji şahsyň hukugyny ondan razyçylyk alman bes etmäge ýa-da üýtgetmäge haklydygyny ýa-da hakly däldigini görkezýän ýagdaýlar kesgitlenmäge degişlidir.

Umuman alanynda, şu kadadan ugur alnyp şertnama boýunça bergidaryň üçünji tarapyň algydaryň garşysyna bildirýän nägileligine garşylyk bildirmäge hukuklydygy beýan edilýär. Meselem, eger ýüki kabul ediji getirilen ýükiň hiliniň gownejaý däldigi barada ýük daşajya talap bildirýän bolsa, ýük daşajy ýükiň hiliniň ýüki iberijiniň ýüki ýüklemek işini amala aşyran işgärleriniň günäsi bilen ýaramazlaşandygyna salgylanmaga hakly.

1-nji bentde düşünişmek we cygyrlary kesgitlemek boýunça adaty kyncylyklaryň üçüsi beýan edilýär.

Goşmaça birinji "a" bentde şertnamada görkezilen üçünji tarapyň hakykatdan-da ýerine ýetirmek boýunça özbaşdak hukuga eýe bolup biljekdigi baradaky mesele gozgalýar. Ätiýaçlandyrmak baradaky şertnama üçünji tarapyň adyna baglaşylanda, şübhe dörän halatynda ýaňky ýagdaý ölmýdama göz önünde tutulmalydyr. Ýöne meselem, goýumlary saklamak boýunça bank bilen şertnama baglaşylyp, hatda şol şertnama ata-ene tarapyndan baglaşylanda we çaga benefisiar hökmünde görkezilen halatynda-da, munuň özi eýýäm kesgitleýji ähmiýete eýe bolup durmaýar. (1) Ata-enäniň goýumlar baradaky kitapça eýelik etmek hukugyny özünde galdyrmak isländigini hem-de olaryň çaganyň adyny ahyrky netijede, hasapda bar bolan puly çaganyň haýryna (meselem okuw üçin zerur zatlary satyn almak maksady bilen) ulanmak isländigini, (2) olaryň özbaşdak we gös-göni eýelik etmek hukugyny çaga şol bada ýa-da birneme wagt geçenden soňra, meselem, okuw başlanan pursatynda, bermegi göz önünde tutandygyny ýa-da (3) olaryň eýelik etmek hukugyny diňe çaga bermegi maksat edinendigini ýa-da olaryň çaga bilen birlikde eýelik etmek hukugyny geljekde-de saklap galmagy maksat edinendigini anyklamak üçin, şu meseläni jikme-jik öwrenmeli we ýagdaýlary barlamaly. Şu ýagdaýlaryň üçüsiniň-de ýüze çykmagy mümkindir we ýol bererliklidir, şoňa görä-de düşündiriş berijiniň wezipesi olaryň hakykat ýüzünde näme isländigini anyklamakdan ybaratdyr.

Goşmaça ikinji "b" bent düşündiriş berlende, taraplaryň şol hukugyň üçünji tarapda dessine ýa-da belli bir şertlerde ýüze çykmagyny isländigini ýüze çykarmaga gönükdirilendir: çagasy üçin goým açan tarapyň megerem, çaganyň şol hasapdan diňe kämillik ýaşyna ýetenden soňra peýdalanmagyny isleýän bolsa gerek; öz ýegeni üçin uniwersitetiň ýerleşýän şäherinde öýi kireýine alýan adamyň megerem, öz ýegeni mekdebi üstünlikli tamamlan pursatyndan başlap, onuň şol öýde ýaşamaga hukugyny esaslandyrmak islän bolsa gerek. Düşündiriş beriji şu ýagdaýlara üns bermäge borçlydyr.

Goşmaça üçünji "c" bent taraplaryň arasyndaky gatnaşyklara degişlidir. Megerem karz beriji islendik pursatda şertnamany ýatyrnak ýada ony çäklendirmek bilen bagly hukugy özünde galdyryp, şonuň bilen birlikde peýdany üçünji tarapyň almagyny isleýän bolsa gerek, ýöne karz berijiniň we üçünji tarapyň arasynda üýtgetmeleri girizmegiň şunuň ýaly erkinligini çäklendirýän ruhy ýa-da işewürlik gatnaşyklar hem saklanyp bilner. Aýratyn-da işewürlik hyzmatdaşlygyna esaslanýan gatnaşyklara degişli ýagdaýlarda, aýratyn-da üçünji tarapa şertnamanyň berjaý edilmegine umyt baglamaga mümkinçilik döredilen halatynda içgin aragatnaşygyň bardygyny çaklaýan pikir orta atylýp bilner. Meselem, ätiýaçlandyryjy kompaniýa ätiýaçlandyrylýan tarapyň haýryna hassahana bilen şertnama baglaşan mahalynda, bu kompaniýa bejeriş geçirilýän döwürň ortasynda şertnamany bozup bilmez.

2. Üçünji tarapy çalyşmak boýunça hukuk

TRK-nyň 264-nji maddasynyň 2-nji bendi şertnamada üçünji şahsyň peýdasyna şert goýan tarapyň kontragentiň razyçylygyna garamazdan, şertnamada görkezilen üçünji şahsy çalyşmaga hukugyny saklaýandygy takyklyňar. Bu ýerde üýtgetmeleri girizmek boýunça bir taraplaýyn hukuk barada gürrüň gidýär. Şertnama boýunça beýleki hyzmatdaşyň razyçylygy uly ähmiýete eýe bolup durmaýar. Ýöne, hususan-da, üçünji tarapyň şahsy alamatlary esasy ýagdaý diýlip hasaplanan mahaly şu kada hem gaýtadan garalmalydyr. Meselem, kärendesine berijiniň kärendeçiniň öýde ýaşamaga hukugy bolan ýegeni bilen tanyşmaga hem-de ýaşamak boýunça hukuk başga bir tarapa berilmeli bolnanda, razylyk bermek bilen bagly hukugy özünde galdyrmaga isleg bildirmegi mümkin.

365-nji madda. Üçünji şahsyň ýüz döndermegi

Eger üçünji şahs şertnama boýunça eýe bolýan hukugyndan ýüz dönderýän bolsa, eger şertnamadan ýa-da borçnamanyň, düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, onda kreditoryň özi borçnamany ýerine ýetirmegi talap edip biler.

TRK-nyň 265-nji maddasynda üçünji tarap şertnama boýunça özüne berlen hukukdan ýüz dönderýän bolsa, algydaryň ýene-de öz ornuny eýeleýändigini hem-de eger şertnamadan ýa-da borçnamanyň düýp mazmunyndan başga ýagdaý gelip çykmaýan bolsa, şol hukukdan peýdalanyp biljekdigiňi görkezýän ýagdaý kadalaşdyrýar. Meselem, eger ätiýaçlandyrylan tarap şertnama laýyklykda özüne degişli bolan ätiýaçlandyryş tölegini almakdan ýüz dönderýän bolsa, ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugy ätiýaçlandyryja geçýär.

Şertnamada üçünji tarapyň talap etmek boýunça özüne degişli bolan hukugyndan ýüz döndermeginiň beýleki netijeleri hem göz önünde tutulyp bilner. Meselem ätiýaçlandyrmak baradaky şertnamada peýda eýe bolujy ätiýaçlandyrmak boýunça öwezini doluş tölegini almakdan ýüz dönderen ýagdaýynda, şol tölegiň ätiýaçlandyryja tölenmeýändigini göz önünde tutulyp bilner.

Şu kada arkaly ilkinji nobatda şertnama gatnaşýan taraplaryň üçünji tarapyň erkine garamazdan, peýdanyň oňa berilmegi barada ylasyp bilmeýändigini anyk görkezilýär. Üçünji tarapyň awtonomiýasy we onuň özbaşdak kesgitlemäge hukugy onuň islendik wagtda edinilýän artykmaçlyklardan ýüz dönderip bilmeği arkaly kepillendirilýär. Ol özüne mejbury ýagdaýda hödürülen teklipleri we bildirilýän talaplary kabul etmäge borçly däl. Ol şertnama gatnaşmasy-da, onuň şertnamany berjaý etmekden ýüz öwürmek görnüşinde şertnamany üýtgetmek boýunça bir taraplaýyn hukugy bardyr. Şunuň ýaly ýagdaýda üçünji tarapyň inkär eden işiniň ýerine ýetirilmegine degişli meseläniň çözgüdini tapmak zerurdyr. Köplenc halatda munuň özi şertnama boýunça hyzmatdaşyň özi üçin hem peýdalyp bolup biler we ol şertnamanyň berjaý edilmegini talap edip biler. Meselem, munuň özi goýumlar boýunça hasapda bar bolan pullar we beýleki maddy borçlar bilen bagly ýagdaýlarda ýüze çykýar. Beýleki ýagdaýlarda şertnama boýunça hyzmatdaş ýerine ýetirilmegi babatda şahsy gyzyklanma bildirmeýär. Meselem, munuň özi hassahana bilen şertnama baglaşylanda, şeýle hem adatça, uniwersitetiň ýerleşýän şäherinde ýaşajy ýaýyny kärendesine almak barada şertnama baglaşylanda ýüze çykýar. Eger şol ýagdaýlarda şertnama boýunça hyzmatdaş şertnamanyň üçünji tarapyň peýdasyna ýerine ýetirilmelidigini, ýöne şol tarapyň şertnamadan çykandygyny bilýän bolsa, şertnamany ýerine ýetirmek bilen bagly borç we kada bolşy ýaly, işi ýerine ýetirilmegini

garşylyklaýyn talap etmek hukugy hem aradan aýrylýar. Eger şeýle edilmedik halatynda, onda karz berijiniň şertnamany ýerine ýetirmekden boýun gaçyrmagy netijesinde şertnama bozulyp bilner hem-de borçlaryň ýerine ýetirilmegine päsgel berýän ýagdaýlardan gelip çykýan netijeler ýüze çykýar (TRK-nyň 405- -425-nji maddalary).

§ 5. ŞERTNAMANY ÝERINE YETIRMEKDEN YÜZ

DÖNDERMEK

366-njy madda. Şertnamadan ýüz döndermegiň netijeleri

1. **Eger taraplaryň biri şertnamadan ýüz dönderse, onda şertnamadan çykylan mahalynda, ýerine ýetirmek arkaly alnan zat we peýda taraplara gaýtarylyp berilýär.**
2. **Şu aşakdaky ýagdaýlarda natura görnüşinde gaýtaryp bermegiň deregine pul bilen öwezini dolmak borjy bergidaryň üstüne ýüklenilýär:**
 1. **edinilen zadyň häsiýetinden ugur alynsa, ony gaýtaryp bermek mümkin bolmasa;**
 2. **alnan zady tarap peýdalanýan bolsa, ony eýeçilikden aýyrmakçy, hukuk taýdan borçly etmekçi bolsa, gaýtadan işleýän ýada üýtgedýän bolsa;**
- ç) **alnan zat zaýalanylan ýa-da ýok edilen bolsa; degişli suratda peýdalanylmagy netijesinde zadyň könелendigi nazara alynmaýar.**
1. **Eger şertnamada özara ýerine etirmek göz önünde tutulan bolsa, pul bilen öwezini dolmak şol ýerine ýetiriş bilen çalşyrylýar.**
2. **Öwezini dolmak borjy şu aşakdaky ýagdaýlarda ýüze çykmaýar:**
 1. **eger zadyň ýetmezligi şertnamadan ýüz döndermäge hukuk berýän bolsa we şol zadyň ýetmezligi zat gaýtadan işlenilen ýa-da özgerdilen mahalynda ýüze çykarylan bolsa;**
 2. **eger zadyň zaýalanmagy ýa-da ýok edilmegi kreditoryň günäsi bilen bolan bolsa;**
- ç) **eger ygtyýarly şahsyň zada hut öz zatlary ýaly alada edendigine garamazdan, şol şahsda zaýаланan ýa-da ýok edilen bolsa. Galan zatlar gaýtarylyp berilmäge degişlidir.**
5. **Şu maddanyň 1 punktundan gelip çykýan borçnamalar bozulan mahalynda, kreditor şu Kodeksiň 405 maddasyna laýyklykda zyýanyň öweziniň tölenilmegini talap edip biler.**

1. Şertnamadan ýüz döndermegiň umumy netijeleri

TRK-nyň 366-njy maddasynda şertnamalaryň durnuklylygyna mahsus ýörelgeler we şolardan gelip çykýan borçlar berkidilýär. Şoňa görä-de, kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulandan başga halatlarda borçlaryň ýerine ýetirilmeginden bir taraplaýyn ýüz dönderilmegine we şertnamanyň şertleriniň bir taraplaýyn üýtgedilmegine ýol bermezlik şertnamalara degişli tejribede ählumumy kabul edilen düzgün diýlip hasaplanýar.

TRK-nyň 366-njy maddasynyň 1-nji bendinde eger taraplaryň biri şertnamadan ýüz dönderende hem-de şertnamadan çykylan mahalynda, ýerine ýetirmek arkaly zat we peýda taraplara gaýtarylyp berilýär. Munuň özi şertnamadan ýüz döndermegiň umumy netijesidir.

TRK-nyň 366-njy maddasyndaky kadalar seljerilende, şertnamadan ýüz döndermegiň netijeleriniň şulardan ybaratdygy ýüze çykaryldy: birinjiden, şol şertnamadan gelip çykýan borçlar ýatyrylýar ýa-da üýtgedilýär; ikinjiden, şertnamadan ýüz dönderilen pursatyna çenli şertnama boýunça işi ýerine ýetirmegiň ykbaly çözülýär; üçünjiden, şertnamadan ýüz dönderen tarapyň jogapkärçiligi baradaky mesele çözülýär. TRK-nyň 366-njy maddasynyň 1-nji bendinde şertnama boýunça ýerine ýetirilen işiň, ýagny berlen emlägiň, berjaý edilen işiň we hyzmatyň ykbaly kesgitlenýär.

Beýleki tarapyň şertnamany bozmagy şertnamadan ýüz döndermäge hukuk berýän has möhüm ähmiýetli esas bolup durýar (TRK-nyň 373, 416-njy maddalary). Şertnamalaryň mümkin boldugyndan saklanmalydygyny we ýerine ýetirilmelidigini görkezýän ýörelgä laýyklykda, kanun arkaly kesgitlenen şertler bellenilýär, şertnamadan ýüz döndermek hukugy hut şol şertlere baglydyr.

Ýöne kanunda ýüz döndermek babatda gös-göni görkezilmedik bolsa-da, munuň özi şertnama boýunça ylalaşylyp bilner. Şol mümkinçilik şertnamanyň erkinligi ýörelgesinden (TRK-nyň 333-nji maddasy) hem-de TRK-nyň 361-nji maddasynyň 3-nji bendi esasynda garşylyklaýyn pikirden ugur almak usulyna esaslanýan netijeden gelip çykýar. Oňa laýyklykda ŞŞS-iň tarapy diňe belli şertleriň bolmagynda ýüz döndermek hukugyny özünde saklap galýar, ol hem kada bolsy ýaly, diňe ŞŞS-dan daşynda, şeýle hem esaslaryň bar bolan halatynda.

Jedel baradaky arza şertnamany ilki başdan hakyky dældiginiň ykrar edilmegine, ýagny “ex tunc” alyp barýar, jedelleşmekden (TRK-nyň 97-114-nji maddalary) tapawutlylykda, ýüz döndermek baradaky ýüztutmanyň netijeleri geljekdäki ýagdaý bilen çäklendirilýär, ýagny bu ýüztutma boýunça “ex nunc” hereket edýär. Munuň özi şertnamanyň öz güýjünde galmagyny dowam etdirýändigini, ýöne onuň ýatyrylmaga we tamamlanmaga degişlidigini aňladýar. Munuň özi ýüz dönderilen pursatdan başlap, taraplaryň ikisiniň hem entek berjaý etmedik ilkibaşdaky borçlarynyň öz güýjüni ýitirýändigini we eýýäm ýerine ýetirileniň gaýtarylyp berilmäge we öweziniň dolunmagyna degişlidigini aňladýar. Şoňa görä-de, ýatyrmak we gaýtaryp berilmegini kepillendirmek barada borçnamalaýyn gatnasyklar barada aýdylýar. Gaýtaryp bermek baradaky borç birinjiden, ýerine ýetirmek üçin alnan zada we ikinjiden, TRK-nyň 172-nji maddasynda kesgitlenýän peýda we emlägiň beren “miwelerine”, ýagny önümlere, girdejiilere, gönükdirilen kapitaldan alnan peýda hem-de taýyn zatlardan, maddy däl gymmatlyklardan we pul serişdelerinden peýdalanmak arkaly gazanylan beýleki girdejiilere degişlidir. Emlägiň dürli sebäplere görä, yzyna gaýtarylmazlygy hem mümkindir. Elbetde, munuň özi pullara degişli däl. Şeýle hem munuň özi eýe bolnan artykmaçlyklary gaýtarmak bilen bagly borja dahylly däl.

2. Şertnamadan ýüz döndermek we pul bilen öwezini dolmak

TRK-niň 366-njy maddasynyň 2-nji bendinde elin (natura) görnüşinde gaýtaryp bermegiň alternatiwasy görkezilýär: ýagny a) edinilen zadyň häsiýetinden ugur alanyňda, ony gaýtaryp bermek asla mümkin bolmadyk halatynda; b) tarap alan zadyny ulananda, ony aýrybaşgalaşdyranda, hukuk babatda tertipleşdirende, gaýtadan işläninde ýa-da başgaça ýasanynda; c) degişli derejede ulanylanda könelendigi hasaba alynmaýar, alnan zat zaýаланanda ýa-da ýok edilende zady elin görnüşde gaýtaryp bermegiň deregine, bergidara pul bilen öwezini dolmak borjy ýüklenýär. Şu kada dispozitiw häsiýete eýedir. Meselem, eger satyjy satyn alyja ýaramaz hilli harydy teklipe eden ýagdaýynda, satyn alyjy şertnamadan ýüz dönderip biler hem-de satyn alyjy harydy satyja tabşyryp, ondan haryt üçin töläň pulunyň gaýtarylyp berilmegini talap etmäge haklydyr.

Bulardan başga-da 2-nji bentde göz öňünde tutulan şertler bar bolan ýagdaýynda emlägiň gaýtarylyp berilmegini talap etmek boýunça hukugyň deregine şol emlägiň bahasynyň tölenmegini talap etmek hukugy ýüze çykýar.

Şunda birnäçe toparlary tapawutlandyrmalydyr. Meselem, eger hyzmat berjaý edilen bolsa, adaty, ol yzyna gaýtarylyp bilinmez. 2-nji bendiň goşmaça “a” bendine laýyklykda onuň deregine hyzmatyň bahasyna laýyk gelýän pul gaýtarylyp berilmäge degişlidir.

2-nji bendiň goşmaça “b” bendinde birnäçe ýagdaýlar umumylaşdyrylýar. Meselem, eger azyk önümleri iýlen bolsa ýa-da zat ynsaply satyn alyja berlip, onuň yzyna gaýtarylmagyny talap edip bolmaýan bolsa ýa-da öý uzakmöhletleýin kärendesine berlip, ulanylyan bolsa ýa-da zat TRK-niň 216-220-nji maddalarynda görkezilen netijelere görä, başga bir zat bilen bagly, gaýtadan işlenen ýa-da görnüşü üýtgedilen bolsa, ony ilki başda taýýarlanylýan görnüşinde yzyna gaýtaryp bermek mümkin däl. Şunuň ýaly, ýagdaýlaryň ählisinde olaryň deregine pul berilmegini talap etmek hukugy ýüze çykýar. 2-nji bendiň goşmaça “w” bendinde alnan we hakykatyna garanyňda yzyna gaýtarylyp berilmeli emlägiň dolulygyna weýran edilmegi, ýok edilmegi ýa-da zaýаланmagy bilen bagly hadysalar we ýagdaýlar takykklanýar. Emlägiň zaýаланmagy diýlip, onuň könelmegine, substansiýanyň oňasysz görnüşde üýtgemegine ýa-da işleýişiniň ýaramazlaşmagyna düşünilýär, ýöne olar emlägiň bellenen maksada görä, ulanylmagynyň netijesi bolman, kada görä könelen bolmalydyr. Şu ýagdaýlarda-da emlägiň deregine onuň bahasynyň gaýtarylyp berilmegi talap edilip bilner. 2-nji bendiň soňky sözlemi nyryň kesgitlenmegini we şonuň bilen birlikde taraplar emläk üçin bahany öň bellän ýagdaýynda bildirilýän talabyň ölçeginiň kesgitlenmegini aňsatlaşdyrýar. Şunuň ýaly ýagdaýlarda taraplaryň erk-islegi berjaý edilýär hem-de şol baha käbir halatda kesgitlenmegi kyn düşýän hakyky bahanyň deregine ulanylýar. Şol baha emlägiň gymmaty diýlip hasaplanýar.

1. Şertnamany özara berjaý etmek

TRK-niň 366-njy maddasynyň üçünji bendinde şertnamada ony özara berjaý etmek göz öňünde tutulan bolsa, pul görnüşinde gaýtaryp bermegiň şertnamany berjaý etmek bilen çalşyrylmagy düzgünleşdirilýär. Meselem, tabşyryk baradaky şertnama boýunça ynanç hatyny beriji tabşyrygy ýatarmaga, iş ynanylan wekil bolsa şol tabşyrykdan islendik wagtda ýüz döndermäge haklydyr.

3-nji bent emlägi gaýtaryp bermek boýunça borçlara garamakda üçünji ädim bolup durýar. Eger 1-nji bentde gaýtaryp berilmegini kepillendirmek boýunça borç bellenilýän bolsa, 2-nji bent belli-belli ýagdaýlarda şol borjy şertnama boýunça hyzmatdaşlaryň haýsy-da bolsa biriniň emlägiň bahasyny gaýtaryp bermek bilen bagly borjuna öwürýär, 3-nji bentde beýan edilen beýleki ýagdaýlarda gymmatyň öwezini dolmak boýunça talap bildirmek bilen bagly hukugyň şertnama boýunça başga bir tarapa geçýändigine görkezilýär. Munuň özi emlägi gaýtaryp bermäge borçly bolan bergidarda emlägi gaýtaryp bermäge mümkinçilik bolmadyk halatynda ýa-da munuň tersine emlägiň gaýtarylyp berilmegini talap etmäge hukugy bolan karz berijiniň özüniň emlägi gaýtaryp bermäge mümkinçiligi bolmadyk ýagdaýynda ýüze çykýar. Şunuň ýaly düzgünler kanun çykaryjynyň taraplaryň bähbitlerini ölçep görmek arkaly beren aýdyň bahalaryna esaslanýar.

Şunuň ýaly manyda 3-nji bendiň goşmaça “a” bendinde ilki başdaky emläk gaýtadan işlenen ýagdaýynda, ýagny 2-nji bendiň goşmaça “b” bendinde görkezilen ýagdaýlarda we şertnamadan ýüz döndermäge hukuk berýän ýagdaý gaýtadan işlemäge girişilenden soňra ýüze çykanda, gymmatyň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hukugyň ýokdugy bellenilýär. 3-nji bendiň goşmaça “b” bendinde emläk karz berijiniň günäsi bilen ýok edilen ýa-da zaýаланan bolsa, karz berijiniň şonuň öwezini dolmak boýunça talap bildirmäge hakynyň ýokdugy göz öňünde tutulýar. Galyberse-de, 3-nji bendiň goşmaça “w” bendinde kanun esasynda, ýagny TRK-nyň 416-njy maddasyna laýyklykda şertnamadan çykmağa hukukly tarapa artykmaçlyk berilýär. Eger zat özündekä, oňa hut öz zady ýaly aýawly saklandygyna garamazdan, şol zat ýok edilen ýa-da zaýаланan bolsa, bu artykmaçlyk oňa zadyň öwezini dolmak bilen bagly borjuna ýerine ýetirmekden boşadýar. Şunuň ýaly halatda zadyň bahasynyň öweziniň dolunmagyny talap etmek bilen bagly hukuk bolup bilmez. Bergidar diňe esassyz baýlaşmak kadalary boýunça edinip biljek peýdasyny, meselem zadyň zaýаланmazlygy üçin tölenen ätiýaçlandyryş tölegini yzyna gaýtaryp bermäge borçludyr.

2. Öwezini dolmak boýunça borçdan boşatmak

TRK-nyň 366-njy maddasynyň 4-nji bendinde a) zadyň şertnamadan ýüz döndermäge hukuk berýän yetmezçiligi şol zat gaýtadan işlenende ýa-da başga görnüşe geçirilende ýüze çykan bolsa; b) eger zat algydaryň günäsi boýunça zaýаланan ýa-da ýok edilen bolsa; ý) eger zat ygtyýar berlen tarapyň öz zady ýaly aýawly saklandygyna garamazdan, onuň elindekä zaýаланan ýa-da ýok edilen bolsa, bular öwezini dolmak boýunça borçlaryň ýüze çykmaýandygyny görkezýän ýagdaýlardyr. Galan zat yzyna gaýtarylmaga degişlidir.

Şertnamadan bir taraplaýyn ýüz döndermegiň netijeleri şertnamalaýyn borçlaryň ýerine ýetirilmezligi we harsal ýerine ýetirmegi netijesinde döran çykdaýlaryň öwezini dolmak boýunça özbaşdak talap bildirmäge mümkinçiligiň berilmegi bilen baglanyşyklydyr. TRK-nyň 366-njy maddasynyň 5-nji bendinde şu maddanyň birinji bendinden gelip çykýan borçlar bozulan mahalynda, şu Kodeksiň 405-nji maddasyna laýyklykda, algydaryň zeleliň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hakynyň bardygyny görkezilýär. Şeýlelikde, ýetirilen zeleliň öweziniň dolunmagyny talap etmek bilen bagly hukuk şertnamalaýyn

borçlaryň ähli görnüşlerinde öz beýanyňy tapýar. Meselem, kärendeçi kärendesine alnan emläk bellenilen möhletde getirilmedik halatynda, şertnamanyň ýatrylmagy netijesinde döwrän çykdajylaryň öweziniň dolunmagyny talap etmäge haklydyr.

367-nji madda. Zyýanyň öwezini tölemek

1. **Eger bergidaryň peýda almak mümkinçiliginiň bolandygyna garamazdan, ol zady peýdalanmak kadalarynyň bozulmagy zerarly peýda almaýan bolsa, onda ol zyýanyň öwezini kreditora tölemäge borçludur.**

2. **Eger bergidar zady gaýtaryp berýän, pul bilen töleýän bolsa ýa-da zyýanyň öwezini tölemek talaby şu Kodeksiň 366-njy maddasynyň 3-nji punktunyň „a“ we „b“ kiçi punktlaryna laýyklykda ýol berilmeýän bolsa, onda zady saklamak bilen baglanyşykly bolan zerur çykdajylar oňa tölenilmelidir. Beýleki çykdajylar kreditor şol çykdajylar esasynda diňe peýda gören halatynda tölenilmelidir.**

TRK-nyň 367-nji maddasyndaky kadalarda şertnama gatnaşýan taraplaryň bähbitleriniň sazlaşykly bolmagynyň zerurlygyndan ugur alynýar. Şunda birinji bölümde eger bergidaryň peýda almak mümkinçiliginiň bolandygyna garamazdan, zady peýdalanmagyň kadalarynyň bozulmagy zerarly peýda almaýan bolsa, onda onuň zyýanyň öwezini algydara tölemäge bolçludygyny görkezilýär.

TRK-nyň 367-nji maddasynyň 2-nji bendinde eger bergidar zady gaýtaryp berýän, pul bilen töleýän bolsa ýa-da zyýanyň öwezini tölemek baradaky talaba şu Kodeksiň 366-njy maddasynyň 3-nji bendiniň goşmaça „a“ we „b“ bentlerine laýyklykda ýol berilmeýän bolsa, onda zady saklamak bilen baglanyşykly bolan zerur çykdajylaryň oňa tölenilmelidigi bellenilýär. Beýleki çykdajylar eger-de algydar şol çykdajylar esasynda diňe peýda gören halatynda tölenilmelidir. Bazar ykdysadyýetinde maýa goýumalaryna degişli harytlar peýda gazanmak üçin ulanylanda we baslygyp ýatmadyk halatynda, munuň özi işleri ýöretmegiň ykrar edilen kadasy hasaplanýar. Şunda oba hojalyk kärhanasyna eýelik edijiniň sürüm meýdanlaryny bejerip, ýokary hasyly ýygnamagyna, kärendesine berilýän ýaşayş jaýynyň eýesiniň şol jaýy boş goýman, kärendesine bermegine we munuň üçin kärende tölegini almagyna, kireý edilýän ulagyň eýesiniň şol ulagy ýolagçylary gatnatmak üçin ulanmagyna garaşylýar. Eger olar bu işleri berjaý etmese, munuň özi paýhassyzlyk diýlip hasaplanýar hem-de olaryň öz töwekgelçiligi bolup durýar. Şertnamadan ýüz öwrülen halatynda olar şol töwekgelçiligi çekýärler.

Başgaça aýdylanda bolsa, emlägiň gaýtarylyp berilmegini talap etmäge hukukly tarap (TRK-nyň 366-njy maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda) diňe bir hakykatdan-da alnan girdejileri däl-de, eýsem TRK-nyň 367-nji maddasyna laýyklykda, TRK-nyň 172-nji maddasynda göz önünde tutulan hem-de kadaly işewürlük durmuşynda gazanylyp bilinjek we ykdysady taýdan paýhasly pikirlenýän tarapyň edinip biljek peýdasyndan we miwelerinden öz paýyny talap etmek bilen bagly hukuga eýe bolup durýar. Bergidar çak edilýän şol peýdanyň hem öwezini dolmaga borçludur, kazyýet şolaryň möçberini subutnamalara erkin baha bermegiň çäklerinde kesgitlemelidir. Bergidara, paýhasly pikirlenýän şahs, özüniň telekeçilik işini halal alyp barýan tarap hökmünde garalmalydyr.

Şol bir wagtyň özünde TRK-nyň 367-nji maddasynyň 1-nji bendinde şertnamadan ýüz öwürilmeginiň netijesinde algydaryň talap etmek boýunça döreýän goşmaça hukugy bellenilýär, TRK-nyň 367-nji maddasynyň 2-nji bendinde bolsa degişli şertler bar bolan halatynda, bergidaryň çykarylman çykdajylaryň öweziniň dolunmagyny talap etmek baradaky hukugy kesgitleýär. Munuň özi, kanuna takyk baha berilmegine laýyk gelýär. Bu ýagdaýda, emläge eýelik etmegiň, ondan peýdalanmagyň netijesinde bergidarda ýüze çykýan harajatlara degişlidir. Oba hojalyk ýerlerini işläp taýýarlamak döwürleriň we tohumlaryň ulanylmagyny talap edýär, kärendesine alynýan ýaşayş jaýynyň göwnejaý ýagdaýda saklamak zerurdyr, kireý etmäge ulanylyan ulaga tehniki taýdan hyzmat etmek, oňa ýangyç guýmak we ätiýaçlandyrmak talap edilýär. Eger algydar emlägi yzynda gaýdyp alýan bolsa ýa-da onuň bahasynyň öwezini dolmak üçin tölenýän puly alýan bolsa ýa-da TRK-nyň 366-njy maddasynyň 3-nji bendiniň goşmaça „b“ bendinde göz önünde tutulan esaslaryň haýsy- -da bolsa biri beýan edilen bolsa, başgaça aýdanyňda gaýtadan işlenen mahalynda bergidar şertnamadan ýüz öwürülendigi bilmedik halatynda ýa-da emlägiň ýok bolanlygy ýa-da zaýаланandygy üçin töwekgelçiligi algydaryň boýnuna düşen ýagdaýynda, gymmatyň öwezini dolmak boýunça hiç hili tölegleri almayan bolsa, bergidar şol harajatlarynyň öwezini dolmaga borçludur. Şeýlelikde, şu pikirlerden ugur almak arkaly TRK-nyň 366-njy maddasyna umumman üç sany ölçeg boýunça garalmagyny amala aşyrmak zerurdyr. Bergidaryň talap etmäge hukugy diňe bir zerur harajatlara, ýagny öňki bölümde görkezilen hem-de aýawly saklamak we düşewüntlil ulanmak üçin zerur bolup durýan harajatlara degişlidir. Ol şu cygyrdan çykýan harajatlaryň öweziniň dolunmagyny diňe şol serişdeler algydaryň başlaşdyran ýagdaýynda talap etmäge hukuklydyr. Meselem, munuň özi, kärendesine alnan öýde wanna goýlup, şol öýi kireýine bermek amatly bolanda ýa-da kireý edilýän ulagda dizel ýangyçly hereketlendiriji goýlup, has uzak aralyga gidilmegi üpjün edilen halatynda ýüze çykýar. Şu ýagdaýlaryň ikisinde-de baha (gymmat) ýokarlanýar we algydar başlaşýar. Ýöne, munuň özi kärendesine berilýän öýde gymmat bahaly reňk çalandygy üçin muňa has ýokary kärende tölegini tölemäge adam tapylmadyk halatynda ýa-da kireý edilýän ulagyň sagatda 180 km tizlik bilen sürülmegine asla hukuk berilmese-de, ulagy şol tizlikde sürmäge mümkinçilik berýän hereketlendiriji goýlanda-da, başa barmaýar.

368-nji madda. Şertnamadan çykylan mahalynda şol bir wagtda borçnamalary ýerine ýetirmek

Şertnamadan çykylmagy netijesinde ýüze çykan borçnamalary taraplar gös-göni we bir wagtyň özünde ýerine ýetirmelidirler.

TRK-nyň 368-nji maddasynda taraplaryň şertnamadan çykylmagy netijesinde ýüze çykan borçnamalary gös-göni we bir wagtyň özünde ýerine ýetirmelidigi görkezilip, şertnamadan çykmagyň kadasy kesgitleýär. Şeýlelikde, şertnamadan çykylan ýagdaýynda, özara borçlar gösgöni şol bir wagtyň özünde ýerine ýetirilmelidir. Haýsy-da bolsa bir tarapyň hukugynyň we borçlarynyň beýleki tarapyň hukugyna we borçlaryna laýyk gelýändigini üçin hem-de umumy düzgüne görä,

şonuň ýaly özara borçlar şol bir wagtyň özünde ýerine ýetirilmelidir. Taraplaryň haýsy-da bolsa biri beýleki tarap öz borçlaryny ýerine ýetirýänçä, onuň talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmäge haklydyr. Şertnamadan çykylmagy netijesinde, borçlar boýunça ilkibaşdaky gatnaşyk täze tapgyra geçýär we özüniň häsiýetini üýtgedýär. Ol ýatyrnak bilen bagly gatnaşyga öwrülýär. Yöne, şol gatnaşykda-da şertnamany ýerine ýetirmek we garşylykly ýerine ýetirmek bilen bagly borçlar hem biri-birine gapma-garşy ýagdaýdadyr. Hukuk boýunça şu kadada şertnamany ýerine ýetirmegiň bu iki görnüşiniň iki taraplaýyn şertnamalar boýunça işiň ýerine ýetirilişi ýaly biri-birine gapma-garşy ýagdaýdadygy anyk kesgitlenýär. Eger taraplar haýsy-da bolsa bir tarapyň öz borçlaryny beýleki tarapa garanyňda ir berjaý etmegi barada ylalaşmadyk bolsalar, onda taraplar öz borçlaryny şol bir wagtyň özünde berjaý etmelidir.

369-njy madda. Mälim etmek

Şertnamadan çykylanda bu barada beýleki tarapa mälim edip çykylýar.

TRK-nyň 369-njy maddasynda şertnamadan çykylanda bu barada beýleki tarapa mälim edip çykmak hakyndaky düzgün şertnamalaýyn borçnamalaryň ählisine mahsus ýagdaýdyr. Tejribede şertnamadan çykmagyň tertibi şertnamanyň şertleriniň kömegi arkaly, jikme-jik görnüşde düzgünleşdirýär. Munuň özi, kärende şertnamasy üçin has hem mahsusdyr. Şertnamadan çykmak birinjiden, şertnamadan çykmak üçin esas bar bolanda we ikinjiden, haýsy-da bolsa bir tarap şertnamadan çykmak baradaky hukugyndan peýdalanýan halatynda bolup geçýär. Munuň özi, bir taraplaýyn tertipde bolup geçýär we şonda kontragente öz islegiňi beýan etmek we ýetirmek talap edilýär.

370-nji madda. Şertnamadan çykmak möhleti

Eger şertnamadan çykmak möhleti belenilmedik bolsa, onda şertnamadan çykýan şahs barada şonuň ýaly möhleti şertnama gatnaşýan beýleki tarap kesgitläp biler. Eger şertnamadan çykylyjakdygy möhlet gutarmazyndan öň aýdylmadyk bolsa, onda şertnamadan çykmak hukugy ýitirilýär.

TRK-nyň 370-nji maddasyndaky kada şertnamadan çykmak boýunça hukugyň aýdyňlaşdyrylmagyna gönükdirilendir. Eger şertnamadan çykmagyň möhleti belenilmedik bolsa, onda şertnamadan çykýan tarap barada şonuň ýaly möhleti şertnama gatnaşýan beýleki tarap kesgitläp biler. Eger şertnamadan çykylyjakdygy möhlet gutarmazyndan öň aýdylmadyk bolsa, onda şertnamadan çykmak hukugy ýitirilýär. Şeýlelikde, şertnamadan çykmak boýunça hukukdan peýdalanmak kesgitlenen möhletler bilen baglanyşyklydyr. Raýat kanunçylygynda dürli görnüşdäki köp sanly möhletler göz önünde tutulýar, çünki raýat hukuk gatnaşyklaryndaky, hususan-da, şertnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryndaky möhletler uly ähmiýete eýedir. Şol möhletler raýat dolanyşygyny tertipleşdirýär, şertnamalaýyn gatnaşyklaryň durnukly we kesgitlenen ýagdaýda bolmagyna we şertnama gatnaşyjylaryň tertip-düzgüni berjaý etmegine ýardam berýär. Möhletleri belenilen maksatlara görä çäklendirmek hem möhüm ähmiýete eýedir.

TRK-nyň 136-njy maddasynyň 2-nji bendi ýaly, şu kada hem ýagdaýyň hukuk taýdan kesgitlenen görnüşde bolmagyny üpjün etmäge ýardam berýär: belenilen möhlet dolandan soňra kontragent nämäni ugur edinmelidigini bilmelidir. Eger ygtyýar berlen tarap şol möhleti geçirse, ol şertnamadan çykmak boýunça hukugyny elden giderýär.

371-nji madda. Şertnamadan çykmak hukugynyň bölünmezligi

Eger şertnamadaky ol ýa-da beýleki tarapa birnäçe şahs gatnaşýan bolsa, onda gatnaşyjylaryň diňe hemmesi şertnamadan deň çykmalydyr. Eger şertnamadan çykmak hukugy ygtyýarly şahslaryň biri üçin ýitirilýän bolsa, onda bu hukuk olaryň hemmesi üçin deň ýitirilýär.

Raýdaş borçnamalar (latynça doly, tutuş sözünden gelip çykýan) bölünmezligi bilen häsiýetlendirilýär hem-de TRK-nyň 370-nji maddasynda eger şertnamadaky ol ýa-da beýleki tarapa birnäçe şahs gatnaşýan bolsa, onda gatnaşyjylaryň diňe hemmesi şertnamadan deň çykmalydyr diýlip kesgitlenen. Eger şertnamadan çykmak hukugy ygtyýarly şahslaryň biri üçin ýitirilýän bolsa, onda bu hukuk olaryň hemmesi üçin deň ýitirilýär. Hakykatyna garanyňda munuň özi şertnama gatnaşyjylarda jogapkärçilik duýgusynyň artdyrylýandygyny aňladýar.

Şu kada çykmak üçin mümkinçiligi özünde saklaýan bir şertnama birnäçe taraplaryň gatnaşmagyna degişlidir, onda şertnamadan çykmak üçin mümkinçiligiň bardygyny görkezilmelidir. Bu ýerde şertnamadan çykмага hukukly bolan taraplaryň birnäçesiniň ýa-da kontragentleriň birnäçesiniň ýa-da taraplaryň her birinde şahslaryň birnäçesiniň bolup biljekdigi barada gürrüň gidýär. Ygtyýarly taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň şertnamadan çykmak boýunça hukugynyň ýatrylymagynyň ygtyýarly beýleki taraplaryň ählisinde şol hukugyň ýatrylymagyna alyp barmagy hukuk nazaryetinde ykrar edilen düşüňjä laýyk gelýär.

372-nji madda. Şertnamadan çykмага ýol bermezlik

Eger bergidar borçnamany hasap etmek arkaly borçnamadan boşap bilýän bolsa we şertnamadan çykylandan soň borçnamany hasap etjekdigini haýal etmän mälim etse, onda borçnamanyň ýerine ýetirilmezligi bilen baglanyşyklylykda şertnamadan çykylmagyna ýol berilmeýär.

Islendik borçnamalar käbir umumy talaplardan ugur alnyp ýerine ýetirilýär. Şunda şertnamany göwnejaý ýerine ýetirmegiň ýörelgesi has wajyp ähmiýete eýedir. TRK-nyň 372-nji maddasynda eger bergidar borçnamany hasap etmek arkaly borçnamadan boşap bilýän bolsa we şertnamadan çykylandan soň borçnamany hasap etjekdigini haýal etmän mälim etse,

onda borçnamanyň ýerine ýetirilmezligi bilen baglanyşyklylykda şertnamadan çykylmagyna ýol berilmeýär diýlip bellenilýär. Şertnamadan çykmağa ýol bermezlik şertnama boýunça tertip-düzgüniň berkidilmegine gönükdirilendir, şol tertip-düzgün berjaý edilende şertnama goşulýan taraplaryň öz borçlarynyň ählisini ylalaşygyň şertlerine we kanunçylygyň talaplaryna laýyklykda takyk we gijikdirmän ýerine ýetirmelidigi göz önünde tutulýar.

TRK-nyň 372-nji maddasynda göz önünde tutulan kada laýyklykda şertnamadan çykamak barada arza berlendigine, şol arzanyň hem hakyky bolup durýandygyna, TRK-nyň 452-nji maddasynda görkezilişi ýaly, talaplaryň hasaba alnan pursatda entek iş ýüzünde bir-birine gapmagarşy ýagdaýda bolandygyna garamazdan, şertnama hereket etmegini dowam edýär. Şol kada many-mazmuny boýunça esasydyr, çünki eger ýerine ýetirilmeli başga bir talaba görä, algydar bergidaryň önünde borçly bolan halatynda, bergidar algydaryň şertnamany ýerine ýetirmändigi üçin şertnamadan çykjakdygyny güman etmäge borçly dälidir.

373-nji madda. Hukugyň ýitirilmegi

Eger şertnama bergidaryň şertnamadan ugur alyp, öz borçnamalaryny ýerine ýetirmedik halatynda öz hukuklaryny ýitirýändigini şerti bilen baglaşylan bolsa, onda şunuň ýaly halat gelip ýetende kreditoryň şertnamadan ýüz döndermäge haky bardyr.

TRK-nyň 373-nji maddasyndaky kadalar hem anyk häsiýete eýedir hem-de şonda eger şertnama bergidaryň şertnamadan ugur alyp, öz borçnamalaryny ýerine ýetirmedik halatynda öz hukuklaryny ýitirýändigini şerti bilen baglaşylan bolsa, onda şunuň ýaly halat gelip ýetende karz berijiniň şertnamadan ýüz döndermäge haky bardyr diýlip bellenilýär. Şunuň ýaly ýagdaý şertnama goşulýan iki tarapyň hem telekeçilik işini amala aşyrmak bilen bagly borçnamalarynda (ýagny telekeçilige degişli dolanyşykda) gabat gelýär.

Şu kada bergidar öz borçlaryny ýerine ýetirmedik ýagdaýynda, öz hukuklaryny elden giderýändigini babatda tejribede seýrek duş gelýän ylalaşyga degişlidir. Munuň özi, meseläni has-da çylşyrymlaşdyrýar hemde hukuk ulgamynda şertnamalaryň ulanylmagy babatda gyzylanmanyň bildirilmegine belli bir derejede garşy gelýär. Şoňa görä-de, şol kadanyň kömegi arkaly, karz berijiniň bähbitlerini goramak üçin, şunuň ýaly görnüşdäki ylalaşyk karz berijiniň şertnamadan çykamak boýunça hukugyna öwrülýär, munuň özi TRK-nyň 366-njy we beýleki maddalarynda bar bolan bähbitleri göz önünde tutýan düzgünlere görä amala aşyrylýar.

374-nji madda. Barlyşyk esaslaryndaky ýalňyşlyk

1. Hukuk gatnaşygy hakyndaky jedeli ýa-da ynamsyzlygy birek-birege eglişik etmek (barlyşyk) arkaly aradan aýyryan şertnama, ýagny eger şertnamanyň mazmunyndan ugur alynsa, bu barlyşyk hakykata laýyk gelmeýän ýagdaýlara esaslandyrylýan bolsa we jedel ýa-da ynamsyzlyk işiň hakyky ýagdaýlary bilnende ýüze çykyp bilmejek bolsa, hakyky dälidir.

2. Haýsy-da bolsa bir talaby amala aşyrmak mümkinçiligindäki şübhelik hukuk gatnaşygyndaky ynamsyzlyk bilen deňleşdirilýär.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklarynda şertnama aýratyn orun degişlidir, çünki şertnamanyň kömegi arkaly, taraplaryň hukuklary we borçlary bilen baglanyşykly bolan köp sanly meseleler çözülýär. TRK-nyň 374-nji maddasynyň 1-nji bendinde hukuk gatnaşygy hakyndaky jedeli ýa-da ynamsyzlygy birek-birege eglişik etmek (barlyşyk hakyndaky ylalaşyk) arkaly aradan aýyryan şertnama, ýagny eger şertnamanyň mazmunyndan ugur alynsa, bu barlyşyk hakykata laýyk gelmeýän ýagdaýlara esaslandyrylýan bolsa we jedel ýa-da ynamsyzlyk işiň hakyky ýagdaýlary bilnende ýüze çykyp bilmejek bolsa, hakyky dälidir diýlip görkezilýär. Şunuň bilen birlikde, şertnama gatnaşýan taraplaryň gatnaşyklary aýdyňlaşdyrylýar we olaryň birek-birege ynamy berkidilýär.

TRK-nyň 374-nji maddasynyň 2-nji bendinde haýsy-da bolsa bir talaby amala aşyrmak mümkinçiligindäki şübhelik hukuk gatnaşygyndaky ynamsyzlyk bilen deňleşdirilýär diýlip bellenilýär. Şertnama degişli düşünje taraplaryň birek-birege ynam bildirmelidigini ykrar edýän bolsada, TRK-nyň 374-nji maddasynda şunuň ýaly ýagdaýlaryň göz önünde tutulmagy artykmaçlyk edip durmaýar.

Şu kada arkaly barlyşyk hakyndaky şertnama degişli düşünje, önünden bellenilýän şertler we onuň hakyky daldigini görkezýän ýagdaýlar kesgitlenýär. Munuň özi, ilkişadaky hukuk gatnaşyklarynyň başga, täze hukuk gatnaşyklaryna öwürülýändigini bilen baglylykda şertnamadan çykylmagyna degişli kada meňzeşdir. Barlyşyk hakyndaky şertnama hökmany hususy derejedäki şertnama bolup durýar. Adatça, ol kazyýetde işe garalanda ýa-da, eminiň/araçynyň gatnaşmagyndaky kazyýet önümçiliginde baglaşylýar, şondan soňra munuň özi onuň ýerine ýetirilmelidigini esaslandyrmak üçin işiň materiallarynda teswirnama görnüşinde beýan edilýär. Şoňa görä-de, şunuň ýaly kadalar raýatprosessual kanunlarda hem-de eminiň /araçynyň gatnaşmagyndaky kazyýet önümçiligi bilen bagly hukuk baradaky halkara tekstlerinde öz beýanyňy tapýar.

Jedeli netijeli çözmäge, taraplarda hukuk boýunça haýsy-da bolsa bir gatnaşyk babatda döreýän gümrükligi aradan aýyrmaga çalyşmak barlyşmak hakyndaky şertnamany baglaşmak üçin esas bolup hyzmat edýär. TRK-nyň 331-nji maddasyndan gelip çykýan many-mazmuna görä, şunuň ýaly hukuk gatnaşygy hökmany häsiýete eýe bolup biler. Ýöne munuň özi başga esaslara, meselem mirasdarlyk hukuk ýa-da maşgalahukuk boýunça esaslara görä ulanylyp bilner. Ýöne, TRK-nyň 374-nji maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda, talap etmek boýunça haýsy-da bolsa bir hukugyň amala aşyrylmagyna hukuk taýdan berlen baha boýunça şübhellenme bildirilip bilner. Muňa güwä geçýän mysallar ýeterlikdir. Meselem, haryt ulag arkaly daşalanda ýitendigini, hyzmatyň iş ýüzünde berjaý edilendigini subut etmekde kynçylyklaryň ýüze çykmagy aňmal hem-de taraplaryň subut etmekde şunuň ýaly kynçylyklaryň döremeginiň önüni almak üçin barlyşyk baradaky geleşigiň baglaşylmagyny ileri tutup biler; kazyýetiň tejribesinde entek dolulygyna kesgitlenmedik işe degişli çylşyrymly ýagdaýlara hukuk taýdan baha bermekde belli bir netijä gelip bolmaýandygyny görkezýän halatlar ýüze çykanda, taraplar kazyýetiň önünden neneňsi çözüdi kabul etjekdigine garaşyp durman, barlyşyk hakyndaky geleşigiň

baglaşylmagyny makul görmegi mümkin; algydarda bergidaryň öz borçlaryny berjaý etmek başarnygy babatda şübhe dörände, algydar ýerine ýetirilýän işiň möçberi boýunça eglişik etmek arkaly, azaldylan möçbere birden eýe çykylmagyny makul görüp biler.

Galyberse-de, barlyşyk baradaky şertnamadan diňe taraplaryň ikisi-de ep-esli derejede eglişik edýän halatynda ugur alnyp bilner. Şol eglişikler hökmany suratda her bir tarap üçin deň derejede ýa-da hökmany suratda birmeňzeş bolmaly däldir. Munuň üçin, meselem, algydaryň jedel döredýän talaplaryň belli bir böleginden ýüz döndermegi, bergidaryň bolsa muňa jogap edip, öz bergisini bir bada, şertnamany ýerine ýetirmegiň möhleti dolmanka üzmäge taýyn bolmagy ýeterlikdir. Ýöne, bir taraplaýyn eglişik edilmegini barlyşyk baradaky ylalaşyk diýip atlandyrmak bolmaz. Döreýän ýagdaýlara baglylykda, şol eglişikler haýsy-da bolsa bir geleşik, meselem bergini ykrar etmek ýa-da bergiden ýüz öwürmek baradaky geleşik boýunça öňünden belleniýän şertlere laýyk gelip biler.

Ýöne, TRK-nyň 374-nji maddasynda barlyşyk baradaky şertnama degişli düşünje boýunça kesgitleme bermek bilen çäklenilmän, barlyşyk baradaky şertnamanyň haýsy şertlerde hakyky bolup durýandygy belleniýär. Şunda TRK-nyň 409-njy maddasynda umumy ýörelge hökmünde beýan edilip, geleşigiň esasyňyň aradan aýrylmagyny kadalaşdyrmak boýunça düzgünleşdirilýän, özboluşly ýagdaý barada gürrüň gidýär. Hukuk gatnaşyklarynda taraplar belli bir pikirde bolup, kesgitlenen ýagdaýlaryň döremeginden ugur almak arkaly, şolara hukuk taýdan baha bermekde garşylyk bildirip biler ýa-da jedelsiz ýagdaýlaryň netijesinde döreýän ýagdaýlar barada birek-birek bilen jedelleşip biler. Meselem, taraplaryň ikisi-de şertnamanyň ýuridik taýdan takyk görnüşde baglaşylmagyny ugur edinip, şertnama boýunça talaplaryň çygyrlary babatda birek-birek bilen jedelleşip biler we şol jedeli aradan aýyrmak maksady bilen, barlyşyk baradaky şertnama baglaşylandan soňra, şertnama hakyky diýip hasaplamak arkaly ýalňyşandyklaryny äşgär edip biler; meselem, taraplar özüleriniň mirasdar bolup durýandygyny görkezýän wesýetnamany biragyzzan hakyky diýip hasaplamak arkaly, miras goýlan dürli paýlaryň möçberleri baradaky jedeliň soňuna çykmak üçin miras baradaky jedel boýunça ýaraşyk şertnamasyny baglaşyp biler, ýöne hakykat ýüzünde şol wesýetnamanyň hakyky dälidigi äşgär edilip, onuň ilki bada nämälim bolan başga bir wesýetnama arkaly ýatyrylandygy mälim bolup biler; hakykatyna garanyňda şertnama baglaşylan pursada çenli uly möçberdäki emlägiň bergidara miras goýlandygy, ýöne barlyşyk baradaky şertnama baglaşylan pursadynda, bu ýagdaý bergidara mälim bolman galan halatynda, taraplar bergidaryň tölege ukypsyzlygyny biragyzzan ykrar edip biler we özara eglişik edilenden soňra has azrak möçberdäki bergini has çalt üzmek boýunça ylalaşylyp bilner. Şu we şuna meňzeş beýleki ýagdaýlaryň ählisinde-de barlyşyk baradaky şertnama hakyky däl diýlip hasaplanýar, çünki taraplaryň göz öňünde tutan we olary barlyşyk baradaky şertnamany baglaşmaga iterän ýagdaýlar, wagtyň geçmegi bilen, nädogry bolup çykdy.

II BAP BORÇNAMALARY ÝERINE ÝETIRMEK

TRK-nyň üçünji böleginiň 2-nji baby borçnamalaryň ýerine ýetirilmegine bagyşlanandyr. Onda borçnamany ýerine ýetirmegiň mazmunyny we bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmeginiň tertibini kesgitleýän kadalar beýan edilýär. Şol kadalar TRK-nyň 437-nji maddasy üçin ähmiýete eýedir, şoňa laýyklykda bergidar borçnamany ýerine ýetiren bolsa, borçnama bes edilýär. Ýöne bergidar öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge borçly bolmak bilen çäklenmän, şol borçnamany „göwnejaý berjaý etmäge“ borçludyr (TRK-nyň 375-nji maddasynyň 2-nji bendi). Munuň nämäni aňladýandygy şu bapda doly beýan edilýär.

Kada bolşy ýaly, bu ýerde dispozitiw hukuk barada gürrüň gidýär, ýagny kanunyň bu kadalary diňe, taraplar başga zat barada ylalaşmadyk ýagdaýynda ulanylýar. Şunda umumy kesgitlemeler (§1) we pul borçnamalaryny ýerine ýetirmek boýunça ýörite kadalar (§2) tapawutlandyrylyp görkezilýär. 3-nji paragrafda bolsa, kreditoryň bellenen möhletden gijä galmagyna degişli ýagdaýlar kadalaşdyrylýar. Bu kadalaryň jemleýji III bapda, hut II bapda beýan edilmegi, ýagny bergidaryň bellenen möhletden gijä galmagy bilen bagly bolman, bergidar bellenen möhletden gijä galan halatynda, onuň borçlarynyň mazmunynyň üýtgeýändigini bilen baglanyşdyrylýar (TRK-nyň 404-nji maddasy).

§1. UMUMY DÜZGÜNLER

375-nji madda. Borçnamanyň bardygy baradaky

prezumpsiýa

1. **Borçnamanyň her bir ýerine ýetirilişi onuň bardygyny aňladýar.**
2. **Borçnamalar, şertleşilişi ýaly, bellenen wagtda we ýerinde, talaba laýyk, ynsaply ýerine**

ýetirilmelidir.

1. Umumy düzgünler

Şu maddanyň birinji bendiniň mazmuny islendik ýerine ýetirmek degişli borçnamanyň esasynda amala aşyrylýandygyny aňladýar, ýagny islendik ýerine ýetirmek haýsy-da bolsa bir borçnamany ýerine ýetirmek üçin amala aşyrylýandygyny göz önünde tutýar. Meselem, yük daşyýan ulag arkaly mebel getirilen bolsa, munuň özi maşgalanyň mebeli satyn alandygyny we onuň öýe getirilmegini tabşyrandygyny aňladýar.

Şu kadanyň iş ýüzündäki ähmiýeti TRK-nyň 1016-njy maddasy bilen baglylykda äşgär edilýär, şoňa laýyklykda, tarap emlägi borçnamany ýerine ýetirmek bilen bagly alan bolsa, şol borçnama hukuk esasyň bolmanlygyny berjaý edilen halatynda, emlägi gaýtaryp bermäge borçludyr. Ýöne şunda hukuk esasyň bardygyny haýsy tarap subut etmelidigi barada sowal ýüze çykýar. Borçnamanyň hakykatda bolmandygy we ýerine ýetirmegiň özi hukuk esasyň bolmazlygyny amala aşyrylýandygyny nygtaýan tarap munuň hut şeýledigini subut etmelidir. Meselem, eger pul ýalňyşlyk bilen, nätanys edaranyň hasabyna geçirilen bolsa, bu hasabyň eýesi borçnamanyň ýerine ýetirilendigi üçin pul geçiren edaranyň önünde hiç hili borçnamasynyň ýokdugyny subut etmeli bolar.

Kesgitlemede ýerine ýetirmegiň alamaty aýratyn ähmiýete eýedir. Şol düşünjeden bergidar öz hereketini belli bir maksada ýetmek üçin amala aşyrylýandygy, ýagny onuň hereketi belli bir borçnamanyň ýerine ýetirilmegine gönükdirilendigi görünýändir. Mysal üçin, ýokarda görkezilen mysalda pul borçnama esasynda, meselem, satyn almak-satmak şertnamasy bilen baglylykda geçirilip, bergidar pul geçirende başga maksady göz önünde tutan bolsa, ýagny öz gezeginde kreditora karzyny gaýtarylyp berilmegini kepillendirmek islän bolsa, onda satyn almak-satmak şertnamasy boýunça borçnamanyň ýerine ýetirilmegine degişli däl, çünki bergidaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegi bilen baglylykda haýsy maksada eýermelidigini subut etmäge hukuklydyr.

2. Ýerine ýetirmegiň aýratynlyklary

Şu maddanyň ikinji bendindäki kadalarda borçnamanyň hut özünde görkezilişi ýaly, borçnamany **talaba laýyk ýerine ýetirmek**, ony **ynsaply ýerine ýetirmek** hem-de **bellenen wagtda we ýerinde** ýerine ýetirmek ýaly, borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň wajyp ähmiýetli ýörelgeleri beýan edilýär.

Şunda borçnamany **ynsaply ýerine ýetirmek** we ony **talaba laýyk ýerine ýetirmek** boýunça özara içgin baglanyşýan ýörelgeler beýan edilýär, şolara eýermän, borçnamalary ýerine ýetirmek asla mümkin däl. Öz gezeginde, borçnamany ynsaply ýerine ýetirmek ýörelgesi aýratyn garalmaga mynasypdyr we takyklyk magyny talap edýär, munuň özi TRK-nyň esasy düzgünlerinde, hususan-da, raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaply amala aşyrmaga, öz hereketleri (ýa-da hereketsizligi) bilen beýleki taraplara zeňletmezlige borçly edýän 9-njy maddanyň 3-nji bendinde hem-de **hukuklary we borçlary ynsaply amala aşyrmagyň ýörelgesi** berjaý edilmedik halatynda, kazyýete tarapa degişli hukugyň goralmagyny ret etmäge hukuk berýän şol maddanyň 4-nji bendinde öz beýany tapýar. Meselem, käbir ýurtlaryň hukugynda şol düzgünden şeýle netije çykarylýar: eger kreditor mallaryny almasa, mallary satyjy mallary mundan beýläk-de idetmegi borç edinýär (TRK-nyň 404-nji maddasynda bergidaryň harajatlary sarp etmegi borç edinýändigini däl-de, diňe kreditoryň çykaran harajatlarynyň öwezini dolmagy borç edinýändigini barada aýdylýar). Öňümi ýerlemek baradaky şertnama, onda bir tarapyň beýleki tarap bilen bäsdeşlik etmezligi hökmany görmüşde kadalaşdyrylman, ýöne şertnamanyň mazmuny diňe belli bir tarapa ýerlemegi kepillendirmek maksadyna eýermegi bilen, taraplaryň bäsdeşlik etmezlik borçnamasynyň öz içine alyp biler.

„Ynsaplylygy“ şu maddanyň mazmunyna görä äşgär etmek borçnamany ynsaply ýerine ýetirmegiň manysyny düşündirmekde wajyp ähmiýete eýedir. TRK-nyň 9-njy we 79-njy maddalaryndaky kadalary göz önünde tutup aýdanyňda, borçnamanyň ynsaply ýerine ýetirilmeginiň manysyna boýun alnan ähli borçnamalaryň halal ýerine ýetirilmegi, ýagny ylalaşylan ähli şertleriň dolulygyna ýerine ýetirilmegi hem-de şonda kanun arkaly bellenilen düzgünleriň berjaý edilmegi, jemgyýetiň bähbitleriniň we jemgyýetde ahlak babatda ýola goýlan kadalaryň göz önünde tutulmagydyr diýip düşünmeli, şunuň ýaly düzgünler we kadalar bolmasa, munuň özi geleşigiň hakyky däl diýlip görkezilmegine alyp barýar. Şol bir wagtyň özünde jenap Şramyň „halallık“ ýa-da „ahlak“ diýen düşünjelere ýuridiki taýdan baha berip bolmaýandygy sebäpli, şunuň ýaly kadalaryň ulanylmagynyň özboluşly kynçylyklary döredýändigini baradaky pikiri bilen ylalaşman bolmaz.

Ynsaplylygy kesgitlemek üçin ilkinji nobatda, taraplaryň hakykat ýüzündäki erk-isleginden ugur almaly, munuň özi TRK-nyň 77-nji maddasyndan gelip çykýar. Şoňa görä-de, bu ýerde borçnamany ynsaply ýerine ýetirmek baradaky talap tutuş raýat kanunçylygy üçin umumy ýörelge bolup durýar diýen netijäni çykarmak bolar.

Borçnamanyň bellenilen wagtda we ýerinde ýerine ýetirilmeginiň talap edilmegine salgylanmagyň özi borçnamany ýerine ýetirmegiň wagty we ýeri umumy düzgünler boýunça önünden kesgitlenmelidir diýen netijäni çykarmaga mümkinçilik berýär. Munuň özi berjaý edilmelik halatynda, TRK-nyň 376-381-nji maddalaryndaky düzgünler ulanylýar.

376-njy madda. Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri

1. **Eger borçnamanyň ýerine ýetirilmeli ýeri önünden kesgitlenilmedik bolsa ýa-da munuň özi borçnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykmaýan bolsa, onda şol borçnamanyň, ýüze çykan pursadynda bergidaryň ýaşaýan ýerinde ýerine ýetirilmelidir.**

2. **Eger borçnama ýerine ýetirilmezinden ön bergidaryň ýaşaýan ýeri ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýeri üýtgeýän bolsa we şunuň bilen baglanyşyklylykda hem kreditorda goşmaça çykdajylar ýüze çykýan bolsa, onda bergidar bu çykdajylary kreditora tölemelidir.**

3. **Eger borçnama ýerine ýetirilmezinden ön kreditoryň ýaşaýan ýeri ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýeri üýtgeýän bolsa**

we şunuň bilen baglanyşyklylykda çykdajylar ýa-da ýerine ýetiriş töwekgelçiligi artýan bolsa, onda artyk çykdajylary tölemek hem, goşmaça töwekgelçilik hem kreditoryň üstüne ýüklenilýär.

1. Umumy düzgünler

Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri borçnamany talaba laýyk ýerine ýetirmegiň wajyp ähmiýetli alamatlarynyň biri bolup durýar. Şu maddada borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýerini bellemegiň dispozitiw düzgünleri bellenilýär, şonda bergidar tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň amala aşyrylmagy onuň talaba laýyk ýerine ýetirilmegi hökmünde ykrar edilýär, ýagny bu maddada borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň ýerini saýlap almaga ygtyýar berilýär – bu barada kreditör we bergidar öňünden ylalaşyp biler ýa-da munuň özi borçnamanyň düýp manysyndan gelip çykyp biler. Eger ýokarda beýan edilen şertler görkezilmedik bolsa, kanun çykaryjy borçnamanyň bergidaryň ýaşaýan ýerinde ýa-da kärhananyň ýerleşýän ýerinde ýerine ýetirmelidigini belleýär. Başgaça aýdanyňda, eger taraplar başga ýagdaý barada ylalaşmadyk bolsa, borçnamany bergidaryň ýaşaýan ýerinde ýa-da kärhananyň ýerleşýän ýerinde ýerine ýetirmek şu maddanyň esasy düzgüni bolup durýar. Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendiniň mazmuny, eger bergidar edara görnüşindäki (ýuridik) şahs bolsa, onda ýuridik şahsyň ýerleşýän ýeriniň borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri bolup durýandygyny görkezýär, şol ýer TRK-nyň 55-nji maddasynyň 2-nji bendindäki düzgünler boýunça kesgitlenýär. Bu bellik borçnamanyň bergidaryň ýaşaýan ýerinde ýa-da ýerleşýän ýerinde ýerine ýetirilmelidigi baradaky umumy düzgüni kadalaşdyrýar. Munuň özi iş ýüzünde uly ähmiýete eýedir. Meselem, satyn almak-satmak şertnamasynda harydyň getirilmegi üçin haýsy tarapyň jogap berýändigini we ulag arkaly daşamak boýunça harajatlary kimiň töleýändigini baradaky mesele ýüze çykýar. Şunda üç sany mümkinçilik öňe sürülýär. Olar borçnamanyň ýerine ýetirilmegini gazanmak üçin kreditoryň bergidara barmagy ("bergidaryň ýaşaýan ýeriniň borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeridigini göz önünde tutýan borçnama") bilen ýa-da bergidaryň ýerine ýetirilmegi tabşyrmak üçin kreditoryň ýanyna barmagy („kreditoryň ýaşaýan ýerinde tölenilmäge degişli bergi“)bilen, ýa-da bergidaryň harydy ugratmagy hem-de onuň daşalmagy barada aladalanmagy („berginiň kreditoryň ýaşaýan ýerine ugradylmagy arkaly bergidaryň bolýan ýerinde ýerine ýetirilýän borçnama“) bilen bolup biler. Soňky ýagdaýda bergidaryň borçlary onuň harydy daşawany tapyp, harydy oňa tabşyrmagy bilen çäklendirilýär.

Şu pursat geleşikler baglaşylanda, esasy we möhüm ähmiýete eýe bolýar, meselem, TRK-nyň 506-njy maddasynyň 1-nji bendinde satyn almak - satmak şertnamasynda zadyň tötänleýin ýagdaýda heläk bolmagyna ýa-da zaýаланmagyna degişli töwekgelçiligiň zady tabşyrmak bilen birlikde geçirilýändigini kesgitlenilýär. Şoňa görä-de, bu ýerde borjuň ýerine ýetirilýän (töwekgelçiligiň başga tarapa geçirilýän) ýerini kesgitlemek wajyp ähmiýete eýedir. Eger borçnamanyň şertlerine laýyklykda, kreditör harydy alyp gaýtмага borçly edilen bolsa, ol zadyň tötänleýin ýagdaýda heläk bolmagyna ýa-da zaýаланmagyna degişli töwekgelçilik üçin jogap berýär. Eger geleşigiň şertlerine laýyklykda, harydy getirmek borçnamasy bergidara ýüklenen bolsa, zadyň tötänleýin ýagdaýda heläk bolmagyna ýa-da zaýаланmagyna degişli töwekgelçilik üçin hut bergidaryň özi jogap berýär.

İki taraplaýyn şertnamada degişli borçnamalaryň ýerine ýetirilýän ýeri belli bir ýer bolup bilmez, meselem, „Türkmenşyýahat“ syýahatçylyk agentligi hyzmatlary syýahat edilýän ýerde ýerine ýetirýär we şeýlelikde, boýun alan borçnamalaryny ýerine ýetirýär, syýahatçy bolsa, syýahat ýada dynç alyş üçin tölegi syýahatçylyk agentliginiň ýerleşýän ýerinde töleýär we şeýlelikde, öz gezeginde, boýun alan borçnamasyny ýerine ýetirýär.

2. Bergidaryň ýa-da kreditoryň ýaşaýan ýeriniň ýa-da ýerleşýän ýeriniň üýtgemegi

Şu maddanyň 2-nji we 3-nji bentlerinde bergidaryň ýa-da kreditoryň ýaşaýan ýeriniň (ýerleşýän ýeriniň) üýtgemeginiň netijesinde dörräp biljek ýagdaýlar barada çak etmeleri göz önünde tutýarlar. Şu ýagdaýlaryň ikisinde-de borçlar dörränden soňra, ýöne şol borçlar ýerine ýetirilmänkä, tarapyň ýaşaýan ýeriniň ýa-da ýerleşýän ýeriniň üýtgäp biljekdigi göz önünde tutulýar.

3. Şonuň ýaly üýtgemeleriň netijeleri

Maddanyň 2-nji bendinde bergidaryň ýaşaýan ýeriniň ýa-da ýerleşýän ýeriniň üýtgemegine we şunuň bilen baglylykda kreditoryň goşmaça harajatlary çykarmagyna degişli ýagdaýa garalýar hem-de şol harajatlary kreditora gaýtaryp bermek boýunça jogapkärçilik bergidara ýüklenýär.

Kreditoryň ýaşaýan ýeri ýa-da ýerleşýän ýeri üýtgände we şonuň bilen baglylykda bergidaryň harajatlary ýa-da töwekgelçiligi artýan halatynda, kreditör diňe bir bergidaryň artykmaç çykdajylarynyň öwezini dolmak bilen çäklenmän, goşmaça töwekgelçilik, meselem, zadyň tötänleýin ýagdaýda heläk bolmagyna ýa-da zaýаланmagyna degişli töwekgelçilik üçin jogap bermäge borçludyr (TRK-nyň 506-njy maddasy).

4. İşewürlik dolanyşygyna degişli ýörelgeleri ulanmak

İşewürlik dolanyşygyna degişli ýörelgeler köplenç şertnamalaýyn gatnaşyklar kadalaşdyrylanda borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri kesgitlenende hem wajyp ähmiýete eýe bolýar. Şunuň bilen baglylykda, halkara haryt dolanyşygyna degişli bellikleri bellemek gerek, çünki olar milli derejede-de ulanylyp bilner. Meselem, Halkara täjirçilik edarasy tarapyndan işlenip düzülen Incoterms düzgünleri şertnama boýunça öňünden kesgitlenen belliklerden ybaratdyr, şol bellikleriň mazmuny halkara derejesinde-de öz beýanyny tapýar. Meselem, „EXW“ (ex works) görnüşli bellik satyn alyjy önümi öndürijiden harydy almaladygyny aňladýar, „FOB“ (free on board) görnüşli bellik harydyň portda gaýtadan ýüklenmänkä iberilmelidigini aňladýar.

Soňra borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýerini kesgitlemek borçnamanyň mazmunyndan gelip çykýan bolsa, ony kesgitlemek zerur bolup durmaýar. Bu kesgitleme, meselem, zähmet şertnamalaryna, şeýle hem potratçylyk şertnamalaryna degişlidir. Şonda işgär iş berijiniň fabrigine barmalydyr, müşderi bolsa dellekçiniň ýanyna barýar.

Eger kreditor esasly sebäbe görä borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmekden ýüz döndermese, onda bergidaryň borçnamany möhletinden öň ýerine ýetirmäge haky bardyr.

1. Umumy düzgünler

Şu Kodeksiň möhletlere bagyşlanan ýörite 4-nji bölüminiň kadalaryna laýyklykda, möhlet diýlip aralykdaky wagta ýa-da aralykdaky döwre düşünilmelidir. Şu maddanyň manysyna görä, möhlet borçnamanyň ýerine ýetirilýän möhleti, ýagny bergidaryň öz borjuny ýerine ýetirmeli möhletiniň ýüze çykandygyny görkezýän anyk pursat bilen baglanyşyklydyr.

2. Möhletinden öň ýerine ýetirmek

Eger kanun çykaryjy şu maddada borçnamanyň möhletinden öň ýerine ýetirilmegini belleýän bolsa, onda şu ýagdaýda taraplaryň ýerine ýetirilmeginiň möhleti barada ylalaşandygyny göz önünde tutmaly diýip düşünmelidir. Şu madda arkaly, kanun çykaryjy bergidara boýun alan borçnamany bellenen möhletden öň ýerine ýetirmäge hukuk berýär. Şunda kreditorda bergidaryň öz borçlaryny bellenen möhletinden öň ýerine ýetirmeginden ýüz öwürmek üçin delillendirilen sebäpleriniň bolan ýagdaýynda, kreditoryň şondan ýüz öwürmek hukugy göz önünde tutulýar. Meselem, taraplar sementiň getirilmegi barada ylalaşýarlar we onuň getiriljek wagtyny anyk kesgitleýärler. Satyjyda sementi ylalaşylan möhletden öň satyn alyja getirip bermäge mümkinçilik döreýär, satyn alyjy şuna razylık berip bilerdi we hatda munuň özi satyn alyja-da amatly bolup bilerdi, ýöne ammanda boş ýeriň ýoklugy sebäpli, ol önümiň bellenen möhletden öň getirilmeginden ýüz dönderip biler.

378-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti

1. Eger borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti kesgitlenilmedik bolsa ýa-da ol ýagdaýlardan gelip çykmaýan bolsa, onda kreditor borçnamanyň haýal etmän ýerine ýetirilmegini talap edip biler, bergidar bolsa şol talaby haýal etmän ýerine ýetirmäge haklydyr.

2. Eger ýerine ýetirmeginiň möhleti kesgitlenilen bolsa, onda kreditor borçnamany ýerine ýetirmegi şol möhletden öň talap edip bilmez diýip hasap etmek gerek.

1. Umumy düzgünler

Kada bolşy ýaly, borjy ýerine ýetirmeginiň möhleti şertleşilen iki taraplaýyn geleşiklerde ýerine ýetirmeginiň möhleti kesgitlenilýär.

Şeýle hem, kanun çykaryjy borçnamalaryň başlanýan möhletini ýagdaýlardan ugur alyp kesgitleýär hem-de „eger borjy ýerine ýetirmeginiň möhleti ýagdaýlardan gelip çykmaýan bolsa“ diýen kesgitlemäni belleýär, ýagny gurluşyk kompaniýasynyň gurluşygy alyp barmak üçin niýetlenen ýer böleginiň bölünip berilýänçä, binany gurmak baradaky borçnamasyny ýerine ýetirip bilmeýändigini görkezýän ýagdaýlara şol kesgitlemä görä garalyp bilner.

Şu maddanyň 1-nji bendine laýyklykda, kreditoryň we bergidaryň borjy haýal etmän ýerine ýetirmek boýunça özara hukuklary diňe ýokarda beýan edilen şertler bolmadyk halatynda ulanylyp bilner. Başgaça aýdanyňda, eger ýerine ýetirmeginiň möhleti önünden kesgitlenilmedik ýa-da munuň özi dörän ýagdaýdan gelip çykmaýan bolsa, kreditoryň borçnamanyň haýal etmän ýerine ýetirilmegini talap etmäge, bergidaryň bolsa ony haýal etmän ýerine ýetirmäge hukugy bardyr.

2. Kreditoryň talabyny çäklendirmek

Şu maddada kanun çykaryjy borçnamanyň ýerine ýetirilmegini möhletiň bellenenligi bilen baglanyşdyryp, kreditoryň borçnamany ýerine ýetirmek baradaky talabyna çäklendirme belleýär. Başgaça aýdanyňda, eger borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti önünden kesgitlenen bolsa, onda kreditora şol möhlet dolmanka, bergidardan borçnamany ýerine ýetirmegi talap etmek gadagan edilýär. Meselem, Türkmenistanyň Bilim ministrligi çagalar bagyny gurmak hakynnda gurluşyk kompaniýasy bilen şertnama baglaşýar. Şertnamada gurluşygyň tamamlanmaly möhleti 2011-nji ýylyň 1-nji sentýabry diýlip bellenilýär. Iş buýrujy potratçydan binany gurup, 2011-nji ýylyň 1-nji awgustynda tabşyrmagy talap edip bilmez.

379-njy madda. Borçnamanyň möhletinden öň ýerine

ýetirilmegini talap etmek

Eger borçnamany ýerine ýetirmek üçin bergidaryň peýdasyna haýsy-da bolsa bir möhlet bellenen bolsa, eger bergidar tölegi tölemäge ukypsyz bolsa ýa-da şertleşilen üpjünligiň gymmaty azalan bolsa ýa-da umuman şeýle ýagdaýy göz önüne getirip bilmedik bolsa, kreditor şol borçnamanyň ýerine ýetirilmegini haýal etmän talap edip biler.

1. Umumy düzgünler

Şu maddanyň kadalary TRK-nyň 378-nji maddasynyň 2-nji bendindäki kadalarda göz önünde tutulan borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti kesgitlenen ýagdaýynda, kreditoryň borçnamanyň bellenen möhletden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine degişli mümkinçiligi aradan aýyrylmagy baradaky umumy düzgünden kadadan çykma bolup durýar. Kanun çykaryjy kadadan çykma hökmünde, kreditoryň borçnamanyň haýal etmän ýerine ýetirilmegini bellenen möhlet dolmanka talap etmegine mümkinçilik döredýär. Şu ýagdaýda borçnamanyň haýal etmän ýerine ýetirilmegini talap etmek

maddada beýan edilen şertleriň biriniň bolmagynyň hukuk netijesi bolup durýar. Şunda, bu madda arkaly, bergidaryň tölege ukypsyz bolmagy, hödürlenen üpjünçiligiň gymmatynyň peselmegi ýa-da ilki başda şonuň ýaly üpjünçiligiň ýoklugy şert hökmünde belenilýär.

2. Tölege ukypsyzlyk

Bergidaryň tölege ukypsyzlygy kreditoryň borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine getirýän ýagdaýlaryň biri bolup durýar. Şu ýerde kreditoryň borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine getirýän hukugynyň ýüze çykmagynyň bergidaryň emläge degişli ýagdaýynyň pese düşmegi bilen baglydygyny aýdyňlaşdyrmak möhümdir, kreditoryň borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine diňe bir bergidaryň tölege ukypsyzlygynyň eýýäm bolan mahalynda däl-de, bergidaryň emläge degişli ýagdaýynyň pese düşüp başlan halatynda hukuk berilýär. Şu kada kreditora onuň goralmagyna gönükdirilen hukuk berilýär.

3. Hödürlenen üpjünçiligiň gymmatynyň azalmagy

Şu ýagdaýda üpjünçilik diýlip, bergidaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin hödürlenen kepilliklerine düşünilýär. Başgaça aýdanyňda, borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine getirýän hukugyň ýüze çykmagy üçin kepillikleriň arzanlamagyna getiren ýagdaýyň başlanmagy zerurdyr. Muňa şeýle ýagdaý mysal bolup biler: gapdalynda bina salnan ýaşaýs jaýy gozgalmaýan emlägi girewine goýmak (ipoteka) arkaly alynýar, gapdalynda salnan binada restoran ýerleşýär diýeliň. Yangyn döwründe, şol bina ýanýar. Şeýle ýagdaýda kreditor borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap edip biler, bergidar bolsa, kreditora şonuň ýerini tutýan kepilligi teklipl etmäge haklydyr, eger bu kepilligiň gymmaty ilki başdaky bilen deň bolsa, kreditor şol teklibi kabul etmäge borçludur.

4. Üpjünçiligi hödürlemezlik

Kreditorda üpjünçiligiň (kepillikleriň) hödürlenmändigi üçin, borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap etmegine getirýän hukuk diňe kepillikleri bermek barada şertnamanyň şertlerinde aýdylan ýagdaýynda ýa-da, munuň özi kanunda görkezilen halatynda dörräp biler. Şu madda arkaly, bergidaryň kepillikleri bermäge borçly bolup, şol borçnamany ýerine ýetirmedik halaty bilen bagly ýagdaýlar kadalaşdyrylýar. Diňe şonuň ýaly ýagdaýda kreditor borçnamanyň belenilen möhletinden öň ýerine ýetirilmegini talap edip biler, ýa-da bergidaryň şertnamany bozmagy sebäpli, TRK-niň 416-njy maddasyna laýyklykda, şertnamadan ýüz öwrüp biler.

380-nji madda. Şertli baglaşylan geleşik boýunça

borçnamany ýerine ýetirmek

Eger geleşigiň hakykylygy haýsy-da bolsa bir şertiň wagtynyň gelip ýetmegine bagly bolsa, onda borçnama bu şertiň ýüze çykan güni ýerine ýetirilmelidir.

Şu maddanyň düzgünleri TRK-nyň 121-nji maddasynyň düzgünlerine meňzeşdir, şonda geleşik gijikdirmek şerti bilen amala aşyrylan mahalynda, geleşigiň hukuk netijeleriniň şertleriň bolmagy bilen birlikde bolýandygy belenilýär. Şu maddanyň manysyna görä, geleşigiň hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy we borçnamanyň ýerine ýetirmeginiň möhletiniň başlanýan wagty hökmany suratda biri-birine gabat gelmeli däl, çünki şu madda geleşigiň hukuk netijeleriniň ýüze çykmagy kesgitlenen şertleriň bolmagy bilen bagly bolan ýagdaýynda geleşik hakyky diýlip hasaplanýandygyny belleýär. Taraplar geleşigiň hakyky diýlip hasaplanyp başlanmagyny hyzmatyň berjaý edilýän möhletiniň başlanmagyna degişli şert bilen, has gijiki döwürde baglanyşdyrmak boýunça erkin hereket edip biler. TRK-nyň 380-nji maddasy dispozitiw bolup, şonda ylalaşylan şertiň başlanmagy bilen, borjy berjaý etmegiň başlanýan wagty belenilýär.

381-nji madda. Iki taraplaýyn borçnama baradaky hukugy

ýerine ýetirişden ýüz döndermek

Eger bergidaryň öz borçnamasyna esas bolup durýan hukuk gatnaşygyndan kreditora ýerine ýetiriş möhleti gelip ýetendigi baradaky talaby bar bolsa, onda ol, eger borçnamadan başgaça gelip çykmaýan bolsa, borçnamany kreditoryň ýerine ýetirmeginden öň öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge haklydyr.

1. Umumy düzgünler

Bu kadada kreditoryň we bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän şertnamalaýyn gatnaşyklaryň esasy ýörelgesi öz beýanyny tapýar. Şol ýörelge hyzmaty we muňa jogap hökmünde edilýän hyzmaty baglanyşdyrmakdan ybaratdyr, şunda bir tarapyň hyzmat etmäge-de taýyn bolup durýandygy üçin, şol tarapa beýleki tarapdan hyzmaty talap etmegine hukuk berilýär. Eger taraplar başgaça ylalaşmadyk bolsa, hyzmat we muňa jogap hökmünde edilýän hyzmat ikitaraplaýyn gatnaşykdan ybaratdyr. Şeýlelikde, şu maddadan, eger kreditor öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge taýyn bolmasa, bergidaryň hyzmatdan ýüz döndermäge hukugynyň bardygyny görkezýän netije gelip çykýar.

2. Kadadan çykma

Kanun çykaryjy, borçnamadan gelip çykýan başga ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen bagly, hyzmaty we ikitaraplaýyn hyzmaty ýerine ýetirmegiň düzgünlerinden kadadan çykmany belleýär. Şol kadadan çykma, eger kanun ýa-da şertnama boýunça ilki bir tarapyň we soňra beýleki tarapyň hyzmaty berjaý etmelidigi bellenen bolsa, öz beýanyny tapýar. Başgaça aýdanyňda, borçnamanyň özünde ýüze çykýan ýagdaýlaryň şu borçnamanyň ýerine ýetirilmegine öz täsirini ýetirmeyändigini beýan edilip, hatda kreditoryň we bergidaryň ikitaraplaýyn hyzmatlaryň berjaý edilmegini talap etmäge hakynyň bardygyna garamazdan, haýsy-da bolsa bir tarapyň beýleki tarap özara hyzmaty ýerine ýetirýänçä, hyzmaty berjaý etmekden ýüz dönderip bilmeýändigini görkezilýär.

382-nji madda. Sarp ediş krediti

1. **Tölegli şertnamasy kredit şertnamasy bilen birlikde özara baglanyşykly geleşigi hasyl edýär, şol geleşikde kredit satyn alyş nyrhyny maliýeleşdirmäge hyzmat edýär we şertnamalaryň ikisine-de ykdysady bitewilik hökmünde garalýar. Kredit şertnamasy taýýarlanylýan ýa-da baglaşylan mahalynda satyjynyň ýardam etmegine bergidaryň (alýjynyň) bil baglamagy ykdysady bitewilik diýlip hasap edilýär.**

2. **Eger özara baglanyşykly tölegli şertnamasyndan satyjy barasynda gelip çykýan garşylyk öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge oňa hukuk berýän bolsa, onda benefisiar sarp ediş krediti mahalynda krediti gaýtaryp bermekden ýüz dönderip biler.**

1. Umumy düzgünler

Düzgünleşdirmek bilen bagly mesele kesgitlemäniň özenini düzüp, ykdysady durmuşda sarp edijileriň köplenç halatda harytlary satyjy tarapyndan berilýän karzyň kömegi bilen satyn alýandygyny görkezýän ýagdaýdan gelip çykýar. Şeýle ýagdaýda sarp edijiler satyn alnan zadyň zaýa çykmagy bilen bagly bolan hukuklaryny satyjynyň zadyň bahasyny tölemek baradaky talabynyň garşysyna ulanyp biler. Ýöne karz bermek we tölegli hyzmat baradaky şertnama biri-birinden aýry bolan halatynda meseleler ýüze çykýar. Şeýle ýagdaýda hakykatyna garanyňda, biri- -birinden aýry bolan hukuk gatnaşyklary döreýär.

Bu madda, onuň adyndan hem görnüşine baglylykda, diňe sarp ediş karz barada şertnama baglaşylanda ulanylýar.

2. Sarp ediş karz

Sarp ediş karzyň kesgitlemesi TRK-nyň 350-nji maddasynyň 2-nji bendinde beýan edilýär, şonda sarp ediş karz telekeçilige dahylsyz maksatlar üçin berilýän karz hökmünde kesgitlenýär. Şol kesgitlemä laýyklykda, bu ýerde karz baradaky şertnamany kimiň, ýagny fiziki ýa-da ýuridik şahsyň, sarp edijiniň ýa-da telekeçiniň baglaşandygyna garamazdan, karzyň haýsy maksat üçin ulanylýandygy barada gürrüň gidýär. Eger karz durmuş hajatlaryny kanagatlandyrmak, meselem, öýi, awtoulagy we ş.m. satyn almak üçin ulanylýan bolsa, bu mesele bolup durmaýar. Kynçylyklar, eger geleşige telekeçilige degişli jähetler mahsus bolan ýagdaýynda, meselem, eger telekeçi ýeňil awtoulagy satyn alyp, ony şahsy hajatlary we hünärine degişli işi berjaý etmek üçin ulanan halatynda ýüze çykyp biler. Şunda has möhüm mesele esasy maksady aýdyňlaşdyrmakdan, ýagny satyn alnan harytlaryň telekeçilik ýa-da hususy hajatlar üçin ulanylýandygyny äşgär etmekden ybarat bolup durýar.

3. Öwez dolunýan şertnama

Şertnamanyň öwez dolduryjy (tölegli) bolmagy sarp ediş karzy boýunça ikinji öňünden döreýän şert bolup durýar. Şu ýagdaýda karz şertnamasy öwez dolunýan şertnamanyň maliýeleşdirilmegine ýardam edýär. Bu ýerde şertnamalaryň islendik görnüşü, meselem, satyn almak - satmak şertnamasy, harydy ibermek şertnamasy, potratçylyk şertnamasy, yük daşamak şertnamasy, ýagny ýerine ýetirmek üçin töleg geçirmek bilen bagly bolan şertnamanyň islendik görnüşü öwez dolunýan şertnama bolup biler.

4. Ykdysady bitewilik

Göz öňünde tutulan şertnamalaryň ykdysady bitewiligi emele getirmegi şu maddanyň 1-nji bendiniň netijeleriniň ýüze çykyp başlamagynyň, ýagny özara baglanyşykly bolan geleşigiň ýüze çykmagynyň aýgytlaýjy şerti bolup durýar. Eger öwez dolunýan şertnama boýunça hyzmatdaş hem karzy kepillendirende ýa-da karzy berilmegini üçünji şahs üpjün edýän hem bolsa we şol bir wagtyň özünde, bir tarap deslapky ylalaşyk esasynda beýleki tarap bilen baglaşylan şertnama ýardam berse, iki tarapyň arasyndaky ykdysady bitewilik emele gelýär. Ykdysady bitewilik karz beriji we öwez dolunýan hyzmatlary berjaý edýän tarap meýilnama görä, bilelikde işläň halatynda göz öňünde tutulýar, hyzmatlary berjaý edýän tarapyň we karz berijiniň nukdaý nazaryna görä, hut hyzmatdaşlaryň hereketi bilelikdäki hereket bolup durýar.

5. Borçnamany amala aşyrmakdan ýüz döndermek

Satyn alyjy we karz alyjy (şu ýagdaýda munuň özi şol bir şahs) satyjy babatdaky borçnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge hukuk berýän ýagdaý dörende, karzyň gaýtarylyp berilmegine garşy çykмага hukuklydyr. Öwezini dolmak baradaky geleşik bilen baglylykda, karz alyjy öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden ýüz öwürmäge hakly bolan halatynda, ol diňe şonda banka karzyň gaýtarylyp berilmegine garşy çykмага hukuklydyr. Meselem, A.-dan awtoulagy satyn alan K. bu geleşigi maliýeleşdirmek üçin B.-niň bankyndan karz alýar diýeliň. Şunda satyn almak-satmak şertnamasy we karz şertnamasy ykdysady bitewiligi emele getirýär. Awtoulagyň näsazdygy ýüze çykarylan halatynda, umumy düzgünlere

görä, K. awtoulagy gaýtaryp bermeli we awtoulagyň bahasyny yzyna almaly, şol bir wagtyň özünde, ol karz şertnamasy bilen bagly bolmaly. Bu kadada K.-niň banka karzyň gaýtarylyp berilmeginden ýüz öwürüp bilendigi bellenen, ýöne onuň awtoulagy kime gaýtaryp bermelidigi aýdyňlaşdyrylmadyr. Şunda K.-niň awtoulagy B.-niň bankyna gaýtaryp bermelidigini, bankyň bolsa, öz gezeginde, karzy gaýtaryp bermek boýunça A.-nyň garşysyna talap bildirip biljekdigini çak etseň bolar. Bu çözgüt örän çylşyrymly bolup görünýär, ýöne şunda K. üçin artykmaçlyk döreýär, şol artykmaçlyk A.batyp galan halatynda, töwekgelçiligi bankyň çekmeginden ybaratdyr. Munuň özi adalatly ýagdaýdyr, çünki A. we bank sonuň ýaly görünüşdäki geleşigi bilelikde amala aşyrmagy göz önünde tutupdyr.

383-nji madda. Üçünji şahsyň borçnamany ýerine

ýetirmegi

1. **Eger bergidaryň borçnamany hut özüniň ýerine ýetirmäge borçludygy kanundan ýa-da şertnamadan hem, borçnamanyň tebigatyndan hem gelip çykmaýan bolsa, onda bu borçnama üçünji şahs tarapyndan hem ýerine ýetirilip bilner.**

2. **Eger bergidar garşy bolsa, onda kreditor üçünji şahs tarapyndan hödürilenilen ýerine ýetirişi kabul etmän biler.**

1. Kadany düzgünleşdirmekde garalýan mesele

Şu kadada üçünji şahsyň hem borjy ýerine ýetirip biljekdigi baradaky mesele we hakykatyna garanyňda, üçünji şahsyň bergidaryň borçnamany ýerine ýetirip bilmegine we soňa laýyklykda kreditoryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmäge borçly bolmagyna degişli ýagdaýlara garalýar. Elbetde, bu kadanyň hereket etmegi üçin, üçünji şahsyň bergidaryň deregine borçnamany ýerine ýetirmäge erk-isleg bildirmegi gerek. Şeýle hem, şu kadanyň ulanylmagy üçin, borçnamanyň diňe bergidaryň özi tarapyndan ýerine ýetirilmelidigi kanunda, şertnamada belenilmedik bolmalydyr ýa-da munuň özi borçnamadan gelip çykmalý däl. Meselem, eger şertnamada, borçnamada ýa-da kanunda bergini diňe ogluň üzmelidigi belenilmedik bolsa, oglunyň bergisini kakasy üzüp biler.

2. Bergidaryň garşylyk bildirmegi

Şu maddanyň 2-nji bendinde bergidara borçnamany üçünji şahsyň ýerine ýetirmegine garşylyk bildirmäge hukuk berlip, bergidaryň bähbitleriniň goralmagyna ýardam berilýär. Çünki käbir ýagdaýda üçünji şahs başga bir tarapyň borjuna bergidardan borjy berjaý etmegiň gaýtargysy hökmünde, sonuň öwezini dolmak baradaky talaba eýe bolmagy isläp ýerine ýetirýär, belenilýän düzgüniň manysy bergidary indiki kreditordan goramakdan ybaratdyr. Soňa görä-de, kanun çykaryjy bergidaryň öz borçnamasyny üçünji şahsyň ýerine ýetirmegine razylyk bermeginiň zerurdygyny belleýär.

384-nji madda. Kreditoryň üçünji şahs tarapyndan

kanagatlandyrylmagy

1. **Eger kreditor tölegi bergidara degişli zadyň hasabyndan mejbury töletmekçi bolýan bolsa, onda mejbury ýerine ýetiriş sebäpli bu zada bolan hukugyndan mahrum bolmak howpy özüne abanýan her bir şahs kreditory kanagatlandyrmaga haklydyr.**

2. **Eger üçünji şahs kreditory kanagatlandyrylan bolsa, onda talap ediş hukugy bu şahsa geçýär. Hukuk şunuň ýaly geçende, kreditoryň zyýanyna bolmaly däl.**

1. Umumy düzgünler

Şu maddanyň manysy emläk boýunça başga şahslaryň hem hukugy bolan halatynda-da, kreditoryň bergidary emlägi bilen üzülişmäge mejbur edýän çäräni ulanmaga mejbur bolýan ýagdaýlaryň ýüze çykmagy bilen baglydyr. Şunuň ýaly ýagdaýda emläk boýunça hukugy bolan we kreditor emläk bilen üzülişmäge mejbur edýän çäräni ulananda, şol hukugyny ýitirmek bilen bagly töwekgelçilige ucran her bir tarap bergidaryň mejbury ýagdaýda borjuna ýerine ýetirmäge mejbur edýän kreditoryň önündäki borçnamasyny berjaý etmäge hukugy bardyr. Şunda bergidara garşy çykмага hukuk berilmeýär. Meselem, restoran üçin bankdan alnan karzyň üzmegini üpjün etmek üçin, üçünji şahsyň ýaşaýyş jaýyna ipoteka arkaly agram salnypdyr diýeliň. Restoran alnan karzy banka gaýtaryp bilmändir. Bank ýaşaýyş jaýyny satmaga mejbur etmek arkaly, öz talabynyň kanagatlandyrylmagyny gazanmaga çalyşýar. Ýaşaýyş jaýynyň eýesi restoranýň ýerine, banka karzy gaýtaryp bermäge we şeýlelikde, öz emläginiň mejbury ýagdaýda aýrybaşgalaşdyrylmagyndan goramaga haklydyr.

2. Üçünji şahsyň kreditory kanagatlandyrylmagynyň netijeleri

Şu maddanyň 2-nji bendindäki düzgünlere görä, üçünji şahs kreditory kanagatlandyran halatynda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek boýunça hukuk hem üçünji şahsa geçýär. Başgaça aýdanyňda, kreditoryň talabyny bergidaryň deregine ýerine ýetiren şahs soňra şol talabyň ýerine ýetirilmegini bergidardan talap etmäge hukuklydyr. Şol bir wagtyň özünde, talap etmek boýunça şol hukugyň üçünji şahsa geçmegi kreditora zyýan bermeli däl. Hut şol şert berjaý edilen halatynda, üçünji şahsyň bergidardan borjuň berjaý edilmegini talap etmek boýunça hukugy kanuny häsiýete eýe bolup biler.

385-nji madda. Biygyýar şahsyň borçnamany ýerine

ýetirmegi kabul etmegi

1. **Borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kreditor ýa-da kanun boýunça ýa suduň çözgüdi boýunça kabul etmäge haky bar bolan şahs kabul edeninden soň, bergidar öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge borçludur.**

2. **Eger borçnamanyň ýerine ýetirilmegini haky ýok şahs kabul etse, onda kreditor muňa razyçylyk beren ýa-da bu ýerine ýetirilişden peýda alan halatynda borçnama ýerine ýetirildiği hasaplanyp bilner.**

1. Umumy düzgünler

Şu maddanyň 1-nji bendinde bergidar tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmegi şol ýerine ýetirmek kabul edilen badyna bolýandygy, ýagny borjy ýerine ýetirmegini netijesi kreditora gowşan halatynda bolýandygy bellenilýär. Bu ýerde-de kanun çykaryjy kanunyň kadasy ýa- -da kazyýetiň çözgüdi esasynda, kreditoryň däl-de, başga şahsyň ýerine ýetirmegi kabul etmek üçin hukuk berlen tarap bolup biljekdigini belleýär. Meselem, eger kämillik ýaşyna ýetmedikler kreditor bolsa, olaryň ata-

-eneleri borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini boýun almaga hukuklydyr ýa-

-da batyp galmak boýunça iş ýöredişde, bäsleşikli dolandyryjynyň ýerine ýetirmegi boýun almaga hukugy bar.

Şunda aşakdaky meseläniň çözgüdi möhüm ähmiýete eýe bolýar:

eger bergidar kreditora bergisi boýunça öz borjuny berjaý edýän bolsa, ýöne kanuna ýa-da kazyýetiň çözgüdine laýyklykda, ýerine ýetirmek boýunça başga bir şahsa hukuk berlen bolsa, näme etmeli. Şeýle ýagdaýda ilki başdaky kreditoryň ýerine ýetirmegi kabul etmek boýunça öz hukugyny ýitirýändigini ýa-da saklap galýandygyny çözmek gerek. Meselem, ata-enesini habardar etmän, kämillik ýaşyna ýetmedikleriň haýryna berjaý edilmegini ýerine ýetirilen borçnama diýip hasaplamak bolmaz. Borçnama mejburi ýagdaýda ýa-da batyp galma halatynda ýerine ýetirilende, ilki başdaky kreditor ýerine ýetirmek boýunça öz hukugyny ýitirýär.

2. Hukuk berilmedik (biygtyýar) şahsyň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kabul etmegi

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendinde, kesgitlenen şertler berjaý edilen halatynda, hukuk berilmedik (biygtyýar) şahsyň hem borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň kabul etmegine mümkinçilik berilýändigini görkezilýär. Şol şertler kreditoryň razylyk bermeginden ýa-da kreditoryň şondan peýda gazanmagyndan ybaratdyr.

Kreditoryň bergiler boýunça tölenmeli tölegleri almak barada üçünji şahsa ynanç hatyny bermegi onuň razylyk berýändigini görkezýän mysal bolup biler. Şonuň ýaly ýagdaýda bergidarlara tölegleri ynanç haty berlen şahsyň adyna geçirmek arkaly, öz borçlaryny ýerine ýetirýärler.

Bergidaryň üçünji şahs bilen bagly borçnamany ýerine ýetirmeginden kreditoryň peýda gazanmagy ýene-de bir şert bolup durýar. Bu alternatiwa kreditoryň şondan soňra berýän razylygyna-da degişlidir. Kanuna görä, şunda, soňra razyçylyk berilmegine kreditoryň üçünji şahsyň üsti bilen peýda gazanmagyna ýol berilmegi hökmünde garalýar.

386-njy madda. Alternatiwaly borçnama

Eger borçnamany birnäçe usul bilen ýerine ýetirmek mümkin bolsa, özem borçnama ýokarda görkezilen usullaryň biri bilen ýerine ýetirilmeli bolsa, onda şübhe dörän mahalynda ýerine ýetiriş usulyny saýlap almak hukugy bergidara degişlidir.

Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddada borçnamany ýerine ýetirmegiň iki ýa-da birnäçe usuly bar bolan halatynda, bergidara saýlap almaga hukuk berilýär. Kadanyň mazmunyny düzgünleşdirýän ýörelgä laýyklykda, ikerjiňlenme döran ýagdaýynda, bergidaryň borçnamanyň haýsy usul arkaly ýerine ýetirilmelidigini çözmäge hukugy bardyr. Borçnamanyň mazmunyndan gelip çykýan islendik hereketiň amala aşyrylmagy kreditoryň talabyny berjaý etmek bolup durýar we munuň özi borçnamany ýerine ýetirmegiň alternatiw usulynyň bardygyny görkezýär. Bergidaryň haýsy-da bolsa bir usuly saýlap almagy üçin, kreditoryň razylygy ýa-da onuň makullamagy talap edilip durulmaýar.

Meselem, kreditoryň we bergidaryň arasynda baglaşylan şertnama boýunça kreditora pul tölemek ýa-da harydyň şol puluň umumy möçberine deň derejede kesgitlenen möçberini getirmek göz önünde tutulypdyr diýeliň. Şeýle ýagdaýda bergidar borçnamany ýerine ýetirmegiň haýsy usulynyň özi üçin amatly boljakdygyny kesgitleýär. Kreditor bergidaryň şol islendik hereketini borçnamanyň ýerine ýetirilmegi hökmünde kabul etmäge borçludur.

387-nji madda. Ýerine ýetirilmäge degişli borçnamany

saýlap almak

Eger bergidar ýerine ýetirilmäge degişli iki hereketiň birinden yüz döndermäge hakly bolsa, onda beýleki hereketi ýerine ýetirmek borçnamasy güýjünde galýar.

Umumy düzgünler

Şu kadada hem alternatiwaly borçnamanyň aýry-aýry jähetleri düzgünleşdirilýär, çünki öňki we indiki 2 maddalarda bolşy ýaly, şu maddada hem bergidara nähili hereket etmelidigini saýlap almaga hukuk berilýär. Şu maddada wajyp ähmiýetli

düzgün öz beýanyňy tapýar, şoňa laýyklykda, eger alternatiwaly borçnamalar berjaý edilende, bergidara borçlaryň birini ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge hukuk berilse-de, beýleki borçlar hem öz güýjünde galýar. Alternatiwaly borçnamany bergidara bir zadýň deregine başga bir zady getirmek boýunça berilýän hukukdan tapawutlandyrmak gerek. Meselem, köplenç halatda täze awtoulaglary satýanlar awtoulagyň satyn alynýan bahasynyň pul bilen tölenmeginiň deregine, satyn alynýan bahanyň hasabyna satyn alyjynyň könelen awtoulagyny kabul etmäge razy bolýar. Satyn alyjy bolsa, özüniň könelen awtoulagyny satyjynyň eýeçiligine geçirmäge borçly däl, ol pul töläp, hasaplaşyp biler. Ýöne eger ol özüniň könelen awtoulagyny satyjynyň eýeçiligine geçiren bolsa, täze awtoulagy satyjy ulanylan awtoulagy borjuň bölekleyin ýerine ýetirilmegi hökmünde kabul etmäge borçludur.

388-nji madda. Alternatiwaly borçnamany saýlap almak tertibi
Şu Kodeksiň 386-njy maddasyna laýyklykda, alternatiwaly borçnamany saýlap almak bu barada beýleki tarapa aýtmak ýa-da ýerine ýetirişe girişmek arkaly geçirilýär. Saýlanyp alnan borçnama turuwbaşdan ýerine ýetirilmäge degişli borçnama diýlip ykrar edilýär.

Eger bergidar kesgitlenen borçnamany ýerine ýetirmek barada belli bir netijä gelen bolsa, ýagny TRK-nyň 386-njy maddasyna laýyklykda, ol haýsy borçnamanyň ýerine ýetirilmegini saýlap alan bolsa, onda şu maddanyň düzgünlerine görä, ol bu barada özüniň kreditoryna aýtmalydyr hem-de şol borçnama bergidaryň ilki başdan ýerine ýetirmäge borçly bolan borçnama diýlip hasaplanar. Munuň özi saýlap almak boýunça hukugyny amala aşyrandan soňra, bergidaryň eýýäm borçnama bilen bagly boljakdygyny we indiden beýläk şol borçnamadan ýüz öwürüp bilmejekdigini aňladýar. Tejribede bergidaryň saýlanyp alnan borçnama barada kreditora nähili görnüşde habar bermelidigi baradaky mesele wajyp ähmiýete eýedir. Kanunda munuň üçin ýörite görnüş (forma) bellenilmeýär. Munuň özi bergidaryň kreditora dilden habar berip biljekdigini aňladýar. Şol ýerine ýetirilen borçnama kabul edilenden soňra, borçnama ýerine ýetirilen diýlip hasaplanýar we kreditoryň bergidardan başga bir borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmäge hukugy ýokdur, çünki „saýlanyp alnan borçnama ilki başdan ýerine ýetirilmäge degişli borçnama diýlip ykrar edilýär“.

389-njy madda. Ýerine ýetirilmäge degişli ikiden köp borçnamany saýlap almak
Şu Kodeksiň 386-388-nji maddalarynyň kadalary borçnamalary saýlap almak predmeti ýerine ýetirilmäge degişli ikiden köp borçnamadan ybarat bolan halatlarda hem ulanylýar.

Şu maddada ýerine ýetirilmäge degişli borçnamalar ikiden köp bolan halatynda, bergidaryň ozalky maddalarda beýan edilişi ýaly, şolardan saýlap alyp bilýändigini ýa-da bilmeýändigini baradaky mesele düzgünleşdirilýär. Şu maddanyň manysyna görä, ýokarda beýan edilen düzgünler bergidaryň diňe iki sany borçnamanyň haýsy-da bolsa birini saýlap almagyna degişli ýagdaýlarda däl-de, bergidaryň alternatiwaly borçnamalarynyň sany ikiden köp bolan halatlarynda-da ulanylýar.

390-njy madda. Borçnamany bölek-bölekleyin ýerine ýetirmek
Eger kreditor razy bolsa, onda bergidaryň borçnamany bölek-bölekleyin ýerine ýetirmäge haky bardyr.

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddada bergidaryň kreditoryň razyligyny alman, birnäçe bölekler bölünip, ýerine ýetirilip bilinjek borçnamany bölekleyin ýerine ýetirmäge hukugynyň bardygyny baradaky mesele düzgünleşdirilýär. Kanunda bu meselä inkär edýän görnüşde baha berilýär. Meselem, A 1.000 tonna nebiti B-e bermeli. Ýalasaýlan wagtda A diňe 500 tonnany B-e ibermäge taýyn bolýar. Eger taraplar başgaça ylalaşmadyk bolsa, B öňümi bölekleyin kabul etmekden ýüz öwürüp, A-dan öňümiň doly möçberiniň iberilmegini talap edip biler we şeýlelikde, A diňe 500 tonnany iberýän bolsa, munuň özi A-nyň öz borçnamasyny ýerine ýetirmekte gijä galyp ugrandygyny aňladýar. Kada dispozitiw bolup durýar, ýagny taraplar başga bir ylalaşygy baglaşyp biler. Öňümiň tutuş möçberini satyn almak baradaky şertnamanyň öňümi bölekleyin ibermek arkaly ýerine ýetirilmegi hakyndaky ylalaşyk adaty nusga bolup biler. Şeýle hem kadada özara talaplaryň bölekleyin hasaba alynmagyna-da garşy çykymlar, çünki başgaça bolan ýagdaýynda, özara talaplaryň hasaba alynmagy iş ýüzündäki ähmiýetini ýitirerdi.

2. Borçnamanyň böleginiň ýerine ýetirilmegini bozmak

Eger borçnamany bölekleyin ýerine ýetirmek barada ylalaşyk baglaşylan bolsa, borçnamanyň bölekleyin ýerine ýetirilmeginiň bozulmagynyň tutuş şertnama haýsy derejede täsir edip biljekdigi baradaky mesele ýüze çykýar. Satyn almak - satmak bilen baglylykda, bu mesele TRK-nyň 510-njy maddasynda düzgünleşdirilen, ýöne şertnamadan ýüz döndermegiň diňe borçlaryň geljekde-de berjaý edilmegini deňşdirmegini ýa-da onuň ozal eýýäm bölekleyin ýerine ýetirilen borçnama bilen çäklenýändigini görkezýän anyk çözgüt ýok. Bu ýerde onuň kreditoryň eýýäm ýerine ýetirilen borçnamanyň saklanyp galmagy babatda bildirýän gyzyklanmasyny bilen baglanyşdyrylmagy maksada laýyk bolsa gerek. Şeýlelikde, eger kreditor bergidaryň borçnamasynyň galan bölekleri babatda indi gyzyklanma bildirmedik halatynda, diňe şonda şertnamadan çykmaga razylık berlip bilner.

391-nji madda. Kreditoryň başga ýerine ýetirişi kabul etmek hukugy
Kreditor şertnamada göz önünde tutulan ýerine ýetirişden başga ýerine ýetirişi kabul etmäge borçly däl; bu kada ýerine ýetirişiň uly gymmaty bar halatda hem ýöreyär.

Şu maddanyň düzgünleri kreditoryň borçnamanyň başgaça ýerine ýetirilmegini däl-de, borçnamada bellenen görnüşde ýerine ýetirilmegini kabul etmäge borçludygyny görkezýän umumy ýörelgäniň netijesi bolup durýar. Munuň özi borjuň borçnamada (şertnamada) göz önünde tutulan görnüşden tapawutlanýan görnüşde, başgaça ýerine ýetirilmeginden ýüz döndermäge hukugynyň bardygyny aňladýar. Borjuň borçnamada (şertnamada) göz önünde tutulan görnüşiniň deregine, borçnamanyň has gymmat düşen görnüşde ýerine ýetirilmegine ähmiýet berilmeýär. Beýleki tarapdan bolsa, kanunda kreditora borçnamanyň başgaça görnüşde ýerine ýetirilmegini borçnamanyň ýerine ýetirilmegi hökmünde kabul etmäge hukuk berilýär. Şu ýagdaýda taraplaryň bergidaryň öz borçnamasyny ozal borçnama goşulmadyk usulda ýerine ýetirilmegini isleýän ýa-da islemeýändikleri möhüm ähmiýete eýe bolýar.

392-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmegiň hili

Eger şertnamada ýerine ýetirişiň hili jikme-jik kesgitlenilmedik bolsa, onda bergidar, iň bolmanda, işi orta hilli ýerine ýetirmäge we orta hilli zady bermäge borçludyr.

Raýat kanunçylygynyň umumy düzgünlerine görä, ýerine ýetirilýän işleriň, getirilýän harytlaryň hili barada şertnamada aýdylýar. Şu madda şertnamada şonuň ýaly bellik bolmadyk halatynda ulanylýar. Şu madda TRK-nyň 512-nji maddasynda (Bitinleý kemçiliksiz zat) we 658-nji maddasynda (İşleri kemçiliksiz ýerine ýetirmek borjy) beýan edilen kesgitlemelere goşmaça bolup durýar, şol kesgitlemelerde eger satylan haryt ýa-da amala aşyrylan iş ylalaşylan hile laýyk gelmedik ýa-da ýerine ýetirmegiň hili barada hiç-hili ylalaşyk bolmadyk halatynda, bergidaryň „Adaty hil“ üçin jogap berýändigini bellenenilýär. Kadanyň manysy ýerine ýetirilýän borçnamanyň hili takyk kesgitlenilmedik halatynda-da, bergidaryň getirilýän zatlary ýa-da işleri ýerine ýetirmek üçin, belli bir işgäri saýlap bilýändigini görkezýär. Ýöne şol bir wagtyň özünde, ol ortaça hilli harytlary saýlap almaga ýa-da borjy ýerine ýetirmek üçin talap edilýän zerur bilimleri we endikleri bolan işgäri saýlap almaga borçludyr.

393-nji madda. Kysymdaş alamatlary bilen kesgitlenilýän ýerine ýetirmek

borçnamany

Eger borçnamanyň predmeti zat kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenilen bolsa, onda bu kysymdaky zady bermek mümkinçiligi barka, bergidar ýerine ýetirmezlik halatlary öz günäsi bilen bolmadyk mahalynda hem bu ýerine ýetirmezlik üçin jogap berýär.

1. Borçnamanyň predmeti

Şu maddada kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenen zatlara degişli borçnamalary ýerine ýetirmegiň tertibi bellenenilýär. Kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenen zatlara degişli düşünje TRK-nyň 171-nji maddasynyň 2-nji bendinde äşgär edilýär. Şu maddanyň mazmunyna görä, kysymdaş zatlaryň ählisine mahsus alamatlara eýe bolan we san, agram, ölçeg we ş.m. arkaly kesgitlenýän zat düşündirilýän maddada garalýan borçnamanyň predmeti bolup durýar. Kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenen zatlaryň ýuridiki taýdan çalşyrylmagy şonuň ýaly zat bilen bagly borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň özenini kesgitleýär. Şoňa görä-de, zatlary (meselem, harydyň belli bir tapgyrynyň weýran bolandygy ýa-da başga görnüşde elden giderilendigi üçin) tabşyrmak boýunça borçnamanyň ýerine ýetirilmeligi umumy düzgüne görä, kreditora şonuň ýaly zatlaryň şonça mukdarynyň berilmegini talap etmäge mümkinçilik döredýär, ýöne munuň özi şol bir (belli bir görnüşdäki) zatlaryň elin (natura) görnüşinde berilmegini talap etmek bilen bagly mümkinçiligi aradan aýyrýar.

2. Borçnamany ýerine ýetirmek

Şu kada arkaly, bergidaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini üçin jogapkärçiligi düzgünleşdirilse-de, onuň ilki başdaky mazmuny bergidaryň borçnamasynyň takyk kesgitlenmeginden ybaratdyr. Şunda, hatda borçnama subýektiw sebäplere görä ýerine ýetirilip bilinmese-de we bergidar şonuň ýaly ýagdaýyň dörandigini üçin günäkär bolmasa-da, bergidaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin jogap berýändigini ýa-da bermeýändigini baradaky mesele kadalaşdyrylýar. Şu kada laýyklykda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegi hakykatda (obýektiw), iň bolmanda, üçünji şahs tarapyndan mümkin bolmalydyr.

Meselem, söwda kärhanasy satyn alyja 100 tonna barabar bolan gurluşyk agajyny satmagy borç edinipdir, üstesine-de, şertnamanyň kadalaryna görä, haryda eýelik etmek hukugy haryt üçin töleg geçiren pursadynda, satyn alyja geçýär. Ýöne pul satyjynyň hasabyna gelip gowşandan soňra, satyjynyň ammarlarynda yangyn döreýär we ähli haryt ýanýar. Yangynyň döremeginde satyjynyň günäsi ýok we ol yangynyň önüni alyp bilmändir.

Şu ýerde satyjynyň ähli harydynyň ýok bolandygyna garamazdan, satyjynyň öz borjuna berjaý etmäge borçludygyny kesgitlemek gerek. Bu maddada şu mesele taraplaryň arasyndaky ylalaşyga laýyklykda çözülýär. Eger satyjy satyn alyja gurluşyk agajyny getirip tabşyrmagy borç edinenden bolsa we şonda taraplar satyjynyň harydy satyn alyja ibermek üçin nireden aljakdygy bilen gyzyklanmaýan bolsa, bergidar ilkinji nobatda şertnamanyň 100 tonna barabar bolan gurluşyk agajyny satmak baradaky şertini ýerine ýetirmäge borçludyr, çünki ylalaşyk arkaly, şertnamanyň predmeti kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenilipdir. Munuň özi satyjynyň ammarlarynda şonuň ýaly görnüşdäki we şonça möçberdäki gurluşyk agajynyň heniz bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, ylalaşylan harydy getirip bermelidigini aňladýar. Eger onuň ähli gurlary ýanan bolsa, ol täze gurluşyk agajyny satyn almalydyr. Eger şol döwürde harydyň nyrhy ýokarlanan bolsa, satyjy ony öz serişdeleriniň hasabyna töleýär.

Kesgitlenen görnüşdäki harydy getirip bermek bilen bagly borç baradaky bu ylalaşygy bergidaryň kepillikleri öz boýnuna almagy hökmünde düşündirmek bolar. Bergidar kreditora şol harydyň getirilip berilmegini kepillendirýär we şol bir wagtyň özünde, ol eger bu iş başa barmasa, şunda özüniň günäsinin bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, munuň üçin jogap bermegi wada berýär. Şunuň ýaly borçnamanyň, ýagny günäniň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, öz üstüne alynmagy şertnamanyň erkinliginden başyny alyar. Şonuň bilen birlikde, munuň özi taraplaryň şonuň ýaly

borçnamanyň takyk möçberini jikme-jik kesgitlemekde erkindigini aňladýar. Aýratyn-da, bergidar getirilip berilýän zatlaryň alamatlaryny dürs kesgitlemek arkaly, öz borçnamasyny çäklendirip biler. Meselem, söwda kärhanasy diňe, özüniň ammarynda bar bolan gurluşyk agajyny getirip bermek baradaky borjy boýun alyp bilerdi. Iş ýüzünde şunuň ýaly görnüşde çäklendirmeler köplenç halatda şertnamada degişli bellikleri etmek arkaly düzgünleşdirilýär.

3. Kysymdaş zady bermek bilen mümkinçiligi

Kadada kesgitlenmegine görä, bergidaryň günä dahylsyz jogapkärçiligi kysymdaş zady ibermek üçin entek mümkinçilik bolan halatyna çenli öz güýjüni ýitirmeýär. Eger bu şerti ýerine ýetirmek başartmaýan bolsa, ýagny ylalaşylan harydyň görnüşdäki bir nusgasy-da bolmasa, näme etmelidigi baradaky mesele hut şunuň bilen baglanyşyklydyr. Şertnamalaýyn borçlary ýerine ýetirip bolmaýandygy sebäpli, şertnamanyň hakyky däl diýlip ykrar edilmegini şonuň ýaly ýagdaýyň başa baryp biljek çykalgasy hökmünde görkezmek bolar. Şundada taraplaryň arasyndaky ylalaşygyň mazmunyny ugur edinmek şonuň ýaly ýagdaýyň ýene-de bir çykalgasy bolup durýar. Şunda borçnamany ilki başda ýerine ýetirmek mümkin bolmadyk halatynda-da, bergidaryň jogap bermek baradaky kepillendirmäni boýun almagyna şertnamanyň erkinligi mümkinçilik berýär. Şunuň ýaly ýagdaýda taraplaryň wada edilen predmeti bermegiň başa baryp bilmejekdigi baradaky töwekgelçiligiň kime degişlidigini aýdyňlaşdyrmagyň ähmiýeti artýar. Kanun boýunça satyjy şonuň ýaly töwekgelçilik barada diňe ylalaşylan halatynda, şol töwekgelçiligi boýun alýar, ýagny şunda satyjy diňe aýratyn ýagdaýlarda jogapkärçilik çekýär, şol ýagdaýlar aýratyn ylalaşykda beýan edilmelidir. Munuň özi satyjynyň şertnamanyň predmetiniň eýýäm aradan aýrylandygyny kesgitlenen görnüşde-de aýdyň bilen ýa-da bilmeli bolan halatynda-da ýüze çykyp bilerdi. Meselem, nebiti gazyp alýan kärhana satyjy hökmünde çykyş edip, bellenen guýudan nebit bilen çykarylýan ugurdaş gazy satmak barada ylalaşýar, ýöne şonda öňünden, hünärmenleriň şol guýuda gazyň bardygyny ýa-da ýokdugyny we ony geljekdede çykaryp boljakdygyny ýa-da bolmajakdygyny barada çykan netijesi alynmandyr. Şertnama baglaşylandan soňra, ol asla çykarylmaýyk gazy satandygyny ýüze çakýar, sebäbi bu guýudan gaz çykaryp bolmaýan eken. Şunuň ýaly ýagdaýda bergidaryň jogapkärçiligi onuň öňünden, şol guýudan gazy çykaryp boljakdygyny ýa-da bolmajakdygyny baradaky maglumaty almaga borçly bolandygyny bilen delillendirilýär.

§ 2. PUL BORÇNAMALARYNY ÝERINE ÝETIRMEK

394-nji madda. Düşünje

Pul borçnamasy milli walýutada aňladylýar. Eger kanunda gadagan edilmedik bolsa, onda taraplar pul borçnamasyny daşary ýurt walýutasyndada belläp bilerler.

1. Milli walýuta pula degişli borçnamany aňlatmagyň esasy görnüşiniň hökmünde

Kodeksiň şu paragrafynda pula degişli borçnamalar düzgünleşdirilýär, şoňa görä-de, pula degişli borçnamalaryň mazmuny töleg boýunça kanun tarapyndan ygtyýar berlen görnüşlerde kesgitlenen emläk gymmatlyklaryny edinmek ýa-da döretmek bilen baglydyr. „Pul“ diýen düşünjä raýat-hukuk manysynda takyk kesgitleme berilmändir. Pula ilkinji nobatda, saýy pullar we kagyz pullar degişlidir. Bankdaky hasaba pul geçirimleri amala aşyrylanda, nagt pul ulanylmasynda, bankdaky goýumlar hem pul bilen deň derejededir.

Düşündirilýän maddada pula degişli borçnamalary milli walýutada aňladylyşy kesgitlenilýär. „Türkmenistanyň Merkezi banky hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunynyň 21-nji maddasynyň 1-nji böleginde Türkmenistanyň milli walýutasynyň manat bolup durýandygy bellenilýär. Şol Kanunyň 21-nji maddasynyň 3-nji böleginde hem manat Türkmenistanyň çäginde ýeke-täk kanuny töleg serişdesi hökmünde bellenen.

Şu düzgünler kreditoryň öz talaplary boýunça manat görnüşinde geçirilen tölegi kabul etmäge borçludygy kesgitlenilýär.

2. Daşary ýurt walýutasyny ulanmak

Düşündirilýän maddada daşary ýurt walýutasynyň hem ulanylmagyna ýol berilýändigini görkezilýär, ýöne taraplar bu barada ylalaşmalydyr. Töleg geçirmeginiň serişdesi hökmünde daşary ýurt walýutasynyň hem ulanylmagyna ýol berilmegine degişli hukugyň esaslary jemagat hukugynda berkidilýär. Meselem, „Türkmenistanyň Merkezi banky hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunynyň 21-nji maddasynyň 4-nji böleginde Türkmenistanyň çäginde töleg geçirmeginiň serişdesi hökmünde daşary ýurt walýutasynyň ulanylmagyna degişli mümkinçilik bellenilýär. Hut şonuň ýaly düzgün şu maddanyň ikinji sözleminde beýan edilýär hem-de kanunda gadagan edilmedik bolsa, taraplaryň pula degişli borçnamalaryň daşary ýurt walýutasy arkaly amala aşyrylmagyny belläp bilýändigini nygtalýar.

395-nji madda. Ýyllyk prosentleri kesgitlemegiň tertibi

Eger kanuna ýa-da şertnama laýyklykda talap babatda prosent tölenmeli bolsa, onda ýyllyk prosentleriň aňryçäk möçberi ýörite normatiw hukuk aktlary arkaly bellenilýär.

1. Umumy düzgünler

Şu maddada eger kanun ýa-da şertnama arkaly başgaça düzgünleşdirilmedik bolsa, bergidaryň kreditor tarapyndan berilýän kapitalyň ulanylandygy üçin tölenýän göterim stawkasynyň möçberi kesgitlenilýär. Predmeti pul bolup durýan şertnamalarda göterim stawkasyny kesgitlemek, mysal üçin, TRK-nyň 907-nji maddasynda we TRK-nyň 913-nji maddasynyň 3-nji bendinde bellenilişi ýaly, adaty, şertnamanyň zerur düzüm bölegi diýlip hasaplanýar. Şu madda prosent stawkasynyň möçberini kadalaşdyrmagyň ýörite düzgünlerini belleýän (TRK-nyň 707-nji maddasynyň 1-nji bendi) kadalardan tapawutlylykda, kanun esasynda prosentleri tölemek bellenilse-de, prosent stawkasynyň möçberiniň kesgitlenmedik görnüşde galandygyny görkezýän ýagdaýlara (TRK-nyň 414-nji maddasynyň 1-nji bendi) degişlidir.

2. Rus we türkmen dillerindäki ýazgylarda bar bolan tapawutlyklar

Şu madda düşündirilende, şu maddanyň türkmen we rus dillerindäki nusgalarynda tapawutlyklaryň bardygyna üns bermek gerek. Eger rusça ýazylan nusgada başgaça kesgitlenmedik ýagdaýynda, stawka boýunça 4 % barabar ýyllyk tölegiň töledilýändigini bellenilýän bolsa, şu maddanyň türkmençe ýazylan nusgasynda ýyllyk göterimleriň kadalaşdyryjy hukuk namalary arkaly bellenilýändigini görkezilýär. Şeýle ýagdaýda, birinjiden, türkmen diliniň Türkmenistanyň döwlet dili diýlip bellenilýändigini barada konstitusion düzgünden ugur almagyň zerurdygyny göz önünde tutmak gerek. Ikinjiden, bu düzgün „Dil hakynda“ Türkmenistanyň Kanununda-da bellenilýär, şol Kanunda türkmen diliniň döwlet dilidigi we döwlet diliniň we rus diliniň milletara gatnaşykda ulanylýan diller bolup durýandygy görkezilýär. Üçünjiden, „Kadalaşdyryjy hukuk namalary hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň 3-nji maddasynyň ikinji böleginde Türkmenistanda kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň döwlet dilinde kabul edilýändigini, olaryň başga dillerdäki tekstleriniň döwlet dilinden terjime edilen görnüşler bolup durýandygy baradaky düzgün bellenilýär. Şu ýerde agzalan Kanunyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ulgamynda Türkmenistanyň Konstitusiasynyň ileri tutulmalydygyny hem-de hukugyň ulanylýan ugrunda ýuridiki taýdan has ýokary güýje eýe bolan kadalaşdyryjy hukuk namalaryny ugur edinmegiň zerurdygyny belleýän aýry-aýry maddalaryndaky düzgünleri hem göz önünde tutmak gerek. Yokarda beýan edilenlerden ugur alyp, TRK-niň şu maddasy hukuga degişli tejribede ulanylanda, şu maddanyň türkmençe ýazylan nusgasyna esaslanmagyň zerurdygyny bellemek gerek, ýagny ýyllyk göterimleriň stawkasynyň aňry çäkdäki möçberini şu ulgamdaky kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyklykda kesgitlemeli.

396-njy madda. Borçnamadan artyk tölenilen zady talap edip almagyň tertibi

Borçnamadan artyk tölenilen zat esassyz baýlaşmak kadalaryna laýyklykda yzyna talap edilip alnyp bilner.

Şu maddada bergidaryň puly borçnama laýyklykda bellenen möçberden artyk tölemegi bilen bagly kesgitleme beýan edilýär. Şuňa laýyklykda, onuň artykmaç töläň pulunyň yzyna gaýtaryp berilmegini kanuny esasyda nädip talap edip, alyp biljekdigi baradaky mesele ýüze çykýar. Kanun çykaryjy esassyz baýlaşmak bilen bagly düzgünlere salgylanýar, şol düzgünlere görä, bergidar artyk tölenen pulunyň yzyna gaýtarylyp berilmegini talap edip biler. Ýöne artykmaç tölenen puluň yzyna gaýtarylyp berilmegini talap etmegiň mümkindigi baradaky meseläni çözmek üçin, şu ýagdaýda TRK-nyň 193-nji maddasynyň ýa-da 1016-njy maddasynyň kadalarynyň ulanylyp bilinjekdigi anyklamak gerek. TRK-nyň 193-nji maddasy diňe zatlaryň gaýtarylyp berilmegini talap etmek üçin ulanylýandygy sebäpli, seljerilýän madda artykmaç tölenen möçberini yzyna gaýtarylyp berilmegini TRK-nyň 1016-njy maddasy boýunça talap etmäge mümkinçilik döredýär. Şunda kreditoryň artykmaç tölenen puly hukuk esaslaryň ýok ýagdaýynda almagy wajyp ähmiýete eýe bolýar, şoňa görä-de, ol bu puly bergidara gaýtaryp bermäge borçludur.

397-nji madda. Pul borçnamasynyň ýerine ýetirilýän ýeri

1. **Eger pul borçnamasynyň ýerine ýetirilmeli ýeri kesgittenilmedik bolsa, onda bergidar tölegini kreditoryň ýaşaýan ýerinde ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýerinde öz töwekgelçiliginiň hasabyna we öz hasabyna tölemäge borçludur.**

2. **Eger kreditoryň tölegiň tölenilmeli ýerinde ýa-da ýurdunda pul geçirmek üçin niýetlenilen bank şýoty bar bolsa, onda bergidar öz pul borçnamasyny bu şýota pul geçirmek arkaly ýerine ýetirip biler, ýöne muňa kreditoryň garşy bolýan halatlary girmeýär.**

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 376-njy maddasynda bergidaryň ýaşaýan ýerini borjuň ýerine ýetirilýän ýeri hökmünde kesgitleýän düzgünlerden tapawutlylykda, şu maddada pul borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini düzgünleşdirmek bilen kreditoryň ýaşaýan ýeri ýa-da onuň kärhanasynyň ýerleşýän ýeri borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri hökmünde kesgittenilýär. Bergidar öz borjuny üçünji şahsyň, meselem, bankyň üsti bilen ýerine ýetiren halatynda-da, ähli töwekgelçilik bergidaryň paýyna düşýär. Meselem, eger bergidar pul borçnamasyny ýerine ýetirmek maksady bilen, öz bankyndaky hasapdan kreditora pul geçiren bolsa, ol hut pul kreditoryň hasabyna gelenden soňra, pul borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanýar. Eger puluň geçirilýän döwründe haýsydyr bir sebäbe görä (meselem, bankyň batyp galmagy), pul kreditora gowuşmadyk halatynda, bergidar pul borçnamasyny ýerine ýetiren diýlip hasaplanmaýar we ol ýene-de bergisini tölemelidir.

2. Aýratyn ýagdaýlar

Şu maddanyň 2-nji bendinde pul borçnamasynyň ýerine ýetirilýän ýerinde kreditoryň bankda hasabynyň bolmagyna degişli özboluşly ýagdaýlara garalýar. Şundan ugur alnyp, pul borçnamalary puly bir hasapdan başga hasaba geçirmek arkaly ýerine ýetirilip bilner diýlip, ylalaşyp boljakdygy görkezilýär. Ýöne munuň üçin hökmany suratda kreditoryň razylyk bermegi talap edilýär, eger kreditor ony islemeýän bolsa, ol bu ýagdaýa garşylyk bildirip biler. Şeýle hem bu ýerde borçnamanyň ýerine ýetirilýän pursadyny anyklamak wajyp ähmiýete eýe bolýar, munuň özi „pul borçnamasyny bu şýota pul geçirmek arkaly ýerine ýetirip biler“ diýen sözler bilen aňladylýar, ýagny borçnama haçanda pul kreditoryň hasabyna gelip gowşandan soňra ýerine ýetirilen diýlip hasaplanar.

398-nji madda. Pul borçnamalaryny ýerine ýetirmegiň nobatlylygy

1. **Eger dürli borçnamalardan gelip çykýan hem-de ýerine ýetirişiň özi ähli bergileri ýapmak üçin ýeterliksiz bolmagyndan gelip çykýan, özüm biri-birine meňzeş bolan birnäçe hereketi ýerine ýetirmek bergidaryň üstüne ýüklenilen bolsa, onda bergidaryň ýerine ýetireninde saýlap aljak borçnamasy üzülýär, eger bergidar borçnamany saýlap almasa, onda ilki tölemek möhleti gelen bergi üzülmelidir.**

2. **Eger talaplary ýerine ýetirmegiň möhletleri bir wagtda gelip ýetse, onda ýerine ýetirilmegi bergidar üçin has agyr bolan talap birinji nobatda ýerine ýetirilmelidir.**

3. Eger talaplar birmeňzeş derejede agyr bolsa, onda has az üpjün edilen talap birinji nobatda ýerine ýetirilmelidir.

1. Umumy düzgünler

Şu madda arkaly, eger bergidar kreditoryň öňünde töleg boýunça dürli talaplara görä, borçnamanyň ýerine ýetirilmeli wagtynyň başlanmagynda, göterim stawkasynyň möçberinde ýa-da talabyň kepillendirmeler arkaly berjaý edilmeginde tapawutlanýan borçnamalary boýun alan bolsa, pul bilen bagly borçnamany ýerine ýetirmegiň nobatlylygy belenilýär. Şu maddanyň düzgünleri bergidaryň töläň tölegi ähli bergileri ýapmak üçin ýetmeýän halatynda ulanylýar. Şeýle ýagdaýda bergidar haýsy talabyň ilkinji nobatda berjaý edilmelidigini özbaşdak kesgitlemäge hukuklydyr. Bergidaryň bu tertibi kesgitlemedik halatynda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegi baradaky nobatlylyk kanunda şeýle belenen: haýsy borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhleti ilki dolan bolsa, şol borçnama ilkinji nobatda ýerine ýetirilmegine degişlidir.

2. Aýratyn şertler

Şu maddanyň 2-nji we 3-nji bentlerinde deňeşer şertlerde borçnamalary ýerine ýetirmegiň nobatyny saýlap almagyň tertibine garalýar. Başgaça aýdanyňda, talaplaryň ýerine ýetirilmeginiň möhleti şol bir wagtda başlanýan bolsa, bu meselä maddanyň 2-nji bendine laýyklykda garalyp, haýsy borçnamanyň bergidar üçin agramy ýokary bolýandygyny anyklamak arkaly çözülýär. Borçnamanyň agram derejesi göterim stawkasynyň möçberine görä garalyp bilner. Kanun çykaryjy şunuň ýaly ýagdaýda bergidara has köp agram salýan borçnamanyň, ýagny haýsy borçnama boýunça göterim stawkasynyň möçberi has ýokary belenen bolsa, şol borçnamanyň ilkinji nobatda ýerine ýetirilmelidigini belleýär. Maddanyň 3-nji bendi birmeňzeş derejede agram salýan borçnamalaryň ýerine ýetirilmeli möhleti şol bir wagtda başlanan halatynda, bu ýagdaýdan çykalga tapmaga mümkinçilik berýär. Şunuň ýaly ýagdaýda ýerine ýetirmek üçin has pes derejede üpjün edilen borçnamanyň, ýagny üpjün etmek üçin has az kepillendirmeler berlen borçnamanyň ilkinji nobatda ýerine ýetirilmegi ileri tutulýar.

399-njy madda. Sud harajatlaryny üzmegiň ileri tutulmagy
Tölemek möhleti gelip ýeten ähli bergini bergidaryň tölegleriniň hasabyna üzmek ýeterlik bolmasa, onda birinji nobatda sud harajatlary, soňra esasy ýerine ýetiriliş (bergi) we ahyrda prosentler şol tölegleriň hasabyna üzüliýär.

Şu madda birnäçe talaplary berjaý etmegiň özboluşly düzgüninden ybaratdyr, kazyýet harajatlarynyň tölenilmegini talap etmek hem şol talaplaryň biri bolup durýar. Bu düzgünde şunuň ýaly ýagdaý ýüze çykanda, kazyýet harajatlarynyň tölenilmegine degişli talabyň ilkinji nobatda berjaý edilmelidigi göz öňünde tutulýar. Şunda bir pursat anyklanman galýar: tölegi kreditora tölemeli bolanda, kazyýet harajatlary boýunça nähili usulda üzlüşiş bolar, çünki şonda kazyýete hökmany suratda tölenilmeli harajatlaryny ýüze çykýar. Bu ýerde kreditoryň kazyýet harajatlary töläp, soňra bergidardan şonuň öweziniň tölenilmegini talap etmegini başa baryp biljek ýagdaý hökmünde görkezmek bolar. Şunda harajatlaryň öwezini dolmaga mejbur etmek has oňaýly ýagdaýa öwrülýär. Bu ýagdaýda kazyýetiň çözgüdi boýunça puly tölemek baradaky talaby berjaý edýän adama bergidaryň tutuş emläginden ilki bilen, kazyýet harajatlaryny tölemek üçin zerur bolan möçberini alyp galmaga hukuk berilýändigini bellemek gownejaý bolar. Diňe şondan soňra, bergini üzmek we iň soňunda, düşýän göterimi tölemek boýunça borçnama ýerine ýetirilýär.

400-nji madda. Pul birliginiň hümmeti üýtgände pul borçnamalaryny ýerine ýetirmek

Eger tölemek möhleti gelip ýetýänçä pul birliginiň gymmaty (hümmeti) artsa ýa-da peselse ýa-da walýuta üýtgesse, onda bergidar borçnamanyň ýüze çykan wagtyna laýyk gelýän hümmet boýunça üzlüsmäge borçludyr. Walýuta üýtgän mahalynda, walýutanyň üýtgän gününde bu pul birlikleriniň arasynda dowam eden hümmet alyşçalyş gatnaşyklaryna esas edilip alynmalydyr.

1. Nominal gymmaty ýörelgesi

Pul birliginiň gymmatynyň (hümmetiniň) üýtgemeginiň pul borçnamanyň möçberine täsirini ýetirmezligi şu maddanyň esasy düzgüni bolup durýar. Galyberse-de, pul borçnamasy şol borçnamanyň ýüze çykan pursadynda, ýagny şertnamanyň baglaşylan pursadynda belenen möçberde ýerine ýetirilmelidir. Meselem, eger satyn alyjy awtoulagy 10 müň manada satyn almak hakynda satyjy bilen şertnama baglaşandan soňra manadyň hümmeti üýtgän bolsa-da, ol 10 müň manat tölemeli bolar. Munuň özi *nominal gymmaty* ýörelgesidir. Harydyň gymmaty üýtgäp dursa-da, pul borçnamanyň möçberi üýtgemeyär. Şeýlelikde, puluň hümmeti pese düşüp, arzanlamagy bilen bagly töwekgelçilikler üçin kreditor jogap berýär. Şeýle hem indeksasiýa barada bellik etmek arkaly, tarap töwekgelçilikli ýagdaýda goralyp bilner, ýöne indeksasiýanyň geçirilmegine ýol bermek walýuta we syýasy ýagdaýlary nazara almak bilen çäklendirilip bilner. Şu ýerde nominal gymmaty ýörelgesiniň çäklendirilmesiz hereket edip biljekdigi-bilmejekdigi baradaky mesele ýüze çykýar. Galyberse-de, ölçelip we hukuk bilen baglanyşdyryp aýdanyňda, kanunlaryň käbirinde TRK-nyň 409-njy maddasynda beýan edilen kesgitlemelere laýyk gelýän düşüňjelere diňe adatdan daşary ýagdaýlarda (meselem, 20-nji ýyllarda Germaniýada giperinflýasiýa döwründe) ýüzlenilýändigini bellemek bolar. Ýurtlaryň aglabasynda hatda inflýasiýa ýokary derejä ýetende-de, nominal gymmata degişli ýörelgä eýerilipdir.

2. Düzgünleşdirmegiň aýratynlyklary

Maddanyň ikinji sözleminde ýurtda pul reformasy geçirilip, milli walýutanyň çalşyrylmagyna degişli ýagdaýlar göz önünde tutulýar, meselem, 2009-njy ýylyň ahyrynda Türkmenistanda şeýle ýagdaý bolup geçipdi. Elbetde, şunuň ýaly ýagdaýda pul birliginiň ozalky we täze hümmetiniň: köne we täze manadyň hümmetiniň gatnaşygyna degişli mesele ýüze çykýar. Seredilýän maddanyň ikinji sözlemine laýyklykda, şunda puluň hümmeti walýutanyň üýtgän pursadyndaky hümmetine esaslanmalydyr. Çünki pul borçnamanyň möçberini (sanyny) ozalkylygyna galdyryp, borçnamanyň täze manadyň hümmetine görä ýerine ýetirilmegini talap etmek bolmaz.

§ 3. KREDİTORYN BELLENEN MÖHLETİ GEÇİRMƏGİ

401-nji madda. Düşünje

- 1. Eger kreditor ýerine ýetiriş möhleti gelip ýeten we özüne tekliپ edilen ýerine ýetiriş kabul etmeyän bolsa, onda munuň özi kreditoryň möhleti geçirdigi hasap edilýär.**
- 2. Eger bergidar kreditoryň diňe borçnamany ýerine ýetirmegine garşy ýerine ýetirmäge borçly bolsa, onda onuň bergidar tarapyndan tekliپ edilen ýerine ýetiriş kabul etmäge taýýardygyňa garamazdan, ýöne talap edilýän garşylyklaýyn ýerine ýetiriş özüniň amala aşyrmandygyna görä, kreditor bellenen möhleti geçiren hasaplanylýär.**

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddada ilkinji nobatda, kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirmegine degişli kesgitleme beýan edilýär. Bu kesgitleme bergidar tarapyndan möhleti geçirmegini düzgünleşdirýän TRK-nyň 411- -nji maddasynda üzülişilmeli möhletiň geçirilmegine degişli kesgitlemeden tapawutlanýär. Bergidaryň üzülişilmeli möhleti geçirende, ilki bilen, şonuň netijesinde ýetirilen zeletiň öweziniň dolunjakdygy ýa-da dolunmajakdygy baradaky meselä wajyp ähmiýet berilýär, şondan tapawutlylykda, kreditor üzülişilmeli möhleti geçirende, zeletiň öwezini dolmak baradaky mesele şonuň ýaly örän möhüm ähmiýete eýe bolup durmaýar, sebäbi munuň özi bergidara hiç-hili zyýan ýetirmeýär. Kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirmegi kreditor bergidaryň borçnamany ýerine ýetirmeli wagty gelip ýeten bolsa-da, ony kabul etmedik mahalynda döreýär. Meselem, A. öz awtoulagyny bejertmek üçin, ony B.-e degişli ussahana tabşyrýar diýeliň. Awtoulag abatlanandan soňra, B. bu barada telefon arkaly A. habar berýär. Ýöne A. şol wagt şäheriň daşyna çykmagy göz önünde tutýar we ussahanany awtoulagyň wagtlaýynça goýulýan ýeri hökmünde ulanmagy ýüregine düwür. Ol awtoulagy diňe şähre dolanyp geleninden soňra alyp gaýdýar, şoňa görä-de, hut şunuň özi kreditoryň üzülişilmeli möhletden gijä galandygyny görkezýär. Kreditoryň üzülişilmeli möhletden gijä galmagy bilen baglylykda, onuň ýerine ýetirilen hyzmatdan peýdalanylmagyndan ýüz döndermegi aýgytlaýjy ähmiýete eýe bolýar. Galyberse-de, bu ýerde borçnamanyň göwnejaý ýerine ýetirilendigi barada gürrüň gidýär we munuň özi borçnamanyň bellenen wagtda ýerine ýetirilendigini aňladýar. Şeýle hem bergidaryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini tekliپ etmegi kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirende öňe sürülýän esasy şertleriň biri bolup durýar. Munuň üçin bergidaryň borçnamanyň özüne degişli bölegini kreditoryň ýardam bermegini talap edip durmaýan görnüşde ýerine ýetirmegi zerurdyr.

2. Ýörite düzgünler

Şu maddanyň 2-nji bendinde tölegiň kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirmegine ýetirýän täsiri we ähmiýeti düzgünleşdirilýär. Şonda bir tarapdan, kreditor tekliپ edilen hyzmaty kabul etmäge taýyn bolan mahalynda-da we şol bir wagtyň özünde, özüne gönükdirilen borçnamany berjaý etmäge, meselem, harydyň bahasyny tölemäge taýyn bolmadyk halatynda-da, kreditora üzülişilmeli möhletiň degişlidigi bellenilýär. Kanunda bu ýagdaýa kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirmegi hökmünde garalýar, çünki kreditor özüniň borçnamasyny ylalaşylan möhletde ýerine ýetirmändir, ýöne şol bir wagtda munuň özi bergidaryň üzülmeli möhletini geçirmegi hökmünde garalyp bilner. Meselem, D. we G. telefon arkaly, awtoulagyň söwdasy barada ylalaşypdyr diýeliň. Ylalaşylan möhlete çenli satyjy D, ulagy we resminamalary getirýär, ýöne satyn alýjy G. öz ýany bilen pul getirmändir, şonuň netijesinde, geleşik başa barmandyr. G. kreditoryň üzülişilmeli möhleti geçirmegi bilen bagly ýagdaýa düşýär, ýöne TRK-niň 411-nji maddasyna laýyklykda, G. babatda bergidaryň üzülişilmeli möhleti geçirmegine degişli görkezmeler hem ulanylyp bilner.

402-nji madda. Kreditoryň zyýanyň öwezini tölemek borjy

Kreditor ýerine ýetirilen borçnamany kabul etmegiň öz günäsi bilen gijikdirilmegi sebäpli bergidara ýetirilen zyýanyň öwezini tölemelidir.

Şu maddada eger kreditoryň günäsi bilen, kreditor üzülişilmeli möhletden gijä galsa we ýerine ýetirilen borçnamanyň kabul edilmegi gijikdirilýän bolsa, bergidaryň peýdasyna munuň öwezini dolmak bilen bagly talap bellenilýär. Şunda bergidaryň zeletiň öwezini dolmak bilen bagly talaby kreditoryň günäsinin bardygyny göz önünde tutýar. Bu ýerde günä TRK-nyň 413-nji maddasyna laýyklykda bellenilýär hem-de günä islendik görnüşde geleňsizlige ýol berilmegi ýa-da üzülişilmeli möhlet dolanda, borçnamany ýerine ýetirip bolmaýan ýagdaýyň tötänleýin ýüze çykmagy arkaly döreýär, ýöne borçnama bellenen möhletinde ýerine ýetirilende-de cykdajylaryň ýüze çykmagy bilen bagly ýagdaýlar muňa goşulmaýar. Hut şuňa laýyklykda, kreditor borçnama asla ýerine ýetirilip bolmajak halatynda, talaplaryň berjaý edilmeginden boşadylýar.

403-nji madda. Kreditor möhleti geçirende bergidaryň

jogapkärçiligi

Kreditoryň bellenen möhleti geçirilen ähli wagty üçin bergidar diňe öz niýeti we gödek seresapsyzlygy üçin jogapkärçilik çekýär.

Şu maddada kreditor üzülişilmeli möhletden gijä galan halatynda, bergidaryň hem günäsi göz önünde tutulyp, wajyp hukuk netijeler beýan edilýär. TRK-nyň 406-njy maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda, islendik niýeti ýa-da seresapsyzlygy üçin, bergidaryň jogapkärçiligi bellenilýär. Şu maddada bolsa, jogapkärçiligiň derejesi bergidaryň

peýdasyna peseldilýär, şonda kreditor üzülişmeli möhletden gijä galanda, hereketlerde gödek seresapsyzlygynyň ýa-da bet niýetiň bardygyny görkezýän ýagdaý äşgär edilende, bergidaryň jogapkärçiligi saklanyp galýar.

404-nji madda. Kreditoryň bellenen möhleti geçirmeginiň netijeleri
Borçnamany ýerine ýetirmek möhleti geçirilen mahalynda, kreditor özüniň günäsine garamazdan:
1. **borçnamada görkezilen zadyň saklanylmagy bilen**
baglanyşykly çekilen artyk çykdajylary bergidara tölemäge borçludyr;
2. **zadyň tötänden zaýalanmagy ýa-da ýok edilmegi bilen**
baglanyşykly töwekgelçiligi çekýär;
ç) pul borçnamasy boýunça prosentleri almak hukugyndan kesilýär.

Şu maddada kreditoryň üzülişmeli möhletden gijä galmagynyň üç sany netijesi bellenilýär. Bu ýerde şol netijeleriň ýüze çykmagyna getiren ýagdaý hökmünde, kreditoryň bergidaryň ýerine ýetiren borçnamasynyň kabul edilmegini gijikdirmegine möhüm ähmiýet berilýär we şunda kreditoryň günäsiniň bardygynyň wajyp ähmiýete eýe bolup durmaýar. Başgaça aýdanyňda, kreditoryň üzülişmeli möhletden gijä galmagy şol üç sany netijäniň haýsy-da bolsa biriniň ýüze çykmagyna alyp barýar.

1. Borçnama degişli predmeti saklamak bilen bagly harajatlary

Birinji ýagdaýda tabşyrylmagy borçnamanyň ýerine ýetirilmegine eltýän zady saklamak bilen baglylykda bergidaryň eden çykdajylarynyň öwezini dolmak boýunça kreditoryň borjy bellenilýär, çünki şol zady bellenen ýere tabşyrmak borjuň ýerine ýetirilmegi bolup durýar. Sygyr satylandan soňra, satyn alyjynyň ony bellenen möhletde alyp gaýtmaýandygyny görkezýän ýagdaý muňa mysal bolup biler. Şonda satyjy sygyr özünde saklap, ony idetmegi dowam etmeli bolýar. Şeýle ýagdaýda satyn alyjynyň borçnamany ýerine ýetirmek boýunça bellenen günden başlap, şol borçnamanyň hakykat ýüzünde ýerine ýetirilen gününe çenli sygyr idetmek üçin eden çykdajylarynyň öweziniň dolunmagyny satyn alyjydan talap etmäge hukugy bardyr.

2. Zadyň tötänden zaýalanmagy bilen bagly töwekgelçilik

Ikinji ýagdaýda kreditora zadyň tötänden zaýalanmagy ýa-da ýok edilmegi (heläk bolmagy) bilen bagly töwekgelçilik üçin jogapkärçilik çekmek ýüklenilýär. Satyjynyň we satyn alyjynyň arasynda awtoulagyň söwdasy barada ylalaşyk baglaşylyp, satyjynyň awtoulagy we resmi namalary bellenen wagtda we şertleşilen ýere getirmegi, satyn alyjynyň bolsa, puly getirmezligi muňa mysal bolup biler. Satyjy awtoulagy ýenede öýüne alyp gaýtmaly bolýar. Şonda onuň awtoulagy ogurlanylýar. Bu ýerde satyjynyň günäsi ýokdur, satyn alyjy bolsa, töwekgelçilik üçin özi jogapkärçilik çekýär. Munuň özi satyn alyjynyň satyja awtoulagyň satyn alnyş bahasyny tölemelidigini we munuň jogaby hökmünde borçnamanyň ýerine ýerilmegini talap edip bilmejekdigini aňladýar, çünki borçnamanyň bellenen wagtda ýerine ýetirilmezligine onuň kreditor hökmünde üzülişmeli möhletden gijä galandygy sebäp bolupdur.

3. Göterimi almak hukugyndan kesmek

Üçünji ýagdaýda kreditor pul borçnamasy boýunça göterimleriň tölenmegini talap etmek bilen bagly hukugyndan kesilýär. Meselem, kreditoryň we bergidaryň arasynda karz boýunça şertnama baglaşylyp, 10% barabar möçberde ýyllyk göterim stawkasy bellenen. Bergini üzmeginiň wagty hökmünde anyk möhlet bellenilýär we şol gün bergidar bergisine barabar möçberdäki puly alyp, kreditoryňka gelýär, ýöne kreditoryň öýünde ýokdygy belli bolýar. Bergidar kreditoryň ýoklugy sebäpli, bergi boýunça borçnamany bellenen möhletde ýerine ýetirip bilmeýär. Ol bu borçnamany başga wagty ýerine ýetirýär, ýöne ol şol wagtyň göterim tölemekden boşadylýar.

III BAP BORÇNAMALARYŇ ÝERINE ÝETIRILMEGINE PÄSGEL BERÝÄN ÝAGDAÝLAR

Giriş düzgünleri

Borçnamalaryň bozulmagyna degişli institutyň özeni Türkmenistanyň raýat hukugynda berkidilen esasy ýörelgeleriň ikisine esaslanýar. Birinjiden, TRK şertnamanyň hakykylygyndan ugur alýar we diňe, ýagdaýlar takyk kesgitlenen mahalynda, şol hakykylygy aradan aýyrmaga mümkinçilik berýär. Ikinjiden, ol taraplary şertnamanyň mazmunyna hormat goýmaga we öz borçlaryny ýerine ýetirmäge borçly edýär, ýagny şertnama berjaý edilmelidir – *“pacta sunt servanda”*.

Şertnamanyň düýpli maksady onuň ýerine ýetirilmeginden ybaratdyr we kanun onuň ýerine ýetirilmegine talap bildirmek arkaly mejbury tertipde gazanyp bolýandygyny esaslandyrýar.

Şunda ýerine ýetirişe we oňa päsgel berýän ýagdaýlaryň differensirlenen görnüşde garalmagyna aýratyn üns berilmegi öz-özünden düşnükli bolup durmaýar. Meselem, iňlis-sakson hukuk ulgamynyň ýörelgesi boýunça, borjy ýerine ýetirmek däl-de, borç ýerine ýetirilmedik halatynda, zyýanyň öwezini dolmak baradaky borç öň hatarda durýar, şonuň netijesinde, borçlaryň bozulmagyny kadalaşdyrmak boýunça hukugyň düýpgöter başga ulgamy göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň kanun çykaryjysy şu institutyň özeniniň kontinental-ýewropa ýörelgesine esaslanmagyny ugur edinipdir, şol ýörelge ozalky sowet hukugynda-da hereket edipdi. Onuň birkidilen ýerlerde – Russiýada (Russiýa Federasiýasynyň RK-nyň 309-njy we beýleki maddalarynda), Hytaýda (Şertnamalar hakyndaky Kanunyň 107-nji maddasynda), Germaniýanyň kämilleşdirilen borçnamalaýyn hukugynda (GFR German Raýat kanunlar ýygynyndysynyň 241 we beýleki paragraflarda) saklanyp galmagy onuň döwrebapdygyny we öňe sürülýän bähbitlere laýyk gelýändigini tassyklaýar. Munuň özi halkara resmi namalaryna, meselem, „BMG-niň harytlary satyn almagyň-satmagyň halkara şertnamalary boýunça Konwensiýasyna (CISG) (45-nji we beýleki maddalary) ýa-da „Halkara telekeçilik şertnamalarynyň ýörelgelerine“ (UNIDRUA prinsiplerine) (6-njy we 7-nji maddalara) hem degişlidir.

Şol konsepsiýa (esasy düzgüne) laýyklykda, şertnamalar berjaý edilmelidir we diňe, önünden kesgitlenen şertler ýüze çykan halatynda, TRK-nyň 409-njy we 410-njy maddalarynda, şeýle hem TRK-nyň 416-njy maddasynda görkezilişi ýaly, şertnamalary üýtgedip ýa-da ýatyryp bolar. Bulardan başga-da, kreditoryň hukugy we borçnamany şertnamada göz önünde tutulan tertipde berjaý etmek boýunça bergidaryň garşylykly (iki taraplaýyn ýüze çykýan) borjy bardyr. Şunuň ýaly çemeleşmäniň möhümdigine anyk mysallar arkaly göz ýetirmek bolar. Zatlary getirip bermek boýunça şertnamalaýyn gatnaşyklarda borçnama birbada tutuşlygyna göwnejaý berjaý edilmeýän bolsa, kreditor bergidardan ilkinji nobatda, ýetmezçiligiň düzedilmegini talap edip biler. Munuň özi zady abatlamak ýa-da täze zady getirip bermek arkaly amala aşyrylyp bilner. Bu ýerde diňe bir kreditoryň talap etmek boýunça hukugy bilen çäklenmän, bergidaryň ýetmezçiligi düzetmek arkaly, entek, şertnamany „halas edip bilmegine“ degişli hukugy barada gürrüň gidýär. Şu hukuklar we borçlar ýörite şertnamalaýyn gatnaşyklaryň düzgünlerinden, ýagny satyn almak-satmak baradaky şertnama bilen baglylykda TRK-nyň 514-nji maddasyndan ýa-da potratçylyk baradaky şertnama bilen baglylykda TRK-nyň 659 – 660-njy maddalaryndan gelip çykýar. Şeýle hem borçnama has gijikdirilip ýerine ýetirilýän bolsa, şertnama we şertnamany ýerine ýetirmek boýunça borçlar entek hereket edip, öz güýjünde galýar, galyberse-de, gijä galmagyň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezi dolunmaga degişlidir. Haçan-da ähli tagallanyň edilýändigine garamazdan, borçnamanyň bozulmagy dowam edip, şertnamany amala aşyrmagyň başartmaýandygy aýdyň görünýän bolsa, ol ýatyrylyp bilner hem-de TRK-nyň 366–374-nji maddalarynyň düzgünlerine laýyklykda, ilkişadaky ýagdaýa dolanyp gelmek boýunça hukuk gatnaşygyna öwrülip bilner. Şunda taraplarda başga hukuklar we borçlar ýüze çykýar. Munuň özi kanunda görkezilen ýagdaýlar äşgär bolanda, goşmaça, şertnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykan zyýanyň öweziniň dolunmalydygyny aradan aýyrmaly.

§ 1. UMUMY DÜZGÜNLER

405-nji madda. Borçnamalar bozulanda zyýanyň öwezini

töletmek talaby

1. Bergidar borçnamany bozan mahalynda, kreditor şu sebäpli ýeten zyýanyň öwezini tölemegi talap edip biler. Eger borçnamanyň bozulmagy üçin jogapkärçilik bergidaryň üstüne ýüklenilmeýän bolsa, onda bu kada ulanylmaýar.
2. Bergidar möhleti geçiren mahalynda, kreditor borçnamany ýerine ýetirmek üçin zerur bolan möhleti bergidar barada belläp biler. Eger bergidar borçnamany bu möhletde-de ýerine ýetirip bilmeýse, onda kreditor borçnamany ýerine ýetirmegiň deregine zyýanyň öweziniň tölenilmegini talap etmäge haklydyr.
3. Eger goşmaça möhletiň belenilmeginiň haýsy-da bolsa bir netijä getirmejekdigi ýa-da taraplaryň ikisiniň-de bähbitlerinden ugur alynsa, zyýany tölemek talaby baradaky hukugyň haýal edilmän peýdalanylmagynyň ödeýän aýratyn ýagdaýlaryň bardygyny aýdyň bolsa, onda goşmaça möhleti bellemegiň zerurlygy ýok.

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 405-nji maddasynyň 1-nji bendi borçnamanyň bozulmagynyň netijelerini kesgitlemek üçin esas goýujy kada bolup durýar. Onda esas goýujy düzgünler beýan edilýär. TRK-nyň indiki kadalarynda şol düzgünler takyklandy, olaryň üstü ýetirilýär, käbir halatda bolsa, özboluşly zerurlyklar göz önünde tutulyp üýtgedilýär.

1-nji bent borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklaryna, ýagny şertnamalaýyn hem-de şertnamalaýyn däl gatnaşyklara degişlidir. Bu bölükde şertnamalara, galyberse-de, iki taraplaýyn şertnamalara aýratyn üns berilse-de, ol bir taraplaýyn şertnamalara we bulardan daşgary, TRK-nyň 330-njy maddasynda beýan edilen beýleki borçnamalaýyn gatnaşyklara hem degişlidir.

1-nji bent borçnamalaryň bozulmagyna degişli ýörelge degerli takyklyk arkaly gutarnykly ýerine ýetirilmän galdyrylmagyna däl-de, ýerine ýetirmekde gijä galynmagyna-da degişlidir. Hatda onuň ýerine ýetirmekde gijä galynmagy boýunça aýratyn ähmiýete eýe bolup durýandygyny aýtsa bolar. Çünki borjy ýerine ýetirmekde gijä galynmagyň netijesinde ýetirilen zyýanyň öweziniň ýaly ýerine ýetirilmegi kabul edilen halatynda-da dolunmalydyr. Şeýlelikde, borçnamany ýerine ýetirmek borjy we ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy bir hatarda durýar. Bu umumy düzgün TRK-nyň 411–425-nji maddalarynda aýdyňlaşdyrylýar.

1-nji bentdäki indiki düzgün arkaly tassyklanýan ýörelgä laýyklykda, ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukuk hut bergidaryň günäsinin bolmagyna bagly bolup durýar. Şeýlelikde, jogapkärçilige we günäsi bolmasa-da, ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyna degişli ýörelge degerli takyklyk arkaly inkär edilýär. Günäni aňladýan düşünjäniň ölçegi we kesgitlemesi TRK-nyň 406-njy maddasynda beýan edilýär.

1-nji bende laýyklykda, eger borçnama şertnama görä ýerine ýetirilen bolsa, zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukuk aradan aýrylýar. Munuň özi borçnamanyň ýerine ýetirilişiniň ilkinjy bende şertnamada bellenen ölçeglere laýyk gelmändigini üçin, bergidaryň ony meselem, TRK-nyň 514-nji we 619-njy maddalarynda beýan edilen tertipde, ýagny ýetmezçiligi düzetmek ýa-da zady täzeden getirip bermek arkaly düzedendigini görkezýän ýagdaýlara degişlidir. Şunda borçnama ýerine ýetirilen diýlip hasaplanýar. Şoňa görä-de, talap etmek boýunça hukuk aradan aýrylýar. Zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukugyň hatda borç bellenen möhletde ýerine ýetirilse-de, şertnamanyň şertlerine laýyk gelmeýse we şol ýagdaý ýetmezçiligi düzetmek arkaly aradan aýrylmadyk halatynda, ulanylyandygyny bellemek gerek. Yöne eger, ýetmezçiligi düzetmek üçin zerur wagtyň geçmegi netijesinde, borjy ýerine ýetirmek boýunça bellenen möhlet uzalan halatynda, gijä galynmagy sebäpli, zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukukdan peýdalanmak bolar.

1. Goşmaça möhleti bellemek

TRK-nyň 405-nji maddasynyň 2-nji bendinde 1-nji bentdäki düzgün has-da aýdyňlaşdyrylýar. Birinjiden, bu bent 1-nji bentdäki ýaly, zyýanyň öweziniň dolunmagy bilen bir hatarda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek boýunça hukugy özünde jemlemän, onda ýerine ýetirişiniň deregine, zyýanyň öweziniň dolmagy talap edilýändigini görkezýän ýagdaýa garalýar. Ikinjiden, onda has möhüm ýagdaýlaryň döremegine alyp baryp biljek şertleriň birnäçesi takyklandy.

Düşündirilýän kadada goşmaça möhletiň bellenilmegi talap edilýär. Munuň özi päk ýürekliklik ýörelgesine laýyk gelýär. Şertnamany berjaý etmedik bergidara berk duýduryp, şertnamanyň takyk berjaý edilmegini ýola goýmak üçin, soňky gezek mümkinçilik berilmelidir. Diňe şondan soňra kreditor ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyny bir taraplaýyn tertipde talap edip biler. Galyberse-de, munuň özi ahlumumy ýörelgäniň täsiri bolup durýar, şoňa laýyklykda, şertnamalaýyn hukuk esasan, borjuň ýerine ýetirilmegine gönükdirilýär. Şol möhlet hakykatdan-da, bergidaryň goşmaça möhletiň dowamynda öz borçnamasyny ýerine ýetirmegine mümkinçilik döretmek maksady bilen bellenilmelidir. Zady ýönekeý getirip bermekde bu möhlet bir hepde barabar bolup biler, borçnamany berjaý etmegiň has kyn düşen halatynda, bu möhlet birnäçe hepde bolup biler. Möhleti howaýy belläp bolmaýanlygy paýhasly bolup durýar, munuň özi anyk ýagdaýyň şertlerine baglydyr.

Borçnama gijikdirilip ýerine ýetirilýän halatynda, 2-nji bendiň ikinji sözleminde möhleti bellemek bilen birlikde, zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukugy esaslandyrmak üçin, gijä galyndygyny obýektiv görnüşde görkezýän ýagdaýyň bolmalydygyny göz önünde tutulýar.

2. Zyýanyň öweziniň dolunmagyny dessine talap etmek

3-nji bentde goşmaça möhletiň hökman bellemegini aradan aýyrmaga mümkinçilik berilmegine ygtyýar edilýär. Çünki şonuň ýaly möhletiň bellemeginiň maksada laýyk gelmeýändigini görkezýän ýagdaýlar ýüze çykýar. Şu kadada şonuň ýaly ýagdaýlaryň ikisi göz öňünde tutulýar.

Birinji ýagdaýda bergidaryň borçnamany hatda goşmaça bellenen möhletiň dowamynda-da ýerine ýetirip bilmejekdigi äşgär bolýar. Şunuň ýaly çaklamany meselem, talap edilýän zadyň ýok edilendigi ýa-da bergidara şol zat boýunça ygtyýar berilmändigi üçin, bergidaryň her niçik bolsada, borjy ýerine ýetirmek islemeýändigini ýa-da ony ýerine ýetirip bilmejekdigi kreditora anyk beýan eden halatynda, ynamly aýtsa bolar. Eger birinji halatda bergidaryň şahsy ýagdaýlary barada aýdylýan bolsa, ikinji halatda kreditoryň ýagdaýyna üns berilýär. Borçnamanyň şertnamada bellenen wagtda ýerine ýetirilmeginiň wajyp ähmiýete eýedigini, bu hem islendik adama düşnükli bolýan ýagdaýlar, ýüze çykyp bilýär, meselem, kimdir biriniň doglan gününe çenli torty taýýarlamak tabşyrylan bolsa, torty şol gün eltip bermeli bolýar; eger belli bir wagtda maslahaty geçirmek üçin, jaý kireýine alynýan bolsa, bu jaý taýýar edilip, şol wagtda berilmelidir. Eger tort kimdir biriniň doglan gününe çenli taýýar edilmedik bolsa ýa-da eger jaýlar maslahatyň geçirilýän pursadynda başga birine berlen bolsa, şertnama boýunça hyzmatdaşy goşmaça möhleti bellemäge borçly etmek maksadalaýyk we göwnējaý bolmazdy. Şol bir wagtyň özünde, şunuň ýaly ýagdaýlarda ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukugy esaslandyrmak üçin, goşmaça möhleti bellemeginiň zerurlygy ýok.

**406-njy madda. Zyýanyň öwezini tölemekden boşatmak
ýol bermezlik**

hakynda deslapky ylalaşyga

1. **Eger borçnamada başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa we onuň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, onda diňe bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk bilen edilen hereketler sebäpli ýeten zyýanyň öwezini tölemek bergidaryň üstüne ýüklenilýär.**

2. **Bergidar özüniň bilkastlaýyn eden hereketleri bilen borçnamany bozan mahalynda ýeten zyýanyň öwezini töletmek borjundan bergidary boşatmak hakynda deslap ylalaşmaga ýol berilmeyär.**

1. Günäli bolmak bergidaryň jogap bermegine alyp barýan ýagdaý hökmünde

Adatça, bergidaryň günäli bolmagy ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukukdan peýdalanylmagyna alyp barýan ýagdaýlaryň biri bolup durýar. Meselem, TRK-nyň 405-nji maddasynda, şeýle hem TRK-nyň 1027-nji maddasynda günäniň bolmagyny talap etmek boýunça hukugy esaslandyrmak üçin talap edilýär. TRK-nyň 406-njy maddasy talap etmek boýunça özbaşdak hukuk bolup durmaýar. Onda borçnamalaýyn gatnaşyklaryň ählisi üçin, günäniň ölçeği bellenilýär. Şol ölçege laýyklykda, bergidar, adatça, jogapkärçilik çekýär

hem-de ol bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk bilen hereket eden bolsa, zyýanyň öwezini dolmak boýunça oňa talap bildirilip bilner. Zyýanyň öweziniň dolunmagyna aýratyn üns berilmegi wajyp ähmiýete eýe bolýar. Şunda talap etmek boýunça beýleki talaplaryň, meselem, şertnamalaýyn gatnaşyklarda borjuň ýerine ýetirilmegini ýa-da ýetmezçiligiň düzedilmegini talap etmek boýunça hukuk ýa-da esassyz baýlaşmagyň barşynda talap bildirmek boýunça hukuk önünden dörän şert hökmünde, günäniň bolmagyny talap edip durmaýar.

Kadadan çykma hökmünde, günä bolmasa-da, jogapkärçiligiň belenilmegi göz önünde tutulyp bilner. Meselem, ýaramaz hilli önüm zerarly ýüze çykan zyýan üçin jogapkärçiligi (TRK-nyň 1044 – 1051-nji maddalary) ýa-da ýerine ýetirilen borjuň kabul edilmegini gijikdiredigi üçin kreditoryň jogapkärçiligi (TRK-nyň 404-nji maddasy) ýa-da zady başga bir tarapdan kabul edende döreýän töwekgelçilik üçin bergidaryň jogapkärçiligi (TRK-nyň 408-nji maddasy) hem kanundan gelip çykýan kadadan çykma hökmünde görkezmek bolar. Kadadan çykmlar şertnama boýunça hem ylalaşylyp bilner. Günäni kesgitlemekde has berk ýa-da geçirimli ölçegleriň kabul edilmegi boýunça ylalaşmagy taraplaryň özlari çözüýärler.

Günäni **bilkastlaýyn edilen we seresapsyzlyk zerarly döran** günä bölmek ählumumy ykrar edilen ýagdaýdyr.

Bilkastlaýynlyk meselem, eger hereket edýän tarap özüniň ammarynda saklanýan zatlary ýörite zaýalamak arkaly kanuna garşy netijäni gazanmagy niýet edinen ýagdaýynda ýüze çykýar. Ýöne eger hereketler sonuň ýaly maksada ýetilmegine gönükdirilmese-de bilkastlaýynlyk bolup biler, ýagny hereket edýän tarapyň zatlary zaýalamak niýeti bolmasa-da, zerur netije hökmünde ýol bermegini muňa mysal edip görkezmek bolar. Meselem, kime ýollanýandygyny görkezmän, banderoly iberýän adam banderolyň gowşup bilmejekdigini bilýär we bilkastlaýyn hereket edýän tarap hökmünde, banderolyň ýitirilendigi üçin ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga borcludyr.

Hereket edýän tarap öz hereketleriniň oňaysyz netijä alyp barjakdygyna berk ynanmasa-da, şol hereketleri amala aşyranda hem-de sonuň ýaly netijäniň ýüze çykjakdygy bilen ylalaşyp we oňlap, şeýle netijäniň dörejekdigine bil baglanda, muňa baha bermek has kyn düşýär. Meselem, basym zaýalanýan azyk önümlerini gury ýer arkaly, sowadyjysyz, daş aralyga iberýän adamyň şol önümleriň zaýalanmagyny islemeýän bolmagy-da mümkin. Ýöne megerem, ol önümleriň zaýalanmagynyň mümkindigine aýdyň göz ýetiren bolsa gerek. Eger ol munuň alajyny tapmaga çalyşman, bu işe baş goşýan bolsa, TRK-niň 406-njy maddasyna laýyklykda, ol bilkastlaýyn hereket edýär diýlip hasaplanýar. Şunuň ýaly häsiýetnama meselem, jogapkärçilik bilkastlaýynlyk arkaly çäklendirilýän mahalynda, aýgtylaýjy ähmiýete eýe bolup biler.

Işewürlik dolanyşygyna zerur bolan päk ýürekliki we eserdeňiň äsgermezlik edýän tarap seresapsyzlyga degişli düşüňjäniň giňden ýaýran kesgitlemesi boýunça **seresapsyzlyk** bilen hereket edýär. Şu kesgitleme borçnamalaýyn gatnaşyklara goşulýanlaryň geleşigi amala aşyrmak üçin zerur başarnyklara we ygtyýarlyklara eýe bolup durýandygyna äşgär göz ýetirmäge mümkinçilik berýän ynamyny goramalydyr. Bu kesgitleme Türkmenistanyň raýat kanunçylygyny häsiýetlendirýän päk ýüreklik ýörelgesiniň aýdyň beýan edilmegidir (meselem, TRK-nyň 9-njy we 375-nji maddalar): meselem, saglygyny bejertmek boýunça lukman bilen şertnama baglaşýan adamyň lukmanyň medisina degişli we bejeriş geçirmekde zerur bolan bilimleri edinendigine göz ýetirmäge mümkinçiligi bolmalydyr; maslahat bermegini sorap, adwokata ýüz tutýan adama adwokatyň degişli ýuridiki bilimleri edinendigine göz ýetirmäge mümkinçiligi bolmalydyr. Munuň özi öz hyzmatlaryny, şeýle hem harytlary hödürleýänleriň hemmesine degişlidir. Olar şertnama boýunça hyzmatdaşlyk etmegi tekliplendirýär, şertnamany amala aşyrmak üçin zerur bolan ygtyýarlyklara eýe bolup durýandygyny kepillendirýär.

Jenaýat hukugynda jezany esaslandyrmak üçin, diňe subýektiw günäniň bolmagy aýgtylaýjy ähmiýete eýe bolýandygyny tapawutlylykda, raýat hukugynda bazar gatnaşyklarynyň we emläk boýunça beýleki gatnaşyklaryň başarnykly ýerine ýetirilmegi esasy ýagdaý bolup durýar. Öz hünärine degişli işinde ýalňyslyga ýol beren lukman, adwokat, sürüji, inžener ýeterlik bilim edinmändigini we subýektiw görnüşde, başarnyksyzlygy sebäpli, diňe elinden gelenini berjaý edendigini boýun alsa-da, jogapkärçilikden boşadylyp bilinmez. Olaryň hereketleri babatynda **alada edijiligiň obýektiw ölçegi** ulanylýar. Olaryň hereketleri haçan-da oňat bilim alan ussat hünärmen hem şol oňaysyz ýagdaýy, zyýany önünden görüp bilmedik halatynda we şol hünärmen öz işinde eserdeň we yhlasly bolmalydygyna göz ýetirse-de, şol zyýanyň önüni alyp bilmedik halatynda, seresapsyzlyk bilen edilen hereketler diýlip hasaplanmaýar. Bu ýerde şahsy bilimler we ukyplar däl-de, şol ugru boýunça yhlasly we başarnykly işläp ýören hünärmeniň hem sonuň ýaly ýagdaýda neneňsi hereket etjekdigi kesgitleýji ýagdaýa öwürülýär. Zerur, ýörite bilimi bolmadyk, wezipäniň berjaý edilmegine taýyn bolmadyk, gerekli esbaplary bolmadyk adam şol wezipäniň ýerine ýetirilmegine girişip, zyýan ýetirýän bolsa, ol seresapsyzlyk bilen hereket edýän hasaplanýar.

2. Jogapkärçilikden önünden boşadylmagyna ýol bermezlik

Şertnamanyň taraplarynyň jogapkärçiliginiň meseleleri şertnamada düzgünleşdirilse-de, şu meselede şertnamanyň erkinligi çäklendirilendir. Bu çäklendirme şu maddanyň 2-nji bendinde göz önünde tutulan. Hususan-da, bergidar bilkastlaýyn ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça borjundan önünden boşadylyp bilinmez. Şunuň ýaly çäklendirme köpçülikleýin, terbiýeçilikli özboluşly maksada gönükdirilendir: bilkastlaýyn, kanuna garşy hereketlere eglşik edilmeli däl. Diňe wagtyň geçmegi bilen, ýagny zyýan eýýäm ýüze çykan halatynda, kreditor bergidaryň hereketleriniň bilkastlaýyn häsiýete eýe bolup durýandygyna garamazdan, geçirimlilik edip, talap etmek boýunça hukugyndan ýüz öwürüp biler. Şu ýagdaýda jogapkärçilikden boşatmagyň aradan aýrylmagyny gadagan etmek bilen bagly maksat, bilkastlaýynlygy degişli halatda aradan aýyrýar.

Şertnamanyň standart şertlerini düzgünleşdirýän kadalar taraplaryň şertnama boýunça jogapkärçiligi çäklendirmek bilen bagly hukuklaryna degişli beýleki çäklendirmeler göz önünde tutulýar. Meselem, 362-nji maddanyň „ý“ kiçi bendine laýyklykda, gödek seresapsyzlyk üçin jogapkärçiligiň çäklendirilmegine ýol berilmeýär.

407-nji madda. Bergidaryň öz wekiliniň hereketi üçin jogapkärçiligi
Öz kanuny wekiliniň we öz borçnamalaryny ýerine ýetirmek üçin peýdalanylýan beýleki şahslaryň hereketi üçin, bergidar hut önüniň günäli hereketleri mahalyndaky ýaly möçberde jogapkärçilik çekýär.

1. Umumy düzgünler

Şu madda esasynda bergidar öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin çekýän wekiliniň we beýleki şahslaryň hereketleri üçin, özüniň gúnäli hereketleri üçin jogap berşi bilen deň derejede jogapkärçilik çekýär. Bergidar ähli hukuk gatnaşyklarynyň gös-göni subýekti bolup durýar, boýun alan borçnamalarynyň ählisi boýunça hem-de öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin işe çekilen üçünji şahslar üçin jogap berýär. Üçünji şahslary çekmegiň özi ony bergidar hökmündäki jogapkärçilikden boşatmaýar, çünki bergidar borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi we borçnamalary ýerine ýetirmek arkaly girdejiniň gazanylmagy boýunça töwekgelçiligi boýun alýar. Şoňa görä-de, öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin üçünji şahslary çekmek üçin, bergidaryň özi töwekgelçilik edýär.

Bergidaryň wekili hereketleri amala aşyranda, şol wekiliň bergidaryň adyndan bilkastlaýyn ýa-da serepsyzlyk bilen hereket edendigine garamazdan, bergidar öz wekiliniň hereketleri üçin dolulygyna jogap berýär. Eger bergidaryň wekili bergidaryň borçnamasynyň çäginde çykýan hereketleri amala aşyran bolsa, bergidar munuň üçin jogap bermeýär, çünki ýerine ýetirmek bergidaryň borçnamalaýyn gatnaşyklarynyň çäginde çykylýp berjaý edilipdir. Şonuň ýaly hereketlere degişli töwekgelçilik boýunça ýerine ýetirijiniň özi ýa-da kreditor jogap berýär.

2. Bergidaryň wekilleri

Bergidaryň borçlaryny ýerine ýetirmek üçin çekilýän üçünji şahslar hökmünde, ilkinji nobatda, kanuny wekiller çykyş edip biler. Bularyň hatarynda kanun esasynda başgalaryň adyndan hereketleri amala aşyrmak üçin ygtyýar berlenleriň ählisini, meselem, ata-enäni, hossarlary, howandarlary, bäsleşige gatnaşýan agramy dolandyryjylary, şeýle hem dolandyrys edaralarynyň agzalaryny we ýuridik şahslaryň tertipnamasyna

görä, şol şahslaryň adyndan hereket etmek üçin ygtyýar berlenleri görkezmek bolar.

Bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmek üçin çekýän taraplarynyň indiki topary has uludyr. Bularyň hatarynda onuň işgärlerini we gullukçylaryny, ýagny harydy gowşurýan hakyna tutma sürüjini, öz halypasynyň tabşyrygy boýunça reňklemek boýunça işleri geçirýän hakyna tutma reňkleýjini görkezmek bolar. Ýöne olar bergidaryň borçlaryny ýerine ýetirmek üçin çekilýän we özbaşdak hereket edýän telekeçiler, ýagny satyjynyň buýurmasy boýunça satyn alyja harydy gowşurýan özbaşdak ekspeditor ýa-da töleg boýunça tabşyrygy amala aşyryýan bank ýa-da bergidaryň tabşyrygy boýunça şertnama degişli haýsydyr bir borjy berjaý edýän, ýagny bergidaryň getirmegi borç edinen maglumatyny ýetirmek ýaly tabşyrygyny amala aşyryýan adwokat hem bolup biler.

Kreditoryň we bergidaryň arasynda borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bolmagy ýokarda görkezilen adamlary çekmek üçin öňünden döreýän şert bolup durýar, olar şol borçlaryň berjaý edilmegine çekilýär. Galyberse-de, şol borçnamalaýyn gatnaşygyň we üçünjü şahslaryň hereketleriniň arasynda baglanyşyk bolmalydyr. Başgaça aýdanyňda, eger reňkleýjiniň kömekçisi reňklemek boýunça işleri seresapsyzlyk bilen ýerine ýetirýän bolsa ýa-da reňklemek boýunça işleriň amala aşyrylmagyny tabşyran adamyň öýündäki zatlary döwýän bolsa, şertnamalaýyn gatnaşygyň we kömekçiniň işiniň arasynda şonuň ýaly gatnaşygyň bardygyny aýdyň görünýär we reňkleýji özüniň kömekçisiniň geleňsizligi üçin jogap berýär. Kömekçi reňklemek boýunça işleriň geçirilmeginden peýdalanyp, şol öýden haýsydyr bir zady ogurlan halatynda, bu işiň ýagdaýy has-da kynlaşýar. Şunda borçnamalaýyn gatnaşygyň we ogurlygyň arasynda özara baglanyşygyň bardygyny barada şübhe bildirilmek ýerliklidir. Her niçik bolsa-da, reňklemek boýunça işleriň geçirilmegi tabşyrylmadyk bolsa, kömekçi öýe aralaşyp bilmezdi. Şoňa görä-de, kömekçiniň ogurlyk etmegine degişli töwekgelçilik bergidaryň boýnuna deň derejede ýüklenip bilner. Eger bu ýagdaýyň görnüşini üýtgedip, reňkleýji ussanyň kömekçisi kreditoryň öýüniň ýanynda goýlan awtoulagyny ogurlapdyr diýip göz öňüne getirsek, kömekçiniň şol etmişini üçin jogapkärçiligi hem ussanyň boýnuna ýüklemek deňeçerligiň çäginde çykylmagyny aňladar: çünki kömekçi şol ogurlygy bergidaryň borçlaryny ýerine ýetirmeginiň çäklerinde däl-de, oňa düýpgöter dahylsyz ýagdaýda amala aşyrypdyr. Başgaça aýdanyňda, şunuň ýaly ýagdaý boýunça töwekgelçilik üçin kreditor jogap berýär.

408-nji madda. Ýerine ýetiriliş predmeti başga şahsdan jogapkärçiligi

alnanda bergidaryň

Eger şertnamadan ýa-da beýleki borçnamalardan başgaça gelip çykmaýan bolsa, bergidar ýerine ýetiriliş predmetini başga şahsdan almaly bolan, ýöne ony alyp bilmedik halatynda hem ýerine ýetiriliş üçin jogapkärçilik çekýär.

1. Umumy düzgünler

Şu maddada eger bergidar şertnama boýunça ýerine ýetirilişe degişli predmeti başga bir şahsdan almaly bolanda we şony alyp bilmedik halatynda-da, kreditoryň bergidary jogapkärçilige çekmäge hukuklydygy göz öňünde tutulýar. Bu madda diňe zyýanyň öwezini günäniň bardygyny kesgitlenende dolunmalydyr diýen umumy kadadan çykma belleýär. Şu maddada gündelik durmuşda gabat gelýän anyk ýagdaýlar beýan edilýär, şolar şertnama baglaşylan mahalynda, şertnama degişli predmetiň bergidaryň ygtyýarynda elmydama bolup durmaýandygyna şaýatlyk edýär.

Bergidar şertnama degişli predmetiň satyn alynmagy (taýýarlanmagy) we getirilip berilmegi üçin jogap berýär. Ol meselem, seresapsyzlyga ýol bermese-de, serişdeleriniň tükenendigi üçin, zady edinip bilmändigi üçin günäkär daldigine ýa-da ýeterlik tejribe toplamandygy üçin, bazaryň ýagdaýyndan bihabar galandygyna ýa-da şol zat babatda bildirilýän islegiň birden artandygyna salgylanyp bilmez. Şu ýagdaýlaryň ählisinde-de zady edinip bilmändigi onuň jogapkärçiliginiň esasy özeni hökmünde ykrar ediler.

Düşündirilýän maddada borjy ýerine ýetirilmeginiň zady edinip bilmezlik däl-de, şertnamada görkezilen beýleki ýagdaýlar bilen baglanyşygyna degişli ýagdaýlar göz öňünde tutulmandyr. Meselem, eger bergidar zady satyn alar bolsa, onda TRK-nyň 408-nji maddasynda jogapkärçiligi güýçlendirmek boýunça göz öňünde tutulan ýagdaý ulanylmaz. Ýöne, eger satyn alnan (taýýarlanan) zat şertnamanyň talaplaryny ödemeýän bolsa, onda TRK-nyň 405 – 425-nji maddalarynyň umumy düzgünleri ulanylar hem-de ol TRK-nyň 406-njy maddasynda göz öňünde tutulýşy ýaly, diňe günäsi bolan halatynda, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça jogapkärçilik çeker.

2. Jogapkärçiligi gowşatmak

Taraplar TRK-nyň 408-nji maddasynda jogapkärçiligi güýçlendirmek boýunça göz öňünde tutulan ölçegiň derejesini peseltmäge hukuklydyr. Galyberse-de, jogapkärçilik ýagdaýlara görä gowşadylyp bilner. Meselem, munuň özi bergidaryň zady satyn almak (taýýarlamak) boýunça borjynyň aýratynlyklaryna däl-de, zadyň özboluşlylygy bilen baglanyşygy bolmadyk, ýagny bergidaryň şahsyýetine degişli we meselem, adamyň kesellemegi bilen bagly bolup durýan ýagdaýlarda ýüze çykyp biler. Şunuň ýaly ýagdaýlarda ol diňe günäsi bar bolanda jogapkärçilik çekýär.

409-njy madda. Şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk

getirmek

1. **Eger şertnama baglaşmak üçin esas bolan ýagdaýlar şertnama baglaşylandan soň mese-mälim üýtgän bolsa we taraplar bu üýtgeşiklikleri göz öňünde tutup, şertnamany baglaşmadyk ýa-da başga mazmunly şertnamany baglaşan bolsa, onda şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek talap edilip bilner, sebäbi aýry-aýry halatlar nazara alnyp, hususan-da normalaryň görnüşinden ugur alnyp, şertnama gatnaşýan tarapdan üýtgemedik şertnamany pugta berjaý etmek talap edilip bilinmez.**

2. **Şertnama esas edilip alnan maglumatlar nädogry bolup çykan halatynda hem şol ýagdaýlar üýtgän ýagdaýlara deňleşdirilýär.**

3. **Taraplar birinji nobatda şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmäge çalyşmalydyrlar.**

4. **Eger şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmek mümkin bolmasa ýa-da beýleki tarap muňa razy bolmasa, onda öz bähbitleri bozulan tarap şertnamadan yüz dönderip biler.**

1. Üýtgän ýagdaýlara degişli düşünje we şol ýagdaýlardan peýdalanmak üçin öňünden döreýän şertler

Şu maddanyň kadalary taraplaryň özara düşünişmegine we erkisleg bildirmegine mahsus bolan ýörelgelere hem-de boýun alnan borçlary päk ýürekden ýerine ýetirmegiň ýörelgelerine esaslanýar.

Hakyky şertnamanyň bar bolmagy şu kadadan peýdalanmak üçin öňünden döreýän şertdir. Gepleşikleri geçirmegiň barşynda, ýagny entek şertnama baglaşylmanka, üýtgän ýagdaýlary kynçylyksyz göz öňünde tutsa bolar we soňa görä-de, şertnamany üýtgetmegiň zerurlygy ýüze çykyp durmaz.

Düşündirilýän maddada üýtgän şertler kesgitlenen mahalynda, iki hili ýagdaý biri-birinden tapawutlandyrylyp görkezilýär, her niçik bolsada, şol ýagdaýlar hukuk babatda bir meňzeş netijeleriň ýüze çykmagyna alyp barýar. Birinji ýagdaý şol maddanyň 1-nji bendinde, ikinjisi bolsa bu maddanyň 2-nji bendinde göz öňünde tutulandyr.

1-nji bende laýyklykda, şertnama baglaşylan pursadynda obýektiw ýagdaýlar bolýar, şertnama goşulýan taraplar bu ýagdaýlary diňe bir hereket edýän diýip hasaplaman, şertnamanyň hereket edýän möhletinde durnuklylygyny saklaýar diýip biragyzdan ykrar edýärler. Taraplaryň ikisinde şu ýagdaýda gepleşikleriň geçirilen wagtyny hem-de şertnama baglaşylanda, şol ýagdaýlaryň saklanyp galjakdygyny ugur edinipdirler. Başgaça aýdanyňda, taraplar şol obýektiw ýagdaýlar boýunça birmeňzeş pikirde bolupdyr hem-de nädogry pikirlere eýermändir.

Munuň tersine, şu maddanyň 2-nji bendi taraplaryň, obýektiw ýagdaýlar hakykatda ýüze çykmasa-da, obýektiw ýagdaýlaryň barlygyny ugur edinyň ýagdaýyna degişlidir. Olaryň garaýyşlary biri-birine gabat gelse-de, hakykata laýyk gelmeýär. Başgaça aýdanyňda, taraplaryň ikisi-de nädogry pikire eýeripdir. Ýöne şunda-da bu garaýyşlaryň şertnamanyň baglaşylmagynyň esasynda öwrülmeği öňünden dörän goşmaça şert bolup durýar.

Şu ýagdaýlaryň ikisinde-de taraplaryň garaýyşlarynyň biri-birine laýyk gelmeginiň gürrüňi gidýär. Ýagdaýyň şunuň ýaly görnüşe eýe bolandygy sebäpli, taraplaryň näme üçin şol ýagdaýlardan ugur alandygyny gözden geçirmegiň zerurlygy ýok. Günä wajyp ähmiýete eýe bolmaýar.

Bu ýerde özara bähbitleri göz önünde tutmak boýunça borçlary aýdyňlaşdyrmak barada gürrüň gidýär. Birinji ýagdaýda diňe bir hakykat ýüzündäki ýagdaýlaryň wagtyň geçmegi bilen, birden üýtgemegi wajyp bolup durmaýar. Munuň özi *obýektiw ölçegdir*. Şunda, düýpli özgerişlikler ýüze çykanda, şertnama goşulýan paýhasly taraplaryň ýagdaýyň sonuň ýaly derejede üýtgäp biljekdigine biragyzdan göz ýetirseler-de, bu şertnamany baglaşmagy baradaky mesele kesgitleýji ähmiýete eýe bolýar. Munuň özi *subýektiw ölçegdir*, galyberse-de, raýat hukugyna mahsus bolşy ýaly, bu belli-belli taraplar barada gürrüň edilmeyär. Kazy paýhasly, halal we päk ýürekden işleýän taraplaryň neneşi hereket etjekdigi baradaky meseläni çözmeli bolar.

Kada bolşy ýaly, bu ýerde muzdly şertnamalar boýunça borjy ýerine ýetirmegiň we garşylyklaýyn ýerine ýetirmegiň arasyndaky baglanyşygyň esasy üýtgemegi barada gürrüň ediler. Meselem, kärende baradaky şertnamada kärende töleginiň möçberi bellenişli diýeliň, wagtyň geçmegi bilenem öňünden çaklap we aýdyp bolmaýan ykdysady çökgünligiň döremegi sebäpli, inflýasiýa çalt depgin bilen güýçlenýär, nyrlar disproporsional görnüşde ýokarlanýar, şonda kärende töleginiň we kärendesine berilýän obýektiň gymmatynyň arasyndaky ekwiwalentlik bolmaýar; eger taraplar çig maly getirip bermek baradaky şertnamany hümmetli diýlip hasaplanýan walýutanyň hasabynda baglaşan halatynda, şol walýutanyň hümmetiniň birden peselmegi çig malyň bahasynyň we şertnamadaky bahanyň arasyndaky ekwiwalentligi bozar; eger potratçy mineral dökünleri işläp taýýarlamagy we olary getirip bermegi boýun alan halatynda, şol dökünleri işläp taýýarlamak üçin ep-esli möçberde nebit zerur bolup durýar, nebitiň bahasy bolsa, tebigy ýa-da syýasy kynçylyklar zerarly barha ýokarlanýar, munuň özi bahanyň we şertnamany ýerine ýetirmek boýunça borjuň arasyndaky gatnaşygy bozýar, çünki şol baha çig nebitiň ozalky, ýagny şol pursatdaky ähli çaklamalara görä, özüniň durnuklylygyny saklar diýlip hasaplanan nyryndan ugur alnyp kesgitlenilipdir; eger tassyklanan taslamaly hususy jaý satylanda, şol taslama esasynda hem ýene bir gat goşmak mümkin bolsa, satyn almak-satmak şertnamasy resmileşdirilenden soň, ygtyýarly döwlet edarasý tarapyndan tassyklanan goşmaga gurluşyk taslamasy ýatrylsa, netijede jaýyň bahasy ep-esli aşaklansa, onda taraplaryň satyn almak baha hasaby baradaky ilkinji bilelikdäki kalkulásiýasy gerek bolmaz.

TRK-nyň 409-njy maddasynyň 1-nji bendinde kadalaşdyrmak bilen baglylykda, şertnama baglaşýan paýhasly taraplaryň şol özgerişlikleriň ýüze çykyp biljekdigini öňünden aňan bolsalar, başgaça mazmundaky şertnamany baglaşjakdygy baradaky çaklama orta atylýar. Şunda düzgüniň bozulmagynyň „güýçli“ häsiýete eýe bolup durýandygyna aýratyn ähmiýet berilýär. Kadadan çykma ýagdaýa ýnsaply baha berlen mahalynda, iň bolmanda, haýsy-da bolsa bir tarapdan şertnamanyň üýtgetmelere ýol bermän ýerine ýetirilmegini talap edip bolmaýan derejede düýpli esaslandyrylan görnüşde bolmalydyr. Taraplar adaty, pullaryň hümmetiniň peselmegini, inflýasiýany, walýutanyň dewalwasiýasyny ýa-da şertnamanyň hukuk binýadyna degişli tarapyň üýtgemegini öňünden görmelidir we ykrar etmelidir. Diňe, aýratyn ýagdaýlarda bazar ykdysadyýetiniň esasy ýörelgesinden-şertnamalaryň hakykylygyna we durnukly bolmagyna degişli ýörelgeden çykylmagyna ygtyýar berilýär.

Ikinji ýagdaýda taraplaryň ikisi-de kesgitlenen ýagdaýlar barada nädogry pikiri ugur edinipdirler we ol ýagdaýlar şertnamanyň esasynda goýlupdyr (2-nji bent). Eger şertnama baglaşylandan soňra, hukuk kadalary üýtgetmek arkaly, ýokarda beýan edilen ýagdaý birneme özgerdilen halatynda, taraplar hususy ýaşayş jaýy satyn almak-satmak şertnamasyny baglaşanlarynda biragyzdan, satyn alyjynyň tassyklanan taslama laýyklykda goşmaga gaty gurmaga hukugy bolany sebäpli, satyn alyş bahasyny gaty ýokary bahaladylar. Hakykatda bolsa, şertnama baglaşmagynyň öňünden kanunçylygyň üýtgemegi bilen baglylykda ýer böleginde gurluşygy amala aşyrmak bolmaýar. Şunuň ýaly ýagdaýda şertnama baglaşylandan soňra, obýektiw ýagdaýlaryň üýtgemegi däl-de, taraplaryň ikisinde-de baglaşýlan geleşik barada nädogry pikiriň döremegi bilen bagly ýagdaý emele gelýär. Şeýle hem taraplaryň ikisi-de nädogry pikire eýerip, şertnama baglaşanda hem-de degişlilikde, şertnama boýunça getirilip berilmeli çig malyň bahasyny çalşylýan walýutanyň hakykata laýyk gelmeýän hümmetine (kursuna) görä hasaplanda, sonuň ýaly ýagdaý emele gelýär.

2. Üýtgän ýagdaýlaryň hukuga degişli netijeleri

Şu maddanyň 3-nji we 4-nji bentlerinde şertnamanyň esaslarynyň birden üýtgemeginiň hukuk netijeleri düzgünleşdirilýär. Şunda hukuk netijeleriň ikisi, has takygy: birinjiden, ýagdaýyň üýtgemegi we şertnamany üýtgän ýa-da hakyky ýagdaýa laýyk getirmek (3-nji bent) we ikinjiden, şertnamany ýatırmak (4-nji bent) bilen bagly netijeler ýüze çykyp biler. Şunda diňe, birinji netijäni amala aşyrmak başa barmadyk halatynda, ikinji netijäniň amala aşyrylmagyna ygtyýar berilýär. Haýsy-da bolsa bir çözgüdi saýlap almakda şertnamanyň amala aşyrylmagyna bil baglanmagyna we iki tarapdan hem şertnamanyň ýerine ýetirilmeginiň dowam etdirilmegi boýunça talap bildirilmeginiň ýol bermek aýgtylaýjy ähmiýete eýe bolýar. Munuň üçin iki tarapyň hem bähbitlerini äşgär etmek we ölçerip görmek gerek.

3-nji bentdäki kesgitlemede ilkinji nobatda taraplaryň şertnamany üýtgän ýagdaýlara laýyk getirmäge çalyşmalydygyny görkezýär. Professor Kniperiň adalatly belleýşi ýaly, munuň özi şertnamanyň erkinligine mahsus bolan ýörelgä has laýyk gelýär. Taraplaryň özleri şertnamanyň emele gelen ýagdaýa laýyk getirilmelidigi we eger laýyk getirmeli bolsa, onuň mazmununyň nähili bolmalydygy, başgaça aýdanyňda, haýsy-da bolsa bir tarapyň ýerine ýetirmeli borçlarynyň azaldylmalydygy ýa-da artdyrylmalydygy, bellenişli möhletliň uzaldylmalydygy, möhletleriň bölünmelidigi we ş.m. barada ylalaşmalydyr. Şunuň bilen baglylykda, kanunda mazmun boýunça anyk görkezmeler ýok.

Sonuň bilen birlikde, taraplaryň ikisi-de bu geleşiklere gatnaşmaga we ak ýüreklilige esaslanyp, belli bir çözgüdi tapmaga borçludur. Eger şertnamanyň esaslary ep-esli derejede üýtgeýän bolsa, taraplaryň haýsy-da bolsa biri gowuşgynsyzlyga ýol bermeli däl. Taraplaryň her biri şertnama boýunça hyzmatdaşyň geleşiklere goşulmagyny talap etmäge hukuklydyr. Ýöne belli bir netijäniň gazanylmagyny talap etmäge hukuk berilmeyär.

Eger iki tarap ýa-da dawa çözülen, kazyet obýektiw sebäplere görä, şertnamany üýtgän ýagdaýlarda ýerine ýetirmegiň mümkin dälidigini äşgär etse, taraplaryň ikisi-de özara ylalaşyk boýunça ýa-da bähbitlerine zeňl ýetirilýän tarap bir taraplaýyn tertipde şertnamany bozýar. Ilkibaş-

daky şertnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmegiň ýol bererliklidigi kesgitlenen mahalynda-da, ak ýürekden hereket edýän tarapyň ölçegi ulanylýar. Şertnamanyň ýerine ýetirilmegini bes etmek konstitutiw hukuk bolup durýar we ol äşgär edilmelidir. Şertnama öz-özünden bes edilip bilinmez.

410-njy madda. Uzak möhletli şertnama borçnamalaryndan ýüz döndermek

1. **Şertnamadaky islendik tarap esasly sebäplerden ugur alyp, uzak möhletli borçnamalar baradaky şertnamadan şertnamany ýatymagyň möhletlerini berjaý etmän ýüz dönderip biler. Eger anyk ýagdaýlar sebäpli, şol sanda ýeňip geçip bolmajak güýç sebäpli we iki tarapyň bähbitlerini nazara alyp, şertnamany ýatyrýan tarapdan ylalaşylan möhlet gutarýança ýa-da şertnamany ýatymak möhleti gutarýança şertnama gatnaşyklarynyň möhletini uzaltmak, şertnama gatnaşyklaryny dowam etdirmek talap edilip bilinmejek esaslar esasly sebäp diýlip ykrar edilýär.**
2. **Eger şertnama borçnamalarynyň bozulmagy hem şertnamany ýatymak üçin esas bolýan bolsa, onda kemçilikleri düzetmek möhleti netijesiz gutarandan ýa-da duýdurýş netijesiz galandan soň şertnamany ýatymaga ýol berilýär. Şunda degişli suratda şu Kodeksiň 416-njy maddasynyň 2 punkty ulanylýar.**
3. **Şertnamany ýatymak üçin hyzmat eden esas özüne mälim bolandan soň, ygtyýarly şahs göwnējaý möhletde şertnamadan ýüz dönderip biler.**
4. **Eger ýerine ýetiriş şertnamanyň ýatrylmagy sebäpli şondan beýläk hiç hili bähbidi aňlatmaýan bolsa, onda bu ýatryş şol ýerine ýetirilişe hem degişli bolup biler. Ýerine ýetirilen zadýň gaýtarylyp berilmegini üpjün etmek üçin degişli suratda şu Kodeksiň 366- -368-nji maddalarynyň kadalary ulanylýar.**
5. **Ýeten zeledi töletmek hakyndaky talaplar barasynda degişli suratda şu Kodeksiň 417-nji maddasynyň kadalary ulanylýar.**

1. Şertnamany bir taraplaýyn tertipde ýatymak

Uzak möhletleýin şertnamalaýyn gatnaşyklarda borçnamalar döwürleýin ýerine ýetirilýär, şol gatnaşyklarda taraplaryň bähbitleri bir gezeklik şertnamalardaka garanyňda tapawutlanýar. Bir tarapdan, kada bolşy ýaly, taraplar käbir halatda düşünişmezlilikler ýüze çyksa-da, işewürlük gatnaşyklarynyň mümkin boldugyça, bozulmadyk görnüşde saklanmagyny isleýärler. Beýleki tarapdan, kada bolşy ýaly, şertnamanyň ýerine ýetirilmegi bes edilende, iki taraplaýyn doly restitusiýa, ýagny şertnamanyň berjaý edilmegi netijesinde edinilen zatlaryň ählisini dolulygyna gaýtaryp bermek belli bir ölçege laýyk gelmeýär.

Meselem, öýi kireýine alýan we kireýine berýän adatça, kireýne almak we kireýne bermek boýunça gatnaşyklaryna asla agram salmak islemeýärler; eger şertnamanyň ýerine ýetirilmegi bes edilen halatynda, adatça, şertnama boýunça görülen peýdany, ýagny bir tarapdan, öý üçin tölenen tölegleri we beýleki tarapdan, öýde ýaşamagyň pul hasabyndaky gymmatyny biri-birine gaýtaryp bermek olaryň bähbitlerine laýyk gelmeýär. Meselem, energiýany ýa-da gazy tabşyrmak boýunça uzak möhletleýin şertnamalar we hyzmatlary berjaý etmek baradaky şertnamalar bilen baglylykda-da hut şunuň ýaly ýagdaý emele gelýär. Şonuň ýaly şertnamalar tamamlanandan soňra, satyn almak-satmak baradaky şertnamadan ýüz dönderilen halatynda, ozal ýerine ýetirilen zatlaryň ählisiniň TRK-nyň 366-njy maddasynda göz önünde tutulýşy ýaly, biri-birine barabar derejede gaýtarylyp berilmegini gazanmaga çalyşmak düşnüksiz we adatça, iş ýüzünde amala aşyryp bolmaýan ýagdaýa öwürülirdi. Munuň özi uzaga çekijilik elementini özünde jemleýän beýleki gatnaşyklara, meselem, kärendeçilik, hakyna tutmak, lizing, françaýzing, ätiýaçlandyryş baradaky şertnamalar ýa-da jemgyýeti döretmek baradaky şertnama boýunça gatnaşyklara degişlidir.

Şu sebäplere görä, uzak möhletleýin borçnamalara degişli gatnaşyklarda şertnamadan ýüz döndermek şertnamany ýatymak bilen çalşyrylýar. Munuň üçin TRK-nyň 410-njy maddasynda şertnamany delillendirilen sebäplere görä ýatymak we onuň hukuk netijeleri boýunça esasy kada beýan edilýär. Şunda birgiden gatnaşyklar bilen baglylykda we aýratyn-da, zähmet kanunçylygynda TRK-nyň 410-njy maddasyndan ileri tutulýan ýörite kadalaryň hereket edýändigine üns bermek gerek.

2. **Şertnamany ýatymak üçin delillendirilen esaslar** 1-nji bentde şertnama goşulýan islendik tarapa delillendirilen sebäpler ýüze çykan halatynda, şertnamany bozmaga ygtyýar berilýär. Bu ýerde erk-islegiňi bildirmek arkaly amala aşyrylýan bir taraplaýyn hukuk barada gürrüň gidýär. Şertnamanyň ýatrylmagy geljekde-de öz güýjüni ýitirmeýär. Şertnamanyň bozulmagy şertnama ýa-da kanun boýunça göz önünde tutulan möhlet başlanýança, hukuga degişli gatnaşyklaryň bes edilmegine getirýär hem-de şertnamanyň adaty görnüşde ýatrylmagynyň tersine, şertnamany ýatymak boýunça bellenen möhletlere garalman, amala aşyrylýar.

Adatdan daşary ýagdaýda ýatymak boýunça hukuk şertnamany ýatyrýan tarapdan şertnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmäge ýol berilmeýän halatda ulanylýar. Munuň özi 1-nji bentde aýdyňlaşdyrylýar, şonda **delillendirilen esasyň** bolmalydygy bellenilýär.

Uzak möhletleýin borçnamalara degişli gatnaşyklaryň çäklerinde bilelikde işlemek üçin zerur bolup durýan ynanyň birden bozulmagy delillendirilen esas diýlip hasaplanýar. Munuň özi şertnama goşulýan beýleki tarapyň ençeme gezek öz borçnamasyny bozandygy, şeýle hem onuň emläk bilen bagly ýagdaýy ýaramazlaşyp, geljekde onuň şertnamadaky borçlaryny ýerine ýetirip bilmeziginiň howsala döredýändigini bilen delillendirilýär. Bu ýerde-de günä uly ähmiýet berilmeýär. Şunda beýleki tarapyň ykdysady ýagdaýynyň howsala döretmegi ýeterlikdir. Taraplaryň arasynda ynanyň bolmagyna aýratyn ähmiýet berilýän gatnaşyklarda haýsy-da bolsa bir tarapyň şertnamany ýatyrýan beýleki tarapa duýdurman, özüni alyp barşynyň şertnamany ýatyrýan tarapda esaslandyrylan ynamsyzlygy döretmegi ýeterlik diýlip hasaplanýar.

3. Şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmagy şertnamany ýatymagyň esasy hökmünde

2-nji bent şertnamadaky hukugyň umumy pikirine, ideýasyna, degişlidir, şoňa laýyklykda, şertnama bozulanda, şertnamany ýatymak boýunça hukukdan gytarnykly peýdalanmagyň oňňüsyrysynda, düzgüni bozuja kemçiligini düzetmäge mümkinçilik berilmelidir. Şonda möhlet belenilip, şonuň dowamynda oňa geljekde özüni şertnamanyň talaplaryna laýyklykda alyp barmagyna ýene-de bir gezek mümkinçilik döredilmelidir. Bu möhlet ölçege laýyk gelmelidir, munuň özi şertnamany bozuja ýol beren kemçiligini düzetmek üçin ýeterlik boljak wagtyň berilmelidigini aňladýar. Şeýlelikde, 2-nji bentde meselem, TRK-nyň 405-nji maddasynyň

2-nji bendindäki, 411-nji maddanyň „b“ kiçi bendindäki, 416-njy ýa-da 514-nji we 659-njy maddalardaky ýaly bahalar beýan edilýär. Diňe, goşmaça belenen möhlet netijesiz tamamlanandan soňra, şertnamanyň delillendirilen esaslara görä ýatyrylýandygy äşgär edilip bilner. Ýöne

şonda-da günäniň ölçeginiň düşýän agramy aradan aýyrmakda ýa-da agram salýan hökmünde hiç hili ähmiýete eýe bolup durmaýandygyny görkezmek gerek.

4. Şertnamanyň ýatyrylýandygyny mälim etmek boýunça oýlanyşykly möhlet

3-nji bende laýyklykda, şertnamanyň ýatyrylýandygy ölçege laýyk gelýän wagtyň dowamynda mälim edilmelidir. Şol möhlet şertnamany ýatarmaga hukugy bolan tarap şertnamany ýatarmak üçin esaslaryň bardygyny äsgär eden wagtyndan başlap hasaplanyp ugralýar. Oýlanman, bilmezlige salmak ýeterlik bolup durmaýar. Şeýlelikde, beýleki tarapyň şertnamany ýatarmaga hukugy bolan tarapyň şol hukugyndan peýdalanmagyndan uzak wagtlap bihabar galyp ýörmän, öz bähbitlerini amala aşyrmagy kepillendirilýär. Şonuň bilen birlikde, hukugyň kesgitlenen we durnukly görnüşde bolmagy üpjün edilýär. Galyberse-de, şertnamany ýatarmaga hukugy bolan tarap uzak wagtlap ýaýdanmak arkaly, delillendirilen esaslaryň bardygyna we şol gatnaşyklary dowam etdirmegiň mümkindigine ymykly göz ýetirmändigini äsgär edýär. Şunuň ýaly gatnaşyklaryň köp sanly görnüşleriniň gabat gelýändigini üçin, möhletiň belli bir ölçege laýyklygy barada abstrakt (howaýy) garaýyşlary öňe sürmek mümkin däl. Ony her bir halatda anyk ýagdaýlary göz önünde tutmak arkaly berjaý etmek gerek.

5. Şertnamanyň ýatyrylmagynyň şertnamany ýerine ýetirilmeginiň netijelerine degişli edilmegi

Işlenip düzülen we ýokarda beýan edilen düzgüne laýyklykda, şertnama ýatyrylanda, taraplara şertnamanyň ýerine ýetirilmeginiň netijeleri gaýtarylyp berilmeýär, 4-nji bentde şol kadadan çykylýan ýagdaý göz önünde tutulýar. Bu ýerde uzak möhletleýin gatnaşyklaryň geljekde bes edilmeginiň ozal ýerine ýetirilen borçlaryň hem öz güýjüni ýitirmegine alyp barýandygyny görkezýän ýagdaý barada gürrüň gidýär. Şunuň ýaly ýagdaý örän seýrek gabat gelýär. Şunda döwürleýin ýerine ýetirilýän borçlar mazmuny boýunça bir meňzeş bitewiligi emele getirýär diýeliň. Mysal üçin, haýsydyr bir awtor neşirýat bilen şertnama baglaşyp, belli bir kanun boýunça düşündiriş ýazmagy borç edinýär. Ol tekstiň 10 bölekden ybarat bolan möçberini tabşyryp, hakyny döwürleýin alýar. Eger ol işiň üçden bir bölegini berjaý edip, düşündiriş ýazmagyny bes eden halatynda, düşündirişi tutuş görnüşde çap edip bolmaýar we şol wagta çenli berjaý edilen iş neşir ediji üçin öz gymmatyny ýitirýär. 4-nji bentde şunuň ýaly ýagdaýlar boýunça, kadadan çykma hökmünde, şertnamanyň ýerine ýetirilmeginde ýüz döndermek baradaky düzgünleri ulanmak göz önünde tutulýar.

6. Zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek hukugy

Düşündirilýän maddanyň 5-nji bendinde TRK-nyň 417-nji maddasyna salgylanylýar we uzak möhletleýin borçnamalara degişli gatnaşyklar bozulan ýagdaýynda, zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukugyň şertnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermegiň zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek boýunça hukugy aradan aýyrmaýan halatynda bolşy ýaly, şertnamanyň ýatyrylmagynyň netijeleri bilen bir hatarda goýulýandygy takykklanýar.

§ 2. BERGIDARYŇ MÖHLETİ GEÇİRMEGI

TRK-nyň 405-nji maddasy bergidar möhleti geçirende kreditoryň hukuklary we bergidar üçin munuň hukuk netijeleri babatda umumy kadalary özünde saklaýar. Hususan-da 405-nji madda laýyklykda möhletini geçirende bergidar borçnamalary ýerine-ýetirmek borçlaryndan boşadylmaýar we mundan başga-da bergidara zyýanyň möhletini geçirmek bilen dörän zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüklenilýär, haçanda bergidara borçnamalaryň bozulandygy üçin jogapkärçiligiň ýüklenilmeýän halatlary muňa degişli däl. TRK-nyň 411-415-nji maddalary TRK-nyň 405-nji maddasynyň düzgünlerini ösdürýärler we jikme-jikleşdirýärler.

411-nji madda. Düşünje

Bergidar şu aşakdaky ýagdaýlarda bellenen möhleti geçiren diýlip hasap edilýär:

- 1. borçnama ýerine ýetirmek üçin bellenen möhletde ýerine ýetirilmese;**
- 2. ýerine ýetiriş möhleti gelenden soň kreditoryň eden duýdu-ryşyndan soň hem borçnama ýerine ýetirilmeyän bolsa.**

1. Umumy düzgünler.

TRK-nyň 414-nji maddasy “bergidaryň möhleti geçirmek” düşüncesine kesgitleme berýär. Şunda ol iki ýagdaýy göz öňüne tutulýar, olar bolan mahalynda bergidar öz borçnamasyny ýerine ýetirmeginiň möhletini geçiren diýlip hasaplanylýar. Birinjiden, “a” kiçi bentde bergidaryň möhleti geçirmeginiň ony ýerine ýetirmek üçin bellenen möhletde borçnama ýerine ýetirilmedik mahalynda bolýandygy hakynda aýdylýar. Başga sözler bilen aýdylanda, eger bergidaryň günäsi boýunça borçnamada bellenen möhletde ýerine ýetirilmese, möhleti geçirilen diýlip hasap edilýär. Raýat kanunçylygynyň umumy kadalary boýunça borçnamalary ýerine ýetirmek möhleti haçanda kreditor ýerine ýetirmegini talap etmek hukugyny alanda gelip ýetýär. Şunda borçnamalary ýerine ýetirmeginiň möhletleri kanun bilen ýa-da şertnamada kesgitlenilip bilner, şeýle hem borçnamalaryň düýp mazmunyndan gelip çykyp biler.

Ikinjiden, “b” kiçi bentde bergidaryň möhleti geçirmeginiň haçanda borçnama ýerine ýetirilmese we ýerine ýetirmek möhleti gelip ýetenden

soň kreditor tarapyndan duýduryş edilenden soň bolýandygy aýdylýar. Munuň özi ýerine ýetirmek möhletiniň gelip ýetmek faktynyň öz-özünden bergidaryň möhleti geçirmegine alyp barmaýandygyny aňladýar. Kreditor duýduryş etmelidir we borçnamalary ýerine ýetirmek üçin möhlet bermelidir. Elbetde, bergidar tarapyndan öz borçnamasynyň öz wagtynda ýerine-ýetirilmegine biynjalyk bolan kreditor ýerine ýetirmek möhletiniň gelip ýetmegine çenli hem duýduryş edip biler. Ýöne şeýle duýduryşyň hukuk netijeleri ýokdur, çünki TRK-nyň 411-nji maddasynda gürrüňi edilýän duýduryş ýaly bolup durmaýar. Kreditoryň şeýle duýduryşy diňe borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň möhleti hakynda bergidara ýatlama bolup durýar. Bergidar diňe haçanda ýerine ýetirmek möhleti gelip ýetende edilen duýduryşdan soň, borçnamany ýerine ýetirmese, borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhletini geçiren diýlip ykrar ediler.

2. TRK-nyň 411-nji maddasyny ulanmagyň deslapky şertleri

Ýokarda beýan edilenlere garamazdan, TRK-nyň 411-nji maddasynyň “a” we “b” kiçi bentleriniň düzgünleri düşündirilende we ulanylanda käbir ujypsyz aýratynlyklar bardyr. Eger “a” kiçi bentde borçnamalary bellenen möhletde ýerine ýetirmedik mahalynda bergidaryň möhleti geçirmegi hakynda aýdylsa, onda “b” kiçi bentde diňe ýerine ýetirmek möhleti gelip ýetenden soň edilen duýduryşdan soň borçnamany ýerine ýetirmedik mahalynda möhleti geçirmek hakynda aýdylýar. Başga sözler bilen aýtsak, birinji ýagdaýda borçnamanyň bellenen möhletde ýerine ýetirilmmezligi kreditoryň duýduryşy bolmazdan bergidaryň möhleti geçirmegine, ikinji halatda bolsa borçnamanyň möhletinde ýerine ýetirilmmezligi öz-özünden bergidaryň möhleti geçirmegine getirmeýär. TRK-nyň 411-nji maddasynyň “a” kiçi bendine laýyklykda, bergidaryň möhleti geçirmegi, haçanda borçnamany ýerine ýetirmek möhleti şertnamanyň möhüm we düýpli şerti bolan halatlarynda bolýar. Mysal üçin, eger bergidar kreditora kesgitlenen möhlete çenli aýry-ayry harytlary (mysal üçin, mahabat materiallaryny we diwarlary) bermäge borçly bolsa, olary kreditor haýsydyr bir çäreleri geçirmäge meýil eden bolanda (mysal üçin, konferensiýany ýa-da sergini), onda borçnamany ýerine ýetirmek möhleti şertnamanyň düýpli şerti bolup durýar. Şu ýagdaýda bergidaryň möhleti geçirmegi duýdurmak we borçnamany ýerine ýetirmek üçin möhleti bellemek zerurlygy bolmazdan borçnamany ýerine ýetirmek möhleti gutarandan soň şobada bolar. Munuň özi hususan-da TRK-nyň 416-njy maddasynyň 2-nji bendiniň “b” kiçi bendinde göz önüne tutulan. Haçanda borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti şeýle düýpli ähmiýete eýe bolmadyk halatlarynda borçnamany ýerine ýetirmek üçin wagtyň mysaly döwri görnüşinde bellenilse, onda TRK-nyň 411-nji maddasynyň “b” kiçi bendiniň düzgünleri ulanarlyklydyr. TRK-nyň 405-nji maddasynyň 2-nji bendinde bergidar möhleti geçirende kreditoryň bergidara borçnamany ýerine ýetirmek üçin gerek bolan möhleti belläp biljekdigi hakynda aýdylmagy tötänden däl. Eger bergidar bellenen bu möhletde-de borçnamany ýerine ýetirmese, kreditor borçnamany ýerine ýetirmeginiň deregine zyýanyň öwezini dolmagy talap etmäge haklydyr. Munuň özi TRK-nyň 416-njy maddasynyň düzgünlerinden hem gelip çykýar. Ýokarda bellenilişi ýaly, TRK-nyň 411-nji maddasy TRK-nyň 405-nji maddasynyň umumy düzgüniniň üstüni ýetirýär. Gapma-garşylyklar ýüze çykan mahalynda kreditor tarapyndan TRK-nyň 411-nji maddasynyň kadalary artykmaçlyklardan peýdalanýarlar, çünki onuň kadalary ýörite kadalar bolup durýarlar. Şeýle gapma-garşylyklar ýok bolsa, olar birek-bireginiň üstüni ýetirýärler. Ozaly bilen, munuň özi, duýduryşa we goşmaça möhleti bellemäge degişlidir, çünki TRK-nyň 405-nji maddasynyň 3-nji bendine laýyklykda, belli bir deslapky şertler bolan mahalynda şeýle möhleti bellemekden ýüz dönderip bolar. Munuň özi TRK-nyň 411-nji maddasyna hem degişlidir.

412-nji madda. Borçnamany ýerine ýetirmeginiň mümkin

bolmazlygy

Eger borçnama bergidaryň günäsi bilen ýüze çykmadyk ýagdaýlar sebäpli ýerine ýetirilmedik bolsa, borçnamany ýerine ýetirmeginiň möhleti geçen diýlip hasap edilmeýär.

TRK-nyň 412-nji maddasyna laýyklykda haçanda borçnamalary ýerine ýetirmek bergidaryň erkine bagly bolmadyk ýagdaýlar zerarly mümkin bolmasa, möhleti geçen diýlip ykrar edilmez. Başga sözler bilen aýdylanda, borçnamalaryň möhletinde ýerine ýetirilmeginde bergidaryň günäsiniň ýokdugy hakynda gürrüň barýar. TRK-nyň 406-njy maddasynyň 1-nji bendinde bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk hereketleri bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak bilen bergidaryň üstüne yüklenilýändigini hakynda aýdylmagy tötänden däl. Şunda bergidar hem öz bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk hereketleri üçin hem-de bergidaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmäge çekilen öz wekiliniň bilkastlaýyn we seresapsyzlygy üçin jogap berýär (TRK-nyň 407-nji maddasy). Mundan başga-da, TRK-nyň 408-nji maddasyna laýyklykda haçanda ýerine ýetirmeginiň predmeti, elbetde şertnamadan ýa-da ýagdaýlardan başgaça gelip çykmasa, üçünji şahslardan alynmaly bolanda hem jogapkärçilik bergidaryň üstüne yüklenilýär. Möhleti geçirmek üçin bergidara jogapkärçiligine eltmeýän ýagdaýlar tehniki häsiýetli hadysalar (mysal üçin, harydy eltmek serişdesiniň awariýasy, harydy öndürjide awariýa), şahsy häsiýetler (syrkawlyk we ş.m.), şeýle hem bergidara bagly bolup bilmejek beýleki ýagdaýlar bolup biler (mysal üçin, şertnamalary döwlet tarapyndan hasaba almak, makullamalary we rugsatlary hem-de ş.m. almak üçin haýsydyr bir täze kadalary we uzak wagtlaýyn amallary bellemek).

413-nji madda. Bergidaryň jogapkärçiligi

Bergidar möhletiň geçirilen wagtynyň dowamynda ýol beren islendik geleňsizligi üçin jogapkärçilik çekýär. Ol möhletiň geçirilen wagtynyň dowamynda borçnamanyň ýerine ýetirilmegi tötänleýin mümkin bolmadyk halatynda hem jogapkärçilik çekýär, ýöne muňa borçnama öz wagtynda ýerine ýetirilen mahalynda hem zyýan ýeten halatlar girmeýär.

1. Günä bergidaryň jogapkärçiliginiň deslapky şerti hökmünde

Eger bergidar borçnamalary ýerine ýetirmeginiň möhletiniň geçirilmegine ýol berse, ýagny, eger TRK-nyň 411-nji maddasynyň deslapky şertleri bolsa we TRK-nyň 412-nji maddasyna laýyklykda haýsydyr bir sebäpli esaslaryň bolmagyny

anyklamak mümkin bolmasa, onuň jogapkärçiliginiň çelgileri pugtalanýar. Eger onuň ätiýaçsyzlygy ýa-da geleňsizligi boýunça bolsa-da ol möhleti geçirmek üçin jogapkärçilik çekýär. Ýagny, bergidaryň jogapkärçiliginiň deslapky şerti geleňsizlik görnüşinde günäniň bolmagy bolup durýar.

2. Ýerine ýetirmek mümkinçiliginiň bolmazlygy üçin jogapkärçilik

Mundan başga-da garalýan madda laýyklykda bergidar borçnamalary öz wagtynda ýerine ýetirmegiň mümkinçilik bolmazlygyna getiren, möhletiň geçirilen wagty üçin ýagdaýlaryň tötänleýin gelip ýetmegi üçin jogapkärçilik çekýär. Şeýlelik bilen, bu madda tutuşlygyna örän berk görnüşde bergidaryň jogapkärçiligini belleýär.

Şol bir wagtda düşündirilýän madda bergidar tarapyndan borçnamalar öz wagtynda ýerine ýetirilende hem ýitgileriň bolan halatlarynda borçnamalary öz wagtynda ýerine ýetirmegiň mümkin bolmazlygynyň tötänleýin gelip ýetenligi üçin bergidaryň jogapkärçiligini aradan aýyrýar. Mysal üçin, harydyň getirilýän ýerinde suw joşmagy bolsa, eger bergidar öz borçnamasyny öz wagtynda ýerine ýetiren bolsa, onda haryt ýok edilip bilnerdi. Başga sözler bilen aýdylanda, bergidar tarapyndan şu zeyilli ýagdaýda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmezligi hakykatda harydyň zeper ýetmeginden ýa-da ýok bomagyndan gaça durmagyna mümkinçilik bererdi.

Professor Kniper bilen ylalaşmak gerek, ýagny bu iki ýagdaýy deňeşdirmeden 1-nji sözlemde göz önünde tutulan tötänleýin zyýan üçin esasy borçnamany ýerine ýetirmäge degişli bolýandygy aýdyň bolýar. Şundan 2-nji sözleme laýyklykda jogapkärçiligiň çelgileri goşmaça borçnamalary, ýagny mysal üçin, beýleki tarapyň bähbitlerini nazara almak borjy kabul etmäge degişlidir. Şuňa laýyklykda 1-nji sözlemiň amaly manysy köp däl, çünki esasy borçnamany ýerine ýetirmek, elbetde, kada bolşy ýaly, şetnamany durmuşa geçirmegiň öňdäki hatarynda durýar.

414-nji madda. Prosentniň üstüne prosent goşmaga ýol

bermezlik

1. **Borçnamany ýerine ýetirmek möhletiniň geçirilen wagty üçin pul borçnamasynyň üstüne kanunda bellenen möçberde prosent goşulýar. Eger kreditor beýleki hukuk esaslary boýunça has ýokary prosentleri talap edip bilýän bolsa, onda degişli suratda şol prosentler goşulýar.**

2. **Möhletiň geçirilen wagty üçin prosentniň üstüne prosent goşmaga ýol berilmeýär.**

1. Umumy düzgünler.

Kanunçylygyň umumy kadalary boýunça möhleti geçirmek bilen ýetirilen zyýan onuň subut edilen möçberinde kesgittenilýär. Ýöne pul borçnamasyny ýerine ýetirmek möhleti geçirilen mahalynda, ýagny bergi pul möçberinde tölenilen mahalynda, kanunçylyk kadadan çykma edýär. Şu ýagdaýda kreditora möhletiň geçirilen wagty üçin prosentleri tölemegi talap etmek hukugy berilýär. Şunda prosentleri tölemegi talap etmek hukugy kreditoryň puly öz wagtynda gaýtarylandan hakyky peýda alandygyna ýa-da almandygyna bagly däl (mysal üçin, onuň bu pul möçberini amatly geleşige goýandygy ýa-da goýmandygyny). Pul töleginiň möhletiniň geçirilmek faktynyň özi hem eýýäm kreditora prosentleri talap etmek hukugyny berýär. Bir tarapdan şeýle çemeleşme pul borçnamasynyň öz wagtynda ýerine ýetirilmeginden ýitgileriň hasaplanylmagyny ýönekeýleşdirýär, beýleki tarapdan bolsa munuň özi bergidary pul borçnamasyny öz wagtynda ýerine ýetirmäge gyssaýar, çünki onuň özi möhletiniň geçirilmegi üçin öz jogapkärçilik çäresini önünden görüp biler.

Prosent stawkasynyň möçberi TRK-nyň 395-nji maddasyna laýyklykda kesgittenilýär, ol haçanda kanuna ýa-da borçnama boýunça şertnama laýyklykda prosentleriň hasaplanylman halatlarynda, eger başga zat bellenenilmedik bolsa, soňkular ýyllyk stawka 4% boýunça alynýar. Haçanda kreditor bergidar tarapyndan öz borçnamalaryny öz wagtynda ýerine ýetirmändigini, kreditor TRK-nyň 395-nji maddasynda göz önünde tutulandakydan has ýokary prosent stawkasy boýunça bank kreditini almaga mejbur bolandygyny subut eden halatlarynda başgaça bolup biler. Has ýokary prosent stawkasy, eger kreditor bergidardan puly öz wagtynda alanda, kreditor borçnamalary ýerine ýetirmegiň möhletiniň geçmegi üçin 395-nji maddada göz önünde tutulan prosent tölemäge garanda has uly peýda alyp biljekdigini subut eden halatlarynda has ýokary prosent stawkasy ulanylyp bilner.

2. Prosentler üçin prosentler.

TRK-nyň 414-nji maddasynyň 2-nji bendi prosentler üçin prosentleriň hasaplanylmagyny gadagan edýär. Başga sözler bilen aýdylanda, esasy berginiň pul möçberi prosentler alan mahalynda kreditora hasaplanylýan goşulmaly pul möçberine artdyrylyp bilinmez.

415-nji madda. Kreditoryň zyýany töletmek hukugy

Kreditor möhletiň geçirilmegi sebäpli ýeten zyýany tölemegi talap etmäge haklydyr.

Möhletini geçiren mahalynda bergidar her niçik-de bolsa öz möhletini geçiren borçnamasyny ýerine ýetirmäge diňe bir borçly bolman, eýsem oňa möhletini geçirmek bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüklenilip bilner. Elbetde, ýitgileriň öwezini dolmak borjy bergidaryň günäsi bolan mahalynda we TRK-nyň 413-414-nji maddalarynyň düzgünlerini hasaba almak bilen ýüze çykýar. Şunda görnüşü ýaly, ýitgiler diýlip TRK-nyň 14-nji maddasynyň kadalaryna laýyklykda diňe bir bozulan hukugyny, ýitgisini ýa-da onuň emläginiň zeper ýetmegini (hakyky zeper) dikeltmek üçin kreditoryň eden ýa-da etmeli bolan çykdajylaryna däl-de, eýsem, eger onuň hukugy bozulmadyk bolanda adaty raýat dolanyşygynyň şertlerinde kreditoryň almaly bolan alynmadyk girdejilerine düşüniler.

Bu kadanyň ähmiýetini anyk mysalda aýdyň görkezmek bolar:

eger haýsydyr bir stanok üçin ätiýaçlyk şaýlaryny getiriji möhletini geçirilmegine ýol berse we stanok haýsydyr bir wagtda önümçilik üçin peýdalanylyp bilinmese we boş durmagynyň netijesinde telekeçä zyýan ýetirilse, onda bergidar bu zyýanyň öwezini dolmaga borçludur. Bu mysal möhleti geçirmegiň netijesinde zyýanyň uly bolup biljekdigini görkezýär. Yokarky çägiň çäklendirmeleri ýokdur.

§ 3. IKI TARAPLAÝYN ŞERTNAMALARDA BORÇNAMALARYŇ BOZULMAGY

416-njy madda. Borçnamalar bozulanda goşmaça möhlet bellemek

1. Eger şertnamadaky taraplaryň biri iki taraplaýyn şertnamadan gelip çykýan borçnamalary bozýan bolsa, onda beýleki tarap borçnamany ýerine ýetirmek üçin özüniň bellän goşmaça möhleti netijesiz geçenden soň şertnamadan ýüz dönderip biler. Eger borçnamanyň bozulmagynyň häsiýetinden ugur alnyp, goşmaça möhlet ulanylmaýan bolsa, onda duýduruş etmegiň özi goşmaça möhletiň bellenilmegine deňleşdirilýär. Eger borçnama kem-käs bozulan bolsa, onda kreditor diňe borçnamanyň galan bölegini ýerine ýetirmek özi üçin bähbitli bolmagyny ýitiren mahalynda şertnamadan ýüz dönderip biler.

2. Şu aşakdaky ýagdaýlarda goşmaça möhlet bellemegiň ýa-da duýduruş etmegiň zerurlygy ýok:

1. munuň özi islenýän netijelere ýetirmejekdigi aýdyň bolsa;

2. borçnama şertnamada bellenilen möhletde ýerine ýetirilmedik bolsa we şertnama görä, kreditor gatnaşyklaryň dowam etdirilmegini öz wagtynda ýerine ýetirmek bilen baglanyşdyran bolsa;

ç) aýratyn esaslar boýunça we iki tarapyň bähbitleri nazara alnyp şertnamanyň haýal edilmän ýatyrylmagy özüni ödeýän bolsa.

3. Şu aşakdaky ýagdaýlarda şertnamadan ýüz dönderilmegine ýol berilmeýär:

1. borçnama ujypsyzja bozulan bolsa;

2. şu Kodeksiň 330-njy maddasynyň 2-nji punktunyň talaplary bozulsa we muňa garamazdan, kreditor şertnamany güýjünde galdyrmak talap edilip bilinjek bolsa;

ç) borçnamanyň bozulmagy üçin kreditoryň özi doly jogapkär bolsa ýa-da hemmelerden beter jogapkär bolsa;

d) şertnamadan boýun gaçyrylandan soň bergidar tarapyndan eýýäm berlen ýa-da haýal etmän berlip bilinjek garşylyklaýyn talap borçnama garşy goýlan bolsa.

1. Eger şertnamadan ýüz döndermek üçin esasyň ýüze çykjakdygy äşgär bolsa, onda kreditor borçnamany ýerine ýetirmek möhleti geçmezden öň hem şertnamadan ýüz döndermäge haklydyr.

2. **Bergidar şertnamadan ýüz döndermek möhletini kreditora belläp biler. Eger kreditor bu möhletde şol hukugyndan peýdalanmasa, onda özüniň bellän degişli möhleti diňe netijesiz geçen halatynda ýa-da duýduryşdan soň şertnamadan ýüz dönderip biler.**

1. Şertnamadan ýüz döndermek hukugy we goşmaça möhleti bellemek

TRK-nyň 416-njy maddasynyň 1-nji bendi berjaý edilmegi şertnamadan ýüz döndermegine ýol berýän şertleri göz önünde tutýar. Ol TRK-nyň 405-nji maddasyny takyklaşdyrýar we üstüni ýetirýär. TRK-nyň 416-njy maddasy ikitaraplaýyn şertnama gatnaşyjylary kreditoryň şertnamadan ýüz döndermek hukugyndan peýdalanmagyndan öň özara borçnamalary ýerine ýetirmäge çagyryýar. Hususan-da kreditorda şertnamadan ýüz döndermek hukugy ýüze çykmagy üçin ol beýleki tarapa-bergidara öz borçnamasyny ýerine ýetirmek üçin **goşmaça möhlet** bellemelidir. Eger kreditor şertnamany bozandygyny bellese, üstesine-de şertnamany alyp we ondan ýüz dönderip bilmejekdigini professor Kniper dogry belleýär. Bilelikdäki bähbitleri hasaba almagyň umumy ýörelgesine laýyklykda TRK-nyň 416-njy maddasy kreditoryň ilki başda bergidardan borçnamany deň ölçegli wagtyň dowamynda ýerine ýetirmegini talap etmegini talap edýär. Sonuň bilen birlikde ol ony duýdurmalydyr we borçnamasyny ýerine ýetirmegine oňa soňky mümkinçiligi bermelidir. Möhletiň deň ölçegli degişli ýagdaýyň anyk ýagdaýyna laýyklykda bellenilýär. Haýsydyr bir pul talabyny ýerine ýetirmek üçin ol birnäçe günden ybarat bolup biler, awtomaşyn abatlanan mahalynda-bir hepdeden, mebel taýýarlananda bolsa hatda birnäçe hepdeden hem ybarat bolmagy mümkindir. Eger goşmaça möhlet bellenilmese hem-de muňa 2-nji bentde görkezilen esaslardan biri-de bolmasa, şertnamadan ýüz döndermäge bolan hukuk ýokdur. Eger örän gysga möhlet bellenilse, onda ýüz döndermek hukugy saklanyp galýar, ýöne möhlet deň ölçegli möhlete çenli uzaldylyr, üstesine-de munuň özi kazyýet tarapyndan gaýtadan barlanylyp bilner. Goşmaça möhletiň dowamynda bergidaryň ýüze çykan kemçilikleri düzetmek we öz borçnamalaryny ýerine ýetirmek mümkinçiligi bolmalydyr. Kreditor şu ýagdaýda kemçilikleri düzetmek mümkinçilikleri gutaranda şertnamadan boýun gaçyrmak mümkinçiligine eýe bolar. Möhletiň bar bolmagynyň özi isleg bildirmek bolup durýar, bu isleg bildirmek bolsa möhletiň alynmagynyň tassyklanylmagynda mežburdyr. Kreditora möhlet bellemek bilen bir wagtda onyň netijesiz gutaran mahalynda şertnamadan boýun gaçyrmak meýli hakynda mälim etmek maslahat berilýär. Şeýlelik bilen, subut etmek kynçylyklaryndan gaça durup bolar. Ýöne şeýle beýanama şertnamadan boýun gaçyrmak hukugy geçirmek üçin konstitutiw dälir.⁹³

Haçanda düzgün bozmagyň häsiýetinden goşmaça möhleti bellemek manysy bolmasa, onda goşmaça möhleti bellemek duýduryş bilen deňleşdirilýär. Eger ýer böleginiň eýesi şertnama boýunça goňsusyna ýagtylygynyň öňüni tutup biljek beýik diwary gurmazlyga borçlansa ýa-da eger ol wagtyň kesgitli döwürlerinde gykylyk etmezlige borçly bolsa we eger ol borçnamalary bozýan bolsa, onda goşmaça möhlet bellemek manysy bolmazdy. Şeýle halatlarda onuň ornuny 1-nji bendiň 2-nji sözlemine laýyklykda duýduryş eýeleýär.

2. Goşmaça möhleti bellemek zerurlygynyň bolmazlygy

TRK-nyň 416-njy maddasynyň 2-nji bendi haçanda goşmaça möhleti bellemekde ýa-da duýdurmakda zerurlygynyň bolmazlyk ýagdaýyny göz önünde tutýar.

Haçanda bergidaryň hakyky ýagdaýyndan öz borçnamalaryny bergidar tarapyndan ýerine ýetirmek babatda haýsydyr bir perspektiwalaryň bolmazlygynyň takyk göz önünde tutulýan halatlary hakynda gürrüň barýar (2-nji bendiň "a" kiçi bendi). Mysal üçin, eger bergidar borçnamany ýerine ýetirmäge isleginiň ýokdygyny gizlemese ýa-da eger bergidarda hakyky ýagdaýy boýunça borçnamany ýerine ýetirmäge ýagdaýynyň bolmazlygy. Eger şertnamanyň düýp mazmunynyň özi hut haýsydyr bir möhlet üçin borçnamany ýerine ýetirmäge syrygan mahalynda goşmaça möhlet bellemekde zerurlyk ýokdur (2-nji bendiň "b" kiçi bendi). Hususan-da eger kreditor tarapyndan serginiň geçirilýän pursadyna çenli bergidar sergini guramak we geçirmek üçin zerur harytlary we enjamlary getirmese, sergi geçirilenden soň olary getirmek zerurlygy aradan aýyrylýar we onuň manysy ýokdur. Elbetde, şeýle ýagdaýda goşmaça möhleti bellemek zerurlygy ýokdur.

93

TRK-nyň 416-njy maddasynyň 2-nji bendiniň "ç" kiçi bendi, TRK-nyň 416-njy maddasynyň 2-nji bendiniň ilkinji iki kiçi bentlerinden tapawutlylykda, goşmaça möhleti bellemek üçin takyk esaslary kesgitlemeýär. Her bir anyk halatda aýratyn ýagdaýlar nazara alynmalydyr, şonda şertnamanyň şobada ýatyrnak şertnamanyň taraplarynyň ikisiniň bähbitlerine jogap berer. Bu kada kazyýetlere işiň ýagdaýlaryna öz islegine görä baha bermek mümkinçiligini berýär. Beýleki tarapdan kazyýetler taraplaryň ikisiniň ähli bähbitlerini doly öwrenmäge we bar bolan aýratyn ýagdaýlarynyň möhleti bellemekden boýun gaçyrmagy akladygynyň çözmäge borçludyr. Bir möwsüm bilen baglanyşykly geýimler we modaly önümleriň narseleri mysal bolup biler. Haçanda söwdagär gysky paltony buýursa, eger haryt güýzde getirilmese, goşmaça möhlet bellemekden şertnamadan ýüz döndermäge haklydyr.

3. Şertnamadan boýun gaçyrmagyň beýleki deslapky şertleri.

Hakyky ikitaraplaýyn şertnamanyň bolmagy we borçnamalary ýerine ýetirmek möhletiniň gelip ýetmegi TRK-nyň 416-njy maddasyny ulanmak üçin merkezi deslapky şertler bolup durýar. Eger kreditor borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap edip bilmese, çünki ýa şertnama ujypsyzdyr ýa-da bergidar tarapyndan garşylyk, ýagny, mysal üçin, borçnamany ýerine ýetirmegiň wagty möhletiniň gutaranlygy we onda şertnamadan boýun gaçyrmaga hukugynyň ýokdugy hakynda garşylyk bildirilip bilner. Haçanda ol ýerine ýetirmegi talap edip bilmese, şeýle ýagdaý bolýar, mysal üçin, çünki ol möhletiň gaýra süýşürilmegine razyligyny mälim etdi. Eger ýerine ýetirmek we kreditoryň hem bergidaryň garşylykly ýerine ýetirmek boýunça borçlary birek-birege sinallamatik ýagdaýda garşy dursa, onda şertnama ikitaraplaýyn bolup durýar⁹⁵.

Mundan başga-da bergidar tarapyndan borçnamanyň bozulmagy bolmalydyr. Abstrakt taýdan aýdylanda, munuň özi şertnama gatnaşygynyň mazmunyna obýektiw laýyk gelmeýän bergidaryň islendik özüni alyp barmagydyr. Haçanda ol esasy borçnamasyny ýerine ýetirmek boýunça öz borçnamasyny düýbünden ýerine ýetirmeýän mahalynda munuň özi anyk

95

bolup durýar. Eger kemçiligi düzetmek mümkinçiligi tekliپ edilmese ýa-da netijesiz tamamlansa, şertnamadan ýüz döndermek hukugynyň berlip bilinjek borçnamany bozmak ýa-da kanagatlanarsyz ýerine ýetirmek bolup durýar.

Ýöne şertnamany bozmak düşüňjesi diňe ýerine ýetirmezlik, ýaramaz ýerine ýetirmek ýa-da ýerine ýetirmegi duşdan geçirmek däl-de, eýsem esasy borjy ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly goşmaça borçlaryň bozulmagyny hem öz içine alýar. Işin ýagdaýlaryna baglylykda olar şertnama düýbünden aýratyn erk berip biler. Gürrüň, mysal üçin, şertnamanyň mazmunyny düzýän töwekgelçilikleri düşündirmek, şertnamanyň mazmunyny doly peýdalanmak, harytlary göwnejaý gaplamak we olary ýokary hilli getirmek boýunça maslahatlary bermek ýada gollanmalary getirmek borçlary hakynda barýar. Durmuşda ulanylýan haýsydyr bir abzaly getirmäge borçly bolan, onuň bilen birlikde ony ulanmak boýunça düşnükli gollanmany bermäge borçludyr; haýsydyr bir enjamy getirýän onuň bilen birlikde ony ýygnamak boýunça doly gollanmany bermäge; farfory satýan adam daşamak üçin ony göwnejaý ýagdaýda gaplamalydyr; ýogurty getirýän bolsa, ýaramlylyk möhletini resmileşdirmäge borçludyr, mikseri getirýän bolsa ähli töwekgelçilikleri düşündirmäge borçludyr, kim bank hyzmatlaryny tekliپ edýän bolsa müşderiniň hasaplaryndaky serişdeleriň öňe ilerlemesini ýalňyşsyz resmileşdirmäge borçludyr⁹⁷.

Şertnamadan boýun gaçyrmak hukugy şertnama kem-käsleýin bozulanda hem ýüze çykyp biler. Eger borçnama kem-käsleýin bozalsa, kreditor galan böleginiň ýerine ýetirilmeginiň özi üçin bähbidini ýitiren mahalynda şertnamadan ýüz dönderip biler. Şu ýagdaýda haýsydyr bir borçnamalar hakynda, mysal üçin, böleklerden durýan olaryň jemi bitewiligini düzmäge mümkinçilik berýän harydyň getirilen halatlary hakynda gürrüň gidip biler. Mysal üçin, göteriji kranyň diňe aýry-aýry böleklerini getirmek, ony üpjün ediji beýleki ähli detallary getirmezden, olary peýdalanmaga bolan mümkinçiligi aradan aýyrýar. Şoňa görä-de haçanda ähli üpjünçilik düzümi bölekleri getirilende, kreditory kanagatlandyryýan borçnamalary ýerine ýetirmek hakynda aýtmak bolar. Şu ýagdaýda, elbetde, kreditor goşmaça möhlet belläp biler, ýerine

97

ýetirilmelik mahalynda bolsa bu möhletde şertnamadan ýüz dönderip biler. Eger gürrüň aýakgabyň aýry-aýry tapgyrlarynyň getirilmegi hakynda gitse, onda kreditor harydyň beýleki tapgyrlarynyň getirilmegini ýerine ýetirilmelik mahalynda şertnamadan boýun gaçyran mahalynda öz borçnamasyny alnan haryt üçin töleg babatda ýerine ýetirer.

4. Şertnamadan boýun gaçyrmaga ýol bermezlik

Eger TRK-nyň 416-njy maddasynyň 2-nji bendinde kreditoryň bähbitlerini goramak üçin belli bir şertler döredilse, onda TRK-nyň 416- -njy maddasynyň 3-nji bendi bergidaryň bähbitlerini goramaga köp gönükdirilendir. Şu maddanyň 3-nji bendi haçanda şertnamadan boýun gaçyrmaga bergidar tarapyndan düzgün bozulmalary bolan mahalynda hem ýol bermezlik halatlaryny göz önünde tutýar.

Ilkinji nobatda gürrüň bergidar tarapyndan ýol berlen bozulmanyň ujypsyz bolan ýagdaýlary barada edilýär (TRK-nyň 416-njy maddasynyň 3-nji bendiniň “a” kiçi bendi). Düzgün bozulmanyň uly bolmadyk diýlip ykrar edilmegi üçin kanunçylyk haýsydyr bir takyk çelgileri bellemeýär. Ýöne, görnüşi ýaly, şeýle düzgün bozmak köp däl ýaly bolup durýar, ondan tutuş borçnamanyň ýerine ýetirilmegine wehim salýan düýpli düzgün bozmak gelip çykmaýar ýa-da eger şeýle düzgün bozmak kreditora düýpli zyýan ýetirmese, ol şertnamany dowam etdirmekde öz bähbidini aradan aýyrady. Mysal üçin, bergidar hili we niýetlenilişi boýunça kreditoryň ilki başky talaplaryna jogap berip biljek, şertnamada kesgitlenen harytlara meňzeş harytlary kreditora getirse. Şeýle halatlarda garşylykly ýerine ýetirmegi degişlilikde üýtgetmek hakynda gürrüň gidip biler. TRK-nyň 416-njy maddasynyň 3-nji bendiniň “b” kiçi bendi TRK-nyň 330-njy maddasynyň 2-nji bendine salgylanýar, ol öz häsiýeti we mazmuny boýunça borçnamanyň taraplaryň her birine beýleki tarapyň hukuklary we emlägi hakynda aýratyn aladany ýükläp biljekdigini göz önünde tutýar. Şundan ugur alyp, eger bergidar öz borçnamalaryny göwnējaý ýerine ýetirse, ýöne kreditoryň bähbitlerini göwnējaý ýagdaýda nazara almasa, onda şertnamadan ýüz öwürmek üçin ýeterlik esaslaryň ýüzü çykmaýar. Şeýle halatlarda TRK-nyň 416-njy maddasynyň 1-nji bendiniň düzgünleri ulanylar. TRK-nyň 416-njy maddasynyň 3-nji bendiniň “ç” kiçi bendi haçanda bergidar tarapyndan kreditoryň özüniň käbir borçnamalaryny ýerine ýetirmegi bilen aýrylmaz baglanyşykly öz borçnamalaryny ýerine ýetiren halatlaryna degişlidir. Haçanda potratçylyk şertnamasynyň şerti bilen buýrujynyň materiallaryndan zat ýasalan halatynda, onda buýrujynyň möhletini geçirmegi potratçynyň möhletiniň geçirilmegine eltip biler. Elbetde, şeýle ýagdaýda kreditoryň şertnamadan boýun gaçyrmagy adalatsyz bolardy.

Şertnamadan boýun gaçyrmak TRK-nyň 416-njy maddasynyň 3- -njy bendiniň “g” kiçi bendinde göz önünde tutulan halatynda hem ýol berilmesizdir. Haçanda taraplaryň ikisi tarapyndan garşylykly borçnamalary ýerine ýetirmek hakynda gürrüň gidende, kreditor bolsa öz borçnamalaryny özi ýerine ýetirmese, şertnamadan boýun gaçyrylmagyna ýol berilmeýär.

1. Ýerine ýetirmek möhletiniň gutarmagyna çenli şertnamadan boýun gaçyrmak

TRK-nyň 416-njy maddasynyň 4-nji bendine laýyklykda eger şertnamadan boýun gaçyrmak esasy önünden mälim bolan mahalynda kreditor ýerine ýetirmek möhletine çenli şertnamadan boýun gaçyrmaga haklydyr. Hususan-da borçnamany ýerine ýetirmek örän uzak wagty eýeläp biljek, bergidaryň bolsa ony ýerine ýetirmäge girişmedik we onuň bellenen möhletlerde borçnamasyny ýerine ýetirmejek halatlary hakynda gürrüň gidip biler. Şertnamadan boýun gaçyrmak üçin esaslaryň gelip ýetmeginiň gutulgysyzdygy hakynda hem şeýle ýagdaýlar şaýatlyk edip biler, haçanda, bergidaryň özi şertnamany ýerine ýetirmäge özüniň islemesligini gizlemese ýa-da bergidaryň hakyky ýagdaýyndan onuň öz borçnamalaryna hötdä gelmejekdigi eýýäm görnen ýagdaýlary hem şaýatlyk edip biler. Munuň özi şertnamadan boýun gaçyrmagyň umumy ýörelgesinden kadadan çykmaýar, oňa laýyklykda boýun gaçyrmaklyk, eger bergidar ýerine ýetirmek möhleti gelip ýeten borçnamasyny ýerine ýetirmese ýa-da göwnējaý ýerine ýetirmedi mahalynda ondan boýun gaçyrmaga ýol berilýär.

2. Bergidaryň başlangyjy boýunça şertnamadan boýun gaçyrmak üçin möhlet bellemek

Düşündirilýän maddanyň 5-nji bendiniň maksady hukuk kesgitliligini we durnuklylygyny üpjün etmekdir. Eger hakyky emele gelen ýagdaýlardan kreditorda şertnamadan boýun gaçyrmak hukugy ýüze çyksa we ol boýun gaçyrmak hakynda mälim etmese, onda bergidar ondan degişli herekete garaşmaga haklydyr. Eger kreditor öz arzasyny gijikdirse, onda bergidar kreditordan şeýle arzany kesgitli möhletde etmegi talap etmäge haklydyr. Eger kreditor bergidar tarapyndan şertnamadan boýun gaçyrmak üçin tekliplenen möhleti duşdan geçirse, onda ol şertnamadan boýun gaçyrmaga bolan hukugyny ýitirýär. Şu ýagdaýda kreditoryň şertnamadan boýun gaçyrmaga bolan hukugy beýleki hukuk esaslary boýunça ýüze çykyp biler.

417-nji madda. Şertnamadan çykylanda zeleli töletmek

1. **Şertnamadan çykan mahalynda kreditor şertnamanyň ýerine ýetirilmeligi sebäpli özüne ýeten zeleliň tölenilmegini talap edip biler.**

2. **Eger şertnamadan çykmak üçin esas bergidaryň günäsi bilen ýüze çykmaýdyk bolsa, onda bu kada ulanylmaýar.**

TRK-nyň 417-nji maddasynyň düzgünleri bergidaryň öz borçnamalary ýerine ýetirmezligi bilen döran zyýanyň öwezini dolmagy kreditor talap etmek hukugyny tassyklaýar. Mundan başga-da bu madda bergidaryň günäsinin bolmak zerurlygyny hem nygtaýar. Şertnamadan boýun gaçyrylan mahalynda TRK-nyň 366-367-nji maddalarynda göz önünde tutulan netijeler gelip ýetýär. Bergidar möhletini geçiren mahalynda kreditor ýa borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek we zyýanyň öwezini dolmak hukugyna ýa-da şertnamadan boýun gaçyrmak hukugyna eýedigini, munuň özi bolsa kreditoryň zyýanyň öwezini dolmak talabyna bolan hukugyny nazara alýandygyny göz önünde tutmak gerek. Ikinji ýagdaýda borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek hukugy ýüze çykmaýar.

IV BAP ZYÝANYŇ ÖWEZINI DOLMAK BORÇNAMASY

Giriş

Zyýan ýetirmegiň netijesinde borçnama – raýat hukugynda şahsyýete ýa-da raýatyň ýa-da ýuridik şahsyň emlägine zyýan ýetirilende ýüze çykýan borçnamalardyr.

TRK-nyň 418-425-nji maddalary zyýanyň öwezini dolmagyň görnüşini, mazmunyny we talap etmek hukugynyň möçberlerini kesgitleýär. Zyýanyň öwezini talap etmek hukugy şertnamalaýyn gatnaşyklardan ýa-da zyýan ýetirmegiň netijesinde borçnamalaryň ýüze çykan ýagdaýlaryndan (delikt) ýüze çykandygyna garamazdan, ähli borçnamalaýyn hukuga degişli bolýar. Bu maddalaryň zyýanyň öwezini talap etmek hukugynyň haçan ýüze çykandygyny görkezmeýändigini belläp geçmek gerek. Bu meseleler beýleki kadalarda düzgünleşdirilýär. Meselem, algydar ilki başda TRK-nyň 415-nji maddasyna we diňe şondan soň düşündirilýän babyň maddalarynyň kadalaryna salgylanyp, zyýanyň öwezini doldurmagy talap etmek hukugyny bildirip biler. Şeýlelik bilen, ilki başda TRK-nyň haýsy kadasynyň esasynda şahsda zyýanyň öwezini doldurmagy talap etmek hukugynyň ýüze çykandygyny kesgitlemek zerur we diňe şondan soň bu talap hukugynyň görnüşini we möçberini kesgitlemek üçin 418-425-nji maddalar çekilýär.

418-nji madda. Ilki başky ýagdaýy dikeltmek borjy

1. **Zyýany tölemäge borçly bolan şahs zyýany tölemäge borçly edýän ýagdaýyň ýüze çykyp bilmejek mahalyndaky ozalky ýagdaýy dikeltmelidir.**
2. **Eger bedene şikes ýetirilmegi ýa-da saglyga şikes ýetirilmegi sebäpli heläkçilik çeken şahs işe ýarawlylygyny ýitiren bolsa ýa-da işe ýarawlylygy peselen bolsa ýa-da onuň islegi artan bolsa, onda ýeten zyýanyň jebir görene her aýda hak tölemek arkaly öwezi tölenmelidir.**
3. **Jebir gören şahs özüne ýeten şikesi bejertmek üçin çykdajylary önünden talap etmäge haklydyr. Hünär boýunça gaýtadan taýýarlyk zerur bolan mahalynda hem bu kada hereket edýär.**
4. **Jebir gören şahs möhüm esaslar bar bolsa, özüni eklemegiň deregine öwezini doluş pulunyň berilmegini talap edip biler.**

1. Umumy düzgünler TRK-nyň 418-nji maddasynyň 1-nji bendi zyýanyň öwezini dolmaga borçly bolan şahs öwezi dolmaga borçlandyrylan ýagdaýlar bolmadyk ýagdaýynda boljak ýagdaýy dikeltmelidigini belleýär. Maddanyň düşündirilýän bendi zyýanyň öwezini doldurmagy talap etmek hukugynyň mazmunyny we möçberini kesgitlemek üçin binýatlaýyn kada bolýar we ol şeýle talap etmek hukugynyň esaslandyrylmagyny talap edýär. Başgaça aýdanyňda, zyýanyň öwezini dolmak borjy TRK-nyň degişli maddalarynda göz önünde tutulan jogapkärçiligiň döremeginiň şertleri bolan ýagdaýynda ýüze çykýar. Eger bu kesgittenilse, onda bergidar öwezi dolmaga borçlandyrylan ýagdaýlar bolmadyk ýagdaýynda boljak ýagdaýy dikeltmelidir. Eger borçnama şertnamalaýyn borçnamalaýyn gatnaşyklarda bozulan bolsa, onda algydar TRK-nyň 405-nji maddasyna laýyklykda zyýanyň öwezini dolmagy talap edip biler, onda şertnama ýerine ýetirilen ýagdaýda bolup biljek ýagdaý dikeldilmelidir. Eger delikt şertnamalaýyn gatnaşyklarda hukuk bähbidi bozulan bolsa, ýagny saglyk, zat ýa-da hukuk gatnaşyklary bozulan bolsa, onda bu hukuk bähbidine ýetirilen zyýanyň öwezi doly möçberde dolunmalydyr. Şeýlelik bilen, şertnamalaýyn borçnamalaýyn gatnaşyklarda, delikt şertnamalaýyn gatnaşyklarda zyýan ýetiriji diňe bir önki ýagdaýy dikeltmäge däl, eýsem-de şertnama ýerine ýetirilen ýagdaýda ýa-da bedene zeper ýetirilmedik ýagdaýynda bolup biljek ýagdaýy dikeltmäge borçlydyr.

Meselem, eger awtomobil ulagynyň sürüjisiniň günäsi bilen şahsy daşama bilen meşgul bolýan sürüji awtoulag bilen ýol-ulag hadysasy bolup geçen bolsa, onda günäkär sürüji diňe bir şahsy taksini dikeltmek üçin harajatlary tölemäge däl-de, eýsem-de şahsy taksiniň sürüjisiniň bejergisine harajatlary hem tölemäge borçludur. Ondan başga-da, şahsy taksiniň sürüjisi saglygyny dikeldýän döwründe işe ukypsyzlygynyň netijesinde elden gidren peýdasynyň gündelik daşamakdan alnan gündelik girdeji görnüşindäkisiniň öwezini dolmak hakyndaky meseläni goýup biler.

Eger öýi kireýine beriji öýi dagamaga mümkinçilik berse, onda ol ony diňe bir ýaşar ýaly ýagdaýa getirmäge däl-de, bu onuň şertnamany ýerine ýetirmek boýunça borçnamasy, eýsem-de öý abatlanýlan döwre kireýine alyja meňzeş öýi bermäge borçludur.

Bu mysallardan görnüşi ýaly, ähli seredilýän ýagdaýlarda hereket bilen zyýanyň arasynda sebäp-netije aragatnaşygy bolmaly, bu TRK-nyň 422-nji maddasynda berkidilendir.

Eger dikeltmek hakyky görnüşinde mümkin bolmasa, onda zyýanyň öwezini dolmak pul bilen amala aşyrylýar. Bu TRK-nyň 419-njy maddasynda takyklyklyan umumy ýörelge. Emma ýagdaýlara baglylykda, käwagt ilki bilen diňe pul görnüşinde öwezi dolunmalary hem talap edilip bilner, meselem, şeýle ýagdaý TRK-nyň 416-njy maddasyna laýyklykda algydar şertnamadan boýun gaçyryp, zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap edende bolup biler.

2. Zyýanyň öwezini dolmagyň takyk ýagdaýlary

Düşündirilýän maddanyň 2-4-nji bentlerinde bedene zeper ýetirilende we saglyga zyýan ýetirilende pul görnüşinde öwezi dolunmalarynyň ýörelgesi takyklyklyanlyr. Olar deliktiň netijesinde hem, şertnamanyň bozulmagynyň netijesinde hem ýüze çykyp biler, meselem, bejeriş bilen bagly şertnama boýunça lukman syrkawyň saglygyny bejerende ýalňyşlyk goýberse, onda zyýan ýetiriji syrkawyň zähmete ukyplylygyny ýitiren ýada bu ukyplylygy çäklendirilen döwründe onuň eklenmegi üçin pul möçberini tölemäge borçludur. Bu puluň möçberi zyýan ýetirilen wagtynda bolan jebir çekenň girdejisiniň esasynda hasaplanýlar.

Düşündirilýän maddanyň 4-nji bendine laýyklykda wajyp esaslar bolan ýagdaýynda jebir çeken her aýlyk tölegiň ýerine bir wagtlaýyn öwezi dolunmanyň berilmegini talap edip biler. Şeýle esas zyýan ýetiriji bilen bagly bolup biler, meselem, töleýji uzak möhletli dowamynda tölemäge ukypsyz bolar diýip gorkan ýagdaýynda talap edilip bilner. Esas jebir çeken bilen hem bagly bolup biler, meselem ol pul möçberi görnüşinde bir wagtlaýyn tölegi gatanç görnüşinde girizip, onuň eklenjine her aýda töleniljek pul möçberinden has gowy ýaşayş serişdeleri bilen üpjün ediljekdigi barada delil getirip biler.

3-nji bende laýyklykda saglygyny bejeriş üçin ähli harajatlaryň pul tölegi ilkibaşdan hem bildirilip bilner. Mundan başga-da hünär taýdan gaýtadan taýýarlanmak üçin zerur bolan öwezi dolunmalar hem talap edilip bilner. Bu jebir çekenň zyýan ýetiriji tarapyndan bejerginiň ýa-da gaýtadan taýýarlanmagynyň guralmagyna garaşmaga borçly dälidigini aňladýar.

419-njy madda. Ilkibaşky ýagdaýy dikeltmegiň mümkin

bolmazlygy

Eger ýeten zyýany ilkibaşky ýagdaýy dikeltmek arkaly öwezi dolmak mümkin bolmasa ýa-da munuň üçin has köp çykdaý zerur bolsa, onda kreditora pul tölegi tölenilip bilner.

Düşündirilýän madda zyýanyň öwezini doldurmak ilkibaşdaky ýagdaýy dikeltmek ýoly bilen 1)mümkin bolmasa 2) ýa-da onuň üçin ägirt uly harajatlar zerur bolsa, zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugyny göz öňünde tutýar. Bu kadada umumy ýörelgäniň takyklyklyklygyny göz öňünde tutulýar, oňa laýyklykda ilkibaşdaky tebigy görnüşindäki öwezi dolunmany talap etmek hukugy ýagdaýlara baglylykda çekilen emläk ýitgileriniň pul görnüşindäki öwezi dolunmasyny talap etmek hukugyna öwrülip bilner.

Mümkin dälidigini, ilkinji nobatda, hakyky ýagdaýlary hasaba almak bilen düşünmeli, meselem, TRK-nyň 418-nji maddasyna laýyklykda zähmete ukyplylygyny ýitirmegi ýa-da çäklendirilmegi hakyky görnüşinde dikeldilip bilinmeýär, diýmek, diňe pul görnüşinde öwezi dolunmasy galýar (pul bilen öwezini dolmak). Haçan-da haýsy hem bolsa unikal we çalşyryp bolmajak zat weýran bolsa hem şeýle bolýar. Ony hem dikeltmek mümkin bolmaýar, diýmek onuň bahasyny tölemeli bolýar.

Eger zyýanyň öwezini dolmak naturada mümkin bolsa, ýöne onuň üçin laýyk bolmadyk uly harajatlar talap edilse, onda zyýan ýetirijiniň ýagdaýy pul tölegini geçirmek bilen dikeltmäge hukugy bar. Eger öndürmek üçin harajatlar ykdysady nukdaý nazaryndan zaýаланan zadyň bahasyndan has ýokary bolsa, onda ony taýýarlamak oňlanyşyksyzlyk bolar, onda zyýan ýetirijä onuň bahasyny tölemeklige mümkinçilik berilýär. Professor Kniper bu ýagdaýy ynsaplylyk ýörelgesiniň aňlatmasy diýip hasaplaýar.

Meselem, eger awtomobil heläkçiliginden soň awtomobili dikeltmek üçin harajatlar awtomobiliň heläkçilige çenli bahasyndan has ýokary bolsa, onda zyýan ýetirijiden awtomobiliň bahasyny almak has dogry bolar. Şol wagtyň özünde zyýanyň öweziniň hakyky görnüşinde doldurmak mümkinçiligine, ýagny deň bahaly awtomobili bermek bilen dolmaklyga seretmek zerurdyr.

420-nji madda. Zyýanyň öwezini tölemek talabyndan

deslap ýüz döndermäge ýol bermezlik

Borçnamanyň bozulmagy zerarly ýeten zyýanyň öwezini töletmek talaby baradaky hukukdan deslapky ylalaşyga esaslanyp ýüz döndermäge ýol berilmeýär.

Düşündirilýän madda borçnamanyň bozulmagynyň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugyndan deslapky ylalaşyga esaslanan boýun gaçyrmaklyga ýol bermeýär. Eger taraplar öňünden borçnamanyň bozulandygyny üçin jogapkärçiligi aradan aýyrmak hakyndaky ylalaşygy baglaşan bolsalar, onda bu ylalaşyk biderekdir. Bu kada TRK-nyň 333-nji maddasynda göz öňünde tutulan şertnamanyň erkinligini çäklendirmegiň takyk aňlatmasyny göz öňünde tutýar. Heniz ýüze çykmadyk zyýanyň öwezini dolmak hakyndaky talapnamany bermekden boýun gaçyrmak bergidaryň özüni jogapkärsiz alyp barmagyna ýardam eder we bahanyň ýitgisi hakynda aladalanmaz, bu bolsa rejeli önümçilige we peýdanyň rejeli paýlanylmagyna laýyk gelmeýär. Ondan başga-da, bu ýagdaý geljekde jebir çeken boljagyň ýagdaýyny zyýan ýetirijiniň jogapkärçiligine degişli töwekgelçilik bilen agyrlaşdyrýar, bu bolsa onuň oňlanyşykly we tygşytly özüni alyp barşyna ýardam eder.

Yokarda beýan edilenlere laýyklykda TRK-nyň 420-nji maddasy zyýanyň öwezini dolmak hakyndaky talapnamany bermekden öňünden boýun gaçyrmaklygy hakyky däl diýip ykrar edýär.

Beýleki tarapdan kada taraplara borçnamany berjaý etmezlik bilen ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilikden boşatmak hakyndaky ylalaşygy baglaşmagy gadagan etmeýär, ýöne munuň özi diňe borçnama bozulandan soň bolup bilýär. Şeýle ylalaşyklar adatyça "barlyşyk ylalaşyklary" diýlip atlandyrylýar ýa-da olar TRK-nyň 458-461-nji maddalaryna laýyklykda bergini bagyşlamaklygy aňladýar.

421-nji madda. Alynmadyk girdejiler

Ýeten zeled diňe bir hakykat ýüzünde emlägiň ýitirilmegi üçin däl, eýsem alynmadyk girdeji üçin hem tölenilmelidir. Şahsyň alnadyk we borçnama talaba laýyk ýerine ýetirilende alyp biljek girdejisi alynmadyk girdeji hasap edilýär.

1. Umumy düzgünler

Raýat-hukuk jogapkärçiligi üçin umumy bolan zyýan (zeled, ýitgi) diýen düşünjesini TRK-nyň 14-nji maddasynda açylyp görkezilýär, onda hukugy bozulan şahsyň özüne ýetirilen zyýanyň öwezini doly möçberde dolunmagyny talap edip bilýändigini görkezilýär. Şol wagtyň özünde TRK-nyň 14-nji maddasyna laýyklykda ýitgileriň öweziniň dolunmagy bozulan hukugy dikeltmek wezipesini ýerine ýetirýär we talap edijini baýatmaly däl. Rim hukugy döwründen bäri dörän ýitgi hakyndaky adaty pikirler hakyky zyýany we elden giderilen peýdany özünde jemleýär. Ýetirilen zyýanyň öwezini doly möçberde dolunmak ýörelgesini berkidip, TRK-nyň 14-nji maddasy onuň düzüm böleklerini görkezýär. Hakyky zyýan diýlip hukuklary bozulan şahsa degişli bolan emlägiň ýitgisi ýa-da zaýalanmasy, şeýle hem şahsyň bozulan hukuklaryny dikeltmek üçin edilen harajatlary geljekde ediljek harajatlary ykrar edilýär. TRK-nyň 14-nji maddasyna laýyklykda elden giderilen peýda şahsyň hukuklary bozulmadyk ýagdaýynda alyp biljek alynmadyk girdejilerini özünde jemleýär.

2. Alynmadyk girdejiler düşünjesini kesgitlemek we olaryň öwezini dolmak

TRK-nyň düşündirilýän 421-nji maddasy diňe bir ýetirilen hakyky emläk ýitgisi däl, eýsem-de alynmadyk girdeji üçin hem zyýanyň öwezini dolmak borçnamasyny göz önünde tutýar. Şol wagtyň özünde 421-nji maddada öz mazmuny boýunça TRK-nyň 14-nji maddasynda berilýän düşünjä meňzeş bolan we “hakyky emläk ýitgisi” düşünjesini özünde jemlemedik alynmadyk girdejiler düşünjesiniň takyk kesgitlemesi berilýär, şonuň üçin hem bu düşünjäni kesgitlemek üçin TRK-nyň 14-nji maddasyna ýüz tutmak dogry bolardy. Ýagny, meselem, TRK-nyň 418-nji maddasyna berlen düşündirişde görkezilen taksiniň sürüjisi bilen bolan ýagdaýda hakyky bolan emläk ýitgisi awtoulagy dikeltmeklige harajatlardan we bejergä edilen çykdajylardan durýar, elden giderilen peýda bolsa ol zähmete bolan ukybyny ýitirmedik ýagdaýynda ýolagçylary daşamakdan alyp biljek gündelik girdejidir.

Şol wagtyň özünde elden giderilen peýdanyň möçberi kesgittenilende kesgitleme kynçylyklaryň döreýändigine üns bermeli, bu ýerde algydaryň bergidaryň hasabyna başlamaly dälidigini ýatdan çykarmaly däl. Bu bilen baglylykda elden giderilen peýdany töletdirip almakda algydar ony almak üçin zerur bolan çäreleriň görüldigini we ol tarapyndan bu maksat üçin zerur bolan taýýarlanmalaryň edilendigini subut etmeli. Başgaça aýdanyňda, algydar bergidar tarapyndan borçnamanyň bozulmagyna ýol berilmegi oňa elden giderilen peýdany almak üçin ýeke-täk päsgeçlik bolup durandygyny, peýdany almak üçin ähli zerur bolan taýýarlyklaryň edilendigini subut etmelidir.

422-nji madda. Zyýany kesgitlemek

Bergidaryň diňe önünden çak edip biljek zyýanyň we zyýan etmegine getiren hereketiň gös-göni netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezi tölenilmäge degişlidir.

Borçnama bozulan ýagdaýynda bergidaryň zyýanyň (zeleliň, ýitginiň) öwezini dolmak boýunça jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin borçnamanyň ýerine ýetirilmezligi ýa-da göwnenajy ýerine ýetirilmezligi sebäp bolmaly, jebir çekene zyýan ýetirilmegi onuň göni netijesi bolmaly (TRK-nyň 405-nji maddasy), TRK-nyň 1027-nji maddasyna laýyklykda kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur.

Şeýlelik bilen, borçnamalaýyn, şeýle hem delikt hukuk gatnaşyklaryndan gelip çykýan zyýanyň öwezini dolmak boýunça mesele çözülende bergidaryň jebir çekene zyýan ýetirmekde günäsini kesgitlemek zerurdyr. Bergidaryň günäsi onuň bozulan borçnama bolan garaýsynda ýa-da bu sebäp bilen jebir çekende ýüze çykyp biljek hukuga garşy hereketlerde we negatiw netijelerde ýüze çykýar.

Raýat hukugynda günä bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk görnüşinde ýüze çykýar. Emma bu umumy düzgünde kadadan çykmalar bar, onda kanun çykaryjy bergidaryň günäsine bagly bolmazdan, zyýanyň öwezini dolmagy göz önünde tutýar. Şeýlelikde, TRK-nyň 404-nji mad-

dasyna laýyklykda gijikdirilen ýagdaýynda algydar günäsine bagly bolmazdan, maddada görkezilen emläkleýin jogapkärçiligini çekýär.

TRK-nyň 422-nji maddasynda diňe zyýana getiren wakanyň göni netijesi bolan we bergidaryň öňünden çak edip biljek zyýany öwezini dolunmaga degişlidigi barada görkezilen. Zyýan ýetirijiniň kanuna garşy gelyän we günäli hereketleri edeni-etmändiginiň hem-de zyýan bu hereketleriň gönümel netijesi bolýanlygynyň, şeýle hem ony öňünden çak edip bolýandygynyň anyklanylmagynyň zerurlygy mundan öň aýdylanlardan gelip çykýar.

Ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik kesgitlenende çäklendirme zyýana sebäp bolan wakanyň sebäpli baglanyşykly bolmagyndan we zyýanly bolmagy öňünden görüp bolýanlygyndan gelip çykýar, ýöne zyýanyň öwezini doldurmagy kesgitlemek laýyk bolmaz, sebäbi şertnamanyň maksady kanuna garşy niýetleri goramak bolup bilmez. Eger, meselem, müşderi salgyt edaralaryny ýalňyşdyrmak niýeti bilen bankda birnäçe bank hasabyny açan bolsa, bankyň ýolbaşçysy bolsa salgyt edaralarynyň talaby boýunça bu hasaplar barada maglumat berýär diýeliň, şonda müşderi bankyň maglumaty esasynda onuň hereketleriniň üsti açylandygy bilen baglylykda zyýanyň öwezini doldurmagy talap edip bilmez. Bank şertnamasy gizlinligi saklamak borjy göz öňünde tutýan hem bolsa, kanuna garşy hereketleri gorap saklamak onuň maksady bolup bilmez.¹⁰²

423-nji madda. Pul kompensasiýasy

1. **Emläkleýin däl zelee baradaky öwezini doluş puly diňe kanunda takyk bellenen halatlarda talap edilip bilner.**

2. **Bedene şikes ýeten, saglyga şikes ýeten, şonuň ýaly-da azatlykdan mahrum edilen halatlarda, heläkçilik çeken şahs emläkleýin däl zyýan üçin ýerlikli we adalatly öwezini doluş puluny talap edip biler.**

1. Ahlak zyýanyň öwezini dolmak umumy kadadan çykma hökmünde

TRK-nyň 423-nji maddasy emläge dahylly bolmadyk zyýan üçin pul görnüşge öwezini dolunmasyny diňe bu kanunda göni görkezilen

102 mury bölümi”

ýagdaýynda göz öňünde tutýar. Emläge ýetirilen zyýanyň öwezini doly möçberde dolunmaly bolsa, ahlak zyýanyna bu diňe kadadan çykma hökmünde degişli bolýar.

2-nji bentde paýhasly we adalatly pul görnüşde öwezini dolunmasyny göz öňünde tutulýan kadadan çykmlar görkezilýär. Olara adamyň bedenine zeper ýeten, saglygyna zyýan ýeten, şeýle hem adam azatlykdan mahrum edilen ýagdaýlar degişlidir. Psihiki taýdan eldegrilmesizligi bozulan, saglygyna zyýan ýetirilen ýa-da erkinligini çäklendirip, gözenegiň aňrysynda oturdylan şahslar zyýan ýetirijiden diňe bir emläk zyýany üçin öwezini dolunmasyny däl, eýsem-de ahlak zyýan üçin pul görnüşge öwezini dolunmasyny talap edip biler.

2. Ahlak zyýanyň öwezini dolmagyň mümkin bolan ýagdaýlary

Bu kadadan çykmalardan başga ahlak zyýanyň öweziniň dolunmagy diňe göni kanunda göz öňünde tutulan ýagdaýlarda talap edilip bilner. Meselem, TRK-nyň 674-nji maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda syýahat amala aşmasy ýa-da degişli şekilde guralan bolmasa, onda syýahatça rugsatdan lezzet almandygy üçin pul görnüşde öwezini dolunmasy berilmäge degişli. Bu kadany syýahatçylyk hakyndaky şertnamanyň dýňç almaklyga, durmuşdan lezzet almaklyga, iş ukyplylygyny ýokarlandyrmaga we psihiki deňagramlylyga eýe bolmaga ugrukdyrylan bolmagyndan esaslandyrsaň bolar.

Türkmenistanyň kanunçylygy namysyň kemsidilen ýagdaýynda haýsy hem bolsa emläge dahylly bolmadyk öwezini dolunmany göz öňünde tutmaýar. Emma eger namysyň kemsidilmegi emläk zyýanyň ýüze çykmagynyň sebäbi bolan bolsa, bu zyýan umumy ýörelgelere laýyklykda öwezini dolunmaga degişlidir.

Eger ahlak zyýanyň öwezini dolunmaga degişli bolsa, onda onuň ölçegleri düşündirilýän madda laýyklykda adalatly we deňölçegli bolmaly. Deňölçeglilik we adalatlylyk kazyýet tejribesiniň meselesi bolandygy sebäpli, kanun çykaryjy bu düşüňjeleri bermeýär. Ýeke-täk kazyýet tejribesiniň üpjün etmek maksady bilen, käbir ýurtlarda, meselem, Germaniýada degişli kazyýet tejribesi berkidilýän tablisalar alnyp barylýar. Elbetde, bir tarapdan, bu shemalaşdyrys howpuny döredýär we şonuň üçin duýgurlygyny ýüze çykarylmagyny talap edýär. Beýleki tarapdan, şeýle tablisalar ýurtlaryň arasynda uly tapawudy görkezýär we şonuň üçin hem ol hukuklary amaly deňeşdirmek üçin amatly däl.

424-nji madda. Zyýanyň möçberini kesgitlemek

Zyýanyň möçberini kesgitlenilende kreditoryň borçnamany talaba laýyk ýerine ýetirmek barasyndaky bähbitleri hem nazara alynmalydyr. Zyýanyň möçberini kesgitlemek üçin şertnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri we wagty nazarda tutulmalydyr.

Düşündirilýän madda TRK-nyň 418-nji maddasyny takyklaşdyrýar. Ol kazyny jebir çekeniniň bähbitlerini hasaba almaga borçlandyryar. Ýitgiler sanalanda, elden giderilen peýda sanalanda ýa-da çak edilýän ýitgileriň möçberini çäklendirmek hakyndaky mesele çözülende, ahlak zyýan bahalandyrylanda jebir çekeniniň we zyýan ýetirijiniň bähbitleri hemme taraplaýyn hasaba alynmalydyr.

Şol wagtyň özünde TRK-nyň 424-nji maddasy borçnamanyň berjaý edilýän wagtyny we ýerini göz öňünde tutmagyň wajpylygy barada ýatladýar.

425-nji madda. Zyýan ýetmeginde jebir göreniň günäsi

1. **Eger heläkçilik çekenîň hereketleri zyýan etmegine ýardam eden bolsa, onda zeleti töletmek borjy we tölegiň möçberi taraplaryň haýsy biriniň günäsi bilen zyýanyň köp möçberde getirilendigine baglydyr.**
2. **Bu kada heläkçilik çekenîň günäsiniň zyýanyň öňüni almak ýa-da ony azaltmak üçin çäre görülmezliginde ýüze çykýan halatlarda-da ulanylýar.**

1. Zyýan ýetirilende jebir çekenîň günäsi barada düşünje

TRK-nyň 418-425-nji maddalarynda zyýany ýetirijiniň zyýany doly möçberde tölemelidigi kesgitlenilýär we şol wagtyň özünde bu borçlary çäklendirýär. Meselem, 422-nji madda laýyklykda zyýan ýetiriji diňe öň çak edip biljek zyýany üçin jogap berýär.

TRK-nyň 425-nji maddasy zyýanyň öwezini dolmak borçnamasyny çäklendirýär. Bu düzgün hem zyýan ýetirijiniň we jebir çekeniniň hem hereketlerinde günä bolan ýagdaýynda ulanylýar. Şu maddanyň birinji bendinde jebir çekeniniň hereketiniň zyýana eltýän ýagdaýy barada aýdylýar. Ol esasy ünsi jebir çekeniniň özüni alyp barşyna çekýär we ol babatynda, eger ol ýalňyş goýberen bolsa, zyýanyň öwezini dolmak ýörelgesini çäklendirýär. Birinji bende laýyklykda zyýan ýetirijiniň hukuga garşy hereket edendigi we zyýanyň bu hereketleriň (hereketsizligiň) netijesidigi hem-de ony öňünden çak edip boljakdygy ýa-da bu öňünden çak etmeleriň hemmesi jebir çekeniniň hukuk bähbitleri babatynda bardygyny barada anyklanylmaga degişlidir. Bu kada her bir adamyň öz şahsy we iş ulgamlarynyň çäklerinde özüni zyýandan goramak üçin seresaplylygynyň ähli zerur bolan çärelerini görmelidiginden öz başyny alýar. Çünki gürrüň jebir çekeniniň özüni alyp barşy zyýany döreden ýagdaýa getirýän halatlar barada edilýär. Seresaplylyk kemerini ildirmeýän sürüji, kaska geýmeýän motor sürüji, belgilenen ýolagçy geçelgesinden geçmeýän ýolagçy özlari babatynda seresapsyzlyk edýärler. Eger olar heläkçilige ugrasalar, onda olaryň zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugy azalýar, sebäbi olar ýol hereketi howpsuzlygynyň düzgünlerini berjaý eden bolsalar, heläkçilige ugramazdylar. Sürüji edil şonuň ýaly seresapsyzlygy üçin heläkçilige ugrasa we awtoulagyň eýesi ýaralansa, onda bu ýagdaýda awtoulagyň eýesinde üçünji şahsdan talap etmek hukugy bolsa-da, ol öz sürüjisiniň günäsini hasaba almalydyr.

2. Jebir çekeniniň hereketsizligi onuň günäkärliginiň alamatydyr

Ikinji bentde jebir çekeniniň ýagdaýlara baglylykda zyýanyň döremegini aradan aýyryp biljek ýa-da zyýany aşaklandyryp biljek çäreleri görmändigi sebäpli ýüze çykan ýagdaýlara degişli. Birinji bentde zyýan ýetiriji bilen jebir çekeniniň bilelikdäki hereketiniň zyýana eltýän hadysalary barada gürrüň gidýär. Bu ýerde gürrüň zyýan ýetirijiniň ýeke özüniň günäsi bilen ýüze çykan hadysalar barada aýdylýar, zyýan bu wakalaryň netijesinde ýüze çykýar, ýöne jebir çekeniniň zyýanyň möçberini kemeltmäge ýa-da onuň öňüni doly almaga mümkinçiligi bar. Meselem, şertnama boýunça hyzmatdaşyň kärhanasynyň işlemegi üçin kesgitli basyşly gazy ýa-da kesgitli güýçli elektrik energiýasyny getirmek zerur bolan we getirijiler bilen gazy we elektrigi getirmek hakynda degişli şertnamalary baglaşan hyzmatdaş has pes basyş ýa-da has pes güýç babatynda arz-şikaýat bilen ýüz tutmakdan öň iki ýyl garaşýar we ol bu zatlaryň netijesinde ýüze çykan ähli önümçilik ýitgileriniň öweziniň dolunmagyny talap edip bilmeýär. TRK-nyň 425-nji maddasy tarapyndan takyklaşdyrylýan ynsaplylyk ýörelgesi oňa belli möhletde getirmek borçnamasynyň ýeterlik derejede ýerine ýetirilmändigi bilen bagly bolan arz-şikaýaty bermäge borçlandyrýar, bu getirijä kemçiligi düzetmek we onuň bilen baglylykda zeledi azaltmak mümkinçiligini berýär. Edil şonuň ýaly lukmanyň ýalňyşy sebäpli saglygyna zyýan ýetirilen hassa köp aýlap garaşyp we bejergisini uzaga çekmeli däl. Eger bu ýagdaýlaryň netijesinde onuň gaýtadan almaly bejergisi üçin harajatlar ol derrew ýüz tutanda ýüze çykjak harajatlardan örän ýokary bolan ýagdaýynda hem ol bejeriş üçin ähli harajatlaryň öweziniň dolunmagyny talap edip bilmeýär. Onuň talap etmek hukugy onuň özüni alyp barmagynyň zyýany köpeldendigi sebäpli azalýar. İş ukyplylygyna zyýan ýetiriji tarapyndan zeledi ýetirilen jebir çeken galan iş ukyplylygyny peýdalanmak we gazanç almak üçin ähli tagallalary etmeli, onuň üçin ol ýagdaýa baglylykda hünär taýýarlygyny geçmeli (ony zyýan ýetiriji tölemäge borçly). Eger ol bu hereketleri etmese, onda ol hem iş ukyplylygynyň çäklendirilmegi bilen bagly bolan zyýanyň doly öweziniň tölenilmegini talap edip bilmeýär.¹⁰⁶

V BAP

BORÇNAMALARY ÜPJÜN ETMEGIŇ GOŞMAÇA SERIŞDELERI

426-njy madda. Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini

üpjün etmegiň goşmaça serişdeleriniň

görnüşleri

Taraplar borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin şertnamada goşmaça serişdeleri: puşmana puly, öňünden pul bermek we bergidaryň kepillendirmesini göz önünde tutup biler.

TRK-nyň borçnamalaýyn hukuk atly 3 „Borçnamalar hakyndaky umumy düzgünler“atly bölümünde taraplaryň şertnamada bellenilen tertip- -düzgüni berjaý etmegine badalga berýän ýörite raýat-hukuk çäreleri beýan edilýär. Borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň üpjün edilmegini düzgünleşdirýän kadalar TRK-nyň 11 sany maddadan (426 – 436-njy maddalardan) ybarat bolan 3-nji böleginiň 1-nji bölüminiň 5-nji babynda beýan edilýär. Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň beýleki serişdeleri zat (emläk) hukugynda (girew (267 - 299-njy maddalar), ipotekada (300 - 324-nji maddalar), eýeçilik hukugyny saklamak (212-nji madda) we borçnamalaýyn hukugyň aýratyn böleginde (919 - 930-njy maddalary – bank kepilligi) we 931 - 945-nji maddalary – zamunlyk) göz önünde tutulypdyr.

TRK-ne laýyklykda, **puşmana puly, öňünden pul bermek, bergidaryň kepillendirmesi** borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň goşmaça raýat-hukuk serişdeleri bolup durýar. Borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň usullarynyň bu sanawy gutarnykly däldir. Şeýle hem borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi kanun ýa-da şertnama boýunça göz öňünde tutulan beýleki usullar arkaly üpjün edilip bilner.

§ 1. PUŞMANA PULY

427-nji madda. Düşünje

1. **Puşmana puly – munuň özi borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini üçin ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini üçin bergidaryň kreditora tölemäge borçly bolan puldyr, özem ol taraplaryň ylalaşmagy bilen kesgitlenilýär.**

2. **Puşmana puly hakyndaky kadalar öňünden pul bermekden gelip çykýan borçnamalaryň ýerine ýetirilmedik mahalynda hem degişli suratda ulanylýar.**

1. Puşmana puly baradaky umumy düzgünler

Puşmana puluna degişli raýat-hukuk instituty öz gözbaşyny rim hukugyndan alyp gaýdýar. Rimli ýuristler puşmana puly diýip, şertnamany bozan tarapyň zyýan çeken tarapyň haýryna jerime tölemäge borçludygyny göz önünde tutýan şertli ylalaşyga düşünpdirler.

Häzirki döwürde kanun çykaryjy TRK-nyň 427-nji maddasynyň 1-nji bendinde puşmana puluny borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini üçin ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini üçin, taraplaryň ylalaşygy boýunça bergidaryň kreditora tölemäge borçly bolan puly hökmünde kesgitleýär. Şertnamalaýyn borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek maksady bilen, puşmana pulunyň giňden ulanylmagy ilki bilen, onuň bergidaryň öz borçnamasyny ýerine ýetirmändigini ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirmändigini üçin, kreditorda ýüze çykýan ýitgileriň öwezini ýeňilleşdirilen görnüşde dolmagyň amatly usuly bolup durýandygy bilen düşündirilýär. Meselem, köplenç halatda gurluşyk potratçylygy baradaky şertnamalarda potratçynyň işleri amala aşyrmagyň barşynda, gijä galan her günü üçin, kesgitlenen möçberde pul tölemegi wada berýändigini hakynda bellik edilýär. Puluň ylalaşylan şol möçberiniň zelesiň bolup biljek möçberden hem köp bolmagy mümkin (TRK-nyň 428-nji maddasy (1)).

Şonda puşmana puly baradaky ylalaşyk bergidara agram salynmagyna gönükdirilýär we şeýlelikde, bu ylalaşyk jerime salmak häsiýetine-de eýe bolýar. Galyberse-de, puşmana puly baradaky ylalaşyk kreditory belli bir derejede zelet ýetirilendigi hökmany suratda subut etmekden boşadýar.

Puşmana puly, has takygy, puşmana puly baradaky ylalaşyk – munuň özi goşmaça borçnamadyr, onuň güýje girmegi we ýerine ýetirilmegi esasy borçnamanyň hakykylygyna bagly bolup durýar. Şoňa görä-de, ol borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň aksessor serişdesidir. TRK-nyň 173-nji maddasyna laýyklykda, başga bir hukuk bilen bagly bolup, şonsuz güýje girip bilmeýän hukuk aksessor hukugy diýlip hasaplanýar. Puşmana puly diňe ýerine ýetirmek üçin üpjün edilen borçnama bilen birlikde bolup biler.

Puşmana puly – munuň özi borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň ýeke-täk usulydyr we şol bir wagtyň özünde, ol emläk üçin jogapkärçilige mahsus görnüşde bolup biler. Bulardan başga-da, TRK-nyň 11-nji maddasynda ("3" bentde) puşmana puly raýatlaryň hukuklaryny goramagyň serişdesi hökmünde-de görkezilýär.

Eger zelesiň ýetirilendigi subut etmek üçin (TRK-nyň 14-nji maddasy), bergidaryň (kontragentiň) günäsiniň bardygyny tassyklamak zerur diýlip hasaplansa, puşmana puluny töletmek üçin, onuň borçnama goşulandygyny we borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini (talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini) subut etmek ýeterlikdir. Şol bir wagtyň özünde, puşmana puly arkaly, taraplaryň telekeçilik işini amala aşyrmagyna degişli bolan borçnama üpjün edilen ýagdaýynda, puşmana puluny töletmek üçin, tarapyň günäsiniň bardygyny subut etmek talap edilmeýär, öňüni alyp bolmaýan ýagdaýlardan başga halatlarda, telekeçiniň jogapkärçiligi günä garamazdan, has ýokary bolup durýar.

Bir tarapdan, puşmana puluny meňzeş institutlardan tapawutlandyrmak gerek, beýleki tarapdan bolsa, TRK-nyň 427-nji maddasyny meňzeş hukuklar boýunça şonuň ýaly görnüşde ulanyp boljakdygyny anyklamak zerurdyr. Raýat hukugy boýunça puşmana puluny ilki bilen, özbaşdak düzgünlere görä kesgitlenýän administratiw jerimelerden tapawutlandyrmaly. Soňra meselem, „Alyjylaryň hukugyny goramak hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň 13-nji maddasynda görkezilişi ýaly, ony kanuny puşmana pulundan tapawutlandyrmak gerek. Galyberse-de, puşmana puly baradaky ylalaşygy we şertnama bozulman mahalynda, öwezini dolunýan zelesiň möçberiniň şertnama boýunça kesgitlenmegini (zelesiň öweziniň umumylaşdyrylan görnüşde dolunmagyny) biri-birinden tapawutlandyrmaly. Şu soňky ýagdaýda taraplar diňe, kreditory hakykatdan-da, zelet ýetirilendigi hökmany suratda subut etmekden boşatmagy maksat edinýärler. Ýöne tölegiň umumy möçberi çak edilýän harajatlaryň möçberine laýyk gelip, şondan köp bolmaly däl. Puşmana pulundan (TRK-nyň 429-njy (2) maddasy) tapawutlylykda, zelesiň öwezini umumylaşdyrylan görnüşde dolunan mahalynda, kreditoryň hakykat ýüzünde ýetirilen zelesiň möçberiniň eýýäm ylalaşylan we umumylaşdyrylan möçberden geçýändigini subut etmäge hukugy ýokdur. TRK-nyň 362-nji maddasynyň „d“ kiçi bendi puşmana puly boýunça dälde, diňe öwezini dolunýan zelesiň umumylaşdyrylan möçberi baradaky ylalaşyk bilen baglylykda ulanylýar.

Puşmana puly taraplaryň ylalaşygy boýunça bellenilýär. Şertnamada görkezilen puşmana pulunyň möçberi, ony hasaplamagyň we ulanmagyň tertibi belli bir şertnama **arkaly** kesgitlenýär. Borçnama goşulýan taraplar şertnamalaýyn puşmana pulunyň görkezilmeginden haýsydyr bir düzgüniň bozulandygy üçin, kanunda nähili jerimäniň salynmalydygy bellenilmedik halatynda peýdalanýarlar. Adatça, puşmana puly baradaky ylalaşyk esasy şertnamanyň bir bölegi bolup durýar.

Puşmana pulunyň hökmany suratda pul görnüşinde aňladylmagy Türkmenistanyň raýat hukugynyň özboluşly alamatydyr (TRK-nyň 427-nji maddasynyň 1-nji bendi). Daşary ýurtlaryň hukuk ulgamlarynyň aglabasynda puşmana puluny tölemekde pulsuz görnüşiniň hem ulanylmagyna ygtyýar berilýär.

1. Puşmana puly – pul borçnamasy

Puşmana pulunyň elmydama puluň kesgitlenen möçberinden ybarat bolup durýandygy üçin, ony tölemek pul borçnamasy bolup durýar. Ýöne pul borçnamalary baradaky käbir kadalar puşmana puly boýunça ulanylmaýar. Hususan-da, TRK-nyň 414-nji maddasyna laýyklykda, puşmana pulunyň möçberi boýunça göterimler hasaplanyp goşulyp bilinmez. Puşmana puly babatynda TRK-nyň 397-nji maddasynyň ýerine ýetirilýän ýer baradaky düzgünleri we TRK-nyň 400-nji maddasynyň pul borçnamasyna degişli walýuta baradaky düzgünleri ulanylyp bilner. Hususan-da, puşmana puly daşary ýurt walýutasy ýa-da şertli pul birlikleri arkaly aňladylyp bilner. Tölenen tölegiň möçberi ýeterlik bolmadyk halatynda, pul borçnamasy boýunça bergileri üzmegiň nobaty baradaky kadalar ulanylanda (TRK-nyň 398-nji maddasy), esasy bergi üzülenenden soňra, puşmana puly TRK-nyň 399-njy maddasynda göz önünde tutulan göterimler bilen birlikde tölenilmäge degişlidir.

2. Puşmana pulunyň görnüşleri

Häzirki wagtda hereket edýän TRK-inde puşmana puly 1964-nji ýyldaky RK-nda kesgitlenilişi ýaly, jerime we puşmana tölegi (bellenilen wagtynda tölenmedik jerimäniň göterim hasabynda artýan möçberi) diýen toparlara bölünmeýär. Muňa garamazdan, raýat dolanyşygynyda puşmana puly jerime we puşmana tölegi görnüşinde ulanylyr. Raýat hukugynyň teoriýasynda we raýat dolanyşygynyň tejribesinde jerimäniň we puşmana töleginiň aratapawudyny kesgitlemek üçin käbir ölçegler işlenip taýýarlanylýdy. Jerime bir gezeklik töledilýän puluň möçberi bolup durýar, ol öňünden kesgitlenen ululyga proporsional görnüşdäki göterim hasabynda aňladylyr (meselem, bellenen möhletde ýerine ýetirilen işiň gymmatynyň 3%-i). Jerimeler hümmetli puluň hasabynda-da bellenilýär. Puşmana tölegi üznüksiz hasaplanýan we ahyrynda artýan puşmana puludyr (meselem, gijä galýan her gün üçin 0,5%). Beýan edilen ýagdaý puşmana töleginiň ulanylyan halatlarynyň kesgitlenen toplumynyň bardygyny görkezýär, ol esasan, borçnamany ýerine ýetirmekde gijä galýan her gün üçin 1% möçberinde) ulanylyr. Adatça, diňe bellenen möhletde töleg geçirilmedik halatynda töledilýän puşmana tölegi puşmana puly diýlip atlandyrylýar. Puşmana töleginiň berginiň möçberine görä göterim görnüşinde hasaplanýandygy üçin, puşmana töleginiň başga biriniň pul serişdeleriniň ulanylandygy üçin töledilýän göterimlerden (TRK-nyň 395- -nji maddasy) we şertnama degişli töleg hökmünde, karzyň (kreditniň) umumy möçberi boýunça hasaplanyp goşulýan göterimlerden (TRK-nyň 647-nji maddasy) tapawutlanýandygyna üns bermek gerek. Puşmana puly cykdajylara laýyk gelşine görä, **hasaba alynýan, jerime, alternatiw** ýaly görnüşlere bölünýär. Eger borçnamanyň ýerine ýetirilmändigi ýa-da onuň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigi üçin puşmana puluny tölemek bellenen bolsa, puşmana puluna degişli cykdajylaryň öwezi dolunýar. Şonuň ýaly görnüşdäki puşmana puly **hasaba alynýan** diýlip atlandyrylýar. Meselem, önümi iberiji harytlaryň bellenen möçberde getirilmändigi üçin, 2000 manada barabar puşmana puluna puluny töläpdir diýeliň. Netijede, borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigi üçin, satyn alyjy 12 000 manada barabar möçberde zyýan çekipdir. Şu ýagdaýda ýitgileriň puşmana puly tölenmedik öwezi, ýagny 10 000 manat möçberinde dolunýar. Kreditor harajatlaryň üzülmek bögleginiň öwezini doluş tölegini almak üçin, özüne ýetirilen zyýanyň doly möçberine degişli subutnamalary görkezmeli bolar. Tejribede harajatlaryň puşmana puly tölenmedik bögleginiň öwezini dolmak baradaky talap boýunça gabat gelýän ýagdaýlarda puşmana puly kreditoryň çykan harajatlarynyň adatça, diňe sähelçe bögleginiň öwezini dolýar.

Kanunda ýa-da şertnamada aşakda görkezilen ýagdaýlar göz önünde tutulyp bilner, şonda:

1. cykdajylaryň däl-de, diňe puşmana pulunyň (özboluşly puşmana pulunyň) töledilmegine ygtyýar berilýär;
2. harajatlar puşmana pulundan daşary, doly möçberde töledilip bilner (jerime görnüşli puşmana puly);
3. kreditoryň saýlap alşyna görä, puşmana puly ýa-da harajatlar töledilip bilner (alternatiw puşmana puly).

4. Puşmana puly töledilen mahalyndaky günä

Puşmana puly – munuň özi jogapkärçilik boýunça görülyän çäredir, bu bolsa, puşmana puly töledilende, düzgün bozujynyň günäsi baradaky meselä garalmalydyr.

Bergidar günäsiz bolan halatynda ýüze çykan ýagdaýlar zerarly, borçnama ýerine ýetirilmese, munuň özi borçnamanyň bellenen möhleti geçirilip berjaý edilýändigini aňlatmaýar (TRK-nyň 412-nji maddasy).

Şertnamalaýyn borçnamanyň bozuju borçnamanyň öňüni alyp bolmaýan ýagdaýlaryň, ýagny adatdan daşary we şertnama boýunça bellenen şol şertlerde gutulgysyz ýagdaýlaryň döremegi sebäpli, borçnamany göwnējaý derejede ýerine ýetirip bolmandygyny subut edip bilmese, munuň üçin jogapkärçilik çekýär. Hususan-da, borçnamanyň kadany bozujynyň kontragentleri tarapyndan bozulmagy, bazarda borçnamany berjaý etmek üçin zerur harytlaryň ýoklugy, kadany bozujyda zerur pul serişdeleriniň ýoklugy şonuň ýaly ýagdaýlara degişli däl. Galyberse-de, günä we düzgüniň bozulandygy subut edilen halatynda-da, kadany bozuju dürli ýagdaýlara baglylykda, jogapkärçilikden boşadylyp bilner ýa-da onuň jogapkärçiligi çäklendirilip bilner.

428-nji madda. Puşmana puluny kesgitlemegiň formasy

1. **Şertnamadaky taraplar puşmana puluny erkin kesgitläp bilerler, şunda ol mümkin bolaýjak zeleden artyk bolup biler.**
2. **Puşmana puly hakyndaky ylalaşyk ýazmaça formada bolmagyny talap edýär.**

1. Puşmana pulunyň möçberini erkin kesgitlemegiň ýörelgesi

Düşündirilýän maddanyň 1-nji bendinde beýan edilýän ýörelgä laýyklykda, taraplar hakykatyna garanyňda, puşmana pulunyň möçberini erkin kesgitleýärler. Bu kadada puşmana puly baradaky ylalaşygyň öwezi dolunýan zelediň möçberini şertnama arkaly bellenilmeginden (zelediň umumlaşdyrylan möçberinden) tapawutlandyrmagyň zerurdygy düşündirilýär. Başga bir tarapdan, TRK-nyň 430-njy maddasyna laýyklykda, bu erkinlik kazyýet gözegçiligine degişlidir.

2. Puşmana pulunyň görnüşü

Puşmana puluny tölemegiň ýazmaça görnüşde amala aşyrylmagyny talap etmek TRK-nyň aýratynlygy bolup durýar, ýazmaça görnüş esasy borçnama kanuny esaslarda dilden baglaşylýan geleşikden gelip çykan halatynda-da saklanyp galýar (TRK-nyň 428-nji maddasynyň 2-nji bendi).

Tejribede puşmana puly baradaky ylalaşyk şertleriň biri hökmünde elmydama esasy şertnamanyň bendine goşulýar ýa-da şertnama degişli goşmaça ylalaşyk görnüşinde resmileşdirilýär.

Ýöne esasy şertnama dilden baglaşylýp, (öňünden pul bermek, girew, kepillendirmeler, zamun bolmak we ş.m. baradaky ylalaşyklar ýaly) puşmana puly baradaky ylalaşygyň ýazmaça görnüşde resmileşdirilmegi talap edilip bilner.

429-njy madda. Puşmana puluny tölemegi we borçnamany- ny ýerine ýetirmegi bir wagtda talap

etmäge ýol bermezlik

1. Eger puşmana puly bergidaryň öz borçnamalaryny bellenen wagtda ýerine ýetirmeýän halatlary üçin göz önünde tutulmadyk bolsa, onda kreditor bir wagtda puşmana pulunyň tölenilmegini we borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap edip bilmez.

2. Kreditor zelesiň tölenilmegini talap etmäge mydam hakly-
dyr.

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddanyň 1-nji bendinde puşmana pulunyň borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmegiň ýerine ulanylyandygy anyk bellenilýär, şoňa görä-de, bu ýerde borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini sebäpli, töledilýän puşmana puly barada gürrüň gidýär. Munuň özi diňe möhleti geçirmek bilen bagly ýagdaýda aradan aýrylýar. Şunda borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek baradaky hukuk öz güýjünde galmagyny dowam etdirýär. TRK-nyň 427-nji maddasynyň terminologiýasynda borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini sebäpli puşmana pulunyň tölenilmegi barada gürrüň edilýär. Möhleti geçirmekden daşary, borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini görkezýän beýleki ýagdaýlar bilen bagly manyda TRK-nyň 427-nji maddasy doly däl. Sonuň ýaly ýagdaýlaryň hatarynda ýaramaz hilli harytlaryň iberilmegini ýa-da şertnamada goşmaça borçnamalaryň bozulmagyny görkezmek bolar. Şeýle ýagdaýda düşündirmek arkaly, borjy ýerine ýetirmek boýunça ozalky talabyň derejine oňat hilli harytlaryň iberilmegine degişli hukugyň güýje girip biljekdigini aýdyňlaşdyrmak gerek.

2. Zelesiň öwezini dolmak hukugy we puşmana puly

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendi bilen puşmana pulunyň tölenmegini talap etmegiň we zelesiň öwezini dolmak baradaky talabyň arasyndaky gatnaşyk düzgünleşdirilýär. Kadada bellenilýän ýörelgä görä, eger kreditor puşmana pulunyň möçberinden artyk zelesiň ýetirilendigini subut etmegi başarsa, zelesiň öweziniň dolunmagyny talap etmek baradaky hukuk „elmydama“ puşmana puly bilen bir hatarda goýlup bilner. Bu ýerde dispozitiw kada barada gürrüň edilýändigini sebäpli tejribede puşmana pulunyň dürli görnüşleri ýüze çykdy, şolarda puşmana pulunyň we zelesiň öweziniň dolunmagyny talap etmek baradaky hukugyň arasyndaky gatnaşyga degişli mesele takyk düzgünleşdirilýär. Özboluşly puşmana puly bilen bagly ýagdaýda zelesiň öwezini dolmak barada mundan beýläk talap bildirmek aradan aýrylýan bolsa, alternatiw puşmana puluna degişli ýagdaýda kreditoryň saýlap almaga hukugy bolýar. Puşmana pulunyň beýleki görnüşleriniň kömegi arkaly, hasaba goşmak baradaky mesele takyk kadalaşdyrylýar. Meselem, hasaba goşulýan puşmana puly tölenende, munuň özi hasaba goşulýar, jerime görnüşindäki puşmana puluna degişli ýagdaýda, şol puşmana puly tölenýär hem-de zelesiň öwezi dolunýar.

430-njy madda. Puşmana puluny suduň azaltmagy

Sud işiň ýagdaýlaryny nazara alyp, aşa köp puşmana puluny azaldyp biler.

1. Puşmana pulunyň möçberini üýtgetmek bilen bagly mümkinçilik

Puşmana pulunyň möçberini üýtgetmek bilen bagly mümkinçilik diýseň wajyp ähmiýetli mesele bolup durýar. Puşmana puly hukuga degişli ölçeg bolup, bergidar öz borçnamasyny ýerine ýetirmedik halatynda, kreditora tölenilýän öwezini doluş töleginiň öňünden kesgitleýän möçberidir. Bir tarapdan, ol kreditora puluň ylalaşylan möçberiniň tölenmegini kepillendirýär, beýleki tarapdan bolsa, ol kreditora zelesiň ýetirilendigini subut etmek boýunça çylşyrymly we uzaga çekýän ýagdaýa uçramazlyga mümkinçilik döredýär. Şoňa görä-de, puşmana pulunyň möçberiniň üýtgedilmeginiň özi adatdan daşary ýagdaý bolup durýar, çünki ol bellenen maksada laýyk gelmeýär.

Ýöne köplenç halatda zyzyklanma bildirýän tarap bildirilýän talabyň möçberini kesgittlände ýalňyslyga ýol berýär: puşmana pulunyň tölenmäge degişli döwrüniň nädogry hasaplanmagy muňa mysal bolup biler.

Eger puşmana pulunyň möçberi artdyrylyp görkezilen bolsa, kazyýet puşmana pulunyň artyk görkezilen bölegi boýunça bildirilýän talabyň ret edilýändigini barada çözgüt kabul edýär, munuň özi adalatlydyr, çünki hasaplaşyk delillendirilen bolmalydyr.

Ýöne puşmana pulunyň möçberi ýalňyslyk bilen, azaldylan bolsa näme etmeli? Eger kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň we olaryň birleşikleriniň, jemgyýetçilik guramalarynyň ýa-da raýatlaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramak üçin zerur bolsa, kazyýet Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksiniň 197-nji maddasyna laýyklykda, hak isleg arzasynyň

çygryndan çykyp biler. Türkmenistanyň Arbitraž iş ýörediş kodeksi arkaly kazyýete şonuň ýaly hukuk berilmeyär, çünki diňe hak islegini bildiren şol arzanyň predmetini ýa-da esasyňy üýtgedip **biler**, talap edilyän puluň möçberini artdyryp biler. Şoňa görä-de, kazyýet arbitraž işleri boýunça hak islegini görkezilen möçberde kanagatlandyryar. TRK-nyň 430-njy maddasyna görä, kazyýet işdäki ýagdaýlary göz önünde tutup, puşmana pulunyň talaba laýyk gelmeýän möçberini azaldyp biler. Ozalky 1964-nji ýyldaky TRK-da puşmana pulunyň möçberiniň azaldylmagyna degişli mümkinçilik kreditoryň çykdaýlary bilen gös-göni baglydygy görkezilýär. Häzirki wagtda hereket edýän TRK-da puşmana pulunyň möçberini azaltmak üçin kazyýetiň göz önünde tutmaly ýagdaýlary kesgitlenmändir. Kazyýetiň tejribesi jogapkärçiligiň esasy berginiň möçberine görä çäklendirilmegini ugur edinýär, kazyýetiň puşmana pulunyň möçberini esasy berginiň möçberinden ep-esli az derejede kesgitleýändigini görkezýän işler hem gabat gelýär. Megerem, şeýle çemeleşmäni esasy berginiň möçberi birnäçe milliona barabar bolan halatynda delillendirilen diýip hasaplamak bolar. Ýöne maddy jogapkärçiligi hasaplamagyň usulyýeti (metodikasy) işlenip düzülmändir, ýogsa, her bir anyk ýagdaýa degişli obýektiw (hakykata laýyk gelýän) maglumatlar esasy hökmünde alnyp bilner. Meselem, çykdaýlaryň edilendigini, kazyýet harajatlaryny, kreditoryň zerur we amatly şertnamalara gol çekilmegini bökdemegini muňa mysal edip görkezmek bolar. Şeýle hem seresapsyzlyga ýol berilmegi sebäpli ýa-da bergidar üçin oňaysyz ýagdaýlaryň döremegi netijesinde borçnamanyň bozulmagyny, galyberse-de, borçnamanyň ýerine ýetirilmändiginde ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändiginde kreditoryň we bergidaryň günäsinin garyşan görnüşe eýe bolmagyny muňa mysal edip görkezmek bolar. Puşmana pulunyň möçberini azaltmak baradaky meselä garalan mahalynda, TRK-nyň puşmana pulunyň möçberini azaltmak boýunça 430-njy maddasynyň ulanylmagyna degişli meselelere üns bermek gerek.

Kanun çykaryjy TRK-nyň puşmana pulunyň möçberini azaltmak boýunça 430-njy maddasyny şeýle görnüşde işläp düzüpdir. Eger tölenilmeli puşmana puly talaba laýyk gelmeýän möçberde köp bolsa, kazyýet puşmana pulunyň möçberini azaltmaga haklydyr. Bu düzgünler bergidaryň öz jogapkärçiliginiň möçberiniň azaldylmagy boýunça hukugyna TRK-nyň 425-nji maddasy (Zyýan ýetmeginde jebir çekeniniň günäsi) esasynda bergidaryň öz jogapkärçiliginiň möçberiniň azaldylmagy boýunça hukugyna hem-de TRK-nyň 405-nji maddasynda (Borçnamalar bozulanda zyýanyň öwezini töletmek talaby) göz önünde tutulan ýagdaýlarda kreditoryň zeletiň öwezini dolmak boýunça hukugyna öz täsirini ýetirmeýär. Şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulandygy üçin puşmana pulunyň töldilmegini ulanmagyň göräýmäge, aňsatdygyna garamazdan, munuň özi birgiden kynçylyklar bilen bagly bolýar. TRK-nyň 430-njy maddasyny seljerip göreniňde, puşmana pulunyň möçberiniň azaldylmagyna degişli birnäçe esasy ýagdaýlary äşgär etmäge mümkinçilik döreýär.

A. Puşmana pulunyň aşa köp bolmagy

Häzirki wagta çenli kazyýetiň tejribesinde puşmana pulunyň „aşa köp bolmagyna“ degişli ölçeg işlenip düzülmändir. Munuň özi her bir anyk ýagdaýda baha bermek üçin, kazyýet tarapyndan kesgitlenýän düşünjedir. Ýöne şonda ýene-de bir ýagdaýy bellemek gerek. Borçnamanyň bozulandygy üçin, bir kontragentiň jogapkärçiliginiň artdyrylan, belli bir ölçege laýyk gelmeýän we öte ýokary derejede bellenilmegi hem-de beýleki kontragentiň muňa jogapkärçiliginiň asla aradan aýrylmagy beýleki tarapa zelet ýetirmek maksady bilen, hukukdan hyýanatçylykly peýdalanmakdan başga zat däl (TRK-nyň 191-njy maddasynyň 2-nji bendi), ony puly ýa-da harydy hyzmatdaşyň elinden galplyk bilen almak üçin amala aşyrylan we hakykata laýyk gelmeýän geleşik hökmünde kesgitlemek bolar (TRK-nyň 81-nji maddasy). Şonuň ýaly geleşik kazyýet tarapyndan hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner (TRK-nyň 79 – 81-nji maddalary).

B. Kazyýetiň aýratyn ygtyýarlygy

TRK-nyň 430-njy maddasyna görä, puşmana puluny azaltmak diňe kazyýetiň çözgüdi esasynda amala aşyrylýar. Kazyýet tarapyndan puşmana pulunyň azaldylmagyna puşmana puly boýunça kanuny esasynda we şertnamada bellenilen ýagdaýda ygtyýar berilýär. Bu çözgüt kazyýetiň subutnamalara öz içki ynamyna (ГПК 7ст.) görä baha bermegine degişli ýörelgä esaslanyp biler, ýöne subutnamalaryň hiç biri arbitraž kazyýeti üçin önünden kesgitlenilen güýje eýe bolup bilmeýär (Türkmenistanyň AÝK-niň 50-nji maddasynyň 2-nji bölegi).

Ç. Puşmana puly baradaky ylalaşygyň şertleriniň hakyky dälidigi

Şertnamanyň puşmana pulunyň möçberini TRK-nyň 430-njy maddasynda beýan edilen esaslara görä azaltmak bilen bagly mümkinçilikleri aradan aýyran islendik şertleri hakyky däl diýlip hasaplanýar. TRK-nyň 430-njy maddasy çylşyrymly däl: şunda borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini (ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini) üçin diňe bir bergidaryň däl-de, kreditoryň hem günäkärdigini görkezýän ýagdaý ýa-da kanuna görä bergidaryň jogapkärçiliginiň çäklendirilmegine we şol sanda bergidaryň jogapkärçiliginiň kesgitlenen çäkleriniň bellenilmegine degişli ýagdaý (TRK-nyň 424-nji maddasy) göz

õhõnde tutulýar. Kazyýetiň esasy wezipesi „aşa köp puşmana puly“ diýlip atlandyrylýan puşmana puluny aradan aýyrmakdan ybarat bolup durýar. Ozal belleniip geçilişi ýaly, şeýle „aşa köp puşmana puly“ boýunça kazyýet tarapyndan kesgitlenen we beýleki görnüşdäki ölçegler ýokdur.

Şonuň ýaly netijelere baha berlende, kazyýet şertnamanyň bozulmagynyň netijelerine gös-göni gatnaşygy bolmadyk ýagdaýlary (harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahasyny, şertnamanyň bahasynyň umumy möçberini we ş.m.) hem göz õhõnde tutup biler.

2. Puşmana pulunyň laýyk gelmeýän aş köp möçberlerini kesgitlemegiň ölçegleri

Kazyýetiň tejribesinde şu meseläniň seljerilip görülmegi borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini sebäpli döran netijelere we munuň üçin puşmana pulunyň aş köp möçberleriniň bellenişdigine baha bermek boýunça aşakda beýan edilen ölçegleri aýratynlykda görkezmäge mümkinçilik berýär:

1. puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulandygy sebäpli ýüze çykyp biljek ýitgileriň umumy möçberinden has köp bolmagy; borçnamanyň uzak wagtlap berjaý edilmändigini we beýleki ýagdaýlar puşmana pulunyň möçberiniň örän ýokary bolup, talaba laýyk gelmeýändigini görkezýän ölçeglerdir;
2. hak isleýjiniň emlägi we pul serişdelerini alyp bilmändigini, harajatlaryň çykarylmagyny (şol sanda peýdanyň elden gidirilmegini), kanunçylyga we şertnama laýyklykda, hak isleýjiniň emläk babatda bil baglap biljek hukuklaryny borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini sebäpli döran netijeleriň hatarynda görkezmek bolar. TRK-nyň 430-njy maddasynyň kadalary ulanylan mahalynda, kazyýet bergidaryň borçnamany ýerine ýetirişiniň ýagdaýyna, talap bildirijiniň emläk bilen bagly ýagdaýyna, şeýle hem jogapkäriň diňe bir emlägine däl-de, nazara alynmaga mynasyp bolan beýleki bähbitlerine üns bermelidir;
3. puşmana pulunyň aş köp möçberine baha berilmeginiň özi berginiň möçberiniň aş köp bolmagyna, şeýle hem berginiň näçe wagtlap üzülmän gelýändigine üns berilmegini aňladýar;
4. TRK-nyň 430-njy maddasyny ulanmak maksady bilen, kazyýet şertnamanyň bozulmagynyň netijelerine gös-göni gatnaşygy bolmadyk ýagdaýlary (harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahasyny, şertnamanyň bahasynyň umumy möçberini we ş.m.) hem göz õhõnde tutup biler.

Kazyýetiň tejribesine degişli mysallar şu institutyň uly ähmiýete eýedigini görkezýär:

Kärhana 490 mln. manada barabar bergini we tölegiň tölenmeli möhletiniň geçirilendigi üçin 30 mln. manada barabar puşmana tölegini töletmek boýunça hojalyk jemgyýetine hak islegini bildirip, kazyýete ýüz tutýar. Jogap beriji kärhananyň maliýe ýagdaýynyň kynçylygy başdan geçirýändigini, önümi satyn alýjynyň jogap berijiniň hasaplaşyk hasabyna pul serişdelerini geçirmekte haýal-ýagallyga ýol berýändigini, zamun bolýanyň hak isleýjä puluň talap edilýän möçberini tölemekden ýüz dönderýändigini sebäpli, kazyýet tarapyndan TRK-nyň 430-njy maddasynyň ulanylmagy barada kazyýete haýyşnama bilen ýüz tutýar. Kazyýet jogap berijiniň delillerini tassyklaýan materiallary öwrenip, ýokarda görkezilenlere esaslanmak arkaly, puşmana tölegini 30% möçberinde azaldýar.

Hak isleýji jogap berijä hak islegini bildirip, süýji nygmatlary öndürýän fabrigiň bahasynyň bellenen möhletde tölenmändigini üçin oňa 758 903 000 manat möçberinde puşmana puluny töletmek barada kazyýete ýüz tutýar. Jogap beriji tölegiň gijikdirilmegini fabrigiň könelişen enjamlarynyň täzelenmegi üçin N-e barabar möçberde harajat edilendigi üçin, fabrigiň maliýe ýagdaýynyň kyn güne düşendigi bilen düşündirýär. Işdäki materiallara görä, kazyýet taraplaryň satyn almak-satmak şertnamasyny baglaşandygyny we şoňa laýyklykda, jogap berijiniň hak isleýjiden süýji nygmatlary öndürýän fabrigi 639 068 000 manada satyn alandygyny, şertnama boýunça puşmana pulunyň möçberiniň gijä galynan her gün üçin, berginiň 0,1 göterimine barabar möçberde bellenişdigini, puşmana pulunyň hasaplanan möçberiniň 758 903 000 barabar bolandygyny, şeýle hem fabrigi işe girizmek maksady bilen, jogap berijiniň täze enjamlary satyn almak üçin ep-esli möçberde maddy harajatlary sarp edendigi we munuň jogap berijiniň maddy taýdan kynçylyk çekmegine alyp barandygyny anyklap, ýokarda beýan edilen ýagdaýlary göz õhõnde tutup, puşmana pulunyň möçberini 25% azaldýar. Ýokarda beýan edilen ýagdaýlardan görnüşi ýaly, her bir anyk ýagdaýda: puşmana pulunyň örän ýokary möçberde bellenişmegi; puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykyp biljek ýitgileriň möçberinden ep-esli derejede artýk bolmagy; borçnamanyň uzak wagtlap berjaý ýerine ýetirilmeligi we beýleki ýagdaýlar puşmana pulunyň möçberiniň aş köp bellenişdigini kesgitlemegiň ölçegleri bolup biler.

Puşmana pulunyň möçberiniň aş köp bellenişdigini kesgitlemegiň kanunda göz õhõnde tutulan ölçegleri bolmadyk halatynda, kazyýet taraplaryň arasyndaky gatnaşyklara TRK-nyň 9-njy maddasynda hukukdan hyýanatçylykly peýdalanylmagynyň õhünü almak üçin göz õhõnde tutulan düzgünleri hasaba almak arkaly baha bermelidir. Borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigine baha berlende, TRK-nyň 430-njy maddasyny ulanmak üçin, borçnamanyň bozulmagynyň netijeleri puşmana pulunyň möçberinden 2-3 esse az bolsa, şonuň ýaly puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulmagynyň netijelerine laýyk gelmeýändigini görkezýän ölçegi ugur edinmelidir. Hukugy ulanmak bilen bagly işde kazyýetleriň puşmana pulunyň möçberini esasy berginiň möçberine çenli azaldýan halatlar gabat gelýär. Şonda ýerine ýetirilmedik borçnama degişli ululyk ölçeg hökmünde alynýar.

Kazyýetiň tejribesinde şu meseläniň seljerilip görülmegi borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini sebäpli döran netijelere we munuň üçin puşmana pulunyň aş köp möçberleriniň bellenişdigine baha bermek boýunça aşakda beýan edilen ölçegleri aýratynlykda görkezmäge mümkinçilik berýär:

1. puşmana pulunyň örän ýokary möçberde bellenişmegi; puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulandygy sebäpli ýüze çykyp biljek ýitgileriň umumy möçberinden has köp bolmagy; borçnamanyň uzak wagtlap berjaý edilmändigini we beýleki ýagdaýlar puşmana pulunyň möçberiniň talaba laýyk gelmeýändigini görkezýän ölçegler bolup durýar;
2. hak isleýjiniň emlägi we pul serişdelerini alyp bilmändigini, harajatlaryň çykarylmagyny (şol sanda peýdanyň elden giderilmegini), kanunçylyga we şertnama laýyklykda, hak isleýjiniň emläk babatda bil baglap biljek hukuklaryny, borçnamanyň talaba laýyk ýerine ýetirilmändigini sebäpli döran netijeleriň hatarynda görkezmek bolar, TRK-nyň 430-njy maddasynyň kadalary ulanylan mahalynda, kazyýet bergidaryň borçnamany ýerine ýetirişiniň ýagdaýyna, hak isleýjiniň emläk bilen bagly ýagdaýyna, şeýle hem jogap berijiniň diňe bir emlägine däl-de, nazara alynmaga mynasyp bolan beýleki bähbitlerine üns bermelidir;
3. puşmana pulunyň aş köp möçberine baha berilmeginiň özi berginiň möçberiniň aş köp bolmagyna, şeýle hem berginiň näçe wagtlap üzülmän gelinýändigine üns berilmegini aňladýar;

4. TRK-nyň 430-njy maddasyny ulanmak maksady bilen, kazyýet şertnamanyň bozulmagynyň netijelerine gös-göni gatnaşygy bolmadyk ýagdaýlary (harytlaryň, işleriň, hyzmatlaryň bahasyny, şertnamanyň bahasynyň umumy möçberini we ş.m.) hem göz önünde tutup biler.

3. Puşmana pulunyň möçberini azaltmak kazyýetiň hukugy bolup durýar

TRK-nyň 430-njy maddasynyň düzgünlerine esaslanyp, puşmana pulunyň möçberini azaltmak kazyýetiň hukugy bolup durýar, ýöne birnäçe ýagdaýda bu hukuk kazyýetiň şol kadany ulanmak bilen bagly borjy hökmünde düşündirilýär. Şunuň ýaly çemeleşme (maddy hukugy nukdaý nazardan) dispozitiwligiň talaplaryna laýyk gelmeýär hem-de (prosesual kanunçylygy nukdaý nazardan) taraplaryň bäsleşigine mahsus ýörelgelerine gapma-garşydyr.

TRK-nyň 430-njy maddasyny ulanmaga esas döredýän ýagdaýlar bolan halatynda, kazyýet jogap berijiniň puşmana pulunyň möçberini azaltmak barada arza bilen ýüz tutandygyna ýa-da ýüz tutmandygyna garamazdan, puşmana pulunyň möçberini azaltmaga haklydyr.

Puşmana pulunyň aş a köp möçberde bellenilendigini tassyklaýan subutnamalary puşmana pulunyň möçberini azaltmak barada arza bilen ýüz tutan tarap bermelidir.

Puşmana pulunyň möçberini azaltmak kazyýetiň başlangyjy esasynda ulanylýan ýagdaýynda puşmana pulunyň möçberi aş a köpdigi barada meseläniň çözülmegi işde bolan maglumatlaryň esasynda amala aşyrylýar.

Kazyýetleriň iş tejribesinde kazyýetde TRK-nyň 430-njy maddasyna laýyklykda, puşmana pulunyň möçberini azaltmak baradaky haýyşnama garalanda, subutnamalary haýsy tarapyň hödürlemelidigi baradaky mesele ýüze çykýar.

Görkezilen maddany ulanmak üçin, kazyýete puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykan harajatlaryň möçberinden aş a köpdüğini äşgär etmäge mümkinçilik berýän maglumatlar (esasy berginiň umumy möçberi, ýitgileriň emele gelip biljek möçberi, puşmana pulunyň şertnamada bellenilen möçberi we hasaplanyp goşulan umumy möçber, borçnamanyň näçe wagtlap berjaý edilmän gelinýändigini we beýleki ýagdaýlar baradaky maglumatlar) berilmelidir.

Türkmenistanyň AIÝK-niň 47-nji maddasyna laýyklykda, her bir tarap öz talaplarynyň ýa-da nägilelikleriniň esasy hökmünde salgylanýan ýagdaýlaryny subut etmelidir.

TRK-nyň 430-njy maddasyny ulanmak baradaky haýyşnama jogap beriji tarapyndan berlendigi üçin, ol puşmana pulunyň möçberiniň borçnamanyň bozulmagy netijesinde ýüze çykan harajatlaryň möçberinden aş a köpdüğini äşgär edýän subutnamalary hödürlemelidir.

Kazyýet jogap beriji tarapyndan berlen subutnamalary göz önünde tutup, görkezilen maddany ulanmak üçin esaslaryň bardygyny ýa-da ýokdugyny hakyndaky meseläni çözüär.

§ 2. ÖŇÜNDEŇ PUL BERMEK

431-nji madda. Düşünje

Şertnamanyň baglaşylandygyny tassyklamak üçin bir tarapyň beýleki tarapa beren puly öňünden berlen pul diýlip hasap edilýär.

1. Umumy düzgünler

Puşmana pulundan tapawutlylykda, öňünden pul bermegiň maksady birneme azrak derejede, borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmekden we has köp derejede, şertnamanyň baglaşylandygyny görkezýän subutnama bolup hyzmat etmekden ybaratdyr. Şunda puly başga birine bermek arkaly, tarapyň şertnama esasynda aragatnaşyk saklamak isleýändigini beýan edilýär (TRK-nyň 431-nji maddasy). Bu institut baryp, antiki döwürde ýüze çykyldy, şonda kada görä, şertnamany baglaşmak üçin erkinligiň äşgär edilmegi ýeterlik bolmandyr hem-de ýerine ýetirmegiň elementi zerur bolupdyr (anyk şertnamalar). Şoňa görä-de, häzirk wagtda bu hukuk institutynyň ähmiýeti peseldi.

2. Subutnamanyň wezipesi

Öňünden pul berilmegine degişli subutnamanyň wezipesi puluň şertnamanyň baglaşylandygyny tassyklamak üçin berilýändigini baradaky kesgitleme arkaly aňladylyr. Bu kesgitleme **inkär edilýän pikir (çaklama)** barada gürrüň edilýändigini görkezýär. Şoňa laýyklykda, öňünden pul berlendigine garamazdan, şertnamanyň baglaşylandygyny subut etmäge ýol berilälmegi mümkin. Indiki sowal öňünden pul berilmeginiň geleşigiň görnüşine degişli talaplaryň çalşyrmak üçin ýeterlikdigi ýa-da ýeterlik däldigi baradaky mesele bilen baglydyr. Mysal: öýi satyn almak baradaky şertnama döwlet kepillendiriş edarasynda tassyklanmandyr (TRK-nyň 337-nji maddasy), ýöne satyn alyjy puly öňünden berýär. „Şertnamany tassyklamak“ diýen kesgitlemeden şertnamany baglaşmak baradaky meselä puluň öňünden berlendigine garamazdan baha bermeli we şeýlelikde, geleşigiň formasynyň (görnüşiniň) bozulmagy öňünden pul bermek arkaly düzedilip bilinmez diýen netijäni çykarmak bolar.

3. Öňünden pul berilmegine degişli obýektler

Kanunda pul serişdeleriniň tölenilmegi göz öňünde tutulýar.

4. Öňünden pul bermek we awans

Öňünden pul berilmegini ilkinji nobatda, awansdan tapawutlandyrmak gerek. Şol tapawut öňünden pul bermek arkaly, haýsy maksadyň göz öňünde tutulýandygynyndan ybaratdyr. Awansyň maksady borçnamany bölekleyin ýerine ýetirmekden ybarat bolup durýan bolsa, öňünden pul berýän şahs has giň gerimli maksady ugur edýär. Hakykatyna garanyňda, öňünden pul bermek ýerine ýetirmek boýunça borja bagly däldir, ýöne öňünden berlen pul soňra hasaba goşulyp bilner (TRK-nyň 432-nji maddasy).

432-nji madda. Öňünden berlen puly tölegiň hasabyna goşmak
Öňünden berlen pul göz öňünde tutulan borçnamalaryň hasabyna goşulan diýlip hasap edilýär, eger şeýle hasap edilmese, onda şertnama ýerine ýetirilenden soň, ol gaýtarylyp berilmelidir.

Awansdan tapawutlylykda, öňünden berlen pul tölenilmeli möhleti başlanmadyk berginiň gös-göni bölekleyin tölenmegine getirmeyär. Şunda esasan, üzülmelik bergi boýunça hasaplaşyk geçirilýär ýa-da hasaplaşygy geçirmek başartmadyk halatynda, öňünden berlen pul yzyga gaýtarylyp berilýär. Bu ýerde dispozitiv kada barada gürrüň gidýändigini üçin, şol meseleler ylalaşylyp, başgaça görnüşde-de çözülip bilner.

433-nji madda. Öňünden berlen puly zeleti tölemegiň hasabyna goşmak

1. **Eger öňünden pul beren şahs öz üstüne ýüklenilen borçnamalary günäleýin bozýan bolsa, onda öňünden berlen pul ony alyjyda galýar. Şunda öňünden berlen pul zeletiň öwezini tölemegiň hasabyna goşulan diýlip hasap edilýär.**

2. **Eger borçnama öňünden berlen puly alyjynyň günäleýin hereketleri sebäpli ýerine ýetirilmedik bolsa, onda ol öňünden berlen puly iki esse möçberinde gaýtaryp bermelidir. Şunda öňünden pul beren şahs zeletiň öweziniň tölenilmegini talap edip biler.**

1. Şertnama ýatyrylanda, öňünden berlen puluň ykbaly

TRK-nyň 432-nji maddasynda öňünden berlen puluň borçnamanyň ýerine ýetirilmegine gatnaşygy kadalaşdyrylýan bolsa, TRK-nyň 432-nji maddasynda şertnama ýatyrylan halatynda, öňünden berlen pula degişli ýagdaý düzgünleşdirilýär. Kadanyň esasy mazmunyna laýyklykda, öňünden berlen pul zeletiň öwezini dolmak baradaky talaplaryň kömegi arkaly,

ýagny borçnama bozulanda, bu ýagdaýy kesgitleýän tekst boýunça düşündirilişine görä hasaplanýar. Eger şertnama başga sebäplere görä ýatyrylýan bolsa, öňünden berilýän puluň yzyna gaýtarylyp beriljekdigi kepillendirilmelidir.

2. Öňünden berlen puly hasaba goşmak

Soňra bu kadada öňünden berlen puly zelesiň öwezini dolmak baradaky talabyň ýerine ýetirilmegine goşmak bilen bagly mesele düzgünleşdirilýär. Borçnamanyň öňünden pul berýän tarapyndan bozulmagyna degişli ýagdaý 1-nji bentde takyk kadalaşdyrylýar, ýöne şunda ylalaşmak arkaly, başga çözgütleriň kabul edilmegine-de ýol berilýär. Borçnama öňünden berlen puly alan tarapyndan bozulan halatynda, 2-nji bendiň 2-nji sözleminde öňünden pul berýän tarapyň öňünden berlen puluň gaýtarylyp berilmeginden başga, ýüze çykan ýitgileriň öweziniň dolunmagyny hem talap edip biler.

3. Puly iki esse edip tölemek baradaky borç

Ilkinji nobatda, 2-nji bendiň 1-nji sözlemi özbaşdak kesgitlemeden ybaratdyr, şonda öňünden berlen puly alan tarapyň şertnama bozulan halatynda, puly iki esse edip tölemelidigi bellenilýär, şol pul zelesiň öwezini dolmak baradaky talaba degişli hasaba goşulmaly däldir. Şol bentde öňünden berlen pul şertnamada göz öňünde tutulan jerimä çalymdaşdyr, ýöne şonda-da meseläni ylalaşyp, başgaça görnüşde-de çözüp bolar.

4. Subut etmek güzaby

Subut etmek güzabyňy paýlaşmak jedelli bolup görünýär, çünki kadanyň kesgitlemesine laýyklykda, öňünden berlen puly alan tarap öňünden pul goýmak islän tarapyň günäsini subut etmelidir. Subut etmek güzabyňyň şunuň ýaly görnüşde paýlaşylmagy TRK-nyň 405-nji maddasynyň 1-nji bendindäki umumy kadalara laýyk gelmeýär. Çünki öňünden pul berlende, subut etmek bilen bagly aladany umumy görnüşde paýlaşmakda ýüz dönderilýän esaslar asla öz durkuny ýitirýär we şonda öňünden pul beren tarap günälidigi baradaky teýneli gürrüňlere sezewar edilmeli däldir.

§ 3. BERGIDARYŇ KEPILLENDIRMESI

Giriş düzgünleri

TRK-nyň 434-436-njy maddalarynda kepillendirme baradaky şertnama degişli umumy kesgitlemeler beýan edilýär, oňa ygtyýar berilmegi şertnamanyň erkinliginden gelip çykýar (TRK-nyň 333-nji maddasy) we ol tejribede wajyp ähmiýete eýedir. Bankyň kepillendirmesi (TRK-nyň 919-njy maddasy) şertnamanyň bu kysymynyň möhüm ähmiýetli görnüşidir. Bu şertnamanyň wajyp alamaty ilki bilen, „kepillendirme“ diýen düşünje arkaly aňladylýar hem-de bergidaryň belli bir ýagdaýyň ýüze çykandygy üçin jogapkärçilik çekmäge taýyndygyny äşgär etmeginden ýa-da bergidaryň bergisiniň bardygyna garamazdan, borjuň üstünlikli ýerine ýetirilmegini kepillendirmeginden ybaratdyr. *Mysallar:* bank tarapyndan kepillendirme berlende, bank öňünden kesgitlenýän şertler boýunça benefisiara üçünji tarapyň (prinsipalyň) bergisini tölemegi wada berýär. Bu ýerde „kepillendirilen üstünlik“ kreditoryň (benefisiaryň) öz puluny almagyndan ybarat bolup durýar. Zamun bolmakdan tapawutlylykda, bu ýerde kepillendirilen berginiň bardygy baradaky meselä baglylyk öňe sürülmeýär. Önümi öndüriji ýa-da satyjy tarapyndan kepillendirme berlende, önümi öndüriji ýa-da önümi satyjy şol önümiň wada berlen häsiýetlere eýe bolup durýandygy baradaky kepillendirmäni boýun alýar. Eger önümde şol häsiýetler äşgär edilmedik halatynda, kepillendirijiniň özünde günäniň ýokdugyna salgylanmaga mümkinçiligi bolmaýar we ol şonda ýüze çykan zeletiň öwezini dolmaly bolýar. Gurluşyk boýunça potratçylyga degişli şertnamada potratçy bina kireýine berlende, belli bir möçberde kireý töleginiň alynmagyny gazanyp boljakdygy baradaky „kepillendirmäni“ boýun alýar. Iş ýüzünde kepillendirmeler ilkinji nobatda, kärhanalary satyn almak baradaky şertnamalarda wajyp ähmiýete eýedir. *Mysal:* şonuň ýaly şertnamalarda köplenç halatda satyjy kesgitlenen ýagdaýlar, meselem, mehanizmleriň ýagdaýy, kärhananyň balansda hasaba alynmadyk borçlarynyň (bergileriniň) ýokdugy, şeýle hem soňky ýyllarda gazanylan dolanyşyklaryň möçberi boýunça kepillendirmäni boýun alýar. Şeýle hem TRK-nyň 520-nji, 665-nji maddalarynda satyjynyň ýada önüm öndürijiniň kepillendirmesi barada gürrüň edilýär. Kepillendirme önümiň saklanýan möhletine dahylly bolsa (önümiň aýawly saklanmagy kepillendirilende), onda bu ýerde diňe öňki möhlet şertnama esasynda uzaltmak barada gürrüň gidýär. Kepillendirme şertnamalary baglaşmak boýunça tejribäniň barsynda dörän institutdyr. Şoňa laýyklykda, TRK-nyň 435-436-njy maddalarynda dispozitiw hukuk barada gürrüň edilýär we her bir anyk ýagdaýda ähli zat ilkinji nobatda taraplaryň näme barada ylalaşandygyna bagly bolýar.

434-nji madda. Düşünje

Şertnamanyň mazmunynyň çäklerinden çykýan haýsy-da bolsa bir şertsiz hereketi ýerine ýetirmäge bergidaryň borç edinmegine getirýän borçnama bergidaryň kepillendirmesi diýlip hasap edilýär.

1. Umumy düzgünler

Bu kada „kepillendirmäniň“ kesgitlemesinden ybaratdyr, ýöne ol öz tebigaty boýunça doly däl, çünki onuň mazmuny şertnama gosulýanlar tarapyndan kesgitlenýär. „Şertnamanyň mazmunynyň çäklerinden çykýan haýsy-da bolsa bir şertsiz hereketi ýerine ýetirmäge bergidaryň borç edinmegine getirýän“ diýen kesgitleme arkaly, bergidaryň haýsydyr bir işi hökman ýerine ýetirmegi borç edinýändigini aňladylýar. Bu ýerde günäni ýa-da eger şertnamada göz öňünde tutulmadyk beýleki ýagdaýlary subut etmek barada gürrüň gozgalmaýar. *Mysal:* bankyň kepillendirmesini boýun alan bank ýazmaça görkezilen şertleriň ýerine ýetirilmeli wagty başlanan bolsa, töleg geçirmeli bolar (TRK-nyň 927-nji maddasy). Munuň özi kepillikli talabyň bildirilendigine ýa-da bergidaryň şol talaby näme üçin ýerine ýetirmändigine bagly bolmaly däl. Eger gurluşykçy ýyladyş üçin gazyň sarp edilmeginiň kesgitlenen nyrhdan arzan düşjekdigi baradaky kepillendirmäni boýun alan bolsa, ol bu nyrhyň saklanman galmagy bilen baglylykda ýetirililen zelel üçin jogapkärçilik çekýär. Kada arkaly, diňe bergidaryň kepillendirmesi sözme-söz düzgünleşdirilýär. Ýöne şertnamanyň erkindigini göz öňünde tutup aýdanyňda, bu ýerde üçünji şahsyň hem kepillendirme bermegine päsgel berýän sebäbler ýokdur.

2. Kepillendirmäniň predmeti

Soňra kadada zamun bolýanyň boýun alan borjunyň şertnamanyň predmetiniň cygryndan çykýandygy barada pikir ýöredilýär. Şeýlekde, bergidaryň kanuny borçlarynyň cygryndan çykýan borjuň kepillendirmäniň predmeti bolup durýandygy äşgär bolýar. Şunuň ýaly goşmaça borçnamalar esasy borçnamalara degişli bolup biler. *Mysal:* binany gurujy binanyň örtülmeginiň bahasynyň kesgitlenen derejä ýetjekdigi kepillendirýär. Ýöne bu bahanyň bellenen çäkden çykmagy mümkindir.

Mysal: binany gurujy bina üçin kireý tölegleriniň kesgitlenen möçbere ýetjekdigi kepillendirýär.

Eger kepillendirilen ýagdaý ýüze çykmasa, onda kepillendiriji şonuň ýaly ýagdaýyň döremegi boýunça berlen wadany berjaý etmäge borçludur. Eger kepillendirilen ýagdaý boýunça haýsy-da bolsa bir işi amala aşyrmak bellenilmedik bolsa, kepillendiriji zeletiň öwezini dolmaga borçludur (TRK-nyň 405-nji maddasynyň 1-nji bendi).

435-nji madda. Kepillendirmäniň hakykylygy

Eger kepillendirme kanunda göz öňünde tutulan kadalara ters gelmeýän bolsa ýa-da bergidary artykmaç zada borçly etmeýän bolsa, onda bu kepillendirme hakyky diýlip hasap edilýär.

Kadada kepillendirmäniň hakyky dældigini, ýagny onuň „kanunda göz öňünde tutulan kadalara“ laýyk gelmeýändigini ýa-da bergidaryň ýerine ýetirip bilmejek borçnamany boýun alýandygyny görkezýän ýörite esas beýan edilýär. Birinji ýagdaýda hökmany görkezme barada gürrüň gidýär, hatda kepillendirmäniň özi-de şonuň garşysyna gönükdirilip bilinmez.

Mysal: kämillik ýaşyna ýetmedik özüne geleşikleri amala aşyrmaga ygtyýar berlendigi barada öz güýjüni saklap biljek kepillendirmäni berip bilmez. TRK-nyň 25-nji maddasyna laýyklykda, şonuň ýaly kepillendirmе hakyky dälдir. Ikinji ýagdaýa görä, eger bergidar ýerine ýetirip bilmejek borçnamany boýun alan bolsa, kepillendirmе öz güýjüni ýitirýär. Şu kadany çäklendirilen görnüşde beýan etmeli, çünki her gezek kepilligiň wada berilmegi bergidara düşýän agramy artdyrýar. Ýöne adатça, kepillendirmäniň beýleki tarapyň hyzmatyna bil baglanandygy üçin ýa-da hut hyzmatyň nyrhyny ýokarlandyrmak maksady bilen berilýändigini göz öňünde tutmak gerek.

Mysal: kärende tölegleriniň belli bir möçbere ýetjekdigini kepillendirýän potratçy has ýokary bahanyň belenilmegini gazanmak üçin, şonuň ýaly usul arkaly, özüniň teklibini gowulandyрýar.

Şunuň bilen birlikde, ýerine ýetirip bolmaýandygy sebäpli borçnamanyň hakyky däl diýlip hasaplanmagyna adатdan daşary ýagdaý hökmünde garamak bolar.

436-njy madda. Kepillendirmäniň formasy

Kepillendirmе ýазмаça formada resmileşdirilmelidir.

1. Umumy düzgünler

Kepillendirmeler diňe ýазмача görnüşde resmileşdirilende, hakyky diýlip hasaplanýar. Kanun çykaryjy şonuň ýaly kadanyň kömegi arkaly, hukuk taýdan aýdyňlygyň bolmagyna gyzyklanma bildirýän taraplara hukuk gatnaşyklaryny kynçylyksyz resmileşdirmek üçin artykmaç hukuk berýär. Ýöne iki sany ýagdaý boýunça sowallar ýüze çykýar. Birinjiden, dilden wada berlen kepillendirmäni TRK-nyň 85-nji maddasyna laýyklykda başga bir ýuridiki geleşige öwrüp bolýandygyny aýdyňlaşdyrmak gerek. Megerem, satyn almak - satmak ýa-da potratçylyk baradaky şertnamalarda hakyky däl diýlip hasaplanýan kepillendirmäni harydyň hili baradaky ylalaşyga interpretirlemek mümkin bolsa gerek.

Mysal: kärende tölegleri baradaky kepillendirmе dilden berlen bolsa, ol hakyky dälдir. Şol bir wagtyň öзünde, şol ylalaşygy TRK-nyň 658-nji maddasyndan gelip çykýan manyda harydyň häsiýetleri baradaky ylalaşyga interpretirlemegiň mümkinçiligine garalýar. Eger kärende töleglerini ýeterlik möçberde almak başartmasa, elbetde, haryt boýunça buýrujy kepillendirmelere degişli hukukdan peýdalanyр bilmez, ýöne harydyň заýа çykmagy sebäpli, оňa umumy hukuklar degişli болýar.

VI BAP BORÇNAMALARYŇ BES EDILMEGI

1. Giriş

Borçnamany bes etmek kreditor bilen bergidaryň arasynda bar bolan talap etmek hukugynyň hereketiniň bes edilmegini aňladýar. Şonuň bilen birlikde kreditor bilen bergidaryň arasynda bar bolan gatnaşyklary bes etmek hökman dälдir. Borçnamanyň görnüşinden ýerine ýetirmek bilen ozalky borçnama bes edilenden soň taraplar beýleki uzak möhletli borçnamalar bilen baglanyşykly bolmagy mümkindir. Meselem, aklawçy kireýine alan jaýyndan çykandan soň onuň gapysynda öz müşderilerini başga salga iberyän bildiriji asýar. Aklawçynyň gitmegi bilen, kireýine bermek gatnaşyklary tamamlansa-da, kireýine beriji kesgitli wagtyň dowamynda gapyda bildiriji asyp goýmaga borçludur. 6-njy bap paragraflaryň başisini öзünde jemleýär, olarda «beýleki esaslar» atly tamamlajy paragraflardan biri goşulyp, borçnamany bes etmek üçin dürli esaslar sanalyp geçilýär. Şeýle-de bolsa, bu babyň çäklerinden daşda bes etmek üçin başga esaslar hem bardyr. Muňa TRK-nyň 122-nji maddasyna laýyklykda ýatyrylyan şert, ýagny taraplar tarapyndan kesgitlenen şertnamanyň hereket edýän möhletiniň tamamlanmagy we borçnamany ýatyrmak hakyndaky şertnama degişlidir. Şeýle hem mejbury öndürip almak arkaly bergidary kanagatlandyrmak hem borçnamanyň bes edilmegine getirýär. Berjaý etmezligiň mümkin bolmazlygy nähili netijelere eltýändigini hakyndaky mesele hem hukuk taýdan talaba laýyk düzgünleşdirilen dälдir. TRK-nyň 412-nji maddasyndan bergidary jogapkärçilikden boşatmak üçin ýerine ýetirmegiň mümkin dälдiginiň subut edilmeginiň ýeterlikdigi hakyndaky pikiri almak bolar. Ýöne ýerine ýetirmek boýunça ilki başky borçnamanyň ykbalyna degişli mesele açyklygyna galýar. Meselem, S kolleksioner W-dan gadymy gymmat bahaly sagady satyn aldy. Ýöne W оňa sagady gowşurmady we onuň deregine öýüne ogrynyň girendigini we sagat ogurlandygyny tassyklady. S muňa ynanmaýar we sagady getirtmek üçin W-na näkiesligini bildirýär. Bu ýerde kanun şeýle instituty bermelidir, onuň kömegi bilen bergidar ony bes etmek üçin kreditoryň ýerine ýetirmek hakyndaky ilki başky talabyny getirip biler we şonda jedel diňe bir mesele babatda alnyp barlar, ýagny bergidar zyýany tölemäge borçluny diýen jedel bolar. Beýleki ýurtlarda bu mesele ýerine ýetirmek hakyndaky borjunyň bes edilmegine alyр barýan ýerine ýetirmegiň mümkin dälдigi üçin jedelleşmek arkaly çözülýär. TRK-nyň 9-njy maddasynyň 2-nji bendinden görnüşі ýaly, hukuklary amala aşyrmakdan ýüz döndermek adатça şu hukuklary bes etmek üçin esas bolup durmaýar.

2. TRK boýunça borçnamalary bes etmegiň aýry-aýry görnüşleri

Bu bapda borçnamalary bes etmegiň usullary göz öňünde tutulýar, usullar borçnamalaryň ýüze çyксына garamazdan olaryň ähli görnüşlerini gurşap alýar.

Bu bapda deponirlemek, özara talaplary hasaba almak, bergini bagyşlamak, borçnamany täzelemek (nowasiya) görnüşinde ýerine ýetirmek bilen borçnamalaryň bes edilmeleriniň görnüşleri görkezilýär. Ýöne bu sanaw gutarnykly dälдir, çünki Türkmenistanyň kanunçylygy bilen borçnamalary bes etmegiň beýleki halatlary hem göz öňünde tutulyp bilner.

§ 1. BORÇNAMALARYŇ ÝERINE ÝETIRILMEGI BILEN BES EDILMEGI

437-nji madda. Borçnamalaryň kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirilmegi bilen bes edilmegi

Borçnamalaýyn gatnaşyk borçnamany kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirmek bilen bes edilýär (ýerine ýetirmek).

1. Umumy düzgünler

Ýerine ýetirmek bilen borçnamalaryň bes edilmegi diýlip taraplaryň kesişýän hukuklarynyň we borçnamalarynyň tamamlanmak bilen we beýleki hukuk netijelerini döretmezden kreditör bilen bergidaryň arasynda hukuk gatnaşyklarynyň bes edilmegine düşünilýär.

Düşündirilýän madda ýerine ýetirmegiň netijesinde borçnamanyň bes edilmegini düzgünleşdirýär. Munuň üçin ilkinji nobatda kreditoryň peýdasyna borçnamanyň ýerine ýetirilmegi şert bolup durýar. Oňa laýyklykda borçnamada göz önünde tutulan ýerine ýetiriş kreditör üçin ýada onuň peýdasyna amala aşyrylan ýagdaýynda borçnama bes edilýär. Eger ýerine ýetirmek kreditoryň wekiliniň peýdasyna amala aşyrylsa ýada üçünji şahs babatda kreditoryň razylgy bolan ýagdaýynda bergidar tarapyndan üçünji şahsyň peýdasyna ýerine ýetirilende hem kreditoryň peýdasyna bes etmek mümkindir (TRK-nyň 385-nji maddasy). Ýöne, eger kreditör TRK-nyň 26-27-nji maddalaryna laýyklykda ýerine ýetirmegi amala aşyrmaga bolan hukugyny ýitirse, kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirmek hem kadadan çykma tertibinde borçnamanyň bes edilmegine getirmeyär.

2. Borçnamanyň ýerine ýetirilýän pursady

Borçnama diňe kesgitlenen netije alnanda ýa-da hyzmat ikinji babyň kesgitlemelerine laýyklykda amala aşyrylmaga borçly bolan ýagdaýynda bes edilýär (TRK-nyň 375-400-nji maddalary). *Meselem*, ýaşaýyş jaýynyň satyn almak-satmak şertnamasyna alyjy, köpleriň pikir edişi ýaly, şertnama baglaşylandan soň däl-de, jemagat sanawynda eýeçilik hukugy hasaba alynsa, şertnama ýerine ýetirilen diýlip hasap edilýär. Eger şahs pul möçberini tölemeli bolsa, onda diňe kreditoryň razylgy bolanda bank geçirmesi borçnamanyň ýerine ýetirilmegine getirýär. Şeýle bolmadyk mahalynda bergidar puly nagt bermäge borçludur. Ýerine ýetirilýän pursaty diýlip puluň karzçynyň hasabyna geçirilen wagty hasap edilýär.

Kada bergidaryň özüniň ýerine ýetirmegini kesgitlemeyär. Munuň özi, eger ýerine ýetirmegi TRK-nyň 383-nji maddasyna laýyklykda bergidaryň özi tarapyndan amala aşyrmaly bolmasa, üçünji şahsyň hem borçnamany ýerine ýetirmäge bolan hukugynyň bardygyny aňladýar.

**438-nji madda. Borçnamanyň täzelenilme (nowasiýa)
arkaly bes edilmegi**

Karzçy borçnamada göz önünde tutulan ýerine ýetirişe derek başga borçnamany (nowasiýa) ýerine ýetirmegi kabul edýän halatynda hem borçnamalaýyn gatnaşyklar bes edilýär.

1. Umumy düzgünler

TRK-nyň 391-nji maddasyndan başga hili ýerine ýetirmegiň şertnamada göz önünde tutulandakydan ýerine ýetirmäge getirmeyändigini gelip çykýar. Eger kreditör bu bilen razy bolsa, ýagny ol onuň deregine berjaý ediş hökmünde beýleki berjaý etmegi kabul edende TRK-nyň 438-nji maddasy ony kadadan çykma hökmünde kabul edýär. Kanunda şunlukda karzçynyň beýleki ýerine ýetirmegiň deregine borçnama alan halaty düzgünleşdirildi. *Meselem*, satyjy görnüşini, mukdary we toplanan ýyly takyk kesgitlenilen harydy getirmäge borçlanýar. Çünki ol harydyň bu görnüşini getirip bilmeyär, ol onuň deregine başga harydy almagy alyjydan haýyş edýär. Eger alyjy bu teklibe razy bolsa, onda harydy getirmek boýunça ilki başky borçnama bes edilýär.

2. Borçnamany başga borçnama bilen çalyşmak

Bir borçnamanyň başga borçnama bilen çalyşyrylmagy (nowasiýa) hem mümkindir. *Meselem*, bergidar S. bellenilen möhletde pul möçberini tölemek boýunça öz borçnamasyny ýerine ýetirip bilmese, onda kreditör bergidara töleg çegini (wekseli) ýazyp bermäge ýa-da üçünji şahsyň garşysyna öz talabyny kreditora bermegi teklip edýär. Borçnamanyň başga borçnama bilen çalyşyrylmagynyň karzçyny has gowy ýagdaýa goýmagy hökmany däldir, tersine, köplenç onda goşmaça töwegelçilikler ýüze çykyp biler. Şu ýagdaýlarda munuň özi kreditoryň çak edilýän erkine laýyk gelmeyär, onda ilki başky talap şol bada täze borçnamany kabul etmek bilen bes edilýär. Köplenç kreditör ilki başky talabyň özüniň täze talabyň esasynda öz puluny alyança bolmagyna gyzyklanýar. *Meselem*, eger kreditör çeki alsa, onda ol bankyň bu çeki nagt pula öwürjekdigine ynamy ýokdur. Eger ol üçünji şahs babatda talabyň berilmegini kabul etse, onda ol üçünji şahsyň tölemezligi bilen töwegelçilik eder. Şoňa görä-de, şeýle halatlarda ilki başky talaby ýerine ýetirmek diňe ikinji talabyň töleginiň geçirilen pursadynda gelip ýetýär.

Bu ýerde aýratyn ýagdaýda düşündirmek arkaly täze borçnama kabul edilende ilki başky talabyň bes edilýändigini ýa-da onuň mundan beýläk hereket etmegini dowam etdirýändigini anyklamak gerek.

- 439-njy madda. Borçnamany ýerine ýetirmäge kabul etmek**
- 1. Bergidaryň talap etmegi boýunça kreditor ýerine ýetirişi özüniň doly ýa-da kem-käs kabul edýändigini tassyklaýan resminamany bermelidir.**
 - 2. Eger karz almak hakynda düzülen resminamada deprosentler hakynda maglumatlar bolmasa, onda ol prosentleriň tölenilendigi we pul gatnaşygynyň doly bes edilýändigini aňladýar.**
 - 3. Bergi wagtal-wagtal, bölek-bölekden tölenilýän mahalynda berginiň soňky böleginiň tölenilendigi hakyndaky resminama, başgaça bellenilmedik bolsa, berginiň şondan öňki bölegi hem tölenildi diýip çak etmäge esas berýär.**

1. Umumy düzgünler

Kada bolşy ýaly, öz delillerini kazyýet önünde subut etmek bergidara düşýär we bergidar berginiň üzülişilendigi subut etmelidir. Munuň özi kynçylyklar bilen baglanyşyklydyr, çünki diňe kreditor bergidaryň öz borçnamasyny ýerine ýetirendigini subut edip biler. TRK-nyň 439-442-nji maddalary bergidara resminamalary resmileşdirmekte we almakda kömek bermek maksatlaryna hyzmat edýär, olarda kreditoryň TRK-nyň 439-njy maddasynyň 1-nji bendinde munuň göz önünde tutulýşy ýaly, ýerine ýetirmegi alandygy tassyklanylýar (meselem, töleg hatlary). Eger borçnama hakynda ýazmaça resminama resmileşdirilse, onda bergidar şahadatnamanyň gaýtarmak ýa-da ýerine ýetirmek hakynda resmi tassyknamanyň resmileşdirmek hukugyna eýedir (TRK-nyň 441-nji maddasy). Eger kreditor başyny başlaýjy bolmasa, şahadatnamany resmileşdirmek boýunça çykdajylary bergidar çekýär (TRK-nyň 442-nji maddasy).

2. Ýerine ýetirmek hakyndaky resminamany bermek borjy

Düşündirilýän maddada kreditor ýerine ýetirmegi öz üstüne almak bilen, bergidaryň talap etmegi boýunça onuň doly ýa-da bölekleyin ýerine ýetirilendigi tassyklaýan resminamany bermäge borçludur. Eger kreditoryň bu resminamany gaýtarmaga ýagdaýy bolmasa, bergidar borçnamany bes etmek hakyndaky resmi taýdan tassyklanan resminamany talap etmäge haklydyr. Eger talabyň bardygyny subut etmek üçin ýazmaça resminama resmileşdirilse, onda bergidar bu resminamanyň gaýtarylmagyny talap edip biler. Eger resminama bergidarda bar bolsa, eger başgaça subut edilmese, borçnama ýerine ýetirildi diýlip düşünilýär. Tejribede ýerine ýetirmegi almak hakyndaky resminamada umuman ýerine ýetirmegi almak hakynda görkezilen, ýöne göterimler we ş.m. ýaly, bu ýerine ýetirmegiň düzümi bölekleri jikme-jik beýan edilmeýän halatlary bolýar. Şeýle halatlarda bergidaryň karzga göterimleri tölendigine we borçnamanyň doly ýerine ýetirilendigine düşünilýär (TRK-nyň 439-njy maddasynyň 2-nji bendi). Uzak möhletli borçnamalar, kada bolşy ýaly, yzygiderli we bölek-bölek ýerine ýetirilýär. Her bölek ýerine ýetirilenden soň degişli tassyknama: töleg haty ýa-da töleg tabşyryknamasynyň nusgasy we ş.m. berilýär. Borçnamanyň doly ýerine ýetirilendigi tassyklamak üçin TRK-nyň 439-njy maddasynyň 3-nji bendinde möhüm prezumpsiýa bardyr. Hususan-da, uzak möhletli borçnamanyň soňky bölegini tölemek hakyndaky resminama öňki bölekleriniň tölenilmegini we borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegini nazarda tutýar.

440-njy madda. Bergini kabul etmek hakyndaky resminamadaky maglumatlar

Ýerine ýetiriş kreditor tarapyndan ýa-da ygtyýarly şahs tarapyndan düzülen resminama berginiň möçberi we görnüşi hakyndaky, bergidaryň ýa-da bergini töleýän şahsyň familiýasy we ady, ýerine ýetirişiň wagty we ýeri hakyndaky maglumatlary öz içine almalydyr.

TRK-nyň 440-njy maddasynda resminamanyň mazmunyna bolan talaplar kesgitlenilýär. Kadanyň imperatiw häsiýete eýe bolan "bolmalydyr" diýen kesgitlemesinden bu ýerde gürrüň resminamanyň hakykylyk şertleri hakynda barmaýandygy gelip çykýar. Dogrusy, bu maddada eger kesgitli maglumatlar ýok bolsa, bergidaryň peýdasyna çaklamalar bellenilen. Resminamanyň haýsy bergä degişlidigini görkezmek hakykylygynyň şerti bolup durýar. Ýöne kadada resminamada kreditoryň golunyň bolmalydygy görkezilmedik. Ýöne TRK-nyň 97-nji maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda bu ýerde meňzeşlik boýunça ony ulanyp bolar, bergidar resminama kreditor ýa-da ol tarapyndan ygtyýarly edilen adam tarapyndan gol çekilmelidigini talap edip biler.

441-nji madda. Bergi dokumentini talap etmek hukugy

Eger talap hakynda bergi resminamasy berlen bolsa, onda bergidar ýerine ýetiriş hakyndaky resminama bilen birlikde bu resminamanyň gaýtarylyp berilmegini ýa-da onuň ýatrylmagyny talap edip biler. Eger kreditor bergi resminamasyny gaýtaryp berip bilmese, onda bergidar borçnamanyň bes edilendigi hakynda resmi suratda tassyklanylýan güwänamany talap etmäge haklydyr.

Bergi resminamasy diýlip kreditoryň peýdasyna borçnamanyň bolmagyny tassyklaýan ýazmaça resminama düşünilýär. Eger bergidar kreditora borçnamanyň tassyknamasy hökmünde bergi resminamasyny beren bolsa, onda kreditor ýerine ýetirmegi kabul edip, bu resminamany yzyna gaýtarmalydyr, gaýtarmak mümkinçiligi bolmadyk halatynda, borçnamanyň ýerine ýetirilmegini tassyklamak üçin berlen resminamada bu hakynda görkezmelidir. Kada bolşy ýaly, töleg haty şeýle resminama bolup durýar.

**442-nji madda. Ýerine ýetiriş hakyndaky resminamany
tölemek**

bermek baradaky çykadjylary

1. **Ýerine ýetiriş hakyndaky resminamany bermek baradaky çykadjylar, eger bergidar bilen kreditoryň arasyndaky ylalaşykdan başga çykadjylar çykmaýan bolsa, bergidaryň öz üstüne ýüklenilýär.**
2. **Eger kreditor ýaşaýan ýerini üýtgetse ýa-da aradan çyksa we başga ýerde ýaşaýan mirasdarlaryny goýup gitse, onda ýerine ýetiriş hakyndaky resminamanyň berilmegi bilen baglanyşykly artan çykadjylar kreditoryň ýa-da onuň mirasdarlarynyň üstüne ýüklenilýär.**

1. Umumy düzgünler

Borçnamany ýerine ýetirilen hakyndaky resminamany bermek bilen baglanyşykly çykadjylar düýpli bolup durmasa-da, düşündirilýän maddanyň 1-nji bendi bu çykadjylaryň bergidaryň üstüne ýüklenilýändigini kesgitleýär. Bergidaryň diňe bir borçnamany göwnejaý ýerine ýetirmek hakynda däl-de, eýsem munuň tassyklanylmagynyň göwnejaý resmileşdirilmegi hakynda hem alada etmelidigine düşünilýär.

Ýöne ýerine ýetirmek hakyndaky resminamalary bermek boýunça çykadjylaryň kreditoryň üstüne ýüklenilýändigini ylalaşyk bilen göz önünde tutulyp bilner.

2. Kreditoryň ýaşaýan ýerini üýtgetmegi bilen baglanyşykly çykadjylar

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendi birinji bendiň kadalaryndan kadadan çykmany özünde saklaýar. Kreditor ýaşaýan ýerini üýtgedende borçnamanyň ýerine ýetirilmegini tassyklamak hakyndaky resminamany bermek bilen baglanyşykly goşmaça çykadjylar ýüze çykyp biler. Eger kreditoryň mirasdarlarynyň ýaşaýan ýerleri dürli bolanda, kreditor aradan çykan mahalynda hem edil şeýle çykadjylar ýüze çykýar. Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendine laýyklykda bu çykadjylary tölemek kreditoryň ýa-da onuň mirasdarlarynyň üstüne ýüklenilýär.

**443-nji madda. Kreditoryň öz borçlaryny ýerine ýetirmezligi
ýüz döndermek**

sebäpli ýerine ýetirişden

Eger kreditor ýerine ýetiriş hakyndaky resminamany bermekden, bergi resminamasyny gaýtaryp bermekden ýa-da berginiň üzlüşiçendigini ykrar etmekden ýüz dönderýän bolsa, onda bergidar özüniň ýerine ýetirmeli bolan zadyny ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge haklydyr. Şunuň ýaly halatda kreditor bellenen möhleti geçiren hasap edilýär.

Bergidaryň ýerine ýetirmek boýunça borçnamasy we ýerine ýetirmek hakynda resminamasyny düzmek boýunça bergidaryň talaby bir-biri bilen baglanyşyklydyr. Munuň özi bergidaryň TRK-nyň 381-nji maddasyna laýyklykda kreditor tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmegine çenli öz borçnamasyny ýerine ýetirmekden ýüz döndermek hukugyna eýedigini aňladýar. Ýerine ýetirmek bilen garşylyklaýyn ýerine ýetirmegiň baglanyşygynyň ýörelgesini TRK-nyň 443-nji maddasy töleg hatyny bermek talabyna geçirýär we ony eger kreditor töleg hatyny bermekden boýun gaçyrsa, şertnamadan boýun gaçyrmak hukugyna çenli ony giňeldýär. Haçan-da bergidar eýýäm öz bergisini tölände bu hukuk aýratyn-da möhüm bolýar. TRK-nyň 416-njy maddasyna laýyklykda şertnamadan ýüz döndermek şertnamanyň ýatyrylmagyna getirýär.

Töleg hatyny bermek talabynyň çäklerinden çykýan bergidaryň şeýle ygtyýarlylygy örän uzaga gidýän ýaly görünýär we şeýle borçnama bilen baglanyşykly, şunda gürrüň diňe kreditoryň goşmaça borçnamasy hakynda barýar, ol diňe aýratyn halatlarda aklanandyr.

Töleg hatyny bermek borjunyň bozulmagynyň möhüm netijesi şulardyr, ýagny borçnama ýerine ýetirilen diýlip, kreditor bolsa ýerine ýetirmegiň möhletini geçirilen diýlip hasap edilýär we TRK-nyň 401- 404-nji maddalarynda göz önünde tutulan netijeler gelip ýetýär.

§ 2. BORÇNAMANYŇ DEPONIRLEMEK ARKALY BES EDILMEGI

444-nji madda. Düşünje

1. **Eger kreditor ýerine ýetirişi kabul etmekde haýal-ýagallyk edýän bolsa ýa-da munuň ýerleşýän ýeri näbelli bolsa, onda bergidar ýerine ýetiriş zadyny saklamak üçin suda ýa-da notariata tabşyrmaga, puly ýa-da gymmatly kagyzlary bolsa, notariusyň depozit scýotyna geçirmäge haklydyr.**
2. **Deponirlemek netijesinde bergidar kreditoryň önündäki borçnamasyndan boşadylýar.**

1. Umumy düzgünler

Deponirlemek arkaly borçnamanyň ýerine ýetirilmegini bes etmek borçnamany bes etmegiň bir görnüşini bolup durýar hem-de raýat-hukuk gatnaşyklarynda häli-şindi ulanylýar.

Depozit we deponirlemek diýen düşünjeleriň düýp manysy „depozitum“ diýen latyn sözüne, ýagny saklamak üçin berlen zat diýilmegine esaslanýar.

2. Kreditoryň haýal-ýagallyk etmeginiň we onuň niredede ýerleşmeginiň näbelli bolmagynyň netijeleri

Tejribede bergidar tölege ukyply we kreditoryň öňündäki borjyny berjaý etmäge taýyn bolsa-da, kreditoryň hereket etmän, ýerine ýetirilen borjy kabul etmekde haýal-ýagallyga ýol bermegi ýa-da kreditoryň ýerleşýän yeriniň näbelli bolmagy sebäpli, özüniň borjyny berjaý etmäge taýyn bolan bergidaryň kyn ýagdaýa düşmegine degişli ýagdaýlar häli-şindi gabat gelyär.

Bu mesele bergini notariusyň ýa-da kazyýetiň depozitine geçirmek bilen, borjy berjaý etmek boýunça TRK-nyň 444-nji maddasynyň birinji bendinde göz öňünde tutulan ýörite usuly ulanmak arkaly çözülýär.

Düşündirilýän kada laýyklykda, kreditor ýerine ýetirilen borjy kabul etmekde haýal-ýagallyga ýol beren mahalynda, şeýle hem kreditoryň ýerleşýän ýeri näbelli bolanda, bergidar ýerine ýetirişe degişli zady saklamak üçin kazyýete ýa-da notariata tabşyrmaga, puly ýa-da gymmatly kagyzlary bolsa, notariusyň depozit hasabyna geçirmäge haklydyr.

Şunda puluň ýa-da gymmatly kagyzlaryň notariusyň depozit hasabyna geçirilýändigine üns bermek gerek.

Ýöne, tejribede kazyýetleriň hem ýerine ýetirişe degişli puly (şol sanda gymmatly kagyzlary) özüniň depozit hasabyna kabul edýändigine gabat gelmek bolýar, şoňa görä-de, şunuň ýaly ýerine ýetirişi, biziň pikirimizçe, göwnējaý ýerine ýetiriş diýip ykrar etmek bolar, çünki ozal belläp geçişimiz ýaly, borçlary berjaý etmek boýunça TRK-nyň şu maddasynda göz öňünde tutulan usullaryň sanawy gutarnykly däl.

Kanunyň düşündirilýän kadasynda depozitiň zerurlygy kreditoryň haýal-ýagallyga ýol bermegi ýa-da onuň ýerleşýän yeriniň näbelli bolmagy bilen baglanyşdyrylýar.

Şol bir wagtyň özünde, biziň pikirimizçe, kreditoryň ukypsyzlygy ýa-da onuň wekiliniň ýoklugy ýaly ýagdaýlar şeýle netijeleriň ýüze çykmagyna getirip biler. Ýöne şonuň ýaly esaslaryň ählisiniň şol bir netijelere alyp barýandygyny göz öňünde tutmak gerek: pullaryň ýa-da gymmatly kagyzlaryň notariusyň (kazyýetiň) depozit hasabyna geçirilmegi netijesinde, borç göwnējaý görnüşde ýerine ýetirilen diýlip ykrar edilýär.

3. Deponirlemegiň netijesinde bergidaryň borçdan boşadylmagy

Deponirmek ýaly usuly ulanmagyň netijesinde bergidar pullary notariusa (kazyýete) geçiren pursadynda borçdan boşadylýar.

Munuň özi TRK-nyň 444-nji maddasynyň 2-nji bendiniň mazmunyndan gelip çykýar, şonda deponirlemegiň netijesinde bergidaryň kreditoryň öňündäki borçnamasyndan boşadylýandygy görkezilýär.

Saklamak üçin ýerine ýetirişe degişli zady ýa-da pul serişdelerini (gymmatly kagyzlary) depozite kabul eden notarius (kazyýet) ýerine ýetirişi kabul edendigi barada kreditora habar bermäge borçludyr.

445-nji madda. Deponirlenilen emlägiň kreditora berilmegi

Sud ýa-da notarius deponirlenilen emlägi kreditora bermelidir. Sud ýa-da notarius ony saklaýjyny seçip alýar, resminamalar bolsa olarda galýar.

Kanunyň düşündirililen öňki kadasynda kazyýetiň ýa-da notariusyň ýerine ýetirişiň kabul edilendigi barada kreditora habar bermäge borçludygyny we şonuň bilen birlikde, bergidaryň borçnamasynyň ýatyrylyp, bes edilýändigini hem-de kazyýetiň ýa-da notariusyň ýerine ýetirişe degişli zady kreditora bermek ýa-da oňa depozitdäki pullary tölemek ýaly borçnamasyna öwrülýändigini barada eýýäm aýdylypdy.

Kreditoryň ýerleşýän yeriniň näbelli bolmagyna ýa-da haýsydyr bir sebäbe görä, kreditoryň deponirlenen emlägi şol wagt alyp bilmezligine degişli ýagdaýlar belli bir derejede kynçylyk döretmän durmaýar.

Ýerine ýetiriş pul serişdeleri ýa-da gymmatly kagyzlar bilen bagly bolsa, olaryň kimdir biriniň bähbitlerine zeňlet ýetirmän, kazyýetiň ýa-da notariusyň hasabynda saklanyp bilinjekdigine göz ýetirmek kyn däl.

Ýöne raýat dolanyşygundan aýrylmadyk islendik emläk, şol sanda ýörite bellenen şertlerde saklanmagyny ýa-da kesgitlenen görnüşde ideg edilmegini we ş.m. talap edýän zatlar hem deponirlenen emläk bolup biler.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda, kanunyň düşündirilýän kadasynda kazyýete ýa-da notariusa resmi namalaryň özünde galdyryp, emlägi saklaýjyny saýlap almaga we bellemäge mümkinçilik berilýär.

446-njy madda. Zadyň deponirlenilmäge ýaramlylygy

Zat saklamak üçin ýaramly bolmalydyr. Basym zaýalanýan zatlar saklamak üçin kabul edilmeýär.

Ozal bellenen geçilişi ýaly, deponirlemegiň netijesinde, kazyýet ýada notarius emlägi kreditora bermek ýa-da depozitdäki pullary oňa tölemek boýunça jogapkärçiligi boýun alýar.

Şunda eger kreditoryň ýerleşýän ýeri belli bolsa we ýerine ýetirişiň depozite kabul edilendigi barada mälim edilen mahalynda, ol ýerine ýetirilen borjy kabul etse, elbetde, şunuň ýaly görnüşde deponirmek asla kynçylyk döretmez.

Şol bir wagtyň özünde, deponirlenýän zadyň dürli häsiýetde bolup biljekdigini göz öňünde tutanyňda, kazyýetiň we notariusyň öňünde durýan wajyp wezipäniň deponirlenýän zadyň saklamak üçin ýaramlydygyny kesgitlemekden ybarat bolup durýandygyny bilen ylalaşmak bolar.

Tejribede deponirlenýän zadyň saklamak üçin ýaramlydygyny kesgitlemekden ybarat mesele hem kynçylyk döredip biler.

Şol meseläni çözmek üçin, kazyýet ýa-da notarius tarapyndan şol ýa-da başga bir emlägiň saklamaga ýaramlydygyny kesgitlep biljek hünärmen çekilip bilner diýlip hasap edilýär.

Şunuň bilen birlikde, kanun çykaryjy bahym zaýаланýan zatlaryň saklamak üçin kabul edilmeyändigini kesgitleýär.

Biziň pikirimizçe, bahym zaýаланýan zatlaryň saklamak üçin kabul edilip alynmagy kanunçylyk arkaly gadagan edilende, depozitarileriň bähbitleriniň goralmagynyň zerurlygyndan ugur alnypdyr, çünki zadyň deponirlenen pursadyndan başlap, bergidaryň kreditoryň öňündäki borjy öz güýjüni ýitirýär, kazyýet ýa-da notarius bolsa, ýerine ýetirişe degişli zady kreditora tabşyrmagy borç edinýär.

447-nji madda. Zadyň saklanylýan ýeri

Zat ýerine ýetirişiň ýerinde saklanylmalydyr.

TRK-i (375-nji madda) borçnamalaryň şertleşiji ýaly, bellenen wagtda we ýerinde talaba laýyk ýerine ýetirilmelidigi barada kadany özünde jemleýär.

Borçlaryň ýerine ýetirilýän ýeri raýat-hukuk gatnaşyklarynda aglaba halatlarda haýsydyr bir şertnama baglaşylan mahalynda, taraplaryň ylalaşygy boýunça kesgitlenilýär.

Kanun çykaryjy emlägiň borjuň ýerine ýetirilýän ýerinde saklanmalydygyny kesgitleände, bu talabyň taraplaryň bildiren islegine laýyk gelyändigini ugur edinýär.

Şunuň ýaly kada „Döwlet notariaty hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunynyň 72-nji maddasynda-da beýan edilýär, şoňa laýyklykda, pul serişdeleri we gymmatly kagyzlar borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýerinde döwlet kepillendiriş edarasy tarapyndan depozite kabul edilýär.

448-nji madda. Zady kreditoryň kabul etmek talaby

Sud ýa-da notarius zadyň saklamak üçin kabul edilendigini kreditora habar berýär we zady kabul etmegi ondan talap edýär.

Düşündirilýän kadanyň talaplaryna laýyklykda, kazyýet ýa-da döwlet kepillendirijisi kreditora zadyň saklamak üçin kabul edilendigini habar bermäge hem-de kreditoryň zady kabul edip almagy talap etmäge borçludur, çünki depozitarileriň wezipesi deponirlemek üçin kabul edilen zady kreditora tabşyrmakdan ybaratdyr.

„Döwlet notariaty hakyndaky“ Türkmenistanyň Kanunynyň 72-nji maddasyna laýyklykda, döwlet kepillendiriş edarasy pullaryň we gymmatly kagyzlaryň gelip gowşandygy barada kreditora mähim edýär hem-de onuň talap etmegi boýunça şol pul serişdelerini ýa-da gymmatly kagyzlary kreditora berýär.

Kazyýete we döwlet kepillendiriş edarasyna şunuň ýaly borçlaryň ýerine ýetirilmegini tabşyrmak zat deponirlenen mahalynda, bergidaryň öz borçlaryny kreditor gowulmasa-da we köplenç ýagdaýda oňa mähim etmän, amala aşyrylmagy sebäpli ýüze çykýar, şoňa görä-de, bergidaryň kreditoryň öňündäki borçlaryny berjaý etmek maksady bilen, haýsydyr bir zady deponirländigi hem-de kreditoryň kazyýete (döwlet kepillendirijisine) gelip, ýerine ýetirişi kabul edip almaga borçludygyny barada kreditora habar berilmelidir.

449-njy madda. Zady saklamak bilen baglanyşykly edilen çykdajylary tölemek

Zady saklamak bilen baglanyşykly edilen çykdajylaryň hemmesi kreditoryň üstüne ýüklenilýär.

Kanunyň düşündirilýän kadasynda deponirlenýän zady saklamak üçin edilen çykdajylaryň hemmesiniň kreditoryň üstüne ýüklenilýändigini kesgitleýär.

Zady saklamak üçin çykdajylaryň kreditoryň üstüne ýüklenilmegi kreditoryň ýerine ýetirişi kabul etmekde haýal-ýagallyga ýol bermegi ýada onuň ýerleşýän ýeriniň näbelli bolmagy sebäpli, bergidaryň ýerine ýetirişiň berjaý edilen borja degişli zady depozitarilere tabşyrmak ýaly usulyny ulanmaga mejbur bolandygy üçin ýüze çykýar.

Şu ýerde zady saklamak üçin çykdajylaryň neneşi möçberde we nämäden ybarat bolup biljekdigine hem-de olaryň öwezini doluş tölegleriniň kime tölenilmelidigine degişli sowallar ýüze çykýar.

450-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady bergidaryň talap edip almagy

1. **Bergidar saklamak üçin kreditor tarapyndan kabul edilmezinden öň tabşyrylan zadyň gaýtarylyp bermiligini talap etmäge haklydyr. Eger ol zadyň gaýtarylyp bermiligini talap edýän bolsa, onda zat saklanymady diýlip hasap edilýär.**

2. **Bergidar saklamak üçin tabşyrylan zady eger kreditor ondan ýüz dönderýän bolsa ýa-da şu Kodeksiň 451 maddasynda göz öňünde tutulan möhlet geçen bolsa, özüne gaýtaryp alyp biler.**

3. **Eger bergidar zady özüne gaýtaryp alýan bolsa, onda şol zady saklamak üçin edilen çykdajylar onuň üstüne ýüklenilýär.**

1. **Bergidar tarapyndan saklamaga tabşyrylan zady gaýtarmaga bolan hukugy**

Bergidaryň kreditoryň öňündäki borjunyň berjaý edilmegine gönükdirilen hereketi bir taraplaýyn geleşik bolup durýar hem-de onuň islegini beýleki tarap, ýagny bu ýerde kreditor kabul edýänçä, bergidar tarapyndan bir taraplaýyn tertipde ýatyrylyp bilner.

Şunuň bilen baglylykda, kanunyň düşündirilýän kadasynda bergidaryň kreditoryň öňündäki borjuna ýerine ýetirmek maksady bilen, saklamak üçin tabsyran zady kreditor tarapyndan bergidaryň öz borjuna ýerine ýetirmeginiň hasabyna, şol pursada çenli kabul edilip alynmadyk bolsa, bergidaryň şol zadyny yzyna gaýtarylyp berilmegini talap edip biljekdigi göz önünde tutulýar.

Eger bergidar tabsyran zadyny yzyna gaýtarylyp berilmegini talap etse, zady saklamak bes edilýär diýlip hasaplanýar, ýagny deponirlenýän zady saklamak boýunça ýüze çykan hukuk gatnaşyklary we şundan gelip çykýan ähli netijeler bes edilýär.

2. Bergidaryň talap edilip alynmadyk zady yzyna gaýataryp almak boýunça hukugy

Tejribede kreditoryň bergidaryň onuň öňündäki borjuna ýerine ýetirmek maksady bilen, saklamak üçin tabsyran zadyny almakdan ýüz öwürýän ýagdaýlary häli-şindi gabat gelýär.

Kanun çykaryjy şunuň ýaly ýagdaýda bergidaryň saklamak üçin tabsyrylan zady gaýtaryp almaga haklydygyny belleýär.

Şol bir wagtyň özünde, kreditoryň bergidaryň saklamak üçin tabsyran belli bir zadyny almakdan ýüz döndermegini berginiň geçilmeginden tapawutlandyrmak gerek.

Berginiň geçilmegi iki taraplaýyn geleşik bolup durýar we munuň özi bergidaryň kreditoryň öňündäki borçnamasyny ýerine ýetirmänkä, borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň bes edilmegine alyp barýar.

Kreditoryň bergidaryň saklamak üçin kazyýete ýa-da döwlet kepillendiriş edarasyna tabsyran zadyny almakdan ýüz döndermegi hem borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň bes edilmegine alyp barsa-da, birinjiden, kreditoryň şondan ýüz döndermeginiň bergidaryň öz borçlaryny berjaý edenden soňra bolup geçýändigini göz önünde tutmak gerek, ikinjiden, tabsyrylan zady almakdan ýüz döndermek kreditoryň bir taraplaýyn tertipde beýan eden islegi bolup durýar we bergidaryň islegine bagly bolmaýar, ýöne şonda oňa kanun arkaly, tabsyrylan zady gaýtaryp almaga hukuk berilýär.

Kanun çykaryjy kreditoryň saklamak üçin tabsyrylan zady almakdan ýüz döndermegi bilen birlikde, bergidaryň tabsyrylan zady saklamak boýunça TRK-nyň 451-nji maddasynda belenen möhlet tamamlanan ýagdaýynda-da, tabsyrylan zady gaýtaryp almaga hukuklydygyny göz önünde tutupdyr.

3. Gaýtarylyp berilýän zady saklamak boýunça çykdajylar

Tabsyrylan zat kreditor tarapyndan talap edilýänçä ýa-da kreditor zady almakdan ýüz dönderýänçä we şol zat bergidar tarapyndan yzyna gaýtarylyp alynýança ýa-da kanunda şol zady saklamak boýunça belenen möhlet tamamlanýança, saklanyp bilner.

Elbetde, bu ýagdaýlaryň hemmesi tabsyrylan zady saklamak üçin harajatlaryň çykarylmagyna alyp barýar.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy zady saklamak bilen bagly çykdajylaryň haçan kreditora we haçan bergidara ýüklenýän ýagdaýlaryny göz önünde tutupdyr.

Kanunyň görkezilen kadasynyň üçünji böleginde bergidar saklamak üçin tabsyrylan zady yzyna gaýtaryp alan halatynda, zady saklamak üçin harajatlary çykarmagyň bergidaryň paýyna düşýändigini göz önünde tutulypdyr.

451-nji madda. Ýerine ýetiriş zadyny saklamagyň

möhleti

Sud ýa-da notarius zady bir ýyla çenli möhlet bilen saklaýar. Eger şu möhletiň dowamynda kreditor zady kabul etmese, onda bu hakda bergidara habar berlip, onuň saklamak üçin berlen zady özüne gaýtaryp almagy talap edilýär. Eger bergidar zady gaýtaryp bermek üçin zerur bolan möhletiň dowamynda zady almasa, onda şol zat döwlet emlägi diýlip hasap edilýär.

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddada zady saklamak boýunça göz önünde tutulan möhlet belli bir derejede kesgitlenen möhletleriň toparyna goşulyp bilner, şol möhletiň dowamynda kreditor ýa-da bergidar kabul etmek ýa-da saklamak üçin tabsyrylan zady kabul etmek ýa-da yzyna gaýtaryp almak boýunça hereketleri amala aşyrmaga borçludur.

TRK-nyň 140-njy maddasynyň talaplaryna laýyklykda, saklamagyň möhleti TRK-nyň 141–146-njy maddalarynda göz önünde tutulan düzgünlere görä kesgitlenilýär.

2. Zady saklamagyň möhleti we şol möhletiň tamamlanmagynyň hukuk netijeleri

Kanunyň düşündirilýän kadasynda kazyýetiň ýa-da döwlet kepillendiriş edarasynyň saklamak üçin tabsyrylan zady bir ýylyň dowamynda saklaýandygy belenenipdir.

Bu möhlet zadynyň degişli derejede saklamak üçin kabul edilen gününden başlap, bir ýyl dolýança hasaplanýar, şol günden başlap, kreditor saklanýan zady bergidaryň kreditoryň öňündäki borjuna ýerine ýetirmeginiň hasabyna kabul edip almalydyr.

Eger deponirmek üçin kabul edilen zadyny saklanýsyz barada belenen wagtda we göwnējaý görnüşde habar berilse-de, kreditor şol zady kabul etmedik halatynda, näme etmeli?

Sunuň ýaly ýagdaýda zady saklamak üçin kabul eden kazyýet ýa-da notarius tarapyndan bu barada bergidara habar berlip, onuň saklamak üçin berlen zady özüne gaýtaryp almagyny talap edilmelidigini, kanun çykaryjy belleýär.

Kanun çykaryjy kreditoryň saklamak üçin tabşyrylan zady kabul edip almaýandygy barada habar berlen bergidaryň şol zady yzyna gaýtaryp almak bilen bagly meseläni näçe wagtyň dowamynda çözmelidigini kesgitlemändir.

Bergidaryň zady yzyna gaýtaryp almak bilen bagly meseläni göwnējaý hasaplanan möhletde çözmäge borçludygyny hem-de şol möhletiň her bir ýagdaýda kazyýet ýa-da notarius tarapyndan aýratynlykda kesgittenilmelidigini, meselem, saklamak üçin nähili zadyň tabşyrylandygyny, şol zady yzyna gaýtaryp almak üçin näçeräk wagtyň we zähmet harajatlarynyň zerur boljakdygyny göz önünde tutmak arkaly bellemelidigini aýtsa bolar.

3. Zadyň döwletiň haýryna geçirilmegi

Ozal bellenilişi ýaly, kreditor zady kabul edip almakdan ýüz dönderen halatynda, bergidar zady yzyna gaýtaryp almak üçin zerur bolan möhletiň dowamynda özüniň saklamak üçin tabşyran zadyny yzyna almalydyr.

Eger bergidar zady yzyna almasa, teswirlenýän maddada kanun çykaryjy tarapyndan zadyň berilmegi talap edilmese, şol

Sunuň ýaly ýagdaýda zady saklamak üçin harajatlaryň döwlet tarapyndan çykarylmaladygyny göz önünde tutmak gerek.

Saklanýan zady bermek barada talap bildirilmese we ol döwletiň eýeçiligine geçen ýagdaýynda, munuň üçin şol zadyň eýesizdigini ykrar etmek talap edilip bilnermi diýen sowalyň döremegi mümkin.

Şeýtmegiň geregi ýok, çünki düşündirilýän maddada kanun çykaryjy tarapyndan zadyň berilmegi talap edilmese, şol zadyň döwletiň eýeçiligine geçýändigini kesgittenip, ýöne, şunda şeýle geçmegiň takyk tertibi bellemelidir.

§ 3. ÖZARA TALAPLARY HASABA GOŞMAK ARKALY BORÇNAMANYŇ BES EDILMEGI

452-nji madda. Borçnamalary hasaba goşmak mümkinçiligi

- 1. Iki şahsyň arasynda dowam edýän özara talaplar, eger bu talaplary ýerine ýetirmegiň möhleti gelip ýeten bolsa, olary hasaba goşmak arkaly bes edilip bilner.**
- 2. Talaplardan birini ýerine ýetirmegiň möhleti entek gelmedik bolsa, ýöne bu talaba hukugy bolan tarapyň talaby hasaba goşmagy goldaýan bolsa-da talaplary hasaba goşmak mümkindir. Bu talaplary hasaba goşmak işi bu hakda beýleki tarapa habar bermek arkaly amala aşyrylýar.**

1. Umumy düzgünler

Raýat-hukuk gatnaşyklarynda borçnamalary hasaba goşmak arkaly hasaplaşmak borçnamalary bes etmegiň giňden ýaýran görnüşleriniň biri bolup durýar hem-de bu görnüşüň aýratynlygy onuň borçnamalaryň ikisiniň, ýagny esasy we garsylykly borçnamalaryň şol bir wagtyň özünde bes edilmegine alyp barmagyndan ybaratdyr.

Häzirki wagtda talaplary hasaba goşmak arkaly, borçnamalary bes etmek ykdysady taýdan uly ähmiýete eýe bolýar, çünki munuň özi kadaly dolanyşyk üçin zerur bolan puluň massasyny azaltmaga mümkinçilik berýär hem-de ykdysady gatnaşyklara goşulýanlaryň arasyndaky bergililigiň aradan aýrylmagyna ýardam berýär.

Borçnamalar möçberleri boýunça deň bolan halatlarynda hasaba goşmak arkaly bes edilip bilner diýlip hasap edilýär, çünki möçberleri boýunça deň bolmadyk garsylyklaýyn talaplar hasaba goşulanda, möçber boýunça köp mukdarda bolan talap, özüniň agdyklyk edýän böleginde dowam edýär.

Hasaba goşmak arkaly borçnamalaryň bes edilmeginiň iň bir ýönekeý görnüşleriniň biri hem ikitaraplaýyn şertnamalar boýunça amala aşyrylýan hasaba almakdyr, çünki şeýle şertnamalarda her bir tarap bir borçnamada kreditor, beýlekide bolsa bergidar bolup çykyş edýär. Emma, bir tarapy aýry-aýry şertnamalardan ýa-da bir şertnamadan, beýleki tarapy bolsa birmeňzeş şertnamasyz borçnamalardan gelip çykýan şeýle borçnamalaryň hem hasaba almak arkaly bes edilmegine hiç hili päsgelçilikler ýokdur.

1. Borçnamalary hasaba goşmagyň aýratynlyklary

Düşündirilýän maddanyň birinji bendinde taraplaryň arasynda bar bolan özara talaplaryň diňe, esasy we garsylykly borçnamalaryň ýerine ýetirilýän möhleti gelip ýeten halatynda bes edilmegine ygtyýar berilýär.

Şu maddanyň ikinji bendinde göz önünde tutulandan başga ýagdaýlarda, borçnamalaryň ýerine ýetirilýän möhletiniň başlanmagy hasaba goşmagyň hökmany şerti bolup durýar.

Ýöne, möhletleri görkezilmedik ýa-da isleg bildirilen pursadynda kesgittelen talaplar şol kadadan çykмага mümkinçilik berýän ýagdaýlar bolup görüňär.

2. Taraplaryň borçnamalaryň hasaba goşulmagyna gatnaşygy

TRK-nyň 452-nji maddasynyň 2-nji bendinde beýan edilen kada laýyklykda, eger talaplaryň biriniň ýerine ýetirilmeli möhleti entek başlanmadyk bolsa, ýöne şol bir wagtyň özünde, şol talaby bildirmäge hukugy bolan beýleki tarap talaby hasaba goşmaga razy bolsa, talaplary hasaba goşmak bolar.

Hasaba goşmagyň hakyky bolmagy üçin, muňa taraplaryň biriniň isleg bildirmeginiň ýeterlik bolmagy hasaba goşmagyň aýratynlygy diýlip hasaplanýar.

Bu kada imperatiw häsiýete eýedir. Onuň emele gelmegi, hasaba goşmaklygyň, dolanyşyk üçin ykdysady bähbitliliginiň gürrüňsiz dogry hasap edilmegi bilen baglydyr.

Şol bir wagtyň özünde, kanun çykaryjy düşündirilýän kadanyň ikinji bendinde beýleki tarapa habar bermek arkaly, talaplaryň hasaba goşulmagynyň amala aşyrylmagyny göz öňünde tutupdyr.

Biziň pikirimizçe, şunuň ýaly çemeleşme göwnejaýdyr hem-de beýleki tarapyň hasaba goşmak baradaky habar gowşandan soňra, hasaba goşmak barada bildirilen talabyň hakykylygy, şeýle hem garşylyklaýyn talaby ýerine ýetirmegiň möhletiniň gelip ýetmändigini ýa-da borçnamanyň hasaba goşmaklyk arkaly edilmegine ýol berilmeýändigini barasynda jedelleşip biljekliginden gelip çykýandyr.

453-nji madda. Hasaba goşmak talabynyň wagt möhleti

Eger talap baradaky wagt möhleti geçmedik bolsa we talaby hasaba goşmak entek mümkin bolsa, onda talabyň wagt möhleti borçnamanyň hasaba goşulmagyny aradan aýyрмаýar.

Şol bir wagtyň özünde, borçnamany hasaba goşmak barada talap, şol pursata çenli talap boýunça hak isleýiş möhleti geçmedik bolsa, ýagny hak isleýiş möhletleriniň çäklerinde bildirilip we amala aşyrylyp bilner.

Mysal üçin, raýat "A" özünden gurnalýan garažy satyn alan raýat

"N"-den 5000 manat öndürüp alyp bermek barada talap bilen ýüz tutupdur. Işe seredilen mahalynda raýat "N" özüne raýat "A"-nyň 3.600 manat bergisiniň bardygyny barada dil hatyny görkezip, şol puly hasaba goşmak arkaly meseläni çözmekligi talap edipdir.

Kazyýet hasaba goşmaklygy amala aşyrmakdan ýüz dönderipdir, çünki karz borçnamasy boýunça hak isleýiş möhletiniň geçirilendigi anyklanypdyr.

Bu meseläniň çözülmegine bolan şeýle garaýyş, biziň pikirimizçe, TRK-nyň 163-nji maddasynyň talaplaryndan gelip çykýandyr, çünki kanunyň şol talabyna laýyklykda hak isleýiş möhleti geçirilen talaplar boýunça borçly şahs ony ýerine ýetirmekten ýüz döndermäge hukugy bardyr.

454-nji madda. Hasaba goşulýan talaplar

Eger hasaba goşulýan talaplar biri-biriniň üstüne ýapmaýan bolsa, onda diňe beýleki talabyň möçberinden az bolan möçberi hasaba goşulýar.

Möçberi boýunça deň talaplar hasaba goşulan halatynda, haýsydyr bir sowallaryň ýüze çykmaýandygy düşnükli.

Eger taraplaryň biri-birine bildirýän talaplary möçberi boýunça deň bolmadyk halatynda, kanunyň düşündirilýän kadasyna görä, möçberi boýunça has uly talabyň az möçberdäki talapdan artyk bölegi öz güýjünde galýar.

Mysal üçin, eger-de raýat "N"-iň algysyny alyp bermek barada garşylyklaýyn talaby hak isleýiş möhletiniň çäklerinde bildirilip, kazyýet tarapyndan hem hasaba goşmak kabul edilen halatynda, raýat „N“ satyn alan gurnalýan garažy üçin raýat „A“ 1.400 manat bergili bolup galardy (5.000 manat – 3.600 manat = 1.400 manat).

455-nji madda. Hasaba goşulýan birnäçe talap

1. **Eger şertnamada hasaba goşmak barada habar berlen tarapyň hasap edilmäge degişli birnäçe talaby bar bolsa, onda şu Kodeksiň 398-nji maddasynyň kadalary ulanylýar.**

2. **Eger haýsy tarapa esasy borçnama bilen bir hatarda prosentleri we beýleki çykdajylary tölemek borjy ýüklenilýän bolsa, şol tarap barada şu Kodeksiň 399-nji maddasynyň kadalary ulanylýar.**

1. Birnäçe talaby hasaba goşmagyň tertibi

Tejribede şol bir tarapyň hasaba goşmaga degişli birnäçe talaby bildirýändigini görkezýän ýagdaýlar az däl.

Şunda eger hasaba goşmak üçin tekliplenen pul serişdeleri hasaba goşmaga degişli birnäçe talaby dolulygyna kanagatlandyrmak üçin ýeterlik bolmasa, şol talaplaryň haýsysynyň ilkinji nobatda kanagatlandyrmaga degişlidigi ýa-da bu talaplary deň ýa-da proporsional görnüşde bölekler bölüp kanagatlandyrmalydygy baradaky sowal ýüze çykýar.

Kanunyň düşündirilýän kadasynda şu sowala anyk jogap berilmeýär we TRK-nyň 398-nji maddasyna salgı berilýär, şoňa laýyklykda bolsa, bergidaryň saýlap alan talaby hasaba goşulmaga degişlidir, eger bergidar haýsydyr bir talaby saýlap almasa, onda ýerine ýetirilmeli möhleti ilki başlanan talap hasaba goşulmalydyr.

Eger borçlaryň ýerine ýetirilmeli möhleti şol bir wagtyň özünde başlanan bolsa, onda ýerine ýetirilmeli talaplaryň arasynda bergidara has köp agram salýan talap ilkinji nobatda hasaba goşulmalydyr.

Eger talaplar bergidara deň derejede agram salýan bolsa, onda has az möçberde üpjün edilen talap ilkinji nobatda hasaba goşulmalydyr.

2. Prosentler we beýleki harajatlar boýunça talaplary hasaba goşmagyň tertibi

Düşündirilýän maddanyň ikinji bendine laýyklykda, eger esasy talaby hasaba goşmak bilen birlikde, prosentler we beýleki harajatlar boýunça talaplary hem hasaba goşmaly bolsa, onda TRK-nyň 399-njy maddasynda beýan edilen düzgünler ulanylýar.

Munuň özi hasaba goşmak üçin tekliplenen talaplardan birinji nobatda kazyýet harajatlarynyň, soňra esasy talabyň, ahyrýnda bolsa göterimleriň we beýleki harajatlaryň üzülyändigini aňladýar.

Şeýle edilen halatynda indiki nobatdaky talap, birinji nobatdaky töleg doly hasaba goşulandan soňra hasaba goşulmaga degişli bolup durýar.

**456-njy madda. Borçnamalar dürli ýerlerde ýerine
goşmak**

ýetirilende borçnamalary hasaba

Borçnamalary ýerine ýetirmek üçin dürli ýerler göz önünde tutulan mahalynda-da borçnamalaryň hasaba goşulmagyna ýol berilýär.

Borçnamanyň ýerine ýetirilýän ýeri borçnamalary göwnejaý berjaý etmegiň şertleriniň biri bolup durýar hem-de taraplar ony şertnamanyň predmetine we şertnamalaýyn gatnaşyklaryň mazmunyna baglylykda kesgitleýärler, käbir ýagdaýlarda munuň özi kanunyň talaplaryndan gelip çykýar.

Taraplaryň bähbitlerinden ugur alnyp, TRK-nyň 456-njy maddasynda borçnamalaryň ýerine ýetirilýän ýeri hökmünde, birnäçe ýer göz önünde tutulan halatynda-da, borçnamalaryň hasaba goşulmagyna ygtyýar berilýär.

457-nji madda. Borçnamalary hasaba goşmaga ýol

bermezlik

Şu aşakdaky ýagdaýlarda borçnamalaryň hasaba goşulmagyna ýol berilmeýär:

- 1. eger talaplary hasaba goşmak işi ylalaşylyp, öňünden aradan aýrylan bolsa;**
 - 2. eger borçnamanyň zadyndan töleg tutulyp bilinmejek bolsa**
- ýa-da borçnama zady ýaşayyş serişdesi bolup durýan bolsa;**
- ç) eger borçnama saglyga şikes ýetmegi ýa-da ölüm zerarly ýeten zeleti tölemegi göz önünde tutýan bolsa;**
 - d) kanunda gözünde tutulan beýleki halatlarda.**

- 1. Umumy düzgünler** Kanunyň düşündirilýän maddasynda hasaba goşmagyň müm-

kinçiliginiň asla aradan aýrylýandygyny görkezýän ýagdaýlar göz önünde tutulypdyr.

Käbir borçnamalaryň hasaba goşulmagyna ýol bermezlik şertnamanyň gowşak tarapyň bähbitleriniň üpjün edilmeginiň, şeýle hem üçünji tarapyň hukuklaryny goramagyň we kanun arkaly goralýan bähbitleriniň üpjün edilmeginiň zerurlygynyň gelip çykýar.

Şunuň bilen baglylykda, TRK-nyň imperatiw kadalarynyň käbirinde gadagan etmek göz önünde tutulandyr, şol ýagdaý diňe bir taraplaryň haýsydyr biriniň isleg bildirmegi bilen däl-de, hatda taraplaryň arasynda baglaşylan ylalaşyga görä, hasaba goşmak bilen bagly mümkinçiligi aradan aýyrýar.

- 2. Taraplaryň ylalaşygyna görä borçnamalaryň hasaba goşulmagyny aradan aýyrmak**

Şertnamalaryň erkinligine mahsus ýörelgeden ugur alnyp, kanunda raýat-hukuk gatnaşyklaryna goşulýan taraplara öňünden, ýagny şertnama baglaşylan mahalynda, borçlar ýerine ýetirilende, talaplaryň hasaba goşulmajakdygy barada ylalaşmaga ygtyýar berilýär.

Eger taraplaryň arasynda baglaşylan şertnamada borçlaryň hasaba alynmagyny aradan aýyryan şertler bar bolsa, onda şu ýagdaýda borçlaryň hasaba goşulmagyna ygtyýar berilmeýär we her bir talap özbaşdak berjaý edilýär.

- 3. Hasaba goşulan mahalynda, borja degişli zadýň ähmiýeti**

TRK-nyň 457-nji maddasynda hususan-da, eger borja degişli zadýň talap edilip alynmagyna ýol berilmeýän bolsa ýa-da borja degişli zat ýaşayyşyň serişdesi bolup durýan bolsa, talaplaryň hasaba goşulmagy gadagan edilýär.

Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksiniň 376-njy maddasynda raýatlar babatda çykarylýan çözgütler ýerine ýetirilende, bergidar we onuň eklenjindäki adamlar üçin zerur bolan azyk önümleriniň, geým-gejimiň, öý hojalygyna degişli zatlaryň, mallaryň we guşlaryň zerur sanynyň, şeýle hem TRIÝK boýunça 1-nji goşundydaky sanawa goşulan beýleki emlägiň hasabyna töleg töledilip bilinmejekdigi görkezilýär.

Şeýlelikde, eger hasaba goşulýan borçlara degişli zat TRIÝK-niň 376-njy maddasynda görkezilen emläk bolsa, onda borçlaryň hasaba goşulmagyna ýol berilmeýär.

Şeýle hem ýaşayyş üçin zerur bolan serişde borçnama degişli zat bolup durýan bolsa, onuň hasaba goşulmagyna ygtyýar berilmeýär.

Ýaşayyş serişdesi bolup durýan zatlaryň hataryna TRIÝK-niň 1-nji goşundysyndaky ýerine ýetiriliş resminamalar boýunça töleg töledilip alnyp bilinmejek emläkleriň görnüşleriniň sanawynda görkezilen emläkler degişli edilip bilner diýlip hasap edilýär.

- 1. Adamyň jan saglygyna zelet ýetirilendigi üçin öwezini dolmak bilen bagly borçlaryň hasaba goşulmagyna ýol bermezlik**

TRK-nyň 457-nji maddasynyň "w" kiçi bendinde jebir çeken we onuň maşgala agzalary tarapyndan bildirilýän saglygyna ýa-da ömrüne şikes ýetmegi zerarly ähli talaplar göz önünde tutulandyr. Ýöne, durmuş ätiýaçlandyryş we durmuş goraglylygy edaralary tarapyndan bildirilýän regress talaplar, üçünji şahslar tarapyndan merhumy jaýlamak üçin edilen çykdajylaryň öwezini dolmak barasynda bildirilýän talaplar muňa degişli däl. Biziň pikirimizçe, bu talaplar boýunça borçnamalaryň goşulmagyna ýol berlip bilner.

2. Borçlaryň hasaba alynmagyna ýol bermezlige degişli beýleki ýagdaýlar

TRK-nyň 457-nji maddasynda borçnamalaryň hasaba alynmagyny aradan aýyrýan ýagdaýlaryň sanawy gutarnykly bolup durmaýar diýip hasaplaýarys.

Hut şoňa görä-de, kanunyň düşündirilýän kadasynda kanunda göz önünde tutulan beýleki ýagdaýlarda-da borçlaryň hasaba alynmagyna ýol berilmeýändigini görkezilýär.

Şunuň bilen baglylykda, diňe bir kanun boýunça däl-de, eýsem taraplaryň özlerine-de şertnama esasynda görkezilen islendik ýagdaýlarda talaplaryň hasaba goşulmagyny aradan aýyrmaga mümkinçilik berilýär. (TRK-nyň 457-nji maddasynyň „a“ kiçi bendi).

TRK-nyň 985-nji maddasyna laýyklykda ömürlik ekläp-saklamak şertnamasy boýunça ekleýjiniň bergileri şol şertnama boýunça ozal ekleýjä berlen zadyň hasabyna üzülip bilinmez. Şunlukda, kanunyň şu kadasy boýunça ömürlik ekläp-saklamak şertnamasy bilen baglylykda, eýeçilige geçirilen emläk esasynda borçlaryň hasaba alynmagy aradan aýrylýar.

§ 4. BERGINI GEÇMEK ARKALY BORÇNAMANYŇ BES EDILMEGI

458-nji madda. Düşünje

Berginiň geçilmegi borçnamanyň bes edilmegine getirýän ýagdaýynda taraplaryň ylalaşmagy esasynda amala aşyrylýar.

Borçlaryň ýerine ýetirilmegini bes etmegiň usuly hökmünde bergini geçmek Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna girizilen täzelikleriň biri bolup durýar, munuň özi kreditoryň bergidary boýun alan borçlaryndan boşatmak arkaly aňladylýar. 1963-nji ýylyň redaksiýasyndaky Türkmenistanyň Raýat kodeksinde borçlary bes etmegiň şunuň ýaly usuly özbaşdak göz önünde tutulmandy.

Bergini geçmek, borçlaryň ýerine ýetirilmegini bes etmegiň aýratyn usuly bolup durýar hem-de bergi geçilen mahalynda, garşylyklaýyn haýsydyr bir kanagatlanmanyň (tölegiň) bildirilmeginiň göz önünde tutulmazlygy bu usulyň tapawutlanýan tarapydyr.

Ýönekeý dilde aýdanyňda, bergini geçmek muzdsuz amala aşyrylýar.

Şeýle edilmese taraplaryň gatnaşygy, mysal üçin aýdalyň, nowasiýa, ýagny borçnamanyň täzelenmegine öwrülerdi.

Şeýlelikde, taraplaryň arasyndaky ylalaşyk boýunça bergini geçmegiň kreditoryň bergidary emläk boýunça borçlardan boşatmagy bolup durýandygy üçin, munuň özi sowgat bermek baradaky şertnamanyň predmetine öwrülýän ýaly bolup görünýär.

Sunuň bilen baglylykda, bergini geçmek arkaly borçlaryň ýerine ýetirilmegini bes etmek baradaky mesele çözülen mahalynda, beýleki düzgünler bilen birlikde, TRK-nyň sowgat berilmegine ygtyýar bermeýän ýa-da ony çäklendirýän kadalaryny ulanmak gerek.

Meselem, TRK-nyň 550-nji maddasyna laýyklykda, eger emlägiň sowgat berilmegi sowgat berýäniň eklenjindäki adamlaryň ykdysady ýagdaýyny kynlaşdyrýan bolsa, sowgat berilmegine ygtyýar edilmeýär.

Başga bir mysal, „Bergidarlaryň batyp galmagy hakynda“ Türkmenistanyň kanunynyň 31-nji maddasyna laýyklykda bergidary ýatyrnak hakynda iş ýöredilende bergidar öz emlägine ygtyýar etmek we dolandyrmak hukugyny ýitirýär.

Diýmek, şol tapgyrda berginiň geçilmegini amala aşyrmak bolmaz, çünki munuň özi beýleki taraplaryň hukuklaryny we kanun tarapyndan goralýan bähbitlerini bozup biler.

Beýan edilenleri seljermek arkaly şeýle netijä gelmek bolar, ýagny: bergini geçmek taraplaryň borçnamany bes etmeklige gönükdirilen anyk bildiren erk-islegleridir. Şol sebäpli hem kreditoryň borçnamanyň ýerine ýetirilmegi barada talap bildirmezligi ýa-da kreditoryň berginiň diňe bir bölegini kabul etmekligi, bergini geçmek hökmünde garalyp bilinmez.

Bergini geçmek baradaky şertnama abstrakt görnüşdäki geleşikdir, ýagny munuň özi taraplaryň arasynda bes etmek boýunça hukuk esaslary barada hakyky ylalaşygyň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, bu geleşigiň hakykydygyny aňladýar. Eger şonuň ýaly ylalaşyk bolmadyk halatynda, hukuga laýyk gelmeýän görnüşde baýlaşmak baradaky talaplara garalyp bilner. Mysal üçin, telekeçi U özüniň hyzmatdaşy P-nyň öz gyzy bilen adaglanandygy üçin, onuň bergisini geçýär. Soňra adaglanmak ulanman, ýatyrlyýar. Şu ýagdaýda bergi ilki geçilipdir, ýöne TRK-nyň 1016-njy maddasynyň „a“ kiçi bendine laýyklykda, U gaýtadan talap bildirmäge hukuk berilmegini talap edip biler.

459-njy madda. Bergini geçirmegiň beýleki raýdaş bergidarlary üçin netijeleri

1. Raýdaş bergidarlaryň biri barada berginiň geçilmegi beýleki raýdaş bergidarlary hem bergiden boşadýar, ýöne muňa kreditoryň olar baradaky talaby özünde galdyryýan halatlary girmeyär.

2. Şunuň ýaly halatda kreditor galan raýdaş bergidarlary barasynda diňe bir talaby peýdalanyp biler, özem şunda bergiden boşadylan bergidaryň paýy çykylmalydyr.

1. Umumy düzgünler

Tejribede şertnama esasynda ýa-da kanuna laýyklykda, borçlaryň ýerine ýetirilmeginiň bergidarlaryň birnäçesine ýüklenýändigini görkezýän ýagdaýlar gabat gelýär.

Eger kreditor raýdaş bergidarlaryň haýsy-da bolsa biri barada bergisini geçýän bolsa, onda borçnama doly möçberde bes edilýär we beýleki raýdaş bergidarlary hem borçnamanyň ýerine ýetirilmeginden boşadylýar.

Eger-de kreditor geljekde talaby özünde galdyrmak islese we beýleki raýdaş bergidarlary tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmegi barada meseläni gozgamakçy bolsa, onda raýdaş bergidarlaryň biri barada bergi geçilende bu ýagdaý aýratyn görkezilmäge degişlidir.

2. Kreditoryň beýleki raýdaş bergidarlary bilen bagly hukugy

Düşündirilýän maddanyň ikinji bendine görä, raýdaş bergidarlaryň haýsy-da bolsa biri barada bergi geçilende we kreditoryň beýleki raýdaş bergidarlardan talap etmek hukugy saklanyp galan ýagdaýynda, borçnamany ýerine ýetirmekden boşadylan bergidaryň paýy beýleki raýdaş bergidarlara ýüklenýän borçnamanyň umumy möçberinden hasaplanyp aýrylmalydyr.

Meselem, raýatlar A, B we W raýdaşlyk tertibinde 15.000 manat möçberinde kreditor G-e bergili bolup durýar. Kreditor G raýat B-niň bergisini geçip, bergidarlary A we W babatda talap bildirmek hukugyny özünde galdyryýar.

Raýdaşlyk jogapkärçiligi baradaky umumy kadalara görä, raýdaş bergidarlaryň ýa-da olaryň biri tarapyndan umumy berginiň hasabyna töläň pullarynyň möçberine garamazdan, borçnama dolulygyna ýerine ýetirilýänçä, kreditoryň önünde jogap berýärler, ýöne düşündirilýän maddanyň ikinji bendine laýyklykda, bergidar B-niň bergisiniň geçilendigi üçin B-

niň berginiň üçden bir bölegine barabar bolan şertli paýy umumy borçnamadan aýrylmaga degişlidir hem-de bergidarlara A we W kreditora 10.000 manat möçberindäki, ýagny bergidara B-niň paýynyň hasapdan aýrylan möçberindäki bergini tölemäge borçludur.

460-njy madda. Berginiň esasy bergidara barada geçilmeginiň netijeleri

1. **Berginiň esasy bergidara barada geçilmegi zamun bolýanlary-da bergiden boşadýar.**
2. **Zamun bolýanyň bergini tölemekden boşadylmagy esasy bergidara borçnamany ýerine ýetirmekten boşatmaýar.**
3. **Zamun bolýanlaryň biriniň bergini tölemekden boşadylmagy beýleki zamun bolýanlary hem bergiden boşadýar.**

1. Zamunlyk diňe borçnama bar wagtynda bolup biler. TRK-nyň şu babyna degişli berlen düşündirişlerde berginiň geçilmegi bilen borçnamanyň bes edilýändigini aýdylýpdy, borçnama ýok ýerinde bolsa zamunlyk hem ýokdur.
2. Zamun bolmak borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň usullarynyň biri bolup durýar we hususan-da, kredit gatnaşyklarynda we beýleki pully borçnamalarda giňden ulanylýar. Üpjün etmegiň islendik usulyndan (zady girewine goýmakdan, ipotekadan, bankyň kepillendirmelerinden we ş.m.) ýüz öwürmek, şol sanda zamun bolýany berginiň tölenmeginden boşatmak kreditoryň hukugy bolup durýar, ýöne kreditoryň şonuň ýaly hereketleri onuň talabyň özünden asla ýüz öwürýändigini aňlatmaýar. Şunuň bilen baglylykda, kreditor zamun bolýany bergini tölemekden boşatmak arkaly, esasy bergidara talap bildirmek hukugyny özünde saklap galýar we esasy bergidara borçnamany dolulygyna berjaý etmäge borçly bolup galýar.
3. Düşündirilýän maddanyň 3-nji bendinde zamun bolýanlaryň haýsy-da bolsa biriniň bergini tölemekden boşadylmagy arkaly, beýleki zamun bolýanlaryň hem bergiden boşadylýandygy göz önünde tutulýar. Şu ýagdaýda zamun bolýanlaryň hemmesiniň bergidaryň kreditoryň öňündäki borçnamasynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin raýdaslyk görnüşinde we maksada laýyk hereket edýändigini göz önünde tutmak gerek. Şunuň bilen baglylykda, zamun bolýanlaryň haýsy-da bolsa biriniň bergini tölemekden boşadylmagy hem-de bergini tölemek boýunça borjuň beýleki zamun bolýanlaryň üstüne ýüklenilmegi raýdaslyga we adalatlylyga mahsus ýörelgäniň bozulmagyna getirip bilerdi, şoňa görä-de, kanun çykaryjy şunuň ýaly ýagdaýlarda beýleki zamun bolýanlary hem bu bergini tölemekden boşadýar.

461-nji madda. Iki taraplaýyn şertnama boýunça talaplardan ýüz döndermegiň netijeleri

Iki taraplaýyn şertnamadaky taraplaryň biriniň öz talabyndan ýüz döndermegi borçnamanyň bes edilmegine getirmeyär. Ol şertnamada göz önünde tutulan borçnamalaryny beýleki tarap öz talabyndan tä ýüz dönderýänçä ýerine ýetirmäge borçludur.

Şu kada ulanylan mahalynda, ilkinji nobatda, iki taraplaýyn şertnamalaryň raýat hukuklarynyň we borçlarynyň şol şertnamanyň iki tarapy üçin hem deň derejede belenilmegine, üýtgedilmegine ýa-da bes edilmegine gönükdirilmegini ugur edinmek gerek.

Başgaça aýdanyňda, iki taraplaýyn şertnama baglaşylanda, bir tarap bir borçnamada kreditor hökmünde we beýleki borçnamada bergidara hökmünde çykyş edýär.

Diýmek, taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň öz talabyndan ýüz döndermegi onuň şol şertnama boýunça borçlardan dolulygyna boşamagyny aňlatmaýar, çünki beýleki tarapyň talaplary öz güýjünde galýar hem--de olar güýjünde galýança, doly möçberde ýerine ýetirilmedir.

Eger ikinji tarap hem öz talaplaryndan ýüz dönderen ýagdaýynda, borçnama umumy esaslar boýunça bes edilip bilner.

§ 5. BORÇNAMALARYŇ BES EDILMEGINIŇ BEÝLEKI ESASLARY

462-nji madda. Bergidar bilen kreditor bir şahs bolup edilmegi

çykanda borçnamalaryň bes

Eger bergidar bilen kreditor bir şahs bolup çyksa, onda borçnamalaýyn gatnaşyklar bes edilýär.

Borçnamalaýyn hukuk gatnaşyklary iki sany subýektiň – kreditoryň we bergidaryň bolmagyny göz önünde tutýar. Kanunyň düşündirilýän şu kadasynda eger bergidar we kreditor şol bir şahs bolup çykan halatynda, borçnamalaýyn gatnaşyklaryň bes edilmegine ýol berilýär.

Bergidar bilen kreditoryň bir şahs bolup çykmagy bilen baglylykda borçnamalaryň bes edilmeginde, haçan-da şertnama boýunça bergidar bolýan şahsa, kanunda görkezilen haýsy-da bolsa bir esas boýunça borçnamanyň geçmegi netijesinde bergidaryň özüniň şol gatnaşyklar boýunça kreditor (kontragent) bolup galmagy göz önünde tutulýar.

Bergidar bilen kreditoryň bir şahsda jemlenmegi durmuşda mysal üçin, adaty mirasdüşerlik gatnaşyklaryndan, raýatlaryň arasynda miras kabul etmeklikden ýa-da ýuridiki şahslaryň arasynda üýtgedip gurmakdan (kärhanalaryň goşulmagy, olaryň emläginiň doly birleşdirilmegi esasynda täze kärhananyň döremegi göz önünde tutulýar) ýüze çykyp biler.

Bergidar bilen kreditoryň bir şahsda jemlenmegi hökmünde borçnamanyň zady bolup duran emlägiň bergidara geçmegini görkezmek bolar.

Mysal üçin, kärendeçiniň kärende möhleti dolmanka kärende emlägini öz eýeçiligine satyn almagy, onuň kärendesine berijiniň önündäki kärende hakyny tölemek borçlaryny bes edýär.

463-nji madda. Bergidaryň aradan çykmagy sebäpli borçnamanyň bes ýedilmegi

1. Eger bergidaryň hut özi gatnaşmasy, borçnamany ýerine ýetirmek mümkin bolmasa, onda bergidaryň aradan çykmagy borçnamanyň bes edilmegine getirýär.

2. Eger borçnamany ýerine ýetirmek işi kreditoryň özi üçin niýetlenilen bolsa, onda kreditoryň aradan çykmagy borçnamanyň bes edilmegine getirýär.

1. TRK-nyň 20-nji maddasyna laýyklykda fiziki şahsyň hukuk ukyplylygy, ýagny raýatyň öz hukuklaryna we borçlaryna eýe bolmak ukyby onuň doglan pursadyndan başlap ýüze çykýar we onuň aradan çykmagy bilen bes edilýär.

Şularyň esasynda, eger fiziki şahsyň ölmegi onuň raýat hukuklarynyň we borçlarynyň bes edilmegine getirýän bolsa, onda bu ýagdaý öz-özünden onuň borçnamalarynyň hem bes edilmegine getirmelidir diýen, nädogry netijä gelinmegi mümkin.

Şol bir wagtyň özünde, kanunyň käbir kadalarynda, hususan-da, TRK-nyň 1241-nji maddasynda miras goýujynyň kreditorlarynyň bähbitlerini kanagatlandyrmak boýunça borç mirasdarlaryň üstüne ýüklenilýär.

Diýmek, bergidaryň aradan çykmagy elmydama onuň borçlarynyň bes edilmegine getirip bilmez.

Şunuň bilen baglylykda düşündirilýän maddada bergidaryň hut özi gatnaşyp bilmedik halatynda, borjy berjaý etmek

başartmasy, onuň aradan çykmagynyň borjuň bes edilmegine getirip bilýändigini görkezilýär.

Meselem, konsert geçirmek barada tanymal aýdymçy bilen şertnama baglaşylýar, ýöne borjuň ýerine ýetirilmeli gününe çenli, ýagny konsertiň öňüsyrasynda, aýdymçy ýol-ulag hadysasy ýüze çykan mahalynda ýogalýar.

Şunuň ýaly ýagdaýda, aýdymçynyň aradan çykmagy bilen baglylykda, onuň dirikä boýun alan borjy ýerine ýetirilmeýär hem-de islendik ýagdaýda onuň bu borjy aýdymçynyň hut özi gatnaşmasy, berjaý edilip bilinmez.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda kanunyň düşündirilýän kadasynyň birinji bendine laýyklykda, bergidaryň aradan çykmagy borjuň gürrüňsiz ýagdaýda bes edilmegine alyp barýar.

Eseri döretmek baradaky buýurma boýunça awtorlyk şertnamasynda görkezilen borçnama hem muňa mysal bolup biler.

2. Düşündirilýän maddanyň ikinji bendinde bergidaryň ýerine ýetirmeli borjunyň hut kreditor üçin niýetlenendigini görkezýän şert bellenen bolsa, kreditoryň aradan çykmagyna borçnamanyň bes edilmegine esas berýän ýagdaý hökmünde garalýar.

Meselem, ýüz tutan adam üçin plastiki operasiýany geçirmek boýunça ýüz tutanyň we hirurgyň arasynda şertnama baglaşylýar. Birnäçe wagt geçenden soňra, ýüz tutan adam keselleýär we şol keselden aýňalyp bilmän ýogalýar.

Şunuň ýaly anyk ýagdaýda ýüz tutan adamyň ölümi lukmanyň plastiki operasiýany geçirmek boýunça borjuny aradan aýyrýar.

Şeýle hem aliment tölemek bilen bagly hukuk gatnaşyklaryndan, adamyň ömrüne we jan saglygyna ýetirilen zelesiň öwezini dolmak baradaky hukuklardan gelip çykýan borçlar boýunça kreditor bolup durýan tarapyň aradan çykmagy düşündirilýän maddanyň ikinji bendine görä, borçlaryň bes edilmegine degişli mysal bolup biler.

464-nji madda. Ýuridiki şahsyň ýatyrylmagy sebäpli

borçnamanyň bes edilmegi

Ýuridiki şahsy ýatyrmagyň tamamlanmagynyň bellige alnan pursatyndan başlap, ýuridiki şahsyň borçnamalary bes edilýär.

Mälim bolşy ýaly, Türkmenistanyň „Kärhanalar hakynda“ Kanunynyň 3-nji maddasyna laýyklykda ýuridiki şahs döwlet tarapyndan bellige alnan pursadyndan raýat-hukuk gatnaşyklarynyň subýektine öwrülýär, ýagny öz adyndan hukuklara eýe bolýar we olary amala aşyrýar, öz üstüne borçlary alýar.

Kanunyň düşündirilýän kadasynda göz önünde tutulyşy ýaly, ýuridiki tarapyň boýun alan borjy, ýokarda görkezilen umumy esaslardan daşgary, onuň ýatyrylmagy hem-de şonuň netijesinde onuň hukuklaryny we borçlaryny hukugyň mirasdüşerligine mahsus tertipde başgalara geçirmezden, işiniň bes edilmegine alyp barmagy netijeisinde bes edilýär.

„Kärhanalar hakynda“ Türkmenistanyň Kanunynyň 59-njy maddasyna laýyklykda, kärhana edara görnüşindäki taraplaryň ýeke-täk döwlet reýesterinden aýrylan pursadyndan başlap, kärhana ýatyrylan we ol öz işini bes eden diýlip hasaplanýar hem-de TRK-nyň 464-nji maddasynyň talaplaryna laýyklykda, şol pursatdan başlap, onuň borçlary bes edilýär.

VII BAP TALABY BAŞGA BIRINE BERMEK

465-nji madda. Talaby başga birine bermek

Kreditor talaby özüniň başga bir şertnama baglaşan şahsyna (talaby başga birine bermek) berip biler. Şeýle şertnama baglaşylan pursadyndan beýläk, ilkibaşky kreditor öz ornuny täze kreditora berýär.

1. Umumy düzgünler

Talabyň başga birine berilmegi (talabyň sessiýasy) şertnama boýunça kreditoryň (sendentiň) öz talabyny başga bir kreditora (sessionariýe) bermegini aňladýar (TRK-nyň 465-nji maddasy). Täze kreditor ozalky kreditoryň ornuny eýeleýär we şonda bergidar tarapyndan ýardam berilmegi talap edilmeýär.

Talaby başga birine bermek – munuň özi *dolandyrmak baradaky geleşikdir*, şoňa görä-de, ony kazual geleşik bilen garysdyrmak bolmaz we ol talaby başga birine bermäge hukuk berýän esas bolup durýar. Meselem, satyn almak-satmak şertnamasy ýa-da sowgat etmek şertnamasy şonuň ýaly hukuk berýän esas bolup biler.

Sedent we *sessionariý* talaby başga birine bermek baradaky şertnamanyň taraplarydyr. Kanunda talabyň üçünji şahsyň haýryna geçirilmegine ygtyýar berilmeýär.

2. Şernamanyň görnüşü

Adatça, talaby başga birine bermek şertnamasynyň kanun arkaly bellenen görnüşü (formasy) ýokdur. Ol dilden, konklýudentli (şertnamanyň baglaşylmagyna gönükdirilen) ýa-da ýazmaça görnüşde baglanyşyp bilner. Ýöne kanun kesgitlenen görnüşü hem göz önünde tutup biler. Meselem, TRK-nyň 309-njy maddasynyň 3-nji sözleminde diňe, ipoteka (gozgalmaýan emlägi girewine goýmak) baradaky resminama notarial tertipde tassyklanyp, täze kreditora berlende we ol jemagat reýestrinde täze kreditor hökmünde hasaba alnan mahalynda, ipoteka arkaly üpjün edilen görnüşdäki talabyň başga birine berilmegini hakyky diýip hasaplamak göz önünde tutulýar.

3. Başga birine berilýän talabyň predmeti

Kada bolşy ýaly, islendik talap talabyň başga birine berilmeginiň predmeti bolup biler. Ýöne, talaby başga birine bermek kanun arkaly ýada taraplaryň ylalaşygy boýunça aradan aýrylyp bilner (TRK-nyň 466-njy maddasy). Şeýle hem talaplar başga birine bölkleýin berlip bilner. Munuň üçin talap bölünýän görnüşde bolmalydyr (pul baradaky talap muňa mysal bolup biler) hem-de talabyň bölünmegi bergidar bilen ylalaşykda öňünden aradan aýrylan bolmaly däldir.

Geljekki talaplar hem başga birine berlip bilner. Bu kada laýyklykda, eger ygtyýar berlen şahs görkezmäni makullan halatynda ýada görkezme berýän şahsyň özi şol zadý alanda ýa-da ol zadý ygtyýar berlen şahsdan miras galan zat hökmünde alyp, wesýetnamalaýyn yüz dönderiş boýunça dolulygyna jogapkärçilik çeken ýagdaýynda, görkezme hakyky diýlip hasaplanýar.

4. Talabyň başga birine berilmeginiň hakykylygy

Başga birine berilmäge degişli talabyň **äydyňlygy** talabyň başga birine berilmeginiň hakykylygynyň şerti bolup durýar. Munuň özi geljekki talaplar başga birine berlende, şeýle hem talabyň birine berilmegi borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin amala aşyrylanda, äýgýtläýji ähmiýete eýe bolýar. Kanunçylyk arkaly kadalaşdyrylmaýan bu görnüşine degişli konstruksiýalar (gurluşlar) boýunça bergidar karzyň üzülmegini üpjün edýän şahsa üçünji şahslara bildirilýän talaplary berýär, bergi üzülmelik halatynda, karzyň üzülmegini üpjün edýän şahs şol talaplary üçünji şahsa bildirip biler. Tabşyryk bermek baradaky bu şertnama borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek baradaky ylalaşyga esaslanýar, ol kazual geleşik bolup durýar; şonda onuň bar bolan we/ýa-da geljekki talaplaryň haýsylaryna degişlidigi we borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýän şahsyň nähili ýagdaýlarda talaplaryň berjaý edilmegine degişli hukugyndan peýdalanyp bilýändigini ýa-da talaby üpjün edýän şahsa „gaýtaryp bermäge“ borçludygyny görkezilýär. Geljekki talaplaryň her biri örän takyk kesgitlenmelidir we islendik ýagdaýda ýüze çykan pursadynda kesgitläp bolýan görnüşde bolmalydyr. „Ähli talaplaryň“ başga birine berilmeginiň olaryň kesgitlenen görnüşde bolmagyna („**global sessiýa**“) alyp barýandygyna garamazdan, üpjünçiligiň kada laýyk gelmeýän derejede ýokarlandyrylmagy netijesinde, derwaýys ähmiýetli goşmaça ýuridiki meseleleriň döremegi mümkindir. Çünki eger ahyrynda borçnama degişli üpjünçilik meselem, global sessiýa örän köp talaplaryň goşulmagy netijesinde, kada laýyk gelmeýän derejede ýokarlandyrylan bolsa, munuň özi geleşigiň hakyky däl diýlip ykrar edilmegine alyp barmagy mümkindir (seret: TRK-nyň 79 – 80-nji maddalary).

Ygtyýar berilmelik şahslardan talaplary **ynsapylyk bilen almak** mümkin däldigi sebäpli (olarda talaplaryň bardygyny tassyklaýan resmi namalaryň ýoklugy munuň logiki taýdan mümkin däldigini äşgär edýär), sendentiň başga birine berilýän talaba hukugy bolmalydyr. Geljekki talaplary başga birine bermek üçin, sendentiň ygtyýarly şahs bolmagy zerurdyr.

Geljekde talaplar köp gezek başgalara berlen ýagdaýynda, degişlilikde, TRK-nyň 127-nji maddasynyň 2-nji bendiniň 2-nji sözlemi ulanylýar.

Talaplaryň başga birine berilmeginiň hakykylygyny üç tapgyrda barlamak bolar: 1. Seditiň we sessionariniň arasynda anyk (takyk bellenen) talabyň başga birine berilmegi barada ylalaşygyň bardygy; 2. Talabyň başga birine berilmeginiň mümkinligi (TRK-nyň 466-njy maddasyna görä, talabyň başga birine berilmeginiň mümkindigini aradan aýyrýan kanunyň kadasyňyň ýa-da şertnamanyň şertiniň göz önünde tutulan bolmazlygy); 3. Seditiň talap boýunça ygtyýarlydygy. Eger bu şertleriň üçüsi-de ýerine ýetirilen bolsa, talabyň başga birine berilmegi hakyky diýlip hasaplanýar we netijede, kreditoryň statusy sedentden sessionariýe geçýär.

Eger talabyň emele gelşi jedelli bolsa, subut etmek güzaby sessionariniň paýyna düşýär. Hakyky dældigini görkezýän sebäpleri subut etmek güzaby şol sebäplere salgylanan tarapyň paýyna düşýär.

466-njy madda. Talaby başga birine bermäge ýol bermezlik

1. **Eger borçnama täze kreditor barasynda borçnamanyň mazmunyny üýtgetmän ýerine ýetirilip bilinmejek bolsa ýa-da bergidar bilen ylalaşylmagy esasynda talaby başga birine bermek aradan aýrylan bolsa, onda talabyň başga birine berilmegine ýol berilmeýär.**

2. **Eger talapdan töleg töledilip alnyp bilinmejek bolsa, onda şol talaby başga birine bermek bolmaýar.**

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän maddada TRK-nyň 465-nji maddasynda görkezilen talaplaryň ählisiniň başga birine berilmegi mümkinçiligi umumy ýörelgesinden kadadan çykma ýagdaýlar beýan edilýär. 1-nji bende laýyklykda, eger sessiýanyň (talabyň başga birine berilmeginiň) netijesinde borjy **ýerine ýetirmegiň mazmuny üýtgeýän bolsa**, talap başga birine berlip bilinmez. Munuň özi, meselem, hyzmatlar berjaý edilende mümkin bolup biler. Hususan-da, şahsy häsiýetli hyzmatlar (meselem, syrka ideg etmek) barada gürrüň gidýän bolsa, borçnamanyň mazmuny belli-belli adamlara bagly bolýar. Şeýle hem anyk şahsy hukuklaryň başga birine berilmegine ygtyýar berilmeýär, bu hukuklar kreditoryň şahsyýeti bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr we olaryň kreditordan zorluk bilen alynmagy olaryň öz güýjüni ýitirýändigini aňladýar (şu ýerde diňe raýatlar barada gürrüň gidýändigine göz ýetirmek bolýar). Zähmet rugsadyna bolan hukugy, alimentleri tölemek ýa-da raýatlaryň jan saglygyna zeňeýetirilmeginiň öwezini dolmak boýunça talap bildirilmegini muňa mysal edip görkezmek bolar. Ýöne muňa mysal edip, şahsyýeti ätiýaçlandyrmak baradaky şertnama boýunça öwezini dolmak ýaly hukuklary hem görkezip bolar. Başga birine berilmeýän hukuklaryň toparyna emläge dahylsyz şahsy hukuklar, hususan-da, intellektual eýeçilik bilen bagly hukuklar degişlidir. Eger kreditoryň we bergidaryň arasyndaky ilki başdaky şertnamada talabyň üçünji şahsa berilmegine ýol bermeýän şert beýan edilen bolsa, talabyň başga birine berilmegi gadagan edilýär. Bu şert talap esaslandyrylanda, şeýle hem geçen günün hasabyna kabul edilip bilner.

2. Mejbury ýagdaýda ýerine ýetirilmäge degişli däl talaplaryň başga birine berilmegine ýol bermezlik

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendine laýyklykda, eger talaby tutulyp alnma görnüşinde ýerine ýetirip bolmaýan bolsa, onda şol talabyň başga birine berilmegine ýol berilmeýär. Bir tarapdan, munuň özi meselem, bergidaryň gün-güzeranyň dolamak maksady bilen, onuň jemgyýetiň bähbitleri üçin özüde saklamaly diýlip kesgitlenen talaplaryň elinden alýnan ýagdaýlaryň önüni almaga gönükdirilendir. Başgaça aýdanyňda, bergidaryň gün-güzeranyň saklap galmagy üçin, girdejileriň belli bir bölegi onuň özüde galdyrylmaga degişlidir. Kazyýet girdejiniň şol böleginiň hasabyna talaby ödäp bilmez. Şu ýerde degişli raýat-hukuk kadalaryny, meselem, TRIÝK-nyň 376-njy maddasyny (töleg tutulyp alnyp bilinmejek emlägi) göz önünde tutmalydyr, şeýle hem TRIÝK-nyň 404-nji maddasynda köp çagaly we ýalňyz enelere döwlet tarapyndan berilýän kömek pullarynyň, şeýle hem çaga doglanda tölenýän kömek pullarynyň bergini üzmek üçin tutulyp alnyp galynmagy gadagan edilýär.

467-nji madda. Talap başga birine berlende üpjünçilik

serişdeleriniň hem oňa geçmegi

1. **Talabyň täze kreditora berilmegi bilen talaby üpjün edýän ipotekalar, girew hukuklary, şeýle hem bu talap boýunça bellenen zamundan gelip çykýan hukuklar hem oňa geçýär.**

2. **Başga birine berlen talap bilen baglanyşyklylykda talap mejbury suratda ýa-da konkurs esasynda ýerine ýetirilen halatynda, ileri tutulyp kanagatlandyrylmak hukugyny täze kreditor amala aşyryp biler.**

1. Üpjün edilen talabyň täze kreditora geçmegi

Düşündirilýän maddada raýat hukugynyň umumy ýörelgesi beýan edilýär: hukuklar dolulygyna, ähli harajatlary boýun almak we hukuklar başga birine geçen pursadyndaky şertler bilen birlikde geçýär, ýagny sessionariň özüne berilýän talap bilen birlikde, diňe bir şol talaby däl-de, üpjünçilige degişli ähli aksessorlyk serişdeleri (ýagny başga bir hukuk bilen bagly bolan we şol hukuk bolmasa, öz güýjüni ýitirýän hukugy) hem awtomatiki suratda edinýär. Bu kada dispozitiwidir, ýagny taraplar üpjünçilige degişli serişdeleriň awtomatiki suratda geçirilmegini aradan aýryp biler. Şunuň ýaly ýagdaýda üpjünçilik öz güýjüni ýitirýär.

Şol bir wagtyň özünde sessiýa baradaky şertnamada ilki başdaky kreditoryň täze kreditora hukuklaryň diňe ýarysyny (ýa-da gaýry bir bölegini) ýa-da başga şertlere görä berip biljekdigi belleniş bilner. Girew bilen baglylykda, TRK-nyň 281-nji

maddasynyň 3-nji bendinde girew zadyň degişli talaby geçirmän, başga şahsa berlip bilinmejekdigi kesgitlenendir. Eger talap başga birine berlen mahalynda, girew zadyň başga şahsa geçirilip bilinmejekdigi aýdylan bolsa, girew hukugy hem aradan aýrylýar. Hususan-da, girew, zamunlyk, prosentler baradaky şertler, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň beýleki usullary, şeýle hem taraplar talaplar boýunça başgaça ylalaşmadyk bolsa, talaplara degişli beýleki hukuklar täze kreditor üçin öz güýjünde galýar. Berilýän hukuk, hususan-da, gazanylan netijelere eýe bolmak, dürli görnüşdäki peýda, harajatlaryň öweziniň dolunmagyny talap etmek bilen bagly bolan artykmaçlyklaryň ählisi täze kreditora geçýär. Şu düzgün TRK-nyň 467-nji maddasynyň 1-nji bendinde düzgünleşdirilýän beýleki ýagdaýlaryň hem ählisi boýunça ulanylyp bilner.

Kada boýunça diňe ipoteka (TRK-nyň 309-njy maddasy), girew hukugy (TRK-nyň 281-nji maddasynyň 1-nji bendi) we zamun bolmak (TRK-nyň 931-nji maddasy) görkezilse-de, bu borçnama üpjünçiligiň ähli aksessorlyk serişdeleri bilen bagly güýje eýe bolmalydyr. TRK-nyň 467- -nji maddasynyň 1-nji bendi TRK-nyň 473-nji maddasynda kesgitlenen kada laýyklykda, talap kanuna görä başga birine geçen ýagdaýynda-da ulanylmalydyr. Şu ýagdaýlarda-da üpjünçiligiň ähli aksessorlyk serişdeleri hem üpjün edilen talaplara gönükdirilýär.

TRK-nyň 467-nji maddasynyň 1-nji bendi üpjünçiligiň aksessorlyga dahylsyz serişdeleri babatynda ulanylmaýar. Şoňa görä-de, bu kada taraplaryň şertnama üpjünçiliginiň serişdeleri boýunça ylalaşygy goşup, kanunda göz önünde tutulmadyk aksessorlygy „emelleşdiren“ ýagdaýlarynda-da hereket etmeýär. Meselem, taraplar bir talabyň başga bir talabyň üpjün edilmegine gönükdirilýändigini barada ylalaşsa-da, bu kada borçnamany üpjün etmek boýunça talabyň sessiýasy babatda ulanylyp bilinmez. Eger kreditor esasy talaby birine berýän bolsa, üçünji bergidara bildirilýän we borçnamany üpjün etmegiň sessiýasy boýunça özüne geçen talaplaryň ählisi kreditoryň özünde galyp, TRK-nyň 467-nji maddasynyň 1-nji bendine görä şol talap bilen birlikde, esasy talap boýunça täze kreditora geçmeýär. Munuň özi beýleki hukuklara-da degişlidir, ýogsa, borçnama degişli gatnaşyk olaryň ilki başdaky sebäbi bolup durýar, başga birine berilýän talap hut şol gatnaşykdan gelip çykýar, ýöne şol hukuklar eýýam özbaşdak hukuklar hökmünde ýüze çykypdy. Şonuň ýaly ýagdaý meselem, zeleliň öwezini doluş tölegini almak, şeýle hem şertnama degişli jerimeler boýunça hukuklara degişlidir, çünki bular eýýam özbaşdak hukuklar hökmünde ýüze çykandyr. Geljekki göterimler boýunça hukuklar barada aýdylanda bolsa, bularyň konklýudentli görnüşde talap bilen birlikde başga birine berilýändigini prinsipial ýagdaýda çaklamak bolar, ýöne munuň özi TRK-nyň 467-nji maddasynyň 1-nji bendinde aýdylanlary göz önünde tutanynda, şu ýagdaýda-da ulanylmaýar.

2. Täze kreditoryň hukuklary

Şu maddanyň 2-nji bendine laýyklykda, berlen talap bilen baglylykda, täze kreditor talap mejbury suratda ýa-da bäsleşik esasynda ýerine ýetirilen halatynda, özüniň ileri tutulyp kanagatlandyrylmagy boýunça hukugyny amala aşyryp biler. Bu kanunçylyk çözüldi zygiderlidir, çünki bular bir tarapdan, 1-nji bentde göz önünde tutulmadyk hukuklardyr, sebäbi, bu ýerde goşmaça aksessorlyk hukuklary barada gürrüň gidýär, beýleki tarapdan bolsa, bular başga birine berlen talabyň özenini düzýär.

Şeýlelikde, talap başga birine berlen mahalynda, talaplaryň nobatlylygy saklanyp galýar we şoňa görä-de, talap bäsleşik esasynda ýa- -da mejbury ýagdaýda ýerine ýetirilende, täze kreditor hem talabyň ýerine ýetirilmegini ilki başdaky kreditoryňky ýaly, talap edip biler. Bu gatnaşykda ol ozalky kreditoryň ornuny eýeleýär.

468-nji madda. Resminamalary we maglumaty bermek

Ilkibaşky kreditor talap baradaky hukugy amala aşyrmak üçin zerur bolan maglumatlary täze kreditora habar bermäge, şonuň ýaly-da talaby tassyklamak üçin zerur bolan öz garamagyndaky resminamalary oňa bermäge borçludyr.

1. Umumy düzgünler

Talaby başga birine bermek dolandyrmak baradaky geleşik bolup durýar, şonuň üçin, sedentiň borçnamasy görkezmäniň özenini düzýän kazual geleşik arkaly kesgitlenýär. Şoňa görä-de, şu maddada maglumatlary we resminamalary bermek boýunça bellenen borç (şeýle hem TRK-nyň 469-njy maddasyna laýyklykda, talabyň başga birine berilýändigini baradaky şahadatnamany bermek bilen bagly borç) diňe, kazual geleşigiň belli bir görnüşe getirilmegi (tipleşdirilmegi) bolup durýar. Ilki başdaky kreditor täze kreditoryň talabyň başga birine berýändigini görkezýän subutnamalary bergidara bermegini üpjün etmäge borçludur. Talap etmäge hukugyň bardygyny tassyklaýan resminamalary bermek bilen bagly borç ýerine ýetirilmedik halatynda, muňa hukuklary başga birine bermek üçin niýetlenen sessiýadan ýa-da kanunçylyk namalaryndan gelip çykýan borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligi hökmünde garamak bolar.

2. Resmi namalary we maglumatlary bermek boýunça borç

Ilkibaşdaky kreditoryň maglumatlary bermek baradaky **borjy** talaby ýerine ýetirmek boýunça talap bildirmekde wajyp ähmiýet berilýän ýagdaýlaryň ählisine degişlidir. Bir tarapdan, munuň özi talabyň mazmuny baradaky maglumatlardan, talabyň ýerine ýetirilişi baradaky namadan (şol sanda bergidaryň ykdysady we şahsy ýagdaýlarynyň talabyň ýerine ýetirilmegini amala aşyrmakda wajyp ähmiýete eýe bolup durýandygy we kreditora mälim edilýändigini üçin, şol ýagdaýlar baradaky maglumatlardan) we ilkinji nobatda talap bilen birlikde, täze kreditora geçýän goşmaça hukuklar baradaky maglumatlardan ybaratdyr. Talap etmäge hukugynyň bardygyny tassyklaýan resmi namalar dürli görnüşde (şertnamalaryň tekstleri, kwitansiýalar, dil hatlary, kabul etmek baradaky namalar ýaly görnüşlerde) bolup biler. Zerur resminamalar bolmadyk halatynda, täze kreditor özüne geçirilýän talaplary kabul etmekden ýüz dönderip biler. Talaby berjaý etmekde wajyp ähmiýete eýe bolan maglumatlar bergidaryň häsiýetnamasyna degişli bolup, onuň ýerleşýän ýerini, şahamçalarynyň, dürli banklarda hasaplarynyň bardygyny görkezýän görnüşde bolup biler. Şeýle hem maglumatlar borçnamalary ýerine ýetirmekte möhüm ähmiýete eýe bolan haýsydyr bir özboluşly şertler, spesifikasiýalar, aýawly saklamagyň şertleri, ulag arkaly ýük daşamak we ş.m. bilen bagly bolup biler.

Resminamalary bermek baradaky borç talaby subut etmek ýada TRK-nyň 467-nji maddasynyň 1-nji bendine laýyklykda, başga birine berilýän talap bilen birlikde, täze kreditora geçýän goşmaça hukuklar boýunça wajyp ähmiýetli netijeleri çykarmaga esas berýän resminamalaryň ählisi bilen baglydyr. Bu kada sedenti diňe, ygtyýary bolan resminamalary bermäge borçly edýär. Eger talap diňe, böllekleýin görnüşde başga birine berilýän bolsa ýa-da şol talapdan başga resmi namalaryň mazmuny üýtgeşik bolup, geljekde sedente zerur bolsa, sessionariýiň resminamanyň notarial tertipde tassyklanan nusgasynyň iň bolmanda birini almaga hukugy bardyr.

469-njy madda. Talabyň başga birine berilmegini tassyklamak

Ilkibaşky kreditor talabyň başga birine berilýändigini hakynda resmi tertipde tassyklanylýan resminamany täze kreditoryň talap etmegi boýunça oňa bermäge borçludur. Şunuň ýaly resminamany tassyklamak üçin edilýän çykdajylar täze kreditoryň üstüne ýüklenilýär.

TRK-nyň 468-nji maddasyndaky ýaly, bu ýerde-de talaby başga birine bermegiň özenini düzýän kazual geleşigiň belli bir görnüşe getirilmegi (tipleşdirilmegi) barada gürrüň gidýär, başgaça aýdanyňda, taraplar kazual geleşikde-de başgaça kadalaşdyrmak, meselem, harajatlaryň ilki başdaky kreditora ýüklenilmegi barada ylalaşyp biler. Talaby başga birine bermegiň görnüşini we onuň hökmüni suratda hasaba alynmagy talabyň başga birine berilmegi baradaky geleşigi hasaba almagyň görnüşini we tertibi bilen gös-göni baglydyr.

TRK-nyň 473-nji maddasyna laýyklykda, bu hukuk kanuna görä, talap başga birine berlen ýagdaýynda-da öz beýany tapýar. Bu kadanyň maksady täze kreditora öz hukuklaryny megerem, talabyň başga birine berlendigi barada entek hiç zat bilmeýän bergidaryň garşysyna gönükdirmegini ýeňilleşdirmekden ybaratdyr. Mundan başga-da, sessionariý jedel ýüze çykan halatynda, kazyýetde özüne subut edilmegini ýeňilleşdirýän resminamany alýar.

Talap etmek boýunça hukugy tassyklaýan resminamalar dürli görnüşde (şertnama, kazyýetiň çözgüdi, tabşyrmak baradaky ykrarnama, ýuridik şahs täzeden guralanda düzülýän paýlaýjy balans, miras hakynda şahadatnama, kwitansiýalar, dil hatlary we beýleki resminamalar ýaly görnüşlerde) bolup biler. Galyberse-de, diňe bir esasy talaby tassyklaýan resminamalar berilmän, eýsem şol talaba goşulýan hukuklaryň hem ählisi berilmelidir.

470-nji madda. Bergidaryň garşy bolmagy

Bergidar talabyň başga birine berlen pursatda ilkibaşky kreditoryň garşysyna özünde bar bolan garşylygyny we garşylyklaýyn talaplaryny täze kreditora bildirmäge haklydyr.

Düşündirilýän maddada bergidary goramak baradaky kada beýan edilýär. Kanun çykaryjy talabyň başga birine berilmegi netijesinde, bergidary oňa ýetirilip bilinjek zeleden goraýar, çünki borçnama boýunça kreditoryň üýtgemegi bergidaryň ýagdaýynyň pese düşmegine getirmeli däldir. Şunda „garşy çykamak we garşylyklaýyn talap bildirmek“ diýen düşünje örän giň manyda düşündirilmedikdir we meselem, talaplaryň özara hasaba alynmagyny, garşylyk bildirilmegini, şeýle hem wagt möhletini özünde jemlemelidir. Munuň özi talap başga birine berlen pursadynda „äşgär edilen“ närazylyklara we garşylyklaýyn talaplara degişlidir. Ýöne, munuň özi talap başga birine berlen, şol nägilelikleriň hökmüni eýýäm bolmalydygyny aňlatmaýar. Aslyýetinde, bularyň sedentiň we bergidaryň arasyndaky borçnamalaýyn gatnaşyklarynyň özeninde öz beýany tapandygy ýeterlik diýlip hasaplanýar. TRK-nyň 470-nji maddasyny ulanmak üçin, garşylyk bildirilmegine getiren sebäbiň baryp, sedentiň we bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklarynda ýüze çykmagy, ýöne bergidaryň henize çenli garşylyk bildirýändigini äşgär etmändigini ýeterlikdir.

Bu madda laýyklykda, bergidar sessionariýa hem öz nägileligini bildirip biler. Munuň özi sedentiň we bergidaryň arasyndaky borçnamalaýyn gatnaşyklary ýatırmak üçin sebäpleriň bardygı ýüze çykarylada-da, öz beýanyňy tapýar. Bergidar sessionariýa borçnamalaýyn gatnaşyklaryny ýatırdygyny birneme gijiräk hem mälim edip biler. Şeýle hem ol sedent bilen gatnaşyklary boýunça wagıt möhletiň dolmagy sebäpli, sessionariýa özüniň närazylygyny bildirip biler. Eger onuň sedent bilen gatnaşyklary boýunça wagıt möhleti entek dolmadyk bolsa, sessionariý bilen gatnaşyklarda bu möhletler dowam edýär we täzeden başlanmaýar. Şunda sedent sessionariýaniň habarly derejesinde wagıt möhletiň dolmagy üçin ähmiýeti bar bolan ýagdaýlardan habarly diýip hasap edilmelidir.

Bulardan başga-da, bergidar talabyň başga birine berilmeginiň hakykylygy bilen bagly nägileliklerini sessionariýa bildirip biler. Munuň özi eger talabyň başga birine berilmegi hakyky däl diýlip hasaplanan ýagdaýynda, sessionariýaniň talap boýunça hiç hili hukugynyň bolmandygı we şol sebäpli, bergidara talap bildirmäge hukugynyň ýokdugy bilen düşündirilýär. Emma, bergidar talabyň başga birine berilmeginiň binýady bolup durýan, sedentiň we sessionariýaniň arasynda baglaşylan kazual geleşik boýunça ýüze çykýan nägileligini sessionariýa bildirip bilmez. Şunuň ýaly nägilelikleri diňe, kazual gatnaşyklara goşulýanlar bildirip biler.

471-nji madda. Talabyň başga birine berilmegini mälim etmek

1. **Talabyň başga birine berilmegi hakynda özüne habar berilýänçä, bergidaryň öz borçnamasynyň ilki başky kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirmäge haky bardyr.**
2. **Eger kreditor öz talabyny başga birine berendigini bergidara mälim etse, onda bergidar barasynda talabyň başga birine berilmeginiň hakykylygy barada (bu barada bergidara mälim edendigine garamazdan) kreditoryň jedelleşmäge hukugy ýokdur, eger hakykatda talap başga birine berilmedigem bolsa ýa-da talaby başga birine bermeginiň özi hakyky däl bolsa, kreditoryň jedelleşmäge hukugy ýokdur.**
3. **Mälim edilen habar diňe täze kreditor hökmünde görkezilen adamyň razyçylygy bilen yzyna alnyp bilner.**

1. Talaby ozalky kreditoryň haýryna ýerine ýetirmek

Düşündirilýän maddanyň 1-nji bendinde bergidara talap boýunça eýýäm ygtyýary bolmadyk tarapa öwrülen ozalky kreditoryň haýryna borçnamanyň ýerine ýetirilmegini dowam etmäge we şonlukda borçnamadan dynmaga mümkinçilik berilýär. Bu düzgün bergidara talabyň başga birine berlendigi mälim edilýänçä, öz güýjünde galýar. Munuň özi, talabyň başga birine berlendigi baradaky habaryň sedent ýa-da sessionariý tarapyndan edilmegine düşünilmeyär. Muňa hususan-da, üçünji şahslaryň üsti bilen gelip gowşan habarlar ýa-da bergidaryň talabyň başga birine berlendigi barada islendik görnüşde ygtybarly habary almagy hem degişlidir.

Kadanyň maksady bergidary talabyň başga birine berilmeginden bihabar galmagyň netijelerinden goramakdan ybaratdyr. Ýöne, eger talabyň başga birine berlendigi bergidara mälim bolan halatynda, bu maksat aradan aýrylýar, şonda bergidaryň ony sedentden bilendigine ýa-da bu barada ony üçünji şahslaryň habardar edendigine ähmiýet berilmeyär. Eger sessionariý bergidaryň talabyň başga birine berilmeginden habarly bolandygyny tekrarlasa, ol muny subut etmäge borçludur. Bergidaryň talabyň başga birine berilmeginden habarly bolmalydygyny aýtmak ýeterlik däl. Onuň bu barada hakykatdan-da habarly bolmagy zerurdyr. Şoňa görä-de, eger hakykatyna garanyňda, bergidar talabyň başga birine berlendigini mälim edýän hat bilen tanyşmadyk bolsa, talabyň başga birine berlendigi baradaky mälim hatyň poçtanyň üsti bilen iberilmegi we hatda bu hatyň ýetirilmegi hem ýeterlik däl.

TRK-nyň 1025-nji maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda, eger doly ygtyýarly bolmadyk şahs (tarap) doly ygtyýarly şahs üçin güýje eýe bolan talaby ýerine ýetirse, doly ygtyýarly bolmadyk talaby ýerine ýetirmek arkaly alanyny doly ygtyýarly şahsa gaýtaryp bermäge borçludur, başgaça aýdanyňda, sessionariý bikanun alnanyň gaýtarylyp berilmegini sedentden talap etmäge haklydyr. Şonda sedentiň tölege ukypsyzlygy boýunça töwekgelçilik üçin sessionariý jogap berýär. Ýöne, munuň özi ýerliklidir, çünki şol sedenti bergidar däl-de, özüniň şertnama boýunça hyzmatdaşy hökmünde, sessionariý saýlap alandyr. Sessionariý diňe, talabyň başga birine berlendigi barada gaýra goýman, bergidara habar bermek arkaly, bu töwekgelçilikli ýagdaýa garşy hereket edip biler. Bergidar talabyň sedentiň haýryna eýýäm berjaý edilendigini sessionariýa mälim edip biler we bu barada mälim etmän hem biler. Şunda onuň saýlap almaga hukugy bardyr. Meselem, belki, bergidara özüne bildirilýän talaby nazara alyp, tölege ukupsyz sessionariý bilen özara talaplary hasaba goşmak arkaly özüniň bergisini üzmek amatly bolar. Şunuň ýaly ýagdaýda TRK-nyň 1016-njy maddasyna laýyklykda, bergidara doly ygtyýarly bolmadyk sedentiň haýryna töläň we sedentiň bikanun baýlaşmak görnüşinde alan pulunyň möçberiniň gaýtarylyp berilmegini talap etmek amatly bolar.

2. Kreditoryň we bergidaryň arasyndaky gatnaşyklar

Şu maddanyň 2-nji bendinde diňe kreditoryň we bergidaryň arasyndaky gatnaşyklar düzgünleşdirilýär. Kreditör hakykat ýüzünde özüniň henizem hakyky kreditör bolup galandygyna garamazdan, başga birine berlen we bergidara bu barada mälim eden talabyň başga birine berilmegi barasynda, mysal üçin, talap asla başga birine berilmedik ýa-da hakyky däl halatynda hem, ýagny bergidar heniz kreditoryň peýdasyna talaby ýerine ýetirmäge borçly däl halatynda-da, dawalaşyp bilmez.

TRK-nyň 471-nji maddasynyň 2-nji bendinde beýan edilşiňe görä, talap hakyky bolmadyk kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirilen halatyndada, bergidar talaby ýerine ýetirmek borjundan boşadylýar diýip, düşünmeli. TRK-nyň 1025-nji maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda, hakyky bolmadyk kreditoryň tölege ukypsyz bolup çykmagyna we borçnamany ýerine ýetirip bilmezligine degişli töwekgelçilik boýunça kreditör jogap berýär, çünki hut onuň özi talabyň başga birine berlendigi barada nädogry maglumaty mälim etmek arkaly, bulam-bujarlygy döredendir.

3. Talabyň başga birine berilmegi barada mälim edilen habary yzyna almak

TRK-nyň 471-nji maddasynyň 3-nji bendine laýyklykda, talabyň başga birine berlendigi barada mälim edilen habar diňe, hakyky bolmadyk kreditoryň razylyk bermegi bilen, hakyky kreditör tarapyndan yzyna alnyp bilner. Munuň özi 2-nji bentdäki düzgünler barada düşünişmezlik döredýär. Galyberse-de, munuň özi talabyň başga birine berlendigini mälim edýän habaryň galpdygy we hakyky kreditoryň özüniň kreditör hökmündäki derejesini saklap galandygy hemmelere äşgär bolan halatynda hem hereket edýär. Bu, öz gezeginde goramak hakynda kadanyň teleologik görnüşde düşündirilmeginden gelip çykýandyr. Eger hukuga degişli hakyky ýagdaý her bir tarap üçin aýdyň bolsa, onda taraplaryň hiç biri-de talabyň başga birine berlendigini mälim edýän maglumatlaýsan diýseň ynamly hem-de TRK-nyň 471-nji maddasynyň 2-nji we 3-nji bentlerindäki düzgünler arkaly goralamaga mynasyp derejede garaýandygyny äşgär etmeýär.

472-nji madda. Talabyň köp gezek başgalara berilmegi

Eger şol bir talaby bermek hakynda ilki başky kreditör birnäçe şahs bilen şertleşen bolsa, onda ilki başky kreditör kim bilen beýlekilerden öň gatnaşyk açan bolsa, şol bergidaryň önünde ygtyýarly bolar.

1. Ileri tutmagyň ýörelgesi

TRK-nyň 472-nji maddasynda ileri tutmagyň ýörelgesi diýlip atlandyrylýan ugur beýan edilýär, çünki talaby başga birine bermegiň dolandyrmak baradaky geleşik bolup durýandygy üçin, talaby başga birine bermek baradaky namanyň diňe biri hakyky bolup biler. Eger ilki başdaky kreditör talaby başga birine berýän bolsa, ony (talaby) täze kreditör edinýär. Ilki başdaky kreditoryň başga birine beren talabyny soňra başga taraplara-da bermäge çalyşmagy doly hukugy bolmadyk tarapyň görkezmeleri diýlip hasaplanýar, başgaça aýdanyňda, onuň şol talaba degişli hukugy ýokdur. Mysal üçin, eger ilki başdaky kreditör talaby dürli ikisine gezekli-gezeginde geçiren bolsa, ýöne bergidar diňe ikinji nobatda berlen talap barada habarly bolsa, onda ileri tutmagyň ýörelgesine laýyklykda, ikinji şahsa berlen talap hakyky däl diýlip hasaplanar hem-de birinji sessionariýanyň edinen talaby hakyky bolup durýar, soňra görä-de, talabyň diňe şol tarapyň haýryna berjaý edilmegi bergidary bergiden boşadyp bilerdi.

473-nji madda. Talabyň kanuna görä başga birine geçmegi
Kanuna görä ýa-da suduň çözgüdi sebäpli, talabyň başga birine geçmegi barasynda şu Kodeksiň 466–472-nji maddalarynda göz önünde tutulan kadalar ulanylýar.

1. Umumy düzgünler

Kreditoryň borçnama boýunça hukuklary başga şahsa kanun esasynda we şonda görkezilen ýagdaýlaryň ýüze çykmagy netijesinde, ýagny: kreditoryň hukuklary boýunça uniwersal (köp taraplaýyn) hukuk oruntarlygynyň ýüze çykmagy netijesinde; eger kanunda şeýle edilmegi göz önünde tutulan bolsa, kazyýetiň kreditoryň hukuklaryny başga bir şahsa bermek baradaky çözgüdi esasynda; bergidaryň borçlarynyň zamun bolýan ýa-da şol borçnama boýunça bergidar bolmadyk girewine goýujy tarapyndan ýerine ýetirilmegi netijesinde; subrogasiýada kreditoryň ätiýaçlandyryşa degişli ýagdaýyň döremegi üçin jogap berýän bergidar babatdaky hukuklary ätiýaçlandyryja geçen mahalynda; kanunda göz önünde tutulan beýleki ýagdaýlarda, geçýär.

Gös-göni kanunçylyk namasýndan hiç hili hukuk gatnaşyklary ýüze çykyp bilmez, munuň üçin hukuk taýdan hakyky ýagdaýlaryň ýüze çykmagy zerurdyr. Ýokarda görkezilenler hut şonuň ýaly görnüşdäki hukuk ýagdaýlardyr. TRK-nyň 473-nji maddasyna laýyklykda, talabyň kanunyň güýji ýa-da kazyýetiň çözgüdi esasynda başga birine geçmegi babatynda, degişlilikde, talaby başga birine bermek boýunça geleşigi düzgünleşdirýän ähli kadalar (TRK-nyň 466–472-nji maddalary) ulanylýar.

2. Talabyň kanun boýunça başga birine geçmeginiň halatlary

Talabyň kanuna görä başga birine geçmegine degişli ýagdaý hökmünde, meselem, TRK-nyň 945-nji maddasyny görkezmek bolar, şonda talap zamun bolan adam tarapyndan ýerine ýetirilen halatynda, kreditoryň bergidar babatdaky talabynyň kanunyň güýjüne görä, talaby başga birine bermek ýoly bilen, zamun bolýana geçýändigini görkezilýär. Kazyýetiň kreditoryň hukuklaryny başga bir tarapa geçirmek baradaky çözgüdi meselem, jedeller hak isleýjileriň ikisiniň we şondan-da köpüsiniň

gatnaşmagynda çözülende, hususan-da, garşylyklaýyn hak isleg bildirilende kabul edilip bilner, şonda çözgüt şolaryň biriniň peýdasyna kabul edilýär we beýleki hak isleýjileriň hukuklary kazyýet tarapyndan ykrar edilmeýär.

Uniwersal (köp taraplaýyn) hukuk oruntutaryk görmüşde eýelik etmek **miras alnan** mahalynda ýüze çykýar. TRK-nyň 1128-nji maddasyna laýyklykda, ölen adamyň (miras berijiniň) emlägini beýleki şahslara (mirasdarlara) bermek kanun ýa-da wesýetnama ýa-da şolaryň ikisi esasynda amala aşyrylýar, ýagny miras beriji ölende, kanun boýunça mirasa eýelik etmek bilen bagly meseleleriň ählisi boýunça TRK-nyň 473-nji maddasy ulanylýar, çünki bu ýerde talaplar boýunça hukuklaryň

başga birine berilmegi barada däl-de, tutuş emläge köp taraplaýyn görnüşde eýelik edilmegi barada gürrüň gidýär.

474-nji madda. Beýleki hukuklaryň başga birine geçmegi

Eger kanunda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, onda talaby başga birine bermek hakyndaky kadalar beýleki hukuklaryň başga birine berilmegi barasynda-da degişli suratda ulanylýar.

Düşündirilýän maddada adatça, kanunda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, diňe bir talaplaryň däl-de, beýleki hukuklaryň hem başga birine berlip bilinjekdigi belleniýär. Meselem, TRK-nyň 952-nji maddasyna laýyklykda, resminama arkaly berlen hukuk gozgalýan zatlary bermek boýunça bellenen düzgünlere görä başga birine geçýär. Şeýle hem hukuk üçünji şahs bilen baglaşylan şertnama boýunça berlip bilner, ýagny kanunda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, hukuklary başga birine geçirmek üçin, ilki başdaky tarapyň we ygtyýar berlen täze tarapyň erkin görnüşde ylalaşmagy ýeterlidir.

VIII BAP BERGINIŇ BAŞGA BIRINE GEÇMEGI

475-nji madda. Berginiň başga birine geçmegi

Üçünji şahs kreditor bilen şertnama baglaşmak esasynda bergini ilki başky bergidaryň ornuny tutar ýaly özüne kabul edip biler.

1. Umumy düzgünler

Berginiň başga birine geçirilmegi öňki bergidaryň borçnamany ýerine ýetirmekden boşadylmagyny we şol bir wagtyň özünde şol borçnamanyň täze bergidara ýüklenilmegini aňladýar, şunda kreditor ozalky ýagdaýynda saklanyp galýar. Şertnama kreditor bilen täze bergidaryň (bergini boýun alan şahsyň) arasynda baglaşylýar. Oňa ilki başdaky bergidaryň gatnaşmagy hökman däl, çünki ol berginiň başga birine geçirilmegi netijesinde özüne zeňel ýetirilmeginden howatyrlanmaly däldir. Bu ýerde üçünji şahsyň gatnaşmagyndaky şertnama barada gürrüň edilýär. Eger kreditoryň we täze bergidaryň arasynda degişli ylalaşyk baglaşylan halatynda, täze bergidar ilki başdaky bergidaryň ornuny eýeleýär hem-de onuň bergisini şol pursatdaky möçberinde hem-de ylalaşygy şol bir mazmun bilen birlikde kabul edýär. Berginiň başga birine geçirilmegi TRK-nyň 475-478-nji maddalarynda düzgünleşdirilýär, ol talabyň başga birine geçirilmegine (TRK-nyň 465-474-nji maddalary) gapma-garşy gelýän hukuk institutydyr. Çünki talap başga birine geçirilende (sessiýa baradaky şertnama) talap boýunça kreditor çalyşýar, bergi başga birine geçirilende bolsa bergidar üýtgeýär. Berginiň başga birine geçirilmegi hukuk taýdan iki hili ýagdaýa eýedir. Birinjiden, ol talabyň başga birine geçirilişi ýaly, abstrakt görnüşdäki dolandyryş geleşigi bolup durýar, çünki şonda bergidara degişli borçlaryň başga birine geçirilmegi barada gürrüň gidýär. Şol bir wagtyň özünde berginiň başga birine geçirilmegi borç edinilýän geleşik bolup durýar, çünki şonda täze bergidar kreditoryň we ilki başdaky bergidaryň arasynda bar bolan borçnamanyň mazmunyny ozalkylygyna saklap, ony boýun alýar.

Berginiň başga birine geçirilmeginiň tabşyryk beriji häsiýete eýe bolup durýandygy üçin bergini başga birine geçirmek baradaky ylalaşyk we onuň netijeleri **berginiň ýüze çykmagynyň hukuk esaslaryna (sebäplerine) bagly däldir.**

Şunda köplenç halatda ozalky bergidaryň we täze bergidaryň arasynda şertnama baglaşylýar, onuň mazmuny täze bergidaryň ilki başdaky bergidaryň önündäki borçnamasyny töleg geçirmek arkaly däl-de, bergini boýun almak arkaly üzmeginden ybaratdyr. Eger şunda bu kauzal geleşik boýunça ýuridiki meseleler ýüze çykan halatynda bular kauzal geleşik arkaly çäklendirilýär. Ýöne berginiň abstrakt we tabşyryk beriji häsiýetli geleşik hökmündäki hukuk netijelerine garamazdan, şol netijelere garaşsyz baha berilmegidir. Meselem, eger TRK-nyň 97-105-nji maddalaryna laýyklykda nägilelik bildirmek üçin ýeterlik esaslaryň bolup, kauzal geleşik boýunça nägilelik bildirilen ýagdaýynda, ol berginiň başga birine geçirilmeginiň hakykylygyna öz täsirini ýetirmeyär. Şeýle ýagdaýda berginiň başga birine geçirilmegine garşy çykmak we ony hakyky däl diýip bilmek üçin sebäpleriň bardygyny ýada ýokdugy aýratynlykda barlamalydyr.

1. Hakykylyk boýunça önünden döreýän şertler

Talaby başga birine bermekden tapawutlylykda, bergini başga birine bermek *kreditoryň razylygy bolmasa, amala aşyrylyp bilinmez.*

Munuň özi talap başga birine berlen mahalynda, kreditoryň çalyşmagyny bergidar üçin oňaýsyz netijelere alyp barmaýan ýagdaýdan gelip çykýar. Bergidar bolsa özüne bildirilen talaby berjaý etmäge borçludur hem-de talap başga birine berlen pursatynda ilki başdaky kreditora bildiren nägileliklerini we garşylykly talaplaryny täze kreditora bildirip biler (TRK-nyň 470-

nji maddasy). Bergi başga birine geçirilen mahalynda bolsa başgaça bolýar: bergidaryň tölege ukyply şahs bolmagy kreditor üçin örän möhüm ähmiýete eýedir. Şoňa görä-de kreditoran razylık alman, berginiň başga birine geçirilmegi hakyky däl diýlip hasaplanýar (TRK-nyň 476-njy maddasynyň 2-nji bendi). Ilkibaşdaky bergidaryň borjy ýerine ýetirmekden boşadylmagy hem-de berginiň şol bir many-mazmun arkaly, täze bergidara geçirilmegi berginiň hakykatdan-da başga birine geçirilmeginiň hukuk netijesi bolup durýar. Hakykata garanyňda, şunda berginiň üzülmegini üpjün etmek üçin niýetlenen zatlary we emlägi goýmak bes edilýär (TRK-nyň 478-nji maddasy). Täze bergidar ilkibaşdaky we täze bergidaryň arasyndaky kauzal gatnaşyklara esaslanýan nägileliklerini däl-de, ilkibaşdaky bergidaryň we kreditoryň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryna esaslanýan nägileliklerini bildirip biler (TRK-nyň 477-nji maddasy).

2. Meňzeş institutlar bilen baglanyşygy

Ilki bilen, berginiň başga birine geçirilmegini talabyň başga birine berilmegi bilen baglanyşygyny seljermek gerek. Berginiň başga birine geçirilmeginiň we talaby başga birine bermeginiň arasynda umumylyklar az däl. Bir tarapdan, talabyň başga birine berilmegi ýaly, berginiň başga birine geçirilmegi tabşyryk beriji abstrakt görnüşdäki şertnama bolup durýar, çünki bu ýerde bergidara degişli borçlaryň başga birine geçirilmegi barada gürrüň gidýär.

Talabyň başga birine berilişindäki ýaly, berginiň başga birine geçirilmeginde hem ony ähli borçnamalarda amala aşyryp bolmaýar. Hususan-da, eger kanunda ýa-da beýleki hukuk namalarynda başgaça belenilmedik bolsa, ygtyýarnama (lisenziýa) esasynda ýerine ýetirilmeli işi amala aşyrmak arkaly üzüljek bergini başga birine geçirmek bolmaz. Diýmek, şol iş bilen bagly bolan borçnamalar hem başga şahslara berlip bilinmez. Berginiň başga birine geçirilmegini ilkibaşdaky bergidar bilen bilelikde başga biriniň borçnamasynyň boýun almagyndan, şeýle hem zamunlykdan (TRK-nyň 931-nji maddasy) tapawutlandyrmak gerek. Eger bergi başga birine geçirilende, täze bergidar ilkibaşdaky bergidaryň eýýäm bar bolan bergisini kabul eden hem-de şonuň ýaly mazmunda bergini esaslandyran ýagdaýynda, şol bir wagtyň özünde hem ozalky bergidary bergiden boşadýan bolsa, zamunlyk halatynda bergidaryň we kreditoryň arasyndaky hukuk gatnaşyklary hem-de bergi üýtgedilmedik görnüşde saklanyp galýar. Diňe bergi zamunlyk arkaly goşmaça üpjün edilýär. Netijede kreditor täze bergidary däl-de, bergidar tölege ukypsyz bolup çykan ýagdaýynda, berginiň üzülmegini üpjün etmek boýunça goşmaça serişdeleri edinýär. TRK-nyň 932-njy maddasyna laýyklykda zamunlygyň hakyky bolmagy üçin zamun bolujynyň ýazmaça arzasy hökman gerek, bergini başga birine geçirmek üçin bolsa, ýazmaça arzanyň bolmagy talap edilmeýär. Bergi başga geçirilen mahalynda, täze bergidaryň özi ilkibaşdaky borçnamalaýyn gatnaşyklaryň saklanmagyna gyzyklanma bildirmelidir. Meselem, Hojalyk jemgyýetiniň direktory özüniň at-abraýdan düşmeginden çekinip, jemgyýetiň bergisini öz hususy serişdeleriniň hasabyna üzjekdigini aýdýar diýeliň, onda munuň özi başga biriniň borçnamasyny ilkibaşdaky bergidar bilen bilelikde boýun almakdyr.

Eger şunuň ýaly şahsy gyzyklanma bildirilmese, onda munuň özi şübhe dörän halatynda, üçünji şahsyň bergini öz boýnuna alman, başga biriniň bergisi üçin zamun bolmak isleýändigini aňladýar.

Täze bergidar başga biriniň borçnamasyny ilkibaşdaky bergidar bilen bilelikde boýun alan halatynda, ilkibaşdaky bergidary borçnamanyň ýerine ýetirilmeginden boşatmak bilen, onuň bergisini boýun alman, raýdaşlyk jogapkärçiligini boýun alýandygyny aňladýar. Netijede kreditor täze bergidaryň üsti bilen, berginiň üzülmegi boýunça goşmaça üpjünçiligi edinýär. Şoňa görä-de, eger eýýäm bar bolan, ilkibaşdaky bergidaryň bergisiniň üpjün edilmegi üçin niýetlenen serişdeler, şeýle hem onuň kreditora bildirýän nägilelikleri ozalkylygyna saklanyp galýar. TRK-nyň 936-njy maddasyna laýyklykda, eger şol bir borçnama boýunça birnäçe şahs zamunlyk berse, olar bilelikde zamunlygy almadyk ýagdaýynda-da, raýdaş bergidarlaryň hökmünde jogap berýärler, şonda zamun bolýanlaryň birnäçesi bar bolan halatynda, bergidarlaryň ikisi-de kreditorlaryň önünde raýdaş bergidarlaryň hökmünde jogap berýärler. Diýmek, şu ýagdaýda her bir bergidar borçnamanyň ýerine ýetirilmegine dolulygyna gatnaşmalydyr. Kreditoryň bolsa borjuň bir gezeklik ýerine ýetirilmegini talap etmäge hukugy bardyr. (TRK-nyň 487-nji maddasy).

Berginiň başga birine geçirilmeginiň sowgat bermek baradaky şertnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin hem ulanylyp bilinjekdigini göz önünde tutmak gerek. Şonda bir şahs beýleki şahsyň bergisini muzdsuz üzmegi boýun alýar. Ýöne şunuň ýaly şertnama boýunça TRK-nyň 550-nji maddasynda belenilen çäklendirme ulanylmalydyr.

4. Bergini başga birine geçirmeginiň görnüşü

Düşündiriş maddada kreditoryň berginiň başga birine geçirilmegine razylık bermeginiň nähili görnüşde beýan edilmelidigi barada hiç zat aýdylmaýar. Çünki kanunda bergini başga birine geçirmeginiň görnüşü (formasy) anyk kesgittenmeýär, bu geleşik konkludent görnüşde bolup biler. TRK-nyň 93-nji maddasyna laýyklykda, geleşigiň hakyky diýlip hasaplanmagy üçin kanun boýunça belenilen formany berjaý etmek zerurdyr. Eger şunuň ýaly forma belenilmedik bolsa, taraplaryň özlari ony belläp biler. Şonuň bilen birlikde, berginiň başga birine geçirilmegi erkin görnüşde amala aşyrylýar diýen netijä gelmek bolar. Başgaça aýdanyňda, taraplar şertnamany dilden ýa-da ýazmaça görnüşde baglaşjakdygyny ýa-da ony natorial tertipde tassyklamak isleýändigini özbaşdak kesgitlep biler. Eger başga birine geçirilýän bergi diňe kesgittenen görnüşde esaslandyrylmaly bolsa, onda bu kada ulanylmaýar. Şonda berginiň üzülmegini esaslandyrmak hem-de berginiň başga birine geçirilmegini resmileşdirmek üçin kanun tarapyndan belenilen görnüş hökmany bolup durýar.

476-njy madda. Berginiň bergidar bilen razylaşlyp, başga birine geçmegi

1. **Eger üçünji şahs bergidar bilen razylaşyp, bergini öz üstüne alýan bolsa, onda ylalaşyk hakykylygy kreditoryň razyçylygyna baglydyr.**

2. **Eger kreditor berginiň başga birine geçmegine razy bolmakdan ýüz dönderse, onda bergi başga birine geçmedik diýlip hasap edilýär.**

1. Kreditoryň razylgy

Düşündirilýän maddanyň 1-nji bendinde belenen kada laýyklykda, diňe kreditor tarapyndan rugsat berlen halatynda, bergidaryň öz bergisini başga birine geçirmegine ygtyýar berilýär.

Şu ýagdaýda, TRK-nyň 475-nji maddasyndan tapawutlylykda, bergini başga birine geçirmek baradaky ylalaşyk kreditoryň we täze bergidaryň arasynda däl-de, ilkişadaky we täze bergidaryň arasynda baglaşylýar. Berginiň başga birine geçirilmeginiň bergidaryň borçnamasyndaky özgeriş aňladýandygyny göz öňünde tutup aýdanyňda, bergidaryň şahsyýetine kreditor tarapyndan uly ähmiýet berilýär, çünki ol şertnama baglaşan mahalynda, bergidaryň emläk ýagdaýyny we beýleki häsiýetlerini göz öňünde tutýar. Şoňa görä-de, düşündirilýän maddanyň 1-nji bendinde berginiň başga birine geçirilmeginiň kanunylygy diňe kreditoryň razylgy bermegi bilen berk baglanyşdyrylýar. Bu kada bergi başga birine taraplaryň ylalaşygyna esaslanyp geçirilýän ýagdaýynda hereket edýär, eger bergidar miraslyk esasynda çalşan halatynda bu kada ulanylmaýar. Talaby başga birine bermekden tapawutlylykda, bergini başga birine bermek *kreditoryň razylgy bolmasa, amala aşyrylyp bilinmez*.

Munuň özi talap başga birine berlen mahalynda, kreditoryň çalyşmagyny bergidar üçin oňaýsyz netijelere alyp barmaýan ýagdaýdan gelip çykýar. Bergidar bolsa özüne bildirilen talaby berjaý etmäge borçludur hem-de talap başga birine berlen pursatynda ilkişadaky kreditora bildiren nägileliklerini we garşylykly talaplaryny täze kreditora bildirip biler (TRK-nyň 470-nji maddasy). Çünki bergi başga birine geçirilen mahalynda, bergidaryň tölege ukyply şahs bolmagy kreditor üçin örän möhüm ähmiýete eýedir. Şoňa görä-de, TRK-nyň 476-njy maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda kreditordan razylgy alman, berginiň başga birine geçirilmegi hakyky däl diýlip hasaplanýar. Ozal belenenilip geçilişi ýaly, kreditor täze bergidaryň tölege ukyplylygy in bolmanda, ilkişadaky bergidaryňkydan pes bolmadyk halatynda öz razylgyny berýär. Munuň özi, hususan-da, TRK-nyň 478-nji maddasyna laýyklykda, bergi başga birine geçirilende, onuň üzülmegini üpjün etmek üçin zamun bolmak we girew goýulmagyna degişli hukuklar öz güýjüni ýitirýär. Geleşige razylgylyk bildirmek barada aýdylanda ol razylgylygy öňünden bermek (rugsat) (TRK-nyň 125-nji maddasy) we indiki razylgylyk (makullamak) (TRK-nyň 126-njy maddasy) görnüşinde bolup biler.

Kreditor öz razylgyny berýänçä, berginiň başga birine geçirilmegi hakyky däl. Kreditor entek razylgy bermedik bolsa, ozalky we täze bergidaryň arasyndaky ylalaşyk boýunça kreditor hiç hili hukuklara eýe bolmaýar, ýöne ozalky we täze bergidaryň arasyndaky içkerki gatnaşyklarda adaty, täze bergidar eýýäm kreditoryň talabyny kanagatlandyrmak bilen bagly borjy öz boýnuna alýar. Kreditoryň razylgy entek alynmadyk bolsa, ilkişadaky we täze bergidarlary ylalaşygy erkin görnüşde üýtgedip ýa-da ýatyrp bilerler.

2. Kreditoryň ýüz döndermeginiň netijeleri

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendine laýyklykda, eger kreditor razylgylyk bermekden ýüz dönderen ýagdaýynda, berginiň başga birine geçirilmegi hakyky däl diýlip hasaplanýlar. Türkmenistanyň raýat hukugynda kreditoryň, bergidaryň ýa-da üçünji şahsyň bellän möhletine çenli razylgylyk berýändigini aýtmayan ýagdaý bir manyly güzgünleşdirilmeýär, çünki, hukuk gatnaşyklarynda razylgylyk berilýändigini aýtmazlyga öz erkiňi äşgär etmek hökmünde garalyp bilinmez. Şonuň bilen birlikde, belli bir möhlete çenli razylgy bermek baradaky teklipe edilen kreditoryň diňe bir makullamakdan ýüz öwren ýagdaýynda däl-de, hiç zat aýtmadyk halatynda-da, berginiň başga birine geçirilmegini hakyky däl diýip hasaplamaly. Eger kreditora berginiň başga birine eýýäm geçirilendigi barada habar berilmese ýa-da ol razylgy bermekden ýüz dönderen bolsa ýa-da ol bergidarlaryň teklibine hiç hili jogap bermedik bolsa, bergini başga birine geçirmek baradaky şertnama kreditor üçin güýje girmeyär. Şunuň ýaly ýagdaýda kreditoryň berginiň üzülmegini ilkişadaky bergidardan talap etmäge hukugy bardyr.

477-nji madda. Bergini öz üstüne alan şahsyň garşy

bolmagy

1. **Bergini öz üstüne alan şahs kreditoryň talabynyň garşysyna hukuk gatnaşyklaryna, ýagny kreditor bilen ilkişadaky bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryna esaslandyrylan garşylygy bildirip biler. Şonuň ýaly şahs ilkişadaky bergidara degişli bolan talabyň hasap edilmegini talap edip bilmez.**

2. **Bergini öz üstüne alan şahs özi bilen ilkişadaky bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşygyna - berginiň başga birine geçmegine esas bolup hyzmat eden hukuk gatnaşygyna esaslanyp, kreditoryň garşysyna garşylyk bildirip bilmez.**

1. Umumy düzgünler

Düşündirilýän madda laýyklykda, bergidaryň çalyşmagy onuň borçnama boýunça hukuk ýagdaýyny peseltmeli däl. Bu kadada täze bergidar üçin düýpli kepillendirme göz öňünde tutulýar, has takygy, ol kreditoryň talaplaryna garşy kreditoryň we ilkişadaky bergidaryň arasyndaky gatnaşyklara esaslanýan nägileliklerini bildirip biler. Şu kada görä, täze bergidar ilkişadaky bergidaryň bergisini ilkişadaky bergidaryň boýun alan möçberinde tölemegi, şol sanda prosentleriň, puşmana pulunyň tölenilmegini, borçnama bozulanda ýa-da ýerine ýetirilmedik halatynda, öňünden berlen ýa-da ýitirilen puly gaýtarp bermegi boýun alýar. Bergidaryň bildirilýän talabyň ýa-da onuň goşmaça şertleriniň hakyky dälidigine, talap bildirilýän möhletin, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi möhletleriň geçirilendigine garşy çykмага, şeýle hem kreditor bilen özara şahsy gatnaşyklara esaslanýan nägileliklerini bildirmäge hukuklydyr. Meselem, ol garşylyklaýyn bildirilýän talabyň hasaba goşulmagyny talap etmäge (TRK-nyň 452-nji maddasy), berginiň geçirilendigine salgylanmaga (TRK-nyň 458-461-nji maddalary) hukuklydyr.

Bergini öz boýnuna alan şahs düşündirilýän maddanyň 1-nji bendine laýyklykda, kreditoryň we ilkişadaky bergidaryň arasyndaky borçnamalaýyn gatnaşyklara esaslanýan hem-de berginiň başga birine geçirilen mahalynda onuň özenini düýýän ähli nägileliklerini bildirip biler. TRK-nyň 476-njy maddasynda göz öňünde tutulýan ýagdaýlarda berginiň başga birine geçirilýän pursaty, ýagny ilkişadaky we täze bergidaryň arasyndaky ylalaşygyň baglaşylýan pursaty möhüm

ähmiýete eýe bolup biler, çünki TRK-nyň 126-njy maddasyna laýyklykda, şol geleşigiň baglaşylan pursatyndan başlap, kreditoryň makullamagy garşylyklaýyn güýje eýe bolýar.

Täze bergidaryň bergini şol bir mazmunda boýun alýandygy üçin, berginiň üzülmegini talap etmegiň kesgitlenen möhleti onuň peýdasyna dowam edýär. Munuň özi belli bir derejede, dowam edýän möhletiň togtadylmagyna we ýa-da arasynyň üzülmegine hem degişlidir.

Düşündiriş berilýän maddanyň 1-nji bendiniň ikinji sözlemine laýyklykda, täze bergidar ilkibaşdaky bergidara degişli bolan talabyň hasaba goşulmagyny talap edip bilmez, şoňa görä-de, täze bergidar nägilelik bildirip bilmez. Täze bergidar özüniň kreditora garşy nägileliklerine esaslanyp, talabyň hasaba alynmagyny görkezip biler.

2. Kreditoryň garşysyna nägilelik bildirilmegine ýol bermezlik

Bergini boýun alan şahsyň ilkibaşdaky bergidar bilen kauzal gatnaşyklary berginiň başga birine geçirilmeginiň özenini düzýär, ol şol gatnaşyklara esaslanyp, kreditoryň garşysyna nägilelik bildirip bilmez.

Ýeri gelende aýtsak, düşündirilýän maddanyň 2-nji bendinde berginiň başga birine geçirilmeginiň hakyky dældigine garşy gönükdirilen nägilelikler göz önünde tutulmaýar, çünki munuň özi asla, täze bergidaryň jogapkärçiliginiň başlanmagynyň öňüsyrasyndaky şert bolup durýar. Şoňa görä-de, her bir anyk ýagdaýa kauzal gatnaşyklardaky ýetmezçilikleriň berginiň başga birine geçirilmegine öz täsirini ýetirýändigini ýa-da ýetirmýändigini anyklamak gerek. Şol bir kemçiligiň (meselem, aldaw sebäpli garşy çykmak) geleşikleriň ikisine-de degişli bolup durýar. Bergini boýun alan şahs berginiň başga birine geçirilmeginiň hakyky däl diýlip hasaplanmagyna getirip biljek kemçilikleriň bardygyny barada her wagt aýdyp biler. Ýöne şunda berginiň başga birine geçirilmeginiň nähili ýagdaýda amala aşyrylandygyna, TRK-nyň 475-nji maddasyna laýyklykda, şertnamanyň kreditoryň we täze bergidaryň arasynda baglaşylandygyna baglylykda tapawut döreýär. Şoňa görä-de, garşy çykmak üçin sebäpler, meselem, aldaw diňe kreditor tarapyndan aldawa ýol berilmegi netijesinde döreýär. Eger ilkibaşdaky bergidar täze bergidary aldand bolsa, munuň özi kreditor bilen dil düwürmegi boýunça ýa-da onuň ýol bermegi netijesinde ýüze çykan halatynda hem-de şonda kreditor täze bergidary habardar etmän, onuň bihabar bolmagyndan peýdalananda wajyp ähmiýete eýe bolup durýar.

TRK-nyň 476-njy maddasynda göz önünde tutulan ýagdaýda şertnama ilkibaşdaky we täze bergidaryň arasynda baglaşylýar, şonuň üçin eger ilkibaşdaky bergidar täze bergidary aldand halatynda, täze bergidar berginiň özüne geçirilmegi boýunça ozalky bergidara garşy nägilelik bildirip biler. Şu ýerde kreditoryň ynsapsyzlygy berginiň başga birine geçirilmegine garşy nägilelik bildirmegiň şertleriniň biri bolup durýarmy diýen soraw ýüze çykýar. Şu ýagdaýda kesgitli jogap bermek bolar, TRK-nyň 476-njy maddasyna laýyklykda şertnamanyň diňe ilkibaşdaky we täze bergidaryň arasynda baglaşylýp bilinjekdigini göz önünde tutanyňda, kreditoryň ynsapsyzlygy ýa-da ynsapsyzlygy asla hiç hili ähmiýete eýe bolmaýar.

Ýeri gelende bellesek, ozalky bergidar täze bergidara zerur maglumatlary habar bermäge we degişli resminamalary tabşyrmaga borcludyr, bular täze bergidaryň kreditoryň özüne bildiren talaplaryna garşy nägilelik bildirmek üçin esas bolup biler. Bergidar borçnamadan çykmak arkaly, täze bergidaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmändigi üçin kreditoryň önünde asla jogapkärçilik çekmeýär.

478-nji madda. Zamunlygyň we girew hukuklarynyň bes edilmegi
Bergi başga birine geçen halatynda ony üpjün etmek üçin berlen ähli zamunlyklar we girew hukuklary bes edilýär.

Talaby başga birine bermekden tapawutlylykda, berginiň başga birine geçirilmegi bilen, üçünji şahsyň zamun bolmagy we girew goýmagy öz güýjünü ýitirýär. Bular diňe zamun bolujy ýa-da girew goýujy täze bergidar üçin jogap bermäge razy bolan halatynda öz güýjünde galýar.

Ilkibaşdaky bergidaryň öz borçlaryndan boşadylmagy we bergini şol bir mazmun bilen täze bergidara geçmegi berginiň hakykatdan-da başga birine geçirilmeginiň hukuk netijesi bolup durýar. Şunda düşündiriş berilýän madda laýyklykda, berginiň üzülmegini üpjün etmek üçin goýlan zat – emläk aradan aýrylýar.

Talabyň ygtybarlylygyna degişli töwekgelçilik ilkinji nobatda, bergidaryň gurplylygynyň ýagdaýyna baglydyr. Bir tarapdan, munuň özi talap boýunça kreditora degişlidir. Onuň töwekgelçiligi bergidaryň tölege ukypsyzlygy bilen baglydyr. Başga bir tarapdan, munuň özi borçnamany üpjün eden şahslara, meselem bergidaryň borjunyň ýerine ýetirmegini üpjün etmek üçin zamun bolanlara ýa-da ipotekany hödüränlere degişlidir. Olaryň töwekgelçiligi üpjünçilik üçin berlen serişdeleriň ýerlenip bilinjekdigine syrygýar hem-de belli bir derejede bergidaryň tölege ukyplylygyna hem degişlidir.

Şu maddanyň mazmuny boýunça borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek üçin serişdelerini hödürän şahs täze bergidaryň tölege ukypsyzlygy boýunça töwekgelçilige jogap bermeli däl. Adatça, munuň özi ilkibaşdaky bergidaryň borjunyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek boýunça zamun bolan ýa-da ipotekany hödürän tarap ilkibaşdaky bergidaryň tölege ukypsyzlygyna degişli töwekgelçilige baha berip biler, ýöne ol bergini boýun alan we özüne nätanyş adam bilen bagly töwekgelçilige baha berip bilmez. Şoňa görä-de, berginiň üzülmegini üpjün etmek üçin zamun bolmak we girewe degişli hukuklar bergi başga birine geçirilen mahalynda bes edilýär.

Bu çözgüt ykdysady sebäplere esaslanýar, ol aksessorlyga mahsus ýörelgäni bozýar, şol ýörelgä laýyklykda zat bilen üpjün etmek bildirilýän talap bilen baglydyr. Ýöne görkezilen sebäplere görä, bir tarapdan, munuň özi maksada laýykdyr we beýleki tarapdan kanun arkaly belenlendir.

Berginiň başga birine geçirilmegi netijesinde, eger zamun bolujy ýa-da girewine goýujy täze bergidar üçin jogap bermek barada kreditora razyllyk bermedik ýagdaýynda, bergini üzmek üçin zamun bolmak we girewine goýmak bes edilýär.

IX BAP **BORÇNAMADA KREDITORLARYŇ ÝA-DA BERGIDARLARYŇ** **KÖP SANLY BOLMAGY**

§1.RAÝDAŞ KREDITORLAR

479-njy madda. Raýdaş hukuklylar

Eger birnäçe şahs talabyň ýerine ýetirilmegini talap etmäge hukukly bolsa, özem şunda olaryň her biri talabyň doly ýerine ýetirilmegini talap edip bilýän bolsa, bergidaryň üstüne bolsa diňe bir gezekki ýerine ýetiriş ýüklenýän bolsa, onda olar raýdaş hukukly şahslar - raýdaş kreditorlar bolýarlar.

1. Umumy düzgünler

Borçnamalaýyn hukugyň umumy ýörelgesi boýunça borçnamalaýyn hukuk gatnaşygyna bir kreditor we bir bergidar gatnaşýar. Ýöne TRK-nyň 9-njy babyna laýyklykda, borçnamada onuň taraplarynyň her biri hökmünde- kreditor ýa-da bergidar, bir ýa-da şol bir wagtda birnäçe şahs gatnaşyp biler.

Borçnamada kreditorlaryň we bergidarlaryň köp sanlylygynyň birnäçe görnüşleri bardyr. Borçnamalaýyn hukuk gatnaşygynyň gurluşy kesgitlenende, bir bergidaryň bir kreditora garşy durýan ýönekeý görnüş bilen bir hatarda, onuň çylşyrymly gurluşy, şonda borçnamanyň her bir tarapynda birnäçe adamlar gatnaşýarlar. Esasan, munda üç ýagdaý mümkindir.

Birinjisi – bir kreditorda iki we köp bergidarlaryň bolmagy, hususan-da, eger ejir çekene zyýan şol bir wagtda birnäçe şahs tarapyndan ýetirilse ýüze çykýar (mysal üçin, betpäller topary tarapyndan öý talananda), hemmesine jebir çekene ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy düşýär.

Ikinjisi – bir bergidarda iki ýa-da ondan köp kreditorlaryň bolmagy – haçanda, mysal üçin, karz pul alan şahs tarapyndan alnan puly öz wagtynda gaýtarmak kepilligini birnäçe bank öz üstüne alanda ýüze çykýar. Ahyrsoňy, üçünji – haçanda birnäçe kreditorlara şol bir wagtda birnäçe bergidarlary garşy duranda bolýar (hususan-da, haçanda bilelikde

çykys edýän buýrujylar iki ýa-da köp gurluşyk firmalary bilen potratçylyk şertnamasyny baglaşan halatlarynda). Düşündirilýän maddanyň manysy boýunça kreditorlaryň her biri bergidardan borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegini talap etmek hukugyna eýedir, bergidar bolsa öz islegine görä kreditorlaryň islendigine bir gezek ýerine ýetirmäge borçludyr we ol ähli kreditorlaryň önünde borçnamalaryndan boşadylýar.

2. Kreditorlaryň köp sanlylygynyň görnüşleri

Borçnamalaýyn gatnaşyklarda kreditorlaryň köp sanlylygynyň görnüşleriniň birnäçesi bardyr. Olaryň her biri aýratynlyklar bilen häsiýetlendirilýär we olardan her birine galanda bu aýratynlyklara aýratyn ähmiýet bermek gerek.

Paýly kreditorlar

Bir ýagdaýda kreditorlar bergidardan olaryň borçnamadaky paýlaryna laýyklykda borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmek hukugyna eýedirlär. Şeýle kreditorlar paýly kreditorlar diýlip atlandyrylýar we iş ýüzünde örän ýygý duş gelýär. Mysal üçin, kärhanalaryň ikisi bilelikde bir wagon sement sargyt etdiler we üpjün ediji bilen özläriniň her biriniň ýarysyny satyn alýandygy hakynda ylalaşdylar. Şu ýagdaýda kärhanalar şol bir wagtda bir üpjün ediji bilen şertnama baglaşsalar-da, diňe borçnamadan gelip çykýan öz paýynyň tölegi üçin jogap berýärler we bu payda barabar talaba eýedirlär: ýagny bu kärhanalaryň her biri üpjün edijiden diňe wagonyň ýarysynyň getirilmegini talap edip biler. Ýöne paýly talaplar diňe haçanda borçnamanyň mazmuny bölünýän ýerine ýetirmeler bolanda ýüze çykýar (pul borçnamalary ýa-da kysym alamaty bilen kesgitlenen närseler). Şu ýagdaýda her bir kreditoryň bergidar bilen özüniň özbaşdak şertnamasyny bardyr. Ýöne bu şertnamalar özara baglanyşykly bolup biler. Mysal üçin, üpjün ediji kärhanalaryň ikisi-de satyn alnan sementiň bahasyny töleýänçäler sementi getirmeyär. Bu gurluş bergidar üçin belli bir amatsyzlyklary döredýär. Ol her bir kreditory tapmalydyr we oňa ýerine ýetirmegi bermelidir, köplenç bu ýeňil bolmaýar.

Umumy (bilelikdäki) kreditorlar

Käbir halatlarda bilelikdäki kreditorlaryň her biri borçnamanyň ähli kreditorlar üçin ýerine ýetirilmegini talap edip biler. Şeýle talabyň deslapky şerti borçnamanyň bölünmeýän närsesiniň bolmagydyr, bergidar bolsa diňe ähli kreditorlaryň peýdasyna ýerine ýetirmek hukugyna eýedir. Bergidar borçnamany bir gezek ýerine ýetirýär we ony kreditoryň borçnamanyň närsesini öz aralarynda bölmekleri ýaly ýagdaý gyzyklandyрмаýar. Eger şereketlerde bilelikdäki emläk bar bolsa şeýle birleşmegiň mysallary şereketler bolup durýar (bilelikdäki iş) – (TRK-nyň 970-980-nji maddalary). Şeýle halatlarda raýdaslyk talaplaryna şereketiň emlägi babatda amala aşyrylan geleşiklerden talaplar degişlidir, mysal üçin, şereketde degişli jaýyň kärendesine berilmegi. Şeýle halatlarda ýoldaşlar (şereketde gatnaşyjylar) borçnamanyň öz paýynyň ýerine ýetirilmegini talap etmek mümkinçiliginden mahrumdylar we olar diňe bilelikde öz talaplaryny amala aşyrmak hukugyna eýedirlär. (TRK-nyň 975-nji maddasynyň 1-nji bendi). Bilelikdäki talaplara köp öýli jaýda jaýyň ýaşamak üçin niýetlenmedik başga ýerleriniň kireý şertnamasyndan gelip çykýan talaplar hem degişlidir. Şu ýagdaýda bergidar - meýdany kireýine alyjy – öýleriň eýeleriniň diňe birine däl-de, eýsem olaryň ähli eýelerine kireý tölegini tölemäge borçludyr. Eger zat eýeleri bu tölegi almaga eýeleriň birine ygtyýar beren mahalynda-da ýagdaý üýtgeýär.

Raýdas kreditorlar

Kreditorlaryň köp sanly bolmagynyň üçünji görnüşini şunuň bilen tapawutlanýar, ýagny kreditorlaryň her biri bergidardan borçnamalarynyň doly ýerine ýetirilmegini talap etmek hukugyna eýedir, bergidar bolsa öz islegine görä kreditorlardan islendigine bir gezek ýerine ýetirmäge borçludyr we ol ähli kreditorlaryň önünde borçnamalardan boşadylýar.

Kreditorlaryň şeýle jemine raýdas kreditorlar diýilýär we ol TRK-da berkidilendir (TRK-nyň 479–486-njy maddalary). Raýdas kreditorlar iş ýüzünde seýrek duş gelýär. Bir tarapdan olar bergidara kreditorlardan birine ýerine ýetirmek bilen borçnamalaryndan doly boşamaga mümkinçilik berýärler.

Raýdas kreditorlaryň aýratynlygy şulardyr, ýagny her bir kreditor özi baradaky borçlary özbaşdak talap etmek hukugyna eýedir, emma bilelikdäki kreditorlaryň ýagdaýynda, kreditor ähli kreditorlar üçin borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap edip biler.

TRK-nyň 479-njy maddasyna laýyklykda, eger a) birnäçe şahs (iki ýa-da ondan köp) b) borçnamanyň şeýle ýagdaýda ýerine ýetirilmegini talap etmäge ygtyýarly bolsalar, ýagny olaryň c) her biri borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegini talap

edip bilýändigi ýüklenilýän bolsa, d) bergidara bolsa bir gezeklik ýerine ýetirmek ýüklenilýän bolsa, onda raýdaş kreditorlar barada gürrüň gidýär.

TRK-nyň 479-njy maddasynda raýdaş kreditorlaryň iki manyly bolmadyk düşünjesi bar hem bolsa, iş ýüzünde paýly, bilelikdäki ýa-da raýdaş kreditorlary aýyl-saýyl etmek ýeňil däl. Şoňa görä-de, her bir anyk halatda, kreditorlaryň talaplarynyň möçberini we borçnamalaryň kreditorlaryň birisi barada ýerine ýetirilmeginiň nähili netijeler bilen baglydygyny barlamak gerek.

Bergidaryň kreditorlaryň köp sanlysy bilen şertnama baglaşýandygyny özüniň bilmelidigi hakyndaky mesele belli bir çylşyrymlyklar bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, eger öýlenýän ýigidiň we gelinligiň ata-ýeneleri toýuň çykadjylaryny özüleriniň paýlaşjakdyklary hakynda ylalaşan bolsalar, ýöne toýuň geçiriljek restorany bilen öýlenýän ýigidiň ata-enesi gürleşen bolsa, gelinligiň ata-enelesi restorandan ylalaşylan menýunyň üýtgedilmegini ýa-da myhmanlaryň sanynyň artdyrylmagyny talap edip bilerlermi?

480-nji madda. Raýdaş hukuklaryň ýüze çykmagy üçin esaslar

Raýdaş hukuklylyk şertnama, kanun esasynda ýa-da borçnama zadyny bölüp bolmazlygy esasynda ýüze çykýar.

Eger talabyň raýdaşlygy şertnamada göz önünde tutulan bolsa ýa-da kanunda bellenilse ýa-da şertnamanyň nârsesiniň bölünmezliginde göz önünde tutulsa, TRK-nyň 480-nji maddasyna laýyklykda raýdaş hukuklary ýüze çykýar.

Şeýlelik bilen, TRK raýdaş hukuklarynyň ýüze çykmagynyň üç esasyňy göz önünde tutýar: şertnamada göz önünde tutulan bolsa, kanun esasynda we borçnamanyň nârsesiniň bölünmeýän ýagdaýynda.

Şertnamanyň esasynda raýdaş hukugy iş ýüzünde seýrek duş gelýär, çünki kreditorlary saýlamak boýunça artykmaçlykdan peýdalanmak hukugy bergidara berilýänligi zerarly, kreditorlary ýaramaz ýagdaýda goýup bilýär.

Kanun esasynda raýdaşlyk hukugy haçanda kanun raýdaş kreditorlaryň bolmagyny göni göz önünde tutanda ýüze çykýar. TRK-nyň 1142-nji maddasy munuň mysaly bolup biler, onda wesýetnamalaýyn ýüz dönderiş berkidilendir we şoňa laýyklykda wesýet ediji mirasdaryň üstüne haýsydyr bir borçnamalary birnäçe adamlaryň peýdasyna mirasynyň hasabyna ýerine ýetirmegi ýükläp biler. Bu birnäçe adam raýdaş kreditorlar hökmünde çykyş edýärler.

Raýdaşlyk talaplarynyň ýüze çykmagynyň üçünji esasy, ol TRKnyň 480-nji maddasynda berkidilendir we ony kanunda göz önünde tutulan esaslara erkin degişli etmek bolar, munuň özi **borçnamanyň nârsesiniň bölünmezligidir**. Eger borçnamanyň nârsesi bölünmeýän zat bolsa we bergidarda kreditorlaryň birnäçesi bolsa, olaryň hemişe raýdaş kreditorlar bolup durýandygyny aňladýar. Mysal üçin, eger adam äraýalyň bilelikdäki eýeçiligi bolup durýan awtoulaga bikanun eýelik etse, olar raýdaş bolup durýarlar we olaryň her biri windikasiýany, ýagny awtomaşynyň bikanun eýelik edilmeginden gaýtarylmagyny talap edip biler. Eýelik edýän bolsa maşyny äraýalyň birine gaýtaryp berip biler we şunuň bilen borçnama kreditorlaryň ikisi üçin ýerine ýetirilen diýlip hasap edilýär. Borçnamanyň nârsesiniň bölünmezligi bilen baglanyşykly ýene-de bir aýratynlyk hem, şu ýagdaýda raýdaş kreditorlaryň bergidardan borçnamany ähli kreditorlar üçin ýerine ýetirilmegini talap edip bilýänliginde we bergidaryň bolsa, ony diňe ähli kreditorlar bir kreditor babatynda ýerine ýetirip bilýänligindedir, bu ýerine ýetirme öz gezeginde ähli kreditorlar babatynda ýerine ýetirilen diýip kabul ediler.

481-nji madda. Islendik kreditoryň önünde borçnamany

ýerine ýetirmek

Eger kreditorlaryň biri şu Kodeksiň 479-njy maddasynda görkezilen talap bilen bergidara hak islegini bildirmedik bolsa, onda bergidar öz islegi boýunça islendik kreditoryň önünde borçnamany ýerine ýetirip biler.

Talabyň raýdaşlygynda raýdaş kreditorlaryň islendigi bergidara doly möçberde talap bildirmäge haklydyr. TRK-nyň düşündirilýän maddasy bergidara kreditory saýlamak mümkinçiligini berýär. Raýdaş kreditorlaryň biri tarapyndan talabyň bildirilmegine çenli bergidar olardan islendigine öz islegine görä borçnamany ýerine ýetirmäge haklydyr. Eger ýokarda görkezilen mysalda awtomaşynyň eýesi awtomaşyny äraýalyň birine gaýtarsa, onda borçnama äraýalyň ikisi babatda ýerine ýetirilen diýlip hasap edilýär.

Borçnamanyň raýdaş kreditorlaryň birine doly ýerine ýetirilmegi galan kreditorlara ýerine ýetirilmekden bergidary boşadýar. Eger kreditorlardan biri bergidaryň garşysyna hak islegini bildiren halatlarynda bu kadadan çykylyar. Çünki şeýle ýagdaýda ol kreditory saýlamak hukugyndan mahrum edilýär we ol borçnamany hak isleýji kreditor babatynda ýerine ýetirmäge borçludyr.

Mysal üçin, eger üç adam bilelikde zaýalanan bolup çykan awtomaşyny satyn alsalar we alyjylardan biri satyja näsaz maşynyň kemçiliklerini düzetmek talaby bilen ýüz tutsa, onda satyjy bu kreditoryň talaplaryny gaýra goýmak we özüniň beýleki alyjy bilen gepleşmäge we onuň bilen düşünişmek isleýändigine salgylanmak hukugyna eýe däl. Şeýle mümkinçiligi TRK bergidara bermeyär.

482-nji madda. Kreditorlaryň biri üçin borçnamany ýerine ýetirmek

Borçnamanyň bitinleý bir kreditor üçin ýerine ýetirilmegi bergidary beýleki kreditorlaryň önündäki borçnamadan boşadýar.

TRK-nyň 482-nji maddasy şeýle ýörelgäni berkidýär, ýagny oňa laýyklykda borçnamanyň kreditorlardan biri barada doly ýerine ýetirilmegi bergidary beýleki kreditorlaryň önündäki borçnamadan boşadýar. Bergidary boşatmagyň deslapky şerti diňe borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegi bolup durýar. Borçnamanyň kem-käsleýin ýerine ýetirilmegi hatda eger kreditorlaryň biri bu ýerine ýetirmek bilen hoşal bolanda hem bergidary borçnamany doly ýerine ýetirmekden boşatmaýar. TRK-nyň

483-nji maddasynyň mazmunyny seljermek esasynda bu netijä gelmek bolar.

Bu umumy kadadan çykma hökmünde eger borçnamanyň nârsesi bölünmeýän zat bolup duran halatlarynda hem bolýar. Şu ýagdaýda bergidar kreditoryň biri barada ýerine ýetirse-de, şeýle ýerine ýetirilmegiň ähli kreditorlara degişlidigini görkezmelidir. Mysal üçin, eger bergidar raýdaş alyjylara ýolagçy uçaryny getirse, ol muny diňe bir gezek etmelidir we raýdaş kreditorlardan haýsysyna uçaryň berilmegi möhüm däl.

483-nji madda. Raýdaş kreditorlaryň biriniň talapdan ýüz döndermeginiň netijeleri

Eger raýdaş kreditorlaryň biri bergidar barasyndaky talapdan ýüz dönderse, onda bergidar bu kreditora degişli bolan bölegi tölemekden boşadylýar.

Borçnamany bir kreditor babatda doly ýerine ýetirmeklik bergidary beýleki kreditorlaryň önündäki borçnamalardan boşadýan bolsa, bir kreditoryň öz talabyndan boýun gaçyrmagy bergidary borçnamany doly ýerine ýetirmekden boşatmaýar. TRK-nyň 483-nji maddasyna laýyklykda ol diňe bu kreditora tölenmäge degişli bölegi tölemekden boşadylýar. Elbetde, bu ýerde gürrüň diňe nârsesi bölünýän ýerine ýetirmeler bolup durýan borçnamalar hakynda gürrüň gidip biler. Mysal üçin, eger bir wagon sement kreditorlaryň birine getirilende olaryň biri sementiň özüne düşýän böleginden boýun gaçyrsa, munuň özi üpjün edijini beýleki alyja sementi getirmek borçnamalaryndan boşatmaýar. Bölünmeýän borçnamalarda kreditoryň paýyny aýratyn bölmek mümkin däl.

Aýdylanlardan ugur alyp, bu kadanyň diňe ýerine ýetirmek närsesiniň bölünýän ýa-da paý alamaty bilen kesgitlenýän zatlar bolan birnäçe kreditoryň gatnaşmagynda borçnamalar üçin ulanylýar diýip hasap etmek bolar, olar babatda aýry-aýry kreditoryň paýyny bellemek ýeňil bolar.

484-nji madda. Başga kreditor bilen baglanyşykly bermezlik

faktlary peýdalanmaga ýol

Bergidar kreditoryň biri barasynda başga kreditor bilen baglanyşykly faktlary peýdalanyp bilmez.

Kreditorlar raýdaş talaplaryň netijesinde birek-birek bilen baglanyşyklydygyna garamazdan, olaryň her biri öz özbaşdaklygyny saklaýar. Ozaly bilen bu anyk kreditora degişli faktlara we ýagdaýlara degişlidir. Bu faktlar bergidar tarapyndan beýleki kreditorlar babatynda peýdalanylyp bilinmez we olara salgylanlyp bilinmez, bergidar öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekden ýüz döndermek hukugyna eýe däl. Mysal üçin, bergidaryň borçnamalary boýunça wagt müddetiniň möhleti raýdaş kreditoryň biri tarapyndan goýberilipdir. Bergidar TRK-nyň 484-nji maddasyna laýyklykda bu ýagdaýa salgylanyp we munuň esasynda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekden beýleki kreditorlara ýüz dönderip bilmez.

Başga mysal: mirasdarlary galmadyk kreditoryň biriniň ölmegi bergidary beýleki raýdaş kreditorlar babatynda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmekden boşatmaýar. Ýöne her bir anyk halatda bu ýagdaýyň ýa-da faktyň anyk kreditora ýa-da ähli raýdaş kreditorlara degişlidigini barlamak gerek. Mysal üçin, bir kreditor ýa-da ähli raýdaş kreditorlar tarapyndan wagt müddetiniň möhleti goýberilipmi?

485-nji madda. Raýdaş kreditoryň mirasdarlarynyň

hukuklary

Eger raýdaş kreditoryň birnäçe mirasdary bar bolsa, onda olaryň her birine bergi baradaky hukugyň özüniň miras paýyna laýyk gelýän bölegi geçýär.

TRK kreditorlar bilen bergidaryň arasyndaky gatnaşyklary düzgünleşdirmek bilen çäklenmeýär we şol bir wagtda raýdaş kreditoryň mirasdarlarynyň hukuk statusyny kesgitleýär. TRK-nyň 485-nji maddasynda berkidilen ýörite halat kreditoryň mirasdarlarynyň köp sanly bolmagy bilen baglanyşyklydyr. Kanun bu meseläni mirasdarlaryň paýly gatnaşygynyň peýdasyna çözüýär we mirasdarlardan her birine diňe onuň miras paýyna laýyk gelýän bergisine bolan hukugynyň bir bölegi geçýär.

Galan kreditorlar üçin kreditoryň mirasdarlarynyň köp sanlyly bolup gatnaşmagynyň ähmiýeti bardyr. Hususan-da ähli mirasdarlar ölen kreditora bir wagtda wekilçilik etmelimi ýa-da olar bir wekili bellemeli? Bu mesele mirasdarlaryň özlari tarapyndan çözülmelidir. Degişlilikde, bu ýagdaýda, miras hukugynyň kadalary ulanylýar.

486-njy madda. Raýdaş kreditoryň beýleki kreditoryň öňündäki borçlary

- 1. Talabyň ýerine ýetirilmegini bergidardan doly alan raýdaş kreditor özlerine degişli paýy galan kreditore bermäge borçludyr.**
- 2. Raýdaş kreditoryň arasynda başga zat bellenilmedik bolsa, olaryň arasyndaky özara gatnaşyklarda deň paýy bardyr.**

Düşündirilýän maddanyň manysy boýunça bergidardan ýerine ýetirmegi alan raýdaş kreditor beýleki kreditore tölenmäge degişlileri deň paýlarda öwezini dolmaga borçludyr, eger olaryň arasyndaky gatnaşyklardan başga zat gelip çykmasa.

1. Raýdaş kreditoryň arasyndaky gatnaşyklar

Raýdaş kreditorlar bilen bergidaryň arasyndaky gatnaşyklar munuň özi medalyň bir tarapydyr. Çünki raýdaş kreditorlardan birine borçnamanyň ýerine ýetirmegi bergidary beýleki kreditoryň öňündäki borçnamalardan boşadýar. (TRK-nyň 482-nji maddasy). Elbetde, beýleki kreditoryň bähbitleriniň we hukuklarynyň üpjün edilişi hem-de olaryň öz ýerine ýetirmegi kimden we neneşi alyp biljegi baradaky mesele ýüze çykýar? Bu sowallara jogaplar TRK-nyň 486-njy maddasynda bardyr. Raýdaş kreditorlar diňe bir bergidar bilen däl-de, eýsem öz aralarynda hökmany hukuk gatnaşygynda durýarlar. Şoňa görä-de, raýdaş kreditoryň içersindäki gatnaşyklara garamak üns berilmegine mynasypdyr.

Bir kreditor tarapyndan bergidardan ýerine ýetirmegi almak oňa beýleki raýdaş kreditorlara ýerine ýetirmek borçnamasyny ýükleýär. Hususanda bergidardan ýerine ýetirmegi doly alan raýdaş kreditor galan kreditore olara tölenmäge degişli paýy bermäge borçludyr.

Şeýlelik bilen, raýdaş kreditorlarda bergidardan ýerine ýetirmegi alan kreditora bolan talap ýüze çykýar. Netijede ol galan kreditorlar üçin bergidara öwrülýär.

Eger raýdaş kreditor bergidardan bolmalysyndan az alan mahaly meseläni nähili çözmeli? Alynmadyk pul möçberleriniň kim öwezini dolmaga borçly? 486-njy maddadan şular gelip çykýar, ýagny kreditor hatda eger ol bergidardan bolmalysyndan az alsa-da, alynmadyk pul möçberini beýleki kreditore öwezini dolmaga borçludyr. Şeýle netijäni

TRK-nyň 486-njy maddasynyň 2-nji bendinden çykarmak bolar, oňa laýyklykda raýdaş kreditorlar alnan ýerine ýetirşe däl-de, talaba bolan deň paýlara eýedirler.

2. Kreditoryň arasynda paýly deňhukuklylyk

Tejribe üçin talabyň möçberi baradaky mesele möhüm ähmiýete eýedir. TRK-nyň 486-njy maddasynyň 2-nji bendine laýyklykda raýdaş kreditorlar deň paýlara eýedirler, ýöne olaryň arasyndaky ylalaşyk bilen paýlaryň başga hili paýlanylmagy belleniip bilner.

§ 2. RAÝDAŞ BERGIDARLAR

Giriş

Bergidarlaryň köp sanly bolmagynyň üç görnüşini bellemek bolar: paýly bergidarlary, umumy (bilelikdäki) bergidarlary we raýdaş bergidarlary.

Paýly bergidarlary

Eger birnäçe bergidarlaryň her biri borçnamanyň özüne degişli böleginiň (paýynyň) diňe biriniň ýerine ýetirilmegine jogap beren halatlarynda paýly bergidarlary bolýar. Paýly bergidarlary diňe ýerine ýetirmegiň zady bölünýän ýagdaýynda ýüze çykyp biler, meselem, pul ýada zat bolanda, şeýle hem bergidarlaryň arasynda ýerine ýetirilmegi üçin hiç bir kynçylyk döretmezden bölmek üçin kysymdaş alamaty bilen kesgitlenende (un, sement we ş.m.) paýly bergidarlyk bolup biler. *Mysal üçin:* iki goňşy bir ýük awtoulagda mineral dökün getirmegi buýurdylar we getiriji bilen özläriniň her biriniň onuň ýarysyny satyn alýandygyny ylalaşdylar. Şu ýagdaýda goňşularyň bir wagtda şol bir satyjy bilen satyn almak-satmak şertnamasyny baglaşsalar-da diňe borçnamanyň özüne düşýän paýyny – ýagny mineral dökünleriň bahasynyň öz paýyny tölemek üçin jogap berýärler hem-de bu paýa degişli borçnama eýedirler. Hususan-da, aýry-aýry bergidarlaryň özbaşdak borçnamalary hakynda gürrüň gidýändigini bellemek gerek. Şoňa görä-de olaryň her biri öz borçnamasyny özbaşdak ýerine ýetirmäge bolan hukuga eýedirler. Beýleki tarapdan borçnamalaryň bu bölekleri umumy şertnamalaýyn gatnaşyga daýanýarlar. Şoňa görä-de şertnamany ýatýrmak ýa-da ondan ýüz döndermek olaryň hemmesi bilen bilelikde amala aşyrylyp bilner. Bergidarlaryň köplüginin bu konstruksiýasy kreditor üçin belli bir amatsyzlyklary döredýär: kreditor her bir bergidary tapmalydyr we olardan borçnamanyň ýerine ýetirilmegini talap etmelidir. Mundan başga-da ol käbir bergidar tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirmezligi babatda töwekgelçilik hem edýär. Kreditorlary goramak meselesinde bu çylşyrymlyklary nazara alyp, TRK-i raýdaş bergidarlaryň institutyna artykmaçlyk berýär: ol TRK-nyň 487-500-nji maddalarynda berkidilendir. Paýly bergidarlary esasan şertnama baglaşylanda, şertnama gatnaşyjylaryň özləri muny islän ýagdaýynda duş gelýärler.

Umumy (bilelikdäki) bergidarlary

Eger bir talap birnäçe bergidarlaryň salgysyna gönükdirilse we borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi hemmeler tarapyndan bilelikde amala aşyrylmaly bolsa-olar umumy (bilelikdäki) bergidarlary bolar. Şeýle halatlar örän azdyr. Eger şereketiň umumy emlägi umumy bilelikdäki eýeçilik hukugynda şereketiň agzalaryna degişli bolsa, bilelikdäki iş (şereket –TRK-nyň 970-980-nji maddalary) umumy (bilelikdäki) bergidarlaryň mysaly bolup hyzmat edip biler. Olar bilelikdäki eýelerdir we olara eýeçilikdäki paý degişlidir, ýöne emlägiň aýry-aýry bölekleri degişli däldir. Şoňa görä-de olar bu emläk boýunça borçnamalaryny bilelikde ýerine ýetirmäge borçludylar.

Raýdaş bergidarlary

Raýdaş bergidarlary-iş ýüzünde bergidarlaryň köplüginin has giňden ýaýran görnüşidir. Şu ýagdaýda borçnamalary ýerine ýetirmek birnäçe şahslaryň üstüne ýüklenilýär, özide olardan her biri borçnamany ýerine ýetirmäge doly gatnaşmalydyr, kreditor bolsa diňe öz islegine görä islendik bergidardan diňe bir gezek doly ýa-da kem-käseýin ýerine ýetirmegi talap etmek hukugyna eýedir.

TRK-nyň 487-500-nji maddalarynda hut raýdaş bergidarlaryň instituty berkidilendir.

487-nji madda. Raýdaş borçnamalary

Eger borçnamany ýerine ýetirmek birnäçe şahsyň üstüne ýüklenilen bolsa, özem olaryň her biri borçnamany doly ýerine ýetirmäge gatnaşmaly edilen bolsa, kreditoryň bolsa diňe bir gezekleýin ýerine ýetirmegi talap etmek hukugy bolar ýaly edilen bolsa, onda olar raýdaş bergidarlary (raýdaş borçnama) bolýarlar.

1. **Düşünje** TRK-nyň 487-nji madda laýyklykda raýdaş borçnama – munuň özi kreditoryň önündäki birnäçe bergidarlaryň bilelikdäki borçnamasydyr: ýagny borçnamany ýerine ýetirmek birnäçe şahsyň üstüne ýüklenilýär we olaryň

her biri borçnamany ýerine ýetirmäge gatnaşmalydyr, kreditor bolsa islendik bergidardan öz islegine görä diňe bir gezek doly ýa-da kem- -käsleýin ýerine ýetirmegi talap etmek hukugyna eýedir.

Düşündirilýän maddanyň mazmunyndan raýdaş borçnamalaryň ýüze çykmagynyň we raýdaş bergidarlaryň bolmagynyň deslapky şertlerini görkezmek bolar:

1. birnäçe şahs bir kreditoryň bergidarlary bolmalydyr,
2. raýdaş bergidarlary bu borçnamany ýerine ýetirmegiň düzümi bölüklerine we görnüşlerine garamazdan, kreditor üçin bir borçnamany ýerine ýetirmäge borçludylar,
3. her bir bergidar borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegine çekilip bilner,
4. kreditor islendik bergidardan ýerine ýetirmegi bir gezek talap edip biler (TRK-nyň 489-njy maddasy);
5. eger bergidarlaryň biri borçnamany kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirse, ähli bergidarlary ýerine ýetirmekden boşadylýar (TRK-nyň 491-nji maddasy).

488-nji madda. Raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagy üçin esaslary
Raýdaş borçnama şertnama, kanun esasynda ýa-da borçnama zadynyň bölünmezligi esasynda ýüze çykýar.

1. Raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagynyň şertnamalaýyn we şertnamadan daşary esaslary

Düşündirilýän maddada raýdaş borçnamalaryň döremeginiň esaslary aýdnylaşdyrylýar:

1. käbir halatlarda borçnamanyň raýdaş häsiýeti we bergidarlaryň raýdaş jogapkärçiligi şertnamada berkidilmeginden ýa-da şertnamanyň tebigatyndan ýa-da şertnamanyň häsiýetinden gelip çykýar. Mysal üçin: fermerleriň birnäçesi kesgitlenen möhletde kombinirlenen ot-ýimleriň belli bir mukdaryny tabşyrmak barada paýdarlar jemgyýeti bilen şertnama baglaşdylar. Şeýlelik bilen olar özüne borçnama aldylar we oba hojalyk önümini tabşyrmakda raýdaş jogap berýärler.
2. TRK-nyň 1033-nji maddasyna laýyklykda jebir çekene, birnäçe adamlar tarapyndan bilelikde ýetirilen zyýan üçin olaryň jogapkärçiligi şertnamadan daşary jogapkärçilik–delikt borçnamalarydyr. Şeýle zyýanyň ýetirilendigi üçin zyýan ýetiren adamlar raýdaş jogapkärçiligini çekýärler.

2. Raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagynda kanunyň esas bolup çykyş etmegi

Raýdaş borçnamasy köplenç halatlarda kanun esasynda ýüze çykýar. Kada bolşy ýaly, onda bergidarlaryň jogapkärçiliginiň möçberi we görnüşleri hakyndaky düzgünler belgilenilýär. Mysal üçin, birnäçe adamlar tarapyndan döwlete degişli bolan iri şahly malyň ogurlanmagy, ýagny eýelenip iýilmegi baradaky waka boýunça bu adamlaryň öz jenaýatçylykly hereketleri bilen döwlete belli bir möçberde zyýan ýetirendikleri anyklanylýan. Bu ýagdaýda jenaýata gatnaşan adamlar döwlete ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagy üçin raýdaş jogapkärçiligini çekýärler, sebäbi TRK-nyň 1033-nji maddasyna laýyklykda, eger ýetirilen zyýana birnäçe şahs gatnaşan bolsa, olar raýdaş bergidarlary hökmünde jogapkärçilik çekýärler. Zyýan üçin diňe bir gös-göni zyýan ýetiren däl-de, eýsem zyýanyň ýetirilmegine ýaran ýa-da oňa ýardam eden, şeýle hem zyýan ýetirilýändigine düşünmek bilen ondan peýdalanan şahs hem jogapkärçilik çekýär.

Raýdaş borçnamanyň gelip çykmagy TRK-nyň 1029-njy maddasynyň 3-nji bendinde hem kesgitlenilýär: «kemala ýetmedigiň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik etmäge jogapkär şahslar kemala ýetmedigiň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zyýanynyň öwezini doldurmaga borçludyr».

3. Borçnamanyň zadynyň bölünmezligi

Käbir halatlarda raýdaş bergidarlaryň bolmagy borçnamanyň näsresiniň bölünmezligi bilen baglanyşyklylykda öňünden kesgitlenilýär. Eger borçnamanyň näsresi borçnamanyň ýüze çykmagynyň hukuk esasyna garamazdan bölünmeýän zat bolsa, olar kreditorelaryň öňünde raýdaş jogap berýärler. Mysal üçin, kärendeçileriň birnäçesine peýdalanmaga berlen kärendäniň bölünmeýän zady üçin (mysal üçin, ammar) kärende tölegini geçirmek boýunça borçnamasy. Şeýlelik bilen, eger borçnamanyň näsresi bölünmeýän zat bolsa we borçnamany ýerine ýetirmek birnäçe şahsyň üstüne ýüklense, onda olar hemişe raýdaş bergidarlary bolup durýarlar.

489-njy madda. Kreditoryň talabyň ýerine ýetirilmegini islendik bergidardan talap etmek hukugy

Kreditor öz makul bilşine görä, talabyň ýerine ýetirilmegini islendik bergidardan doly ýerine ýetirmegi hem, kem-käs ýerine ýetirmegi hem talap edip biler. Borçnama doly ýerine ýetirilýänçä, beýleki bergidarlaryň borçnamalary güýjünde galýar.

Düşündirilýän maddada raýdaş bergidarlary bolanda kreditoryň talabyň ýerine ýetirilmeginiň mehanizmi beýan edilýär: olaryň jogapkärçiligi "bir adam hemmeler üçin we hemmeler bir adam üçin" diýen ýörelge boýunça guralýar. Kreditor ähli bergidarlara talap bildirip biler, şeýle hem olaryň islendiginden bergini doly ýa-da kem-käsleýin talap edip biler. Hatda eger içerki ylaşyk bilen raýdaş bergidarlary borçnamany ýerine ýetirmekden bergidarlaryň birini boşadan bolsalar hem şeýle ylaşygyň kreditore üçin güýji ýokdur.

Eger raýdas bergidarlaryň hatarynda hem fiziki şahslar, hem ýuridik şahslar bolsa, onda kreditorlar köplenç bergidaryň gurplulygyny, ýuridik şahsyň guramaçylyk-hukuk görnüşini hasaba almak bilen, ýuridik şahsa talap bildirýärler. Raýdas bergidarlaryň hiç biri-de, hatda borçnamasyny kemkäsleşýin ýerine ýetirenlerinde-de kreditoryň talaplary doly üzülişilýänçä hukuk gatnaşyklaryndan çykmaýar. Şeýlelik bilen, diňe kreditoryň talaplarynyň doly kanagatlandyrylmagy raýdas borçnamanyň doly ýerine ýetirilmegi bilen bes edilýär.

490-njy madda. Kreditor barasynda raýdas bergidaryň garşylykly talaby

Raýdas bergidar şertnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykýan garşylykly ähli talaplary ýa-da diňe özüniň hukugy bolan garşylykly talaplaryny ýa bolmasa raýdas bergidarlaryň hemmesi üçin umumy bolan garşylykly talaplary kreditora bildirmäge doly ygtyýarlydyr.

Düşündirilýän maddanyň manysy boýunça raýdas bergidar tutuş şertnamanyň mazmunyndan gelip çykýan ýagdaýlara esaslanmak bilen, kreditora garşylykly talaplary bildirmäge haklydyr. Mysal üçin, raýdas bergidar kärendesine alnan oba hojalyk tehnikasynda öz wagtynda bilinmän galan kemçilikler ýüze çykanda ondan peýdalanylandygy üçin kärende töleginiň peseldilmegini kreditordan talap etmäge haklydyr.

Gürrüň bu kadada bir tarapyň öz borçlaryny ýerine ýetiren halatynda beýleki tarapyň borçnamany ýerine ýetirmegi talaplaryň öz borçlaryny ýerine ýetirmek yzygiderliginde kanun ýa-da şertnamada bellenenidigi hakynda barýar. Mysal üçin, eger haryt getirmek şertnamasynda deslapky töleg göz öňünde tutulan bolsa, onda diňe alyjydan töleg serişdeleri alnandan soň getiriji harydy alyja tabşyrýar. Bu ýerde beýleki tarapyň şerti ýerine ýetirmegi (tölegi) esasynda amala aşyrylýan borçnama garşylykly ýerine ýetirmek diýlip hasap edilýär.

Garşylyklaýyn talap bildirmeginiň wajyp şerti, garşylyk bildirilýän ýagdaýyň raýdas bergidarlaryň hemmesi üçin umumy bolmagyndadyr. Bu bolsa talabyň ýerine ýetirilmeginiň raýdas bergidarlaryň hemmesi üçin bähbitli bolmalydygyny aňladýar, mysal üçin, kärende töleginiň azaldylmagynyň talap edilýändäki ýaly.

491-nji madda. Bergidarlaryň biriniň borçnamany doly ýerine ýetirmeginiň netijeleri

Bir bergidaryň borçnamany doly ýerine ýetirmegi beýleki bergidarlary borçnamany ýerine ýetirmekden boşadýar. Bu kada bergidaryň kreditor barada amala aşyran hasaba goşulmasy barasynda-da hereket edýär.

Kada bolşy ýaly, raýdas borçnamada borçnamany ýerine ýetirmek birnäçe şahsyň üstüne ýüklenilýär, ýagny olaryň her biri borçnamany doly ýerine ýetirmäge gatnaşmalydyr. Ýöne bu ýerde bir bergidar tarapyndan borçnamanyň doly ýerine ýetirilmeginiň galan bergidarlary ýerine ýetirmekden boşadýandygyny hasaba almak gerek (TRK-nyň 491-nji maddasynyň 1-nji sözlemi).

Bu borçnamanyň nähili usulda ýerine ýetirilendiginiň hiç hili tapawydy ýokdur. Raýdas bergidarlary hatda, eger kreditoryň öňündäki borçnama bergidarlaryň biri tarapyndan, bergi dolulygyna üzlüşilen diýlip hasap edilen halatynda hem (amala aşyran hasaba goşulmasynda) raýdas bergidarlary ýerine ýetirmekden boşadylýar (TRK-nyň 491-nji maddasynyň 2-nji sözlemi).

Hasaba goşmak–TRK-nyň 6-njy babnda görkezilen borçnamalary bes etmegiň usullaryndan biridir. Raýdas borçnama umumy kada boýunça bergidarlaryň ählisi (ýa-da olardan biri) tarapyndan ýerine ýetirmek bilen TRK-nyň 452-nji maddasyna laýyklykda doly möçberde bes edilýär. Raýdaslyk borçnamasyny bes etmegiň esaslarynyň başga usullary hem bolup biler. Mysal üçin, raýdas bergidarlaryň biri barasynda bergini geçmek raýdas bergidarlaryň beýlekilerini hem boşadýar, haçan-da kreditoryň olara bolan talaplaryny özünde galdyrylan halatlary muňa degişli däl.

492-nji madda. Beýleki raýdas bergidar bilen baglany- ýol bermezlik

şykly faktlary peýdalanmaga

Raýdas bergidarlaryň biri bilen baglanyşykly bolan faktlar, eger borçnamanyň düýp mazmunyndan başgaça gelip çykmaýan bolsa, diňe bu şahs barasynda peýdalanylyp bilner.

Düşündirilýän maddanyň mazmunyna görä kreditoryň öňünde borçnamany ýerine ýetirmek babatda raýdas bergidarlaryň biri bilen baglanyşykly faktlar ýüze çykanda, raýdas bergidarlaryň ählisi kreditoryň öňünde bilelikde jogap berselerde, diňe bu şahs babatda peýdalanylyp bilner.

Düşündirilýän maddanyň manysy boýunça «faktlaryň» biri TRKnyň 494-nji maddasynyň 2-nji bendinde göz öňünde tutulandy, oňa laýyklykda raýdas bergidarlaryň biriniň ýerine ýetirmek möhletleriniň berjaý edilmezliginiň netijeleri galan raýdas bergidarlary babatda ulanylyp bilinmez. Ýerine ýetirmek möhletleriniň berjaý edilmezliginiň netijeleri diýlip puşmana puluna, jerimä ýa-da ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyna düşünmek gerek.

Başga bir ýagdaýda TRK-nyň 500-nji maddasyna laýyklykda raýdas bergidarlardan biri babatda wagt möhletiniň dowamynyň togtadylmagy ýa-da bes edilmegi beýleki bergidarlary babatda bu güýje eýe däl.

Kada bolşy ýaly, raýdas borçnamada borçnamany ýerine ýetirmek birnäçe şahsyň üstüne ýüklenilýär, şonda olaryň her biri borçnamany ýerine ýetirmäge doly gatnaşmalydyr. Ýöne eger raýdas bergidarlaryň biri kämillik ukypyny ýitirse, munuň özi beýleki raýdas bergidarlaryň kreditorlaryň öňünde borçnamalaryny ýerine ýetirmekden boşadýandygyny aňlatmaýar.

493-nji madda. Raýdas bergidarlaryň biri barasynda hak islegini bildirmek

Bergidarlaryň biri barasynda hak isleginiň bildirilmegi kreditory beýleki bergidarlara barasynda-da hak islegini bildirmek hukugyndan mahrum etmeýär.

Düşündirilýän madda bergidarlaryň raýdaş borçly bolan halatynda kreditor tarapyndan talap etmek hukugyny amala aşyrmagyň tertibini kesgitleýär. Bergidaryň şahsyýeti babatda, şeýle hem ýerine ýetirmegiň möçberi babatda-da raýdaş bergidarlara talaplary bildirmegiň tertibi kreditoryň islegine görä kesgitlenilýär. Kreditor özüne bolan borçnamanyň ýerine ýetirmegini talap etjek raýdaş bergidaryny saýlamak hukugyna eýedir. Bu hukugy amala aşyrylmagy bergidarlaryň biriniň garşysyna hak islegini bildirmek arkaly bolup geçýär. Manysy boýunça munuň özi beýleki bergidarlaryň jogapkärçilige çekilmekden boşadylýandygyny aňladýar. Ýöne bu beýle däl. TRK-niň 493-nji maddasyna laýyklykda bergidarlaryň biri babatda hak islegini girizmek galan bergidarlara babatda hem hak islegini girizmek hukugyndan kreditor mahrum etmeýär.

Şeýlelik bilen, TRK-i bergidarlaryň biriniň borçnamasyny ýerine ýetirmeginiň netijesi bilen, bergidarlaryň biriniň garşysyna hak islegini bildirmegiň netijesini tapawutlandyryr. Diňe bergidarlaryň biriniň borçnamany ýerine ýetirmegi beýleki bergidarlary borçnamalardan boşadýar. Ýöne kreditor tarapyndan bergidarlardan biriniň garşysyna hak islegini girizmegi şeýle netijeler bilen baglanyşykly däl. Beýleki bergidarlara hem jogapkärçilige çekilip bilner.

**494-nji madda. Talaby ýerine ýetirmäge kabul etmegi
bökdemegiň netijeleri**

Raýdaş bergidarlaryň birinden talaby ýerine ýetirmäge kabul etmegiň kreditory tarapyndan bökdelmeginiň netijeleriniň beýleki raýdaş bergidarlara barasynda hem güýji bardyr.

Raýdaş bergidarlaryň biriniň talaby ýerine ýetirmek möhletlerini berjaý etmezliginiň netijeleri beýleki raýdaş bergidarlara barasynda peýdalanylyp bilinmez.

1. Kreditor tarapyndan ýerine ýetirmegi kabul etmegiň bökdelmeginiň netijeleri

Kada bolşy ýaly, raýdaş bergidarlardan biriniň öz borçnamasyny ýerine ýetirmegi, beýleki raýdaş bergidarlara üçin hem belli bir netijelere getirýär. Şonuň ýaly hem, kreditor tarapyndan belli bir bozulmalara ýol berilmegi raýdaş bergidarlaryň ählisiniň ýagdaýyna täsir edýär. Şeýle halatlardan biri TRK-nyň 494-nji maddasynyň 1-nji bendinde göz önünde tutulandyr. Eger kreditor tarapyndan raýdaş bergidarlaryň birinden talabyň ýerine ýetirmegi kabul edende bökdenglik dörese, onda ol galan raýdaşlar bergidarlara babatynda hem güýje eýedir. Munuň özi bir tarapdan raýdaş bergidarlaryň borçnamalary ýerine ýetirmekden boşadylýandygyny, beýleki tarapdan bolsa olaryň kreditor tarapyndan ýerine ýetirmegi bökdän mahalynda kreditora nägilelik bildirip biljekdigini aňladýar.

2. Bergidaryň bökdelmeginiň netijeleri

Düşündirilýän maddanyň 2-nji bendinde raýdaş bergidarlaryň biriniň ýerine ýetirmek möhletlerini berjaý etmezliginiň netijeleri hakynda gürrüň barýar. Şu ýagdaýda, tersine, raýdaş bergidarlaryň biri baradaky netijeler galan raýdaş bergidarlara babatda peýdalanylyp bilinmez, mysal üçin, puşmana pul ýa-da jerime.

495-nji madda. Raýdaş bergidarlaryň mirasdarlarynyň borçlary

Eger raýdaş bergidarlaryň biriniň birnäçe mirasdary bar bolsa, onda bu mirasdarlar özleriniň miras paýyna laýyklykda borçnamany ýerine ýetirmäge borçludylar. Eger talap bölünmeýän bolsa, onda bu kada ulanylmaýar.

Düşündirilýän madda, ozaly bilen, raýdaş bergidarlaryň mirasdarlarynyň miras berijiniň borçnamalary üçin jogapkärçilik çekýändigleri hakynda prinsipial düzgüni özüde saklaýar.

Beýleki tarapdan, madda haçan-da raýdaş bergidarda mirasdarlaryň birnäçesiniň bolan halatlarynda borçnamany ýerine ýetirmek mümkinçiligini saklaýar. Umumy kada olaryň öz miras paýyna deňölçegli borçnamany ýerine ýetirmäge borçludylaryny aýdýar. Bu ýerde olar paýly bergidarlara hökmünde çykyş edýärler.

Eger borçnamanyň nârsesi bölünmeýän talap bolsa, mirasdarlar raýdaş bergidarlara öwürülýärler we olaryň miras paýynyň möçberiniň hiçhili ähmiýeti ýokdur. Munuň özi TRK-nyň 488-nji maddasynyň talabyna laýyk gelýär, onuň esasynda borçnamanyň zadynyň bölünmezligi hemişe raýdaş borçnamanyň ýüze çykmagyna eltýär.

496-njy madda. Kreditoryň talabyň raýdaş bergidarlaryň biriniň bergisi bilen birleşdirilmegi

Eger kreditoryň talaby raýdaş bergidarlaryň biriniň bergisi bilen birleşdirýän bolsa, onda beýleki bergidarlara barasynda borçnama şol bergidaryň paýyna düşýän möçberde bes edilýär.

Bu maddada raýdaş bergidarlaryň biriniň kreditoryň talaby bilen bergisi birleşen mahalynda olardan biriniň borçnamasynyň bes edilmegi nygtalýar. Mysal üçin, Awtozawod kreditor hökmünde, bilelikdäki iş hakyndaky özara şertnama esasynda döredilen we üç sany kärhanadan ybarat bolan konsorsiumdan awtoulag tekerlerini we oňa degişli beýleki düzüji şaýlary satyn almak üçin şertnama baglaşdy. Şeýlelikde, bu kärhanalar ýokarda görkezilen düzüji materiallary getirmek boýunça Awtozawodyň raýdaş bergidarlary bolup durýarlar. Bir ýylyň dowamynda Awtozawod görkezilen konsorsiumyň agzasy we raýdaş bergidarlaryň biri bolup durýan awtoulag tekerlerini öndürýän kärhanany özüne aldy. Bu kärhanany edinmek bilen, Awtozawoda (kreditore) awtoulag tekerlerini getirmek

boýunça kärhananyň bergisi hem geçdi. Şonuň bilen awtoulag tekerlerini getirmek boýunça borçnama bes edilýär, ýöne beýleki düzüji materiallaryny getirmek boýunça borçnama güýjünde galýar.

**497-nji madda. Bergidarlaryň biriniň borçnamany doly
ýerine ýetiren mahalynda regres
hukugy**

tertibinde talap bildirmek

1. **Raýdas borçnamany ýerine ýetiren bergidaryň beýleki bergidarlara barasynda olaryň paýyna laýyklykda, eger şertnamada ýa-da kanunda başgaça belenilmedik bolsa, regres tertibinde talap bildirmäge hukugy bardyr, ýöne şunda onuň öz paýy çykylýar.**

2. **Eger bergidarlaryň jogapkärçiliginiň möçberini kesgitlemek mümkin bolmasa, onda olar biri-biriniň önünde deň derejede jogapkärdirler.**

Kada bolşy ýaly, raýdas borçnama munuň özi diňe bir raýdas bergidarlaryň kreditoryň önündäki hukuk ýagdaýy bolman, eýsem raýdas bergidarlaryň arasyndaky içkerki gatnaşyklardyr. TRK-niň 497-nji maddasy raýdas bergidarlaryň öz arasyndaky gatnaşyklaryny düzgünleşdirýär. Kreditoryň önündäki borçnamany ýerine ýetiren bergidaryň galan bergidarlara bolan regres hukugyna aýratyn ähmiýet berilýär.

Bergidarlardan biriniň kreditora eden tölegi, täze (regres) borçnamanyň ýüze çykmagyna esas bolup durýar. Şunda bergini töläni indi kreditor hökmünde çykyş edýär we özüne düşýän paýy aýyrmak bilen, beýleki bergidarlaryň ýerine kreditora öň töläni tutup alýar. Eger bergidarlara birnäçe bolsa, onda regres borçnamasy paýly borçnama bolar. Şunda paýlar deň diýlip çak edilýär (TRK-nyň 497-nji maddasynyň 1-nji bendi). Mysal üçin, eger üç raýdas bergidar kreditora 1500 manat bergini tölemeli bolsalar, ony hem bergidarlaryň biri hemmesiniň ýerine töläni bolsa, ol her bir bergidardan 500 manatdan talap edip biler.

Ýöne kanundan ýa-da taraplaryň ylalaşygyndan paýlaryň deň bolmazlygy hem ýüze çykyp biler. Şoňa görä-de her bir anyk ýagdaýda raýdas bergidarlaryň öwez puly babatda kanun tarapyndan haýsydyr bir başga çözgüdiň belenilýän bolmagyny barlamak zerurdyr.

**498-nji madda. Raýdas bergidaryň töleg tölemek
ukybynyň bolmazlygynyň netijeleri**

Eger bergidarlaryň biri töleg tölemäge ukypsyz bolup çyksa, onda oňa düşýän paý töleg tölemäge ukyply beýleki bergidarlaryň arasynda deň paýlanylýar.

Düşündirilýän maddada bergidarlaryň raýdas jogapkärçiliginiň olardan biriniň tölege ukypsyz bolandaky ýagdaýlary hakynda gürrüň barýar. Şu madda laýyklykda raýdas bergidaryň tölege ukypsyzlyk azaby raýdas bergidarlaryň arasynda paýlanylýar. Munuň özi eger bergidarlardan biri tölege ukypsyz bolsa, oňa düşýän paýyň beýleki tölege ukyply bergidarlaryň arasynda deňölçegli paýlanylmalydygyny aňladýar.

Bergidardan tutup almak mümkin bolmadyk mahalynda (mysal üçin, bergidar gurpsuz bolanda, batyp galan kärhana ýatrylanda) raýdas jogapkärçiliginiň tölege ukypsyzlyk azabyny galan bergidarlara çekýärler.

499-njy madda. Raýdas bergidar üçin kompensasiýa

Eger raýdas bergidarlaryň diňe biri raýdas borçnamadan peýda alan bolsa, onda onuň ýaly peýdany almadyk raýdas bergidar öz borçnamasynyň ýerine ýetirilmegini kanagatlandyrmagy talap edip biler.

Düşündirilýän madda raýdas bergidarlaryň arasyndaky içkerki gatnaşyklaryň anyk ýagdaýyny özünde saklaýar. Eger raýdas borçnama boýunça raýdas bergidarlaryň biri belli bir peýdany alan bolsa, onda şeýle peýdany almadyk raýdas bergidar, eger ol öz borçnamasyny ýerine ýetirmek üçin zerur bolsa, beýleki raýdas bergidarlardan kompensasiýa bolan hukuga eýedir.

500-nji madda. Wagt möhletiniň gutarmagynyň netijeleri

Raýdas bergidarlaryň biri barasynda wagt möhletiniň geçmegini togtatmagyň ýa-da bes etmegiň beýleki bergidarlara barasynda güýji ýokdur.

Şu maddada göz önünde tutulan ýagdaý TRK-nyň 492-nji maddasynyň düzgüniniň anyk aňlatmasy bolup durýar, şoňa laýyklykda raýdas bergidarlaryň biri bilen baglanyşykly faktlar diňe bu şahs babatda peýdalanylyp bilner.

TRK-nyň 500-nji maddasyna laýyklykda raýdas bergidarlardan biri barasynda wagt möhletiniň duruzylmagy ýa-da bes edilmegi beýleki bergidarlara babatda güýje eýe däl. Munuň özi beýleki raýdas bergidarlaryň kreditoryň peýdasyna ýerine ýetirmäge borçludygyny aňladýar (TRK-nyň 492-nji maddasyna berlen düşündirişe seret).

Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky
Demokratiýa we adam hukuklary baradaky
Türkmen milli instituty

Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) "Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna
ýardam"

atly sebitleýin taslamasy
Germaniýanyň Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş Federal Ministrliginiň
(BMZ) tabşyrygy boýunça

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ylmy-tejribe düşündirişler

III TOM (330-500-nji maddalar)

Redaktor K. Gurbanow
Teh. redaktor O. Nurýagdyýewa

A-84810

TDNG № 4

Çap etmäge rugsat edildi 25.02.2015. Ölçeği 60x84 1/16.
Çap listi 19,25. Hasap-neşir listy 16,83 Sargyt № 62. Sany 1000.

Türkmen döwlet neşiyat gullugy.
744000, Aşgabat, Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

"Gündogar Ýyldyzy" çaphanasynda çap edildi. 744000, Aşgabat, Ö. Kuliýew köç., 31.

Bu mesele boýunça Ý. Nuryýew bilen L.Çanturiýanyň redaksiýasynda neşir edilen "Hukuk.
Ykdysadyýet. Abadançylyk – Türkmenistanda hukuk reformasynyň döwrebap meseleleri" diýen
ýygynyndaky makalalara (Nem. "Recht. Wirtschaft. Wohlstand – Aktuelle Fragen der
Rechtsreform in Turkmenistan"), 2010, 2-nji baba (57-nji sahypa we soňkular) seret.

D. K. Nors, Institutlar, institusional özgertmeler we ykdysady kuwwat (D. C. North,
Institutionen, Institutioneller Wandel und Wirtschaftsleistung), 1992, 65-nji sah.

İňlis-sakson hukugynda bu wezipäni *presedent hukugyny* (iňlis. «case law»), ýagny hökmany
güýje eýe bolan kazyýet çözgütlerini düzüjilere esaslanan uly bölek ýerine ýetirýär.

Seret, mysal üçin, E. Mckendrick, Contract Law, 7th edition, 2007, 78-nji sah we indiki.

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we
şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň, "Borçnamalaýyn hukuk, umumy
bölek" seminarynyň materiallary, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty)

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty)

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, seminarynyň materiallary, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý., № 9-10, 66-njy madda

“Alyjylaryň hukuklaryny goramak hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1993 ý., № 9-10, 66-njy madda

Şuňa laýyklykda, Türkmenistanyň kanunçylygynda jemagat şertnamalary aýratyn görkezilmeýän hem bolsa, umumy nazaryýete we tejribä laýyklykda jemagat şertnamalaryna, hususan-da, ownuk almak-satmak şertnamalary, durmuş potraty, energiýa üpjünçiligi, raýatlaryň bank goýumy we beýlekiler degişlidir.

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, seminarynyň materiallary, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty)

Prof. Rolf Kniper Borçnamalar hakynda umumy düzgünler. Şertnama baglaşmagyň we şertnamadan ýüz öwürmegiň käbir meseleleri (GIZ seminarynyň materiallary «borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm», 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Prof. Rolf Kniper Borçnamalar hakynda umumy düzgünler. Şertnama baglaşmagyň we şertnamadan ýüz öwürmegiň käbir meseleleri (GIZ «borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm», seminarynyň materiallary 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Prof. Rolf Kniper Borçnamalar hakynda umumy düzgünler. Şertnama baglaşmagyň we şertnamadan ýüz öwürmegiň käbir meseleleri (GIZ seminarynyň materiallary «borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm», 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Prof. Rolf Kniper Borçnamalar hakynda umumy düzgünler. Şertnama baglaşmagyň we şertnamadan ýüz öwürmegiň käbir meseleleri (GIZ seminarynyň materiallary «borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm», 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Prof. Rolf Kniper Borçnamalar hakynda umumy düzgünler. Şertnama baglaşmagyň we şertnamadan ýüz öwürmegiň käbir meseleleri (GIZ seminarynyň materiallary «borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm», 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

TRK-nyň 343-nji maddasynyň 1-nji bendinde “aksenta” sözi rus dilinde ýalňyş görkezilipdir, ony “aksepta” diýip okamaly, türkmen dilinde bolsa dogry ýazylypdyr.

Закон Туркменистана «О торговле», Ведомости Межлиса Туркменистана, 2002 г., №2 ст.20

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Russiýa Federasiýasynyň Raýat kodeksine düşündirişler seret, 1-nji bölek/ T.Ý.Abowyň, A.Ý.Kabalkiniň redaksiýasy bilen, -M.; 2002.- s 807.

Russiýa Federasiýasynyň Raýat kodeksiniň teswirlemesine seret, 1-nji bölek □maddalaýyn), O.N.Sadikowyň redaksiýasy bilen, -M.; 2002.- s 804.

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Professor Rolf Kniper, Borçnamalar baradaky umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmagyň we şertnamadan boýun gaçyrmagyň käbir meseleleri (GIZ-iň seminarynyň materiallary, “Borçnamalaýyn hukuk, umumy bölek”, 2011-nji ýylyň 24-25-nji marty).

Seret: Принципы международных коммерческих договоров. М.2003. С. 112-113.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

TRK-niň 374-nji maddasynyň rusça redasiýasynda “egleşik etmek” baradaky adalaga ulanylyar. Şunda “barlyşyk hakyndaky şertnama” diýen adalgadan peýdalanmak makul görülyär.

Prof. Rolf Kniper. Borçlar boýunça umumy düzgünler. Şertnamany baglaşmak we şertnamadan ýüz öwürmek boýunça käbir meseleler (GIZ-de “Borç boýunça hukuk. Umumy bölüm” boýunça seminaryň materiallary), 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty.

namalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Borçnamalaýyn

seminaryň materiallary, 2011-nji ýylyň 24 nji marty)

namalary ýerine ýetirmek

seminaryň materiallary, 2011-

namalary ýerine ýetirmek

seminaryň materiallary, 2011-

namalary ýerine ýetirmek

seminaryň materiallary, 2011-

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary, 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty).

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary, 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty).

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary, 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty).

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Borçnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary, 2011-nji ýylyň 24 – 25-nji marty).

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ- iň “Şetnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary 2011-njy ýylyň 24-25 marty)

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Şetnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary 2011-nji ýylyň 24-25 marty)

“Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda” Türkmenistanyň Kanuny, Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1,11-nji madda.

Türkmenistanyň Konstitusíasy, 2008-nji ýylyň 26-njy sentýabry, 14-nji madda

„Dil hakynda“ TSSR Kanuny, 1990-njy ýylyň 24-nji maýy, 1-nji, 2-nji maddalar (TSSR Ýokary Sowetiniň wedomostlary, 1990-njy ýyl, №10, 109-njy madda)

„Kadalaşdyryjy hukuk namalary hakynda“ Türkmenistanyň Kanuny, 2005-nji ýylyň 7-nji maýy, (täze redaksiýa), 3-nji, 5-nji, 14-nji maddalar (Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2005-nji ýyl, № 3, 4., 30-njy madda)

H.-Ý.Şram, Borçnamalary ýerine ýetirmek (GIZ-iň “Şetnamalaýyn hukuk. Umumy bölüm” atly seminaryň materiallary 2011-nji ýylyň 24-25 marty).

Bu ýörelgäni (prinsipini) aňlatmak üçin „*favor contractus*“ diýen düşüňje ulanylýar: Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamalaýyn hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar. Çap edilmedik golýazmasy.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamalaýyn hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar. Ylmy-amaly maslahatyň materiallary.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“, 405-425-nji maddalar boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündirişlerde bu barada jikme-jik aýdylýar.

Rolf „nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli ,

Rolf „nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş,

Rolf „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf „nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli ,

Rolf „nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş,

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper,

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper,

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper,

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper,

düşündiriş,

„TRK- düşündiriş,
maddalar.

Kniper,

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

„TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli
maddalar.

Rolf Kniper, „TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli

„TRK-nyň umumy bölümi“ boýunça borçnamaly hukuga degişli maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamalary hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamalary hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Günäli sürüjiniň ýetiren zyýanyň öwezini doldurmak babatyndaky bu borçnama TRKnyň 1034-nji maddasynda takykklanýar, oňa laýyklykda awtoulaga eýelik edýän ýetirilen zyýanyň öwezini doldurýar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

mumy bölümi”

Rolf Kniper, “TRK-nyň umumy bölümi” boýunça borçnamaly hukuga degişli düşündiriş, 405-425-nji maddalar.

Rolf mumy bölümi” düşündiriş, 405

H.-Ý. Şramm, Türkmenistanyň raýat hukugynda talabyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň goşmaça serişdeleri. Türkmenistanda geçirilen halkara maslahatyndaky nutuk.

H.-Ý. Şramm, Türkmenistanyň raýat hukugynda talabyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň goşmaça serişdeleri.

Seret: TRK-nyň 416 – 425-nji maddalary boýunça teswirleme

H.-Ý. Şramm, Türkmenistanyň raýat hukugynda talabyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň goşmaça serişdeleri.

H.-Ý. Şramm, Türkmenistanyň raýat hukugynda talabyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň goşmaça serişdeleri.

Şunuň bilen baglylykda, önünden pul berilmegi hökmünde başga zatlaryň hem ulanylyp bilinjekdigi baradaky mesele ýüze çykýar. Şertnamanyň erkinligi baradaky ýörelge girew hökmünde başga obýektleriň hem berilmegine we şunuň ýaly ýagdaýlarda TRK-nyň 431-nji maddasynyň ulanylmagyna ýol berilýändigini görkezýär.

Hans-Ýoahim Şramm, Türkmenistanyň raýat hukugynda ýerine ýetirmek bilen borçnamalary bes etmek. Türkmenistanda halkara konferensiýadaky nutuk.

Şeýle resminama hökmünde töleg haty hem hyzmat edip biler

Degişlilikde TRK-nyň 375-nji maddasy ulanylýar.

M.I.Braginskiý, W.W.Witryanskiý “Şertnamalaýyn hukuk“, birinji kitap, 312 sah.

Borçlaryň ýerine ýetirilýän ýeri barada TRK-nyň 376-njy maddasyna degişli teswirlemede giňişleýin gürrüň berilýär.

Şramm, bergini geçmek arkaly borçnamalaryň bes edilmegi, çap edilmedik nutuk.

Şu bap boýunça düşündiriş taýýarlanan mahalynda, kazy Ýorg Pudelkanyň „Türkmenistanyň raýat hukugynda talaplaryň başga birine berilmegi“ atly nutugy ulanyldy.

Hususan-da, kazual geleşikde ýüze çykyp biljek ýetmezçilikleriň dolandyryş baradaky geleşige awtomatiki görnüşde öz täsirini ýetirip bilmezligi kazual we dolandyryş boýunça geleşikleriň arasyndaky tapawudyň abstraksiýasynyň ýörelgesine esaslanýan netije bolup durýar. Meselem, eger taraplaryň haýsy-da bolsa biriniň ýalňyşdyrylandygy üçin, kazual geleşik boýunça jedel döreýän bolsa, munuň özi talabyň başga birine berilmeginiň dolandyryş boýunça geleşik hökmünde hakykylygyna öz täsirini ýetirmeli däl. Ýöne, kazual we dolandyryş boýunça geleşiklerde birmeňzeş ýetmezçilikleriň bolmagy mümkin, şoňa görä-de, dolandyryş boýunça geleşik hem jedelli ýa-da asla ähmiýetsiz bolup biler. Şeýle hem taraplar talabyň başga birine berilmegini kazual geleşigiň hakykat ýüzünde amala aşyrylmagy (geleşigiň gijikdirmek şerti bilen ýerine ýetirilmegi – seret: TRK-nyň 121-nji maddasy) bilen baglanyşdyryp biler.: Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek.

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek

Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek

Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek

Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek

Türkmenistanyň raýat hukugy boýunça talaplary başga birine bermek

Subrogasiýa – zelelin öwezini dolmak boýunça özüni ätiýaçlandyryanyň hukuklarynyň ätiýaçlandyryja geçmegi

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek. 2011-nji ýylyň iýunynda Daşoguzda geçirilen ylmy maslahat üçin nutuk

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek

Pudelka, Türkmenistanyň raýat hukugynda bergini başga birine geçirmek

Düşündiriş işlenip taýýarlananda bu babda Lado Çanturiýanyň çap edilmedik nutugy peýdalanyldy.

Çanturiýa, borçnamada kreditorlaryň köp sanly bolmagy.

Çanturiýa, borçnamada kreditorlaryň köp sanly bolmagy.

Lado Çanturiýa, borçnamada kreditorlaryň köp sanly bolmagy.

Çanturiýa, borçnamada kreditorlaryň köp sanly bolmagy.

Bu düşündirişler işlenip taýýarlananda *Lado Çanturiýanyň* Türkmenistanyň raýat hukugynda raýdaş bergidarlary diýen nutugy peýdalanyldy.

Lado Çanturiýa, Türkmenistanyň raýat hukugynda raýdaş bergidarlary.

Lado Çanturiýa, Türkmenistanyň raýat hukugynda raýdaş bergidarlary.

Lado Çanturiýa, Türkmenistanyň raýat hukugynda raýdaş bergidarlary.

Lado Çanturiýa, Türkmenistanyň raýat hukugynda raýdaş bergidarlary.